МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

КІРОВОГРАДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

КАФЕДРА ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ ТА ПРАВА

Р. В. ЯКОВЕНКО

НАЦІОНАЛЬНА ЕКОНОМІКА

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

КІРОВОГРАД – 2009

УДК 330.05

ББК 65.01я73

Я47

Яковенко Р. В.

Я47 **Національна економіка** : навч. посіб. / Р. В. Яковенко. – Кіровоград : „ПіК”, 2009. – 548 с. : іл.

Р е ц е н з е н т и:

А. А. Чухно – академік НАН України, д.е.н., професор

В. Л. Осецький – д.е.н., професор

Затверджено до друку на засіданні кафедри економічної теорії та права Кіровоградського національного технічного університету, протокол № 8 від 18 березня 2009 року.

Запропонований посібник розкриває сутність та закономірності функціонування національної економіки, як системи, визначає пріоритети та шляхи розвитку України на сучасному етапі. Для студентів, науковців, державних службовців, національно та економічно свідомих громадян.

ISBN 966-8579-05-4

© Р. В. Яковенко, текст, 2009.

© Р. В. Яковенко, Р. В. Нагорний обкладинка, 2009.

З М І С Т

Вступ 7
Глава 1. Національна економіка: предмет, метод, завдання вивчення … 9
1.1. Сутність національної економіки 9
1.2. Предмет навчального курсу „національна економіка” 17
1.3. Методологія вивчення 20
1.4. Завдання курсу 26
1.5. Коротка історія становлення національної економіки 28
Питання до самоконтролю та дискусії 33
Тестові завдання 33

Глава 2. Теоретичні засади національної економіки 36
2.1. Економічні категорії та закони 37
2.2. „Національна система політичної економії” Фрідріха Ліста 38
2.3. Економічні теорії національної економіки 42
2.4. Основні показники національної економіки 52
2.5. Основи саморозвитку економіки держави 63
Питання до самоконтролю та дискусії 67
Тестові завдання 68
Задачі 72

Глава 3. Характеристика економічного потенціалу 73
3.1. Сутність та структура економічного потенціалу. Національне багатство 74
3.2. Природно-ресурсний потенціал 79
3.3. Виробничо-технологічний потенціал національної економіки 81
3.4. Трудовий та демографічний потенціал 84
3.5. Науково-технічний потенціал 94
3.6. Інформаційний потенціал 97
3.7. Продуктивність національного капіталу 100
3.8. Ефективність національної економіки 105
Питання до самоконтролю та дискусії 112
Тестові завдання 112

Глава 4. Інституціональні чинники розвитку національної економіки 116
4.1. Демократія як чинник ринкових перетворень 116
4.2. Національно-економічне мислення та національна ідеологія 121
4.3. Економічна свобода та національний суверенітет 132
4.4. Інституційні національно-економічні пропорції 134
4.5. Національно-ментальні особливості 140
Питання до самоконтролю та дискусії 143
Тестові завдання 144

Глава 5. Функціонування інфраструктури національного ринку 146
5.1. Сутність та функції ринкової інфраструктури 147
5.2. Економіко-географічне місцезнаходження інфраструктури та види ринків 149
5.3. Форми інфраструктури 152
5.4. Характеристика елементів інфраструктури 154
Питання до самоконтролю та дискусії 161
Тестові завдання 161

Глава 6. Регулювання національної економіки 164
6.1. Чинники, що впливають на стан національної економіки. Економічна безпека країни 165
6.2. Національні інтереси та загрози національній безпеці 167
6.3. Економічна система 171
6.4. Господарський механізм, його типи 184
6.5. Об'єктивна необхідність, сутність та функції державного регулювання економіки (ДРЕ) 191
6.6. Форми та інструменти ДРЕ 199
6.7. Основні напрями економічної політики та її завдання 207
6.8. Макроекономічна стабілізація 211
Питання до самоконтролю та дискусії 213
Тестові завдання 214

Глава 7. Прогнозування, програмування та макроекономічне планування 219
7.1. Прогнозування національної економіки 219
7.2. Програмування та державні програми 224
7.3. Макроекономічне планування 227
7.4. Індикативне планування 229
7.5. Державне замовлення і державний контракт у системі регулювання економіки 232
Питання до самоконтролю та дискусії 236
Тестові завдання 236

Глава 8. Структурна перебудова національної економіки 239
8.1. Структура економіки як об'єкт державного регулювання. Сутність структурного регулювання 240
8.2. Заходи щодо реформування структури економіки 242
8.3. Сутність державної інвестиційної політики. Державне регулювання інвестиційної діяльності 244
8.4. Чинники розвитку національної економіки 246
8.5. Теорії економічного зростання 247
8.6. Джерела економічного зростання 255
8.7. Політика національно-економічного зростання 259
8.8. Економічний механізм процесу інновацій 270

Питання до самоконтролю та дискусії 273
Тестові завдання 273

Глава 9. Соціальні та екологічні пріоритети національної економіки 277
9.1. Принципи сталого розвитку національної економіки 278
9.2. Регулювання екологічного стану держави 281
9.3. Сутність соціальної політики держави. Механізм соціального захисту населення 288
9.4. Державне регулювання ринку праці та умов праці 295
9.5. Регулювання доходів та споживання населення 308
9.6. Державне регулювання рівня та якості життя 311
9.7. Вплив держави на ціни та ціноутворення 313
9.8. Соціально-економічні індикатори рівня життя населення 316
Питання до самоконтролю та дискусії 321
Тестові завдання 321

Глава 10. Національна економіка в глобальному вимірі 325
10.1. Сутність та характеристика сучасного світового господарства (СГ) . 326
10.2. Ціна світового ринку 328
10.3. Сутність та види зовнішньоекономічної діяльності 329
10.4. Форми та інструменти впливу держави на зовнішньоекономічну діяльність 332
10.5. Проблеми інтеграції України у світове господарство 336
10.6. Співпраця Україна – ЄС 337
10.7. Ринковий вибір України в умовах глобалізаційних тенденцій. СНД . 350
Питання до самоконтролю та дискусії 357
Тестові завдання 358

Глава 11. Фінансова та грошово-кредитна системи національної економіки 362
11.1. Грошова система України 362
11.2. Кредит 370
11.3. Банківська та кредитна системи 373
11.4. Грошово-кредитна політика 376
11.5. Фінанси. Державний бюджет України 379
11.6. Податки. Шляхи удосконалення податкової системи України 387
11.7. Фіскальна політика 389
11.8. Ефективність та цілі використання грошових ресурсів у національній економіці 390
Питання до самоконтролю та дискусії 396
Тестові завдання 396

Глава 12. Мезорівень національної економіки, підприємництво та їх регулювання 398
12.1. Сутність підприємництва та механізм його регулювання 399
12.2. Державне підприємництво та управління державною власністю 401
12.3. Державне регулювання малого та середнього бізнесу 405
12.4. Сутність та цілі формування державної промислової політики 409
12.5. Агропромисловий комплекс та регулювання його розвитку 412
12.6. Державне регулювання сфери товарного обігу 422
12.7. Регулювання розвитку регіонів 423
Питання до самоконтролю та дискусії 427
Тестові завдання 427

Глава 13. Аналіз національної економіки 429
13.1. Необхідність та завдання аналізу національної економіки 430
13.2. Методи аналізу національної економіки 432
13.3. Аналіз товарного ринку 436
13.4. Аналіз чистого економічного добробуту 442
13.5. Аналіз ефективності національного виробництва 445
Питання до самоконтролю та дискусії 448
Тестові завдання 448

Глава 14. Військова організація національної економіки 450
14.1. Сутність та актуальність дослідження військової економіки 451
14.2. Структура військової економіки 454
14.3. Військова економіка в системі Ф. Ліста 458
14.4. Військово-економічний потенціал національної економіки 460
14.5. Цивільно-військові відносини 467
14.6. Міждержавне військово-економічне співробітництво 474
Питання до самоконтролю та дискусії 480
Тестові завдання 480

Глосарій / предметний покажчик 482
Іменний покажчик 534
Перелік рисунків і таблиць 536
Орієнтовні напрямки наукових досліджень студентів 538
Модульно-рейтингова інструкція 541
Завдання до модульних контролів 542
Питання до екзамену 543
Використана та рекомендована література 545

Історія настирливо твердить, що добрий уряд – це не розкіш, а життєва необхідність. Без ефективної держави стабільний розвиток, і економічний, і соціальний – є неможливим.

Дж. Вулфенсон

В С Т У П

Об'єктивні економічні процеси світового господарювання вимагають створення та розвитку нових форм і підходів до аналізу проблем, що виникають на макроекономічному рівні. Утворення різноманітних міждержавних об'єднань, посилення інтеграційних процесів суттєво ускладнюють процеси економічного аналізу, визначення першопричин криз та ускладнень, що виникають.

Сучасну національну економіку не можна розглядати лише як певну сукупність економічних мікросуб'єктів та певних відносин між ними. Сьогодні вона виступає як виразник національних інтересів, дуже часто ігноруючи інтереси економічної доцільності.

Актуальні проблеми економіки України загально відомі та зрозумілі. Однак, коріння визначених ускладнень зрозуміти можна не завжди, саме тому регулювання економічних процесів дуже часто носить ліквідаційний, а не передбачувальний характер. Формування стратегії економічного розвитку країни передбачає довгострокове планування на основі об'єктивних даних, вільних від політичного трактування та суб'єктивних оцінок. Підготовлений посібник спрямований на визначення загальних закономірностей функціонування національної економіки та напрямів щодо її регулювання.

Міжнародні аспекти економічного розвитку розкрито саме в еволюційному змісті, при цьому автор прагнув уникати банальних та загальновідомих речей. Напрями економічної політики наведено на підставі аналізу класиків економічної теорії та представників сучасних вітчизняних та закордонних економічних шкіл, поєднуючи, таким чином, теорію і практику, минуле та сучасність.

Книга містить в собі багато економічних термінів, які пояснюються не завжди, що передбачає знання мінімального обсягу економічної теорії та володіння апаратом діалектичного та логічного аналізів. Посібник прагне уникати повторів з викладання навчальних дисциплін „Макроекономіка" та „Розміщення продуктивних сил", проте містить їх певні елементи.

Автор відокремлює навчальний предмет „Національна економіка" від гіпотетичного навчального курсу „Національна економіка України", використовуючи в якості об'єкта дослідження – загальний механізм функціонування та управління національною економікою, а фактичний матеріал – в якості супроводу. Саме це й визначає загальнотеоретичну спрямованість навчального видання.

Посібник виходить під час світової фінансово-економічної кризи, яка змінює пріоритети та принципи дії багатьох економічних механізмів, тому автор не акцентує увагу на конкретизації та цифровому аналізі, який руйнує загальну динаміку розвитку останнього періоду – а визначає загальні тенденції.

Навчальний посібник, на відміну від робочої програми, містить 4 додаткових теми, які дають можливість повніше розглянути навчальну дисципліну, дозволяють студентам набрати додаткову кількість балів. Крім того, різні теми та різні питання наводяться по-різному і мають різні обсяги. В деяких главах автор дозволяє собі наводити полемічний матеріал, не надто фокусуючи увагу на дидактиці конкретного питання.

У кінці кожної теми наводяться питання та тестові завдання. Перші – призначені для організації планів семінарських занять та розробки ділових ігор, другі – для поточного контролю та контролю остаточних знань. Задачі містять не всі теми, а їх виконання спрямоване на повторення знань, набутих при вивченні інших навчальних курсів.

Видання містить в собі багато корисних методично-організаційних матеріалів: модульно-рейтингову інструкцію, питання до модулів та екзамену, орієнтовні напрямки наукових досліджень студентів. Оремо слід відзначити глосарій, який містить у собі ключові терміни і категорії посібника, а також певні додаткові дані, які зокрема можна використовувати при самостійній підготовці окремих тем. Автор інколи свідомо наводить різні тлумачення одних і тих самих категорій в тексті та у глосарії, для концентрації уваги студентів на неоднозначності та багатоваріантності будь-якого наукового аналізу.

Дидактичною стратегією посібника є не лише вивчення національної економіки, а й закріплення знань з усього курсу економічної теорії та історії економічної думки, підготовка до складання державного іспиту з відповідної проблематики. Засвоєння нових та закріплення старих знань супроводжується началами наукового аналізу: підготовкою (за бажанням студента) до наукової студентської конференції та написанням наукової статті.

Посібник являє собою синтез надбань вітчизняної, російської та закордонної економічної думки, включає особисті надбання автора, його суб’єктивний погляд на певні процеси та проблеми. Список літератури свідомо наводиться не в алфавітному порядку, а за ступенем важливості використаної літератури.

Глава 1. НАЦІОНАЛЬНА ЕКОНОМІКА: ПРЕДМЕТ, МЕТОД, ЗАВДАННЯ ВИВЧЕННЯ

СТРУКТУРА:

1.1. Сутність національної економіки.
1.2. Предмет навчального курсу „національна економіка”.
1.3. Методологія вивчення.
1.4. Завдання курсу.
1.5. Коротка історія становлення національної економіки.

Питання до самостійного реферативного опрацювання:

1. *Сутність національної економіки в працях меркантилістів та фізіократів.*
2. *Національна економіка як об’єкт вивчення класичної та неокласичної шкіл економічної теорії.*
3. *Погляд Дж. М. Кейнса на сутність національної економіки.*
4. *Роль національної економіки в теорії неокласичного синтезу.*

Ключові терміни: національна економіка, національний ринок, національне багатство, продуктивні сили, поділ праці, спеціалізація праці, кооперація праці, натуральне господарство, товарне виробництво, формаційний підхід, цивілізаційний підхід, діалектика, цивілізація, постіндустріальне суспільство.

Терміни та категорії для повторення або самостійного вивчення: *ринок, виробництво, товар, потреби, економічний розвиток, праця, вартість, гроші, цінність, споживча вартість, додатковий продукт.*

1.1. Сутність національної економіки (НЕ)

Національна економіка (НЕ) *– це економіка певної визначеної країни, її народногосподарський комплекс, національний ринок та нагромаджене національне багатство; сукупність взаємодії національних продуктивних сил, виробничих відносин, природно-географічних умов, соціально-культурних традицій та національно-ментальних особливостей, які визначають характер та природу соціально-економічного розвитку певної держави.*

Національна економіка являє собою взаємозв’язок між змістом та умовами праці, її продуктивністю та способом розподілу результатів.

Засадами формування НЕ, як системи, є поділ, спеціалізація та кооперація праці, що мають місце на рівні країни.

Поділ праці – це поділ процесу праці на декілька спеціалізованих операцій з метою підвищення її продуктивності.

Спеціалізація праці – використання наявних ресурсів для виробництва одного або декількох (групи) товарів чи послуг, що принесе найвищий зиск, або спеціалізація на виконанні лише певних елементів виробничого процесу.

Кооперація праці – поєднання у виробничому процесі декількох спеціалізованих видів робіт.

Національна економіка виражає сукупність відносин між виробниками матеріальних благ і послуг. Розмаїття цих відносин зводиться до двох головних груп зв'язків: *генетичних* і *структурних*, які, у тісній взаємодії, формують будь-яку органічну систему. В національно-господарському контексті генетичні зв'язки реалізуються у формі внутрішніх і міжнародних коопераційних відносин, які супроводжують процес становлення і розвитку національної економіки. Структурні зв'язки цієї системи виникають на основі поділу праці, встановлення і розвитку між безпосередніми виробниками, регіонами та країнами економічних відносин щодо відтворення валового національного продукту, матеріальних і духовних основ життя. Таким чином, структура національної економіки визначається взаємодією виробничих, коопераційних і відтворювальних зв'язків.

Національний ринок – система економічних відносин, яка поєднує резидентів країни з усіма іншими суб'єктами ринкових відносин. Типовою помилкою є прирівнювання національного ринку до ***внутрішнього ринку***, тобто організації ринкових відносин всередині країни, що є неправильним. Він не має географічних кордонів і обмежується лише інтересами та потребами національного виробництва і споживання.

Господарська система, що склалася історично в певних територіальних (національних) межах, набуває статусу національної економіки. На її позначення використовують також терміни „народне господарство", „національне господарство", „суспільне господарство". Формування і функціонування національної економіки регламентується конституцією держави та створеними на її основі законами, що регулюють господарську діяльність загалом і діяльність сфер, галузей, регіонів.

З міжнародним поділом праці сформувалися міжнародні ринки, покупцями і продавцями на яких є передусім окремі країни. Види продукції, які вони поставляють на ці ринки, дають уявлення про їх національну економіку, її структуру і обсяги виробництва, якість та цінність її продукції. Тим, наскільки економічна система задовольняє потреби країни і наскільки її продукція потрібна іншим країнам, визначається місце і роль конкретної країни у світовому господарстві.

Національна економіка виникає і розвивається на основі:

– поглиблення суспільного, зокрема територіального, поділу праці, що зумовлює виникнення різноманітних видів діяльності, спеціалізацію територій;

– формування міцних централізованих держав.

За таких умов народне господарство з часом перетворюється на ***національний комплекс*** – територіальне утворення, в якому всі компоненти економічного життя (підприємства, галузі, окремі регіони) функціонують як єдиний організм, що забезпечує матеріальні й духовні потреби суспільства.

Єдність господарської системи ще не є визначальною для народного чи національного господарства. Важливим чинником при цьому є спільність духовного розвитку членів суспільства: культури, звичаїв, традицій, моралі та ін. Спільні господарські й духовні риси суспільства набувають значення загальнонародних або національних рис. Первинною ланкою національного господарського комплексу є підприємство, духовної сфери – людина, носій національної ідеології, член цього суспільства. У процесі поділу праці між національними господарськими організаціями і окремими виробниками формуються стійкі господарські зв'язки, які стають основою створення світового господарства. Це своєрідна глобальна система національних економік, кожна з яких постачає на світовий ринок свої товари, спосіб виробництва, технології, культуру господарювання та господарського мислення.

За сучасного підходу національна економіка не обов'язково має формуватися на *мононаціональній спільності людей* і території. Наприклад, економіка США як багатоетнічної країни така ж національна, як і економіка майже моноетнічної Японії. ***Етнонаціональний чинник зараз не відіграє вирішального значення***, хоча національні традиції господарювання можуть визначати окремі риси національної економіки, наприклад ставлення до праці, творчості, довкілля та ін.

Вся система взаємодії національної економіки визначається наявністю потреб та необхідністю їх задоволення через ринковий механізм.

Сучасну національну економіку характеризують такі групи **ознак:**

– ознаки національного суверенітету (детально будуть розглянуті у 4-й главі);

– ресурсно-виробничі ознаки;

– господарсько-організуючі;

– товарообмінні.

Ресурсно-виробничі ознаки відображають передусім потенційні можливості виробничої діяльності, структури виробництва, його спеціалізації і охоплюють: людський потенціал; науковий і техніко-технологічний потенціал; природно-ресурсний потенціал.

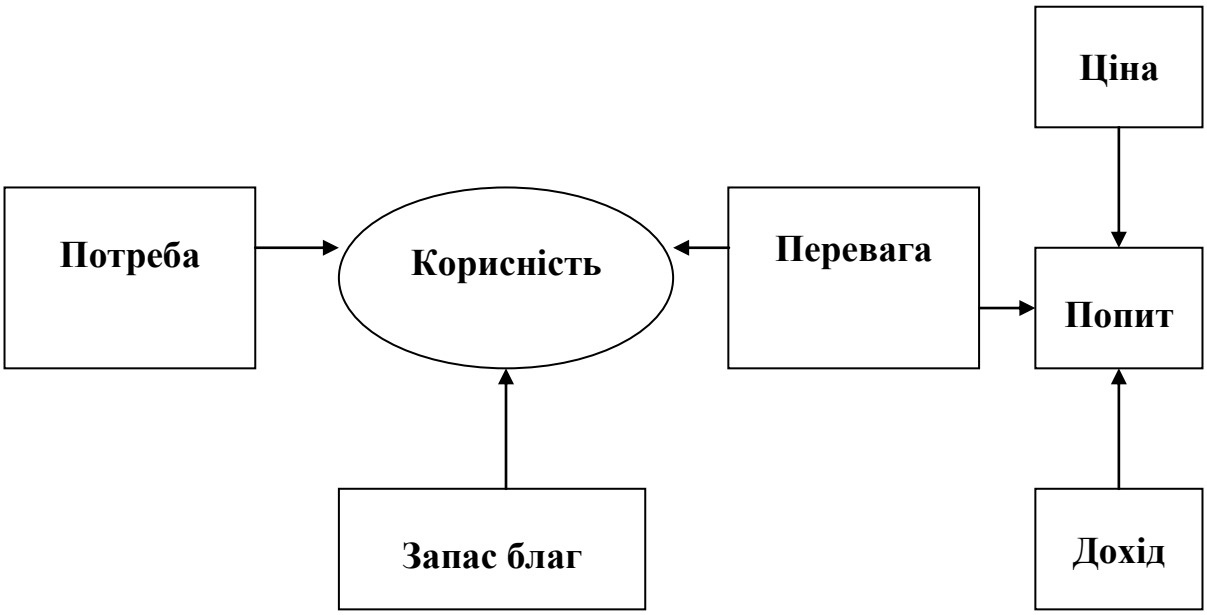

Рис. 1. Загальна схема розвитку економічних відносин

Людський потенціал визначається чисельністю населення працездатного віку, його професійною структурою, кваліфікаційним рівнем, освітою, станом здоров'я тощо; *науковий і техніко-технологічний* – станом розвитку науки, впровадженням наукових розробок у виробництво, створенням нових видів машин і технологій; *природно-ресурсний* – географічним розміщенням країни, наявністю природних сировинних ресурсів, рівнем їх освоєння і переробки.

Господарсько-організуючі ознаки є визначальними серед інших груп ознак. Вони виявляються в наявності економічного механізму, що визначає рівень поєднання людського потенціалу з природно-ресурсним і техніко-технологічним потенціалами, який залежить від узгодження приватних, колективних і суспільних інтересів, системи стимулів виробництва і праці тощо.

Елементи забезпечення дії економічного механізму є такими:

– правова система (закони про власність, підприємництво та ін.);

– система стимулювання виробництва і праці;

– фінансово-кредитна система (фінанси держави, підприємств, населення, національна грошова одиниця, система банків (національного і комерційних), податкова система);

– митна система;

– система управління і регулювання (макроекономічна, регіональна, мікроекономічна).

Товарообмінні ознаки виявляються через розвинуту систему внутрішніх ринків та спроможність товарів і послуг завойовувати світові ринки. Для функціонування ринку потрібні: товар $B = Qц$ (пропозиція), де Q – фізична кількість товару і послуг; $ц$ – ціна одиниці товару і послуги; гроші – $Г$, тобто попит або грошовий оборот, необхідний для купівлі товару $Qц$.

Рівняння ринку з урахуванням натурально-вартісної кількості товару *Qц* і грошового обороту *Г* є таким:

$$\mathbf{Qц = Г}$$

Згідно з ним, вартість товарної маси дорівнює вартості грошового обороту. Процес купівлі-продажу є відношенням:

$$\mathbf{Q = Г / ц}$$

Він виражає наявність встановлених мінових відносин, тобто відносин між людьми з приводу обміну товару на гроші та грошей на товар.

Ознаки національної економіки є показниками самоорганізації суспільства, зокрема щодо державотворення, економічної системи, економічної і соціальної політики та ін. Структура і динаміка виробництва, товарообмін на внутрішньому і зовнішньому ринках, бюджет країни і доходи населення – є головними критеріями, за якими оцінюють стан самодостатності національної економіки.

Важливу роль у створенні економічних систем країн відіграли природні умови, зокрема наявність на їхній території мінеральних ресурсів, лісів, орних земель тощо. Відсутність чи недостатня кількість мінеральних ресурсів, низька родючість ґрунтів спонукали народи таких країн до створення виробництв, від яких вони отримували вигоду, хоч це й потребувало значних творчих і трудових зусиль. Країни з достатніми природними умовами і ресурсами легше визначали види своєї діяльності та здійснювали їх з меншими творчими і трудовими затратами. Певною мірою це впливало на формування ставлення до праці, оцінки результатів своєї діяльності та, відповідно, на формування способу мислення нації, її ментальність.

Між економікою і способом мислення існує тісний взаємозв’язок: піднесення економіки впливає на збільшення ресурсів для удосконалення економічного способу мислення, а він, у свою чергу, – на поліпшення показників усіх сфер економіки. Економічна система країни повинна збагачуватись ідеями нових технологій, організації виробництва, справедливого і самодостатнього розподілу доходів, оскільки без капіталовкладень та інновацій позитивні тенденції слабшатимуть. Різний рівень економічного розвитку країн є свідченням того, що в одних країнах взаємозв’язок між економікою і ментальністю нації дуже тісний, а інші такі переваги використовують меншою мірою.

Сформовані економічні системи розвинутих країн удосконалюються у процесі їх розвитку. Одні країни надають перевагу *лібералізації* підприємництва (зокрема, США), інші – зростанню ролі держави в регулюванні ринку (наприклад, Японія). Кожна з цих країн має низку переваг, які можуть бути запозичені іншими країнами. У країнах Західної

Європи також не вщухають дискусії з приводу вибору моделі ринкової економіки: шведської, німецької чи іншої. Актуальною ця проблема є і для України.

При виборі моделі ринкової економіки для України слід ураховувати три важливі аспекти:

1) характер її економічної системи визначається не лише законодавчою базою, а й особливостями української історії, культури, ресурсів і політики. Промовистим щодо цього прикладом є Японія, яка після Другої світової війни запозичила чимало із законодавства США, однак створила економічну систему, значною мірою відмінну від американської;

2) ринкові системи розвинутих країн мають набагато більше спільних рис, ніж відмінностей. Тому для України не є принциповим вибір моделі, наприклад шведської чи американської, оскільки в будь-якому разі він починається з правових та економічних реформ: стабілізації, приватизації, лібералізації та ін.;

3) країни з ринковою економікою розвиваються та удосконалюються швидкими темпами. З огляду на це важко, наприклад, наслідувати шведську модель економіки, коли уряд країни заявляє, що вона вичерпала себе. Важливо розкрити сутність перетворень, що здійснюються у провідних країнах світу.

У формуванні національної ринкової економіки України доцільно спиратися на досвід розвинутих країн, у яких ринкова економіка має тривалу історію, в оцінці: спільних рис ринкових інституцій, відмінностей ринкових систем, змін у фінансових інституціях. Це дасть змогу уникнути багатьох помилок і втрат на шляху до ринку.

Спільні риси національних ринкових економік:

1. **Приватна власність** як рушій економічного зростання. В розвинутих країнах домінує приватна власність у різних формах. У державній власності перебувають, як правило, залізниці, енергетичні компанії, поштові перевезення, телефонні компанії та авіалінії. Останніми роками у США та країнах Західної Європи почалася широкомасштабна приватизація державних транспортних і комунікаційних компаній. Приватний сектор у цих країнах виробляє понад 80% валового продукту. Навіть у країнах Південно-Східної Азії (Південна Корея і Японія), в яких держава відіграє суттєву роль в економіці, майже вся продукція виробляється на приватних підприємствах.

2. **Стабільна конвертована валюта**. Створення ефективної ринкової системи неможливе за нестійкої і неконвертованої національної валюти. У розвинутих країнах – членах Організації економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР) найвищий рівень інфляції у 2001 р. становив менш як 5% на рік, у решти – 20–25%, що свідчило про стійкість їхніх валют. За відсутності стабільної валюти підприємства не можуть планувати виробництво і капіталовкладення, населення перестає тримати гроші в банках, найпростіші комерційні операції є непередбачуваними. Для стабілізації важливо забезпечити зменшення інфляції до 5–7% на рік, оскільки незначне за-

тримання платежу може завдати відчутних збитків певним суб'єктам. Це змушує підприємства вдаватись до бартеру, але така примітивна система товарообміну неспроможна забезпечити належний рівень життя. За неконвертованості національної валюти у валюти інших країн ускладнюється зовнішньоекономічна діяльність, і країна втрачає вигоди від міжнародного економічного співробітництва.

3. **Розвинуте комерційне право**, яке регулює процеси виробництва та обміну. Провідні країни мають подібні закони про корпорації, контракти, торгівлю і банківські операції. Незалежна судова система неупереджено, з розумними витратами забезпечує виконання контрактних зобов'язань. З поширенням світових економічних та інтеграційних процесів, торговельні законодавства розвинутих країн уніфікують.

4. **Вільний рух товарів і капіталовкладень** забезпечує активну зовнішньоекономічну діяльність. Розвинуті країни є членами *Світової організації торгівлі (СОТ),* вони дотримуються загальних принципів збереження низьких митних тарифів і обмеження торговельних квот. Ще ніколи в історії людства торгівля між цими країнами не здійснювалася в такому обсязі й на такій вільній основі. Розширення міжнародної торгівлі сприяє зростанню ефективності світової економіки, і сьогодні жодна країна не може дозволити собі залишатися за межами світової торговельної системи.

5. **Тісні економічні зв'язки** між суб'єктами господарювання визначають закономірності розвитку та формування передбачених перспектив ринкової співпраці в межах певних економічних секторів, забезпечують економічне зростання, розвиток нових форм міжвиробничої кооперації. Руйнування економічних зв'язків між країнами колишнього СРСР завдало суттєвої шкоди більшості пострадянських підприємств. Формування нових сталих економічних відносин формується за умови появи довіри та усвідомлення вимог морально-етичного обґрунтування управлінських рішень у підприємницькій площині.

6. **Загальний територіальний та економічний простір** (законодавство, грошова система тощо) визначають принципи концентрації виробничих ресурсів, їх мобільність та ефективність використання. Не менше значення при цьому відіграють інституціональні засади національно-економічного розвитку, зокрема правова база, яка враховує суспільно-психологічні та національно-ментальні особливості.

7. **Єдиний економічний регулюючий центр** формує економічні пріоритети національного розвитку та спрямовує свої зусилля на захист національних економічних інтересів. Саме він визначає ступінь державного втручання в економічні процеси у відповідності до наявних економічних проблем, їх глибини та причин виникнення.

8. **Територіальна цілісність** є ознакою будь-якої держави, захист якої забезпечується ефективністю державного управління та нормами міжнародного права. Територіальна єдність країни визначає національну приналежність суб'єктів господарювання, а відповідно й економічну

відповідальність національного державного та приватного секторів економіки.

Крім спільних рис, кожна країна має ***національні особливості*** реалізації ринкових принципів організації виробництва, розподілу, обміну і споживання. Ці особливості забезпечують у кожній із них досягнення однієї з найважливіших цілей – високопродуктивного і високоефективного функціонування праці та капіталу, що дає змогу виробляти потрібну кількість національного продукту, забезпечувати його соціально справедливий розподіл, здійснювати потрібні капіталовкладення і утримувати темпи економічного зростання на рівні національно-економічної самодостатності.

Американська, європейська і японська моделі ринкової економіки різняться способом національного мислення, культурою і традиціями господарювання. Кожна з них має свої переваги й недоліки, однак у них чітко окреслені економічні інтереси та заходи виробників і урядів щодо зростання виробництва продукту, зменшення витрат виробництва на одиницю продукції, збільшення прибутків, розв'язання соціальних проблем. Реалізація цих завдань залежить від уміння урядів і виробників діяти згідно з вимогами економічних законів та взаємовигідного партнерства, забезпечення таких найзагальніших підходів:

– чесність уряду, власників капіталу, чиновників державного і господарського управління щодо стратегії і пріоритетів ринкових перетворень;

– відкритість руху грошей, товарів і капіталів, неможливість використання службового становища для власного збагачення;

– активність управлінського персоналу середнього рівня щодо поліпшення стану компаній на фондових ринках, завоювання нових ринків;

– посилення ролі банків у зміцненні фінансового стану фірм, активізації їхньої діяльності, гнучкості в процесі виробничої переорієнтації.

Отже, національно-психологічний чинник є чи не найважливішим для формування ринкової економіки. В американській моделі, наприклад, за загальної свободи, можливим є постійний контроль за результатами діяльності менеджерів. У європейській і японській – більшою мірою регульований державний ринок, але слабший контроль за діяльністю менеджерів. Україні при виборі моделі ринкової економіки необхідно врахувати історичне колоніальне минуле, яке не могло не позначитись на психології українців: вони добрі виконавці, але не завжди ініціативні в управлінні. Очевидно, європейська чи японська моделі були б для неї прийнятнішими, але в такому разі виникає проблема з самоуправлінням, про що свідчить гальмування радикальних ринкових перетворень, тінізація економіки, значні розкрадання коштів і ресурсів, домінування уряду в промисловій політиці, розбалансованість банківської системи, затягування демократизації, бюрократизація організації підприємництва та ін.

Українські уряди більш схильні до здійснення жорсткої промислової політики, ніж до лібералізації. Саме тому пильне зацікавлення в Україні

викликає японський варіант, хоча роль японського уряду в економіці тут розуміють дуже поверхово. Однак, всупереч поширеному уявленню, така політика приносить досить скромні результати.

Відмінності національних ринкових економік стосуються не суті ринкової системи, а, головним чином, специфіки її рис, зокрема ролі держави в економіці та організації фінансових ринків. Кожна з трьох основних моделей (типів) ринкової економіки – американська, європейська, японська – побудована на пріоритеті вимог економічних законів з урахуванням традицій національного, політичного, економічного, релігійного та культурного мислення. Їхні відмінності пов'язані передусім із лібералізацією, ринком праці, корпораціями і фінансовими ринками.

Економічні системи країн світу відрізняються особливостями організації, рівнем пізнання об'єктивних економічних і суспільних законів, рівнем та способом економічного і соціального мислення, підприємництва, торгівлі тощо.

Національно-економічне мислення, в основі якого мають бути об'єктивні економічні та суспільні закони, моделювання економічних і соціальних процесів, логіка мислення суб'єктів економічних систем різного рівня організації, аксіоми економічного мислення, становить об'єкт дослідження національної економіки, завданням якої є обґрунтування, аналіз, прогнозування економічних явищ, удосконалення економічної політики держави.

1.2. Предмет навчального курсу „національна економіка"

Аналіз наукової літератури свідчить, що термін „національна економіка" не має однозначного тлумачення вченими-економістами, а в багатьох економічних словниках та енциклопедіях його визначення взагалі відсутнє.

Так, наприклад, російські вчені визначають національну економіку, по-перше, як наукову дисципліну, по-друге, як об'єкт вивчення цієї дисципліни і, по-третє, як явище соціально-економічної реальності [4, С.21].

Як наукова дисципліна *національна економіка* становить собою комплексне систематизоване вчення про закономірності становлення та функціонування господарської системи суспільства, а також теоретичні та методологічні підходи щодо розробки державної політики з питань подальшого розвитку національної господарської системи.

Національна економіка, як предмет, є найближчою до макроекономіки та є складовою частиною економічної теорії. На відміну від загальнотеоретичних проблем, а саме формування ефективної системи господарювання в умовах необмежених та постійно зростаючих потреб і обмежених ресурсів, вона досліджує сукупність конкретних визначених проблем.

Макроекономіка як наука ґрунтується на взаємодії теорії та спостережень. В основу теорії покладено дію об'єктивних економічних законів, а результатами спостережень за функціонуванням економічних систем та об'єктів перевіряють її положення.

Основою національної економіки є взаємодія положень теорії загальної макроекономіки і спостережень за економічними процесами в окремій країні. Теорію національної економіки певною мірою розвивають усі країни світу.

Предметом вивчення національної економіки є теоретичні та конкретно-історичні перепони на шляху розвитку економіки України, які мають місце як всередині країни, так і в процесі реалізації міждержавних економічних відносин, та формування стратегічних і тактичних заходів щодо їх подолання.

Теорія макроекономіки має свій особливий предмет, термінологію, статистичні дані й логіку міркувань. Особливість цієї науки полягає в тому, що її предметом є вивчення в окремій країні рівня пізнання об'єктивних економічних законів, способу економічного мислення і структури господарської діяльності, від яких залежать реальні економічні та соціальні результати.

Теорія національної економіки покликана пояснити дію об'єктивних економічних законів, розкрити їх вимоги щодо розбудови господарської системи у даній країні, сформувати основи національного економічного мислення і створити механізм високоефективного виробництва на всіх рівнях організації економічної системи країни. Явища, які вона вивчає, стосуються життя кожної людини країни.

Стан національної економіки впливає на політичний клімат у країні, соціальне і моральне самопочуття людей. Тому метою теорії національної економіки є не лише з'ясування, пояснення стану економічних явищ у країні, а й формування наукових засад удосконалення національної економічної політики та економічної системи загалом.

Проблеми, що досліджує національна економіка, є об'єктом вивчення інших наук: демографії, регіоналістики, екології, політології, економічної географії, економічної історії, етики, соціальної психології, державного управління, права, соціоніки.

Сучасна **структура економічних досліджень** виділяє **7 рівнів**:

- наноекономіка (фізичні особи);
- номоекономіка (домогосподарства);
- мікроекономіка (фірми та підприємства);
- мезоекономіка (регіони та галузі);
- макронаціональна економіка;
- субекономіка (транснаціональні корпорації, міждержавні організації);
- мегаекономіка (світова).

Національна економіка досліджує економічні процеси на усіх рівнях та на міжрівневих стосунках.

Національна економіка як ціле, єдина система, складається не одразу, а поступово – у процесі еволюції всіх складових життєдіяльності певної спільноти людей. Так, національна економіка не виникає на найнижчих щаблях розвитку людського суспільства (стадо, рід, плем'я, народність), а лише на стадії його оформлення як нації.

Нація – це історично сформована спільність людей, що характеризується наявністю наступних системоутворюючих ознак:

• наявність спільної території проживання та життєдіяльності – принцип територіальної цілісності;

• спільний координаційний центр, що, як правило, має форму державної інституції;

• спільність економічного життя (єдиний внутрішній ринок, грошова та податкова системи, принципи господарювання, зв'язки між базовими економічними інститутами, економічне законодавство тощо);

• спільність психологічного складу, що проявляється у спільності культури, ментальності, загальноприйнятих цінностях і традиціях, мови;

• суверенітет як верховенство держави на власній території у вирішенні внутрішніх питань розвитку та його незалежність у сфері міжнародних відносин;

• національна свідомість та ідеологія.

Тобто, еволюція людського суспільства від родового ладу до формування нації – процес розвитку та ускладнення продуктивних сил, розподілу праці, суспільного виробництва, економічних відносин, інститутів у діалектичній єдності з культурною, політичною та іншими сторонами суспільного буття – є процесом становлення національної економіки певної країни. Проте, слід зауважити також на тому, що у процесі розподілу праці, спеціалізації та кооперації, розвитку торгівлі та загалом встановленню інтеграційних зв'язків між окремими державами, регіонами, відбувалась трансформація структури населення тієї чи іншої держави (асиміляція, міграція). В результаті чого показником лише національної приналежності не можна характеризувати національну економіку тієї чи іншої країни.

Межі національної економіки не завжди збігаються з державними кордонами: оскільки економічна діяльність національних суб'єктів господарювання може виходити за межі власної країни, а нерезиденти здійснюють свою діяльність і на її території, то межі національної економіки як системи визначаються функціонуванням національних суб'єктів господарювання на її території та за її межами. Тобто, у статиці ми маємо справу з економічною моделлю розвитку певної держави, а в динаміці визначаємо загальний результат від економічної діяльності з урахуванням закордонних операцій національних господарських одиниць.

1.3. Методологія вивчення

Теорія національної економіки – наука, яка обґрунтовує розвиток економічної системи окремої країни, як єдиного цілого на основі пізнання дії об'єктивних економічних законів і дотримання їх вимог при організації виробництва, розподілу, обміну і споживання національного продукту.

Кожна країна світу свого часу опиняється перед необхідністю формування і оптимізації теорії та методології національної економіки. Особливо гостро постає ця проблема у кризові періоди, коли за незначний проміжок часу відбувається принципово якісний прорив як у координатах економічного мислення, так і в реальному бутті економічних об'єктів та систем. Наприклад, помітний крок уперед зробила теорія макроекономіки в період великої світової економічної кризи 1929–1932 рр. І це невдовзі стало відчутним на практиці: країни, які ефективно використали новітні на той час напрацювання макроекономіки, досягли високих темпів і рівня економічного зростання.

Методологія національної економіки, будучи вкоріненою в теорію загальної макроекономіки, пропонує аналіз концепції побудови національної економічної системи, національно зорієнтованих економічного мислення, макроекономічної політики держави тощо. Якщо теорія загальної макроекономіки обґрунтовує причинно-наслідкові зв'язки економічних і соціальних процесів загалом, то методологія національної економіки розкриває рівень усвідомлення суб'єктами державного і господарського управління дії об'єктивних економічних законів, а також відповідності прийнятих ними рішень цим законам. Глибоке пізнання економічних законів, широкий діапазон економічного мислення – суттєві передумови ефективної господарської діяльності.

Методологія національної економіки – це система принципів, підходів, методів, прийомів вивчення законів і закономірностей формування, розвитку, територіальної організації виробництва та сфери послуг, ринків товарів, послуг і споживання, капітальних вкладень і економічного зростання в окремій країні.

Методологія ринкової економіки будується на таких принципах:

– формування національно свідомих, професійно підготовлених, економічно мислячих фахівців виробництва, сфери послуг та управління всіх рівнів;

– ефективного використання живої праці, засобів виробництва, предметів праці, тобто ефективності всіх видів капіталу;

– раціонального розміщення капітальних вкладень на всій території з метою вирівнювання стану економіки окремих регіонів;

– гуманізації соціальних відносин і захисту малозабезпечених верств населення.

Методологія національної економіки досліджує об'єктивні закономірності функціонування та розвитку виробництва, сфери послуг,

відтворюваність одних і невідтворюваність інших виробничих ресурсів, чинники, що зумовлюють спеціалізацію регіонів, тенденції розвитку в минулому і напрями розвитку на перспективу тощо.

Завдання національної економіки випливають із предмета вивчення реального стану елементів продуктивних сил і наслідків їх функціонування.

Теорія національної економіки дає прикладні знання про реальний стан економічного потенціалу країни, механізм функціонування продуктивних сил, товарного виробництва тощо. Вона налаштовує на аналіз причинно-наслідкових зв'язків, узагальнення закономірностей соціально-економічних процесів, вироблення висновків, пропозицій, прогнозів.

У своїх оцінках, прогнозах ця галузь науки виходить з того, що головним завданням для країни має бути створення максимально можливого обсягу національного продукту – джерела національного багатства і добробуту людей, враховуючи, що економічні результати тісно пов'язані з рівнем інтелекту, способом мислення суб'єктів управління і виробництва.

Ринкова економіка кардинально змінює систему організації виробництва й управління. Головним її суб'єктом стає „**продуктивна людина**" (яка не завжди є синонімом „***людини економічної***" А. Сміта), яка володіє капіталом, свободою вибору підприємницької діяльності, здатністю та готовністю до праці. Суб'єкт управління й суб'єкт виробництва співпрацюють з метою створення необхідного національного продукту, який за обсягом і структурою задовольнятиме потреби, сприятиме зростанню добробуту суспільства.

Отже, головним чинником ринкової економіки є економічно, творчо мисляча, економічно і політично вільна продуктивна людина. Це особливо актуально для України, оскільки вона успадкувала неадекватний вимогам об'єктивних економічних законів спосіб мислення суб'єктів державного і господарського управління економікою. Реальним підтвердженням є стан економіки і рівень життя людей на межі XX-XXI ст.

Усе це зумовлює необхідність формувати принципово інший тип мислення, в основі якого мають бути такі засади:

– пріоритет економічної свободи людини, економічної незалежності нації, забезпечених приватною власністю на капітал, національною власністю на природні ресурси і на створений національний продукт;

– усвідомлення значущості державно-політичного суверенітету, який забезпечується створенням і розбудовою національної державності.

До **методів** вивчення національної економіки відносять загальні методи діалектичної філософії (категорії кількість і якість, одиничне й ціле, сутність і явище, зміст і форма, поєднання матеріальних і нематеріальних чинників), індукцію і дедукцію, синтез і аналіз, економіко-математичне моделювання, статистичні розрахунки, принципи історизму, системності, комплексності, кумулятивний метод нагромадження та застосування надбань різних шкіл та концепцій економічної думки, поєднання формаційного і цивілізаційного підходів.

Метод діалектичного матеріалізму полягає у визнанні первинності матерії, яка знаходиться у стані постійної взаємодії та руху, який мав найбільше поширення в умовах дослідження ринкових процесів, переважання синтезу неокласичної та кейнсіанської парадигм, поступово втрачає свої позиції. Дедалі більше зростає значення та роль **методу діалектичної філософії**, який досліджує еволюцію взаємодії матеріальних і нематеріальних чинників економічного буття, що має місце в умовах розвитку інституціональної концепції економічної думки, поширення ролі інформації, освіти, культури і науки.

Метод наукової абстракції ґрунтується на звільненні аналітичного матеріалу від зайвого, несуттєвого і концентрації уваги на типовому, характерному.

Метод системного аналізу розглядає економічні явища та процеси в сукупності, поєднуючи окремі її елементи у систему. Він полягає у комплексному вивченні структурно-функціональних, причинно-наслідкових, внутрішніх і зовнішніх зв'язків.

Метод аналізу полягає у розчленуванні цілого на складові частини з метою вивчення окремих боків. **Метод синтезу** полягає у об'єднанні окремих складових економічного процесу чи події у єдине ціле, з метою отримання комплексної уяви про досліджуваний об'єкт. Органічне поєднання аналізу і синтезу – об'єктивна умова повноцінного економічного дослідження, виявлення наявних закономірностей, що мають місце у певній ситуації.

Метод логіки застосовує властивості людського розуму у виявленні послідовностей та закономірностей розвитку економічних подій.

Метод економічного моделювання полягає у побудові спрощеного вигляду наявної ситуації та розробці відповідних заходів щодо поліпшення або оптимізації фінансово-господарського стану.

Метод гіпотези полягає у створенні вільних припущень щодо наявного стану чи можливого розвитку економічних подій і процесів. **Метод прогнозування** є подібним до гіпотези, проте є більш вірогідним оскільки є науково обґрунтованим та спирається на аналіз наявних фактів.

Метод аналогії і порівнянь визначає спільні властивості певних елементів дослідження і переносить їх з одного на інше. Цей метод використовує водночас декілька об'єктів аналізу, один з яких до цього моменту вже є відносно дослідженим.

Методи індукції і дедукції визначають принцип руху економічної думки дослідника. Застосовуючи індуктивний метод науковець рухається від одиничного до загального, від передумови до результату, від нижчого до вищого ступеня явища. Дедукція визначає передумови та причини виникнення того чи іншого результату і здійснює рух думки від загального до одиничного.

Статичний та динамічний методи базуються на урахуванні фактору часу в процесі розробки методології. Так, перший метод досліджує чинник у певний момент часу, не враховуючи його кількісні та якісні зміни протягом певного періоду. Застосування динаміки дозволяє визначити зміни протягом

визначеного терміну у події чи процесі, які досліджуються, визначити фактори, що здійснюють на них найвагоміший вплив. Останній метод на сьогодні є більш прогресивним, проте існують випадки, коли на першій стадії дослідження доречно застосовувати статичний аналіз для усвідомлення та визначення економічної ролі певного процесу.

Статистико-математичні методи застосовують широкий інструментарій кількісного аналізу конкретних, фактичних подій. Аналіз якісних змін при цьому здійснювати доволі складно, як і враховувати обсяги подій, які мають нематеріальний вираз в економічному житті.

Значення та переваги **графічного методу** полягають у спрощенні візуального сприйняття економічної теорії, його доречно застосовувати не лише в науковій, а й у навчальній роботі.

Метод комп'ютерної обробки економічної інформації є об'єктивною вимогою сьогодення, він пришвидшує механічні розрахунки, спрощує графічні побудови, використовує усі вже перелічені методи.

Кумулятивний метод нагромадження та застосування надбань різних шкіл та концепцій економічної думки полягає в урахуванні різних положень та аналітичних підходів щодо аналізу певного процесу. Сучасна економічна дійсність не дозволяє ігнорувати досягнення будь-яких економічних шкіл і вимагає системного вивчення історичного досвіду.

Формаційний підхід дослідження людської цивілізації був запропонований ***Карлом Марксом*** (Німеччина, 1818–1883), і мав матеріалістичний характер, який базувався на взаємодії продуктивних сил і виробничих відносин, які формують ***технологічний спосіб виробництва***. У відповідності до нього кожне суспільство проходить 5 суспільно-економічних формацій – первісну, рабовласницьку, феодальну, капіталістичну та комуністичну, на основі пануючого технологічного способу виробництва. Формаційний підхід характеризується такими рисами:

1. Матеріальні передумови кожної наступної формації з'являються та набувають певного рівня розвитку у попередній.
2. Перехід від старої формації до нової здійснюється діалектично (одночасно присутні елементи старої і нової системи).
3. Кожна формація проходить 3 стадії: становлення, зрілість, відмирання.
4. Перехід від старої до нової формації має характер як ево- так і революції. Еволюційний шлях зумовлений розвитком продуктивних сил (за виключенням науково-технічної революції), революційний шлях може мати місце у виробничих відносинах (зміна форм власності, класові суперечності).
5. Існує три типи формацій: первинний – докласовий, вторинний – класовий, третинний – безкласовий.
6. Кожне суспільство характеризується ведучим способом організації виробництва (натуральним, ринковим і неринковим) і формою економічного зв'язку між людиною і засобами виробництва (примусовою і добровільною).

Цивілізаційний підхід у дослідженні людської еволюції запропонував етнограф ***Льюїс Генрі Морган*** (США, 1818–1881). Так, на його думку, людське суспільство проходить **3 етапи**:

дикунство;

варварство;

цивілізація.

Перші два етапи базуються на привласненні природи, остання пов'язана зі збиральною та суспільно-виробничою технологіями.

Цивілізація – це історично конкретний стан суспільства, який характеризується досягнутим рівнем продуктивних сил, особливим способом організації виробництва і відповідною матеріальною та духовною культурою.

За цією логікою, цивілізація має **три етапи розвитку:** ***доіндустріальна стадія, індустріальна та постіндустріальна*.**

Постіндустріальна (інформаційна, нова) економіка формується після становлення стійкої системи товарно-ринкового господарства і характеризується переважанням нематеріального виробництва та ***сфери послуг***, його індивідуалізацією, визначенням науки і освіти як головної продуктивної сили.

Таблиця 1

Порівняльна характеристика трьох хвиль цивілізації [20, С.490-491].

№	Критерії	Перша хвиля	Друга хвиля	Третя хвиля
п\п		Характеристики		
1	2	3	4	5
1	Назва суспільства / цивілізації	Аграрне, доіндустріальне	Індустріальне суспільство (цивілізація)	Постіндустріальне суспільство (інформаційне)
2	Хронологічні межі	Близько 10 тисяч років тому – виникнення аграрної цивілізації як наслідок першої економічної революції	XVI – перша половина XIX ст. до другої половини XX ст.	З другої половини XX ст.
3	Темпи економічного зростання	Вкрай повільне економічне зростання	Швидке економічне зростання	Суттєво знижуються темпи економічного зростання, але воно стає рівномірнішим
4	Населення	Повільне, але неухильне зростання кількості населення	Значне (різке) зростання чисельності населення	Різко знижуються темпи зростання населення, а в окремих країнах (наприклад, в Україні) навіть є від'ємними

5	Рівень споживання	Низький рівень споживання у більшості населення – на межі фізіологічного мінімуму	Зростання споживання, рівня та якості життя; ці процеси характеризувалися нестабільністю, циклічністю та нерівномірністю	Перехід від „кількості” до „якості” життя у високорозвинених країнах
6	Розподіл праці	Був наявним у досить простих формах, хоча й виділилося до 300 специфічних ремесел	Досяг дуже високого рівня	Знижує рівень спеціалізації, все більшим попитом користуються спеціалісти широкого профілю
7	Основний вид енергії	Сила м’язів людини та тварини	Механічна – енергія пару, потім двигунів внутрішнього згорання та різноманітних генераторів	Поки що визначити важко, але зрозуміло, що це буде один із нетрадиційних, альтернативних видів: ядерна (необов’язково), сонячна, геотермальна, енергія вітру, хвиль, припливів-відпливів тощо, або ще будь-яка, що ще невідома
8	Головний засіб виробництва	Земля, яку обробляли 80–97 відсотків населення	Промисловий капітал: будівлі, машини та обладнання. У промисловості зайнято 45–65 відсотків працездатного населення	Наукові знання, інформація, де буде зайнято 55–75 відсотків працездатного населення
9	Соціальна структура суспільства	Жорстко ієрархічна і задавалась переважно неекономічними факторами – походження, приналежність, сила, влада, авторитет тощо	Опирається на майнові фактори і формально не є жорстко ієрархічною	Класовий поділ поступається професійному
10	Основний соціальний конфлікт	Щодо проблем землеволодіння та землекористування	Між працею та капіталом	Між знанням та некомпетентністю

11	Соціальна та просторова мобільність	Практично були відсутні	Суттєво зросли	Багаторазово зросли

В основі концепції постіндустріального суспільства лежить **теорія трьох хвиль** – поділ усього суспільного розвитку на три етапи: доіндустріальний, індустріальний та постіндустріальний. У доіндустріальному суспільстві визначальною була (а у ряді країн залишається й досьогодні) сільськогосподарська сфера з церквою та армією, як головними інститутами суспільства; у індустріальному – промисловість з корпорацією та фірмою на чолі; у постіндустріальному – сфера послуг та інформації з вищим навчальним закладом, як головним місцем її виробництва та зосередження.

Переходу до постіндустріального суспільства та постіндустріальної сервісно-інформаційної економіки сприяв цілий ряд факторів:

• **перехід економіки** від такої, де панує виробництво товарів (вторинний сектор господарства), до панування виробництва та надання найрізноманітніших послуг (третинний сектор господарства);

• **зміна соціальної структури** суспільства – класовий поділ поступається місцем професійному;

• **теоретичне знання займає центральне місце** у визначенні політики в суспільстві – університети як центри зосередження цього знання стають головними інститутами суспільства;

• **створення нової інтелектуальної технології,** запровадження планування та контролю над технологічними змінами.

Виникнення постіндустріального суспільства пов’язано перш за все з тими змінами, що відбуваються в економіці, професійній системі та соціальній структурі і обумовлені новою роллю науки та техніки – відбувається *докорінна зміна структури виробництва* (панування третинного сектору) та *структури зайнятості* (значна частка зайнятих, яка має тенденцію до зростання, припадає на третинний сектор сервісно-інформаційної економіки).

1.4. Завдання курсу

Завданнями вивчення курсу „Національна економіка” комплексно, системно і послідовно є:

1. Формування уяви щодо функціонування економічного устрою країни взагалі, на рівні теоретичної моделі. Важливим є усвідомлення та бачення комплексу руху фінансово-виробничих потоків всередині країни, розуміння економічних стимулів та інтересів поведінки різних суб’єктів.
2. Дослідження особливостей функціонування економіки України. Визначення специфіки національного виробництва і споживання, форм

заощадження населення, ставлення до особистого підсобного господарства, розвитку нових інституційних форм ведення бізнесу.

3. Сприйняття економічного потенціалу України з прагматичної точки зору, обмеженої морально-етичними установками. Вивчення головних принципів освоєння природних покладів, способів вимірювання економічної ефективності, вивчення закордонного досвіду ощадливого використання невідновлювальних ресурсів.
4. Вивчення основних показників, що характеризують стан національної економіки, усвідомлення різниці між категоріями, що визначають рівень матеріального і сукупного виробництва, їх ґрадацію за територіальним розташуванням національного капіталу та ступенем наближення до конкретної людини.
5. Визначення сутності та структури сучасного господарського механізму, актуалізація проблеми ролі держави у реформуванні, управлінні та подоланні економічної кризи; формування власної моделі господарського механізму для сучасної України.
6. Дослідження основних напрямів та пріоритетів державної економічної політики та системи заходів в структурі державного регулювання економіки. Доречним тут є активне застосування методу моделювання з визначенням одного або декількох ускладнень в сфері економічних відносин з метою розробки ефективного механізму їх подолання.
7. Визначення моделі та стратегії соціально-економічного розвитку України. Особисте усвідомлення визначальних принципів подальшого довгострокового розвитку української держави, формування механізмів їх реалізації, встановлення запобіжників для зміни цього курсу прийдешніми поколіннями.
8. Усвідомлення ролі людини в процесах соціально-економічного розвитку, неприпустимість пріоритетного ставлення до представників певних національностей та дискримінації за національною ознакою в процесі суспільних відносин з боку держави та економічних агентів. Визначення людиноцентричних пріоритетів тактики національного розвитку, формування засад усебічного розвитку людини, формулювання мотиваційного механізму саморозвитку особистості.

Практичними завданнями розвитку національної економіки є:

1. Досягнення стабільних темпів економічного зростання на основі ресурсозберігаючих, інноваційних технологій інтенсивного типу. Прагнення до економічного розвитку усіх галузей національної економіки.

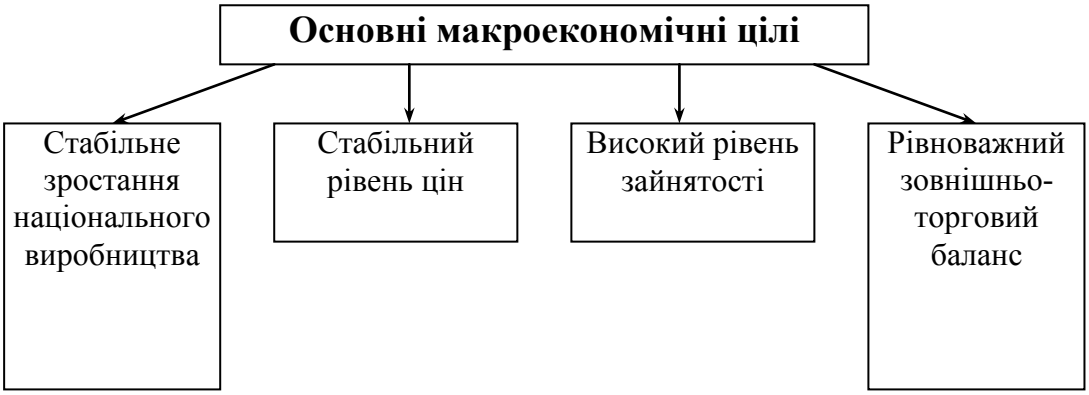

Рис. 2. Пріоритети національної економіки

2. Забезпечення стабільного рівня цін, обмеження інфляції потребами економічного зростання. Використання інфляції як одного зі способів управління економікою, унеможливлення кризового впливу зростання цін на заходи суспільного відтворення.
3. Забезпечення високого рівня зайнятості. Прагнення досягти повного рівня зайнятості, скоротити природне безробіття до мінімуму, створити усі умови для самореалізації людини в процесі суспільного виробництва.
4. Досягнення рівноваги в сфері зовнішньої торгівлі, прагнення до забезпечення позитивного сальдо торгового балансу з одночасним збереженням та раціональним використанням природно-ресурсного потенціалу.

1.5. Коротка історія становлення національної економіки

Господарювання в широкому сенсі є діяльністю людей, спрямованою на створення продуктів (виробництвом), які забезпечують потребу в їжі, одязі, житлі, культурі, духовності тощо. Виробництво є категорією історичною, у його розвитку виділяють два якісно нових рівні щодо структури і форм організації: натуральне і товарне виробництво.

Економіка, як сукупність виробничих відносин державно організованого суспільства, складає економічну основу функціонування держави. Таким чином, добробут громадян країни залежить, передусім, від того, наскільки вони усвідомили об’єктивні основи її організації і спромоглись, у відповідності до них, створити національну економіку.

Натуральне виробництво є історично першою економічною формою функціонування людського суспільства, воно являє собою тип господарства, в якому процес створення матеріальних благ спрямовується лише на задоволення власних потреб виробника. При цьому виготовлений продукт не набуває товарної форми, тобто не стає об’єктом обміну чи купівлі-продажу, а

утворює фонд життєвих засобів виробника, при цьому його втрати набувають для нього суттєвих життєвих загроз.

На території України натуральне виробництво домінувало до скасування **кріпосного права** (1861 р.). Натуральну форму мав *додатковий продукт*, який привласнював поміщик (цей додатковий продукт існував у вигляді численних натуральних повинностей і платежів – подимне, подушне, за вікна, містки та ін.). Натуральним було й господарство феодально залежного селянина, яке слугувало джерелом засобів виробництва, праці та засобів споживання для поточних потреб поміщицького маєтку і забезпечувало поновлення його запасів.

З погляду вартості, структуру продукту, створеного в натуральному виробництві, відображає рівняння:

$$\mathbf{B = O + T,}$$

де *В* – вартість створеного продукту в натуральному виробництві;
О – вартість відшкодованих витрат на виробництво продукту;
Т – вартість оплати власної та найманої праці.

Соціально-економічна природа натурального господарства найбільш повно розкривається в його визначальних взаємопов'язаних рисах, які умовно поділяють на:

- ті, що характеризують організаційний аспект натурального господарства;
- ті, що розкривають його економічну природу.

Визначальною організаційною рисою натурального господарства є його відокремленість. Вона виявляється в тому, що кожна господарська одиниця (селянське господарство, сільська община, феодальний поміщицький маєток) виконує всі види господарських робіт – від видобування сировини – до виготовлення кінцевого продукту, який споживається всередині цієї одиниці. Замкненість натурального господарства породжує його консерватизм і стійкість упродовж тривалого історичного періоду. Зокрема, йому були властиві традиційність форм, методів і способів виробництва, незмінність продукції, що вироблялася, економічних зв'язків і галузевих пропорцій, які відтворювалися без істотних змін протягом століть і були для виробників обов'язковими, освяченими звичаями господарськими нормами. Все це призводило до використання рутинної техніки, повільних темпів розвитку, застою.

Характерними рисами, які розкривають економічну природу натурального господарства, є:

- слабо виражений поділ праці – обмеженість галузей господарства, видів виробничої діяльності, спеціалізації працівників; у такому господарстві виробничі відносини постають у відкритій, неуречевленій формі, як відносини між людьми, а не продуктами їхньої праці;

- низький рівень суспільного характеру виробництва, через що створюється враження, ніби праця індивідуального відособленого виробника є лише його приватною справою.

Натуральна форма господарювання адекватна лише тому рівню розвитку продуктивних сил і лише тим економічним відносинам, які визначають вкрай обмежену мету виробництва, підпорядковують її задоволенню незначних за обсягом і одноманітних за складом потреб.

Товарне виробництво – це форма організації суспільного виробництва, що характеризується глибоким суспільним поділом праці, виготовленням продуктів не лише для задоволення потреб виробників, а й з метою товарно-грошового обміну, отримання доходів, більших ніж витрати виробництва (прибутків) і задоволення суспільних інститутів та непрацюючих. Воно зароджується з поглибленням суспільної організації натурального виробництва, за якої виробничі відносини між людьми проявляються через купівлю-продаж продуктів їхньої праці. Продуктів праці тепер виробляється більше, ніж необхідно для власних потреб, вони перетворюються на товар і стають предметом товарно-грошового обміну, а створення виробів набуває форми товарного виробництва.

Для розвитку товарного виробництва потрібні такі умови:

1. **Суспільний поділ праці** має своїм наслідком обмін продуктами, створеними в різних видах виробництва, оскільки на цій основі відбувається процес відособлення різних видів праці. Історично **перший великий суспільний поділ праці** – відокремлення скотарства від землеробства. Однак самого лише суспільного поділу праці недостатньо для того, щоб виробництво стало товарним. Історія знає багато прикладів, коли в первісній общині існував досить високий рівень поділу праці, зокрема в індійській сільськогосподарській общині, де кожний її член виконував лише один вид праці, але продукти праці не виходили за межі цієї господарської одиниці, не обмінювалися, тому що суспільна власність на засоби виробництва передбачала їх колективне привласнення.

2. **Право індивідуального привласнення результатів праці** і розпорядження ними забезпечує регулярність товарного виробництва, впровадження його у сферу життєдіяльності суспільства. Таке право формується з виникненням приватної власності на засоби виробництва у процесі становлення рабовласницького суспільства, внаслідок **другого великого суспільного поділу праці** – відокремлення ремесла від землеробства, що згодом зумовило виникнення промисловості.

3. **Набуття виробництва продукту товарної форми**, його повторюваність і відтворення в більших масштабах за рахунок вищої вартості продукту, порівняно з витратами на його виробництво.

Рівняння вартісної структури продукту товарного виробництва має такий вигляд:

$$\mathbf{В = О + Т + ВП,}$$

де *В* – вартість створеного продукту в товарному виробництві;
О – вартість відшкодованих витрат на виробництво товару;
Т – вартість оплати власної та найманої праці, трудовий капітал;
ВП – валовий прибуток.

З визріванням цих умов виникає обмін товарами як форма економічного зв'язку між виробниками. В процесі суспільного поділу праці встановлюється матеріальний зв'язок між людьми: кожний член суспільства, що спеціалізується на виробництві певного продукту, виробляє його для інших членів суспільства, і, в свою чергу, потребує результатів їхньої праці.

Отже, товарне виробництво є складною системою господарств, що пов'язані між собою глибоким суспільним поділом праці, який не обмежується поділом на види діяльності, створенням нових видів продукції, готової до споживання, а спрямований на звуження видів діяльності та зосередження на виробництвах частин продукту, який складають з них на окремому підприємстві. Таким чином, поділ в товарному виробництві передбачає передусім спеціалізацію діяльності. За такої форми організації суспільної праці групи виробників закріплюються на визначений період за певними видами виробничої діяльності. Поділ праці здійснюється не лише між окремими індивідуальними виробниками, а й між групами виробників, підприємствами, галузями, секторами, сферами виробництва, регіонами, територіально-виробничими комплексами і країнами.

Особливістю поділу праці в товарному виробництві є те, що він:

- пов'язує виробників у єдину господарську систему виробництва, розподілу, обміну і споживання;
- сприяє зростанню продуктивності праці, зменшенню витрат виробництва і збільшенню обсягів продукції остаточного споживання;
- зумовлює позитивні соціальні зміни: розвиток соціальних послуг, полегшення умов праці, поліпшення соціальної структури суспільства та ін.;
- забезпечує формування суспільства за єдиною системою норм організації виробництва, розподілу, обміну, споживання, управління, регулювання тощо.

Таке виробництво перетворюється на суспільно-товарне господарство з різними рівнями поділу праці – національним і міжнародним. Перший формується всередині країни між її окремими територіями, другий – між окремими країнами.

Виділяють такі рівні суспільного поділу праці:

- загальний (поділ суспільно-товарного виробництва на найбільші його галузі: промисловість, сільське господарство, будівництво, транспорт та ін.);
- частковий (найбільших галузей людської діяльності на їх складові: в промисловості – машинобудування, приладобудування; в сільському господарстві – рослинництво, тваринництво та ін.);

- одиничний або індивідуальний (поділ усередині підприємства на основі професійної спеціалізації виробників – токар, слюсар, водій та ін.).

Територіальне поширення рівнів поділу праці всередині країни зумовлює розвиток єдиної економічної системи, з її територіальними особливостями виробництва. Поділ праці між країнами виводить виробничі та обмінні зв'язки за межі національного господарського простору – утворюється система світового господарства. Територіальний поділ праці передбачає територіальні зв'язки, обмін продуктами і послугами, на яких спеціалізується господарство окремих територій чи країн.

Поділ праці у межах національної і міжнародної економіки посилює диверсифікацію – розширення діяльності окремих виробників, перетворення її на багатогалузеву і, як наслідок, поглиблення технологічної кооперації, комбінування виробництва та ін.

За глибокого міжнародного поділу праці формується так звана „*друга економіка*" в межах самих міжнародних корпорацій. Її суть полягає в тому, що єдиний виробничий процес поділяється на операції, які здійснюють у різних країнах. Частковий (подрібнений) продукт, що виробляється працівниками в певній країні, не має споживчої вартості за межами міжнаціонально організованого процесу виробництва. Міжнародний поділ праці всередині корпорації регулюється з єдиного центру.

З огляду на це, зворотною стороною рівнів поділу праці та їх територіального поширення є об'єднання, інтеграція праці, зусиль, коштів, матеріальних ресурсів, які формують територіальні та міждержавні господарські утворення: господарство населеного пункту, кількох близько розміщених населених пунктів, промислового чи агропромислового району, всієї країни чи світу. Існування та розвиток територіально-господарської інтеграції, спільності соціально-економічних інтересів виробників є основою створення єдиної спільноти людей (нації, народу), єдиної господарської системи.

Просторове поширення рівнів поділу праці зумовлює необхідність просторової координації у сфері виробництва, розподілу і обміну. Виробництво в цьому разі не може бути відокремленим від розподілу і обміну через те, що всі стадії відтворення становлять єдиний виробничо-соціальний механізм, спрямований на розв'язання суспільних проблем. Розвиток виробництва є лише засобом розвитку суспільства, його суспільно-національних рис, потреб, інтересів. Чим глибшим є поділ праці у виробництві та просторі, тим інтегрованіше суспільство як єдиний національно-суспільний організм зі своїми особливостями розвитку.

Такі етапи були властиві розвитку економічної системи на території України, яка в умовах політичної незалежності набуває характеристик національної.

Питання до самоконтролю та дискусії:

1. Що таке національна економіка, чим категорія „національна економіка” відрізняється від категорії „економічна система”?
2. В чому полягає відмінність навчальної дисципліни „Національна економіка” від предмету „Макроекономіка”?
3. Що таке національний ринок і чим він відрізняється від ринку внутрішнього?
4. З якими науками тісно співпрацює національна економіка?
5. В чому сутність поєднання формаційного та цивілізаційного підходів на сучасному етапі розвитку?
6. Які рівні налічує сучасна структура економічних досліджень, в чому їх значення для дослідження національної економіки?
7. В чому полягає економічний зміст теорії постіндустріального суспільства?
8. Як можна використати історію розвитку українських земель для формування актуальних заходів економічної політики?
9. Які завдання має на меті вивчення національної економіки?
10. Які спільні риси має будь-яка національна економіка?

Тестові завдання:

Що з перерахованого не входить до структури національної економіки?

а) національний ринок
б) виробничі відносини
в) національне багатство
г) національні продуктивні сили
д) правильна відповідь відсутня

Що є визначальною основою функціонування національної економіки як системи?

а) праця
б) населення
в) проблеми задоволення суспільних потреб
г) влада
д) наука

Кожна національна економіка має:

а) однаковий природно-ресурсний потенціал
б) співставні закономірності суспільного руху населення
в) спільні ознаки
г) схожу економічну систему
д) всі відповіді правильні

Як навчальний предмет, національна економіка максимально наближена до:
а) політекономії
б) економічної історії
в) розміщення продуктивних сил
г) макроекономіки
д) політології

Предметом вивчення національної економіки є:
а) проблеми задоволення національних економічних потреб
б) перепони на шляху національно-економічного розвитку
в) територіальне розміщення природноекономічного потенціалу
г) проблеми державного управління
д) всі відповіді невірні

Проблеми діяльності міждержавних організацій досліджують на рівні:
а) макроекономіки
б) мегаекономіки
в) субекономіки
г) номоекономіки
д) мезоекономіки

Розчленування процесу праці на декілька операцій належить до:
а) поділу праці
б) інтенсифікації праці
в) кооперації праці
г) спеціалізації праці
д) економіки праці

Яке з визначень точніше передає ступінь дедуктивного методу пізнання?
а) висування гіпотез та їх подальша перевірка на фактах
б) вимушене спрощення об'єкту, що досліджується, для глибокого вивчення його окремих сторін
в) проведення лабораторного експерименту, на підставі якого формується певна залежність між економічними явищами
г) моделювання причинно-наслідкових зв'язків
д) поєднання матеріальних і нематеріальних чинників

Яке з визначень точніше передає сутність індуктивного методу пізнання?
а) рух від окремих факторів до загальних висновків
б) висування гіпотез та їх подальша перевірка на фактах
в) попереднє формування економічних законів та їх подальша перевірка на фактах
г) оптимізація економічних категорій

д) переростання кількісних показників у якісні

Які елементи економічної системи характеризують інформаційне суспільство?
а) розвиток господарського механізму
б) розвиток продуктивних сил, насамперед інформації
в) розвиток виробничих відносин
г) розвиток техніко-економічних відносин
д) розвиток предметів праці

Засновником формаційного методу дослідження є:
а) Маркс
б) Сміт
в) Морган
г) Кейнс
д) Пігу

Засновником цивілізаційного підходу є:
а) Аристотель
б) Ліст
в) Морган
г) Маркс
д) Сміт

Глава 2. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

СТРУКТУРА:

2.1. Економічні категорії та закони.
2.2. „Національна система політичної економії" Фрідріха Ліста.
2.3. Економічні теорії національної економіки.
2.4. Основні показники національної економіки.
2.5. Основи саморозвитку економіки держави.

Питання до самостійного реферативного опрацювання:

1. *Національна економіка в теорії суспільного добробуту Артура Пігу.*
2. *Національна економіка в теорії економіки пропозиції.*
3. *Економічна політика та економічна роль держави.*
4. *Національна економіка в теорії соціально-ринкової економіки та ордолібералізму.*
5. *Національна економіка в працях К. Маркса.*
6. *Національна економіка в теорії інститутів.*
7. *Національна економіка в історичній школі економічної думки.*

Ключові терміни: економічні закони, економічні категорії, виробничі відносини, ВВП, грошовий обіг, споживання, ВНП, індекс цін, рівень безробіття, темп інфляції, дохід, принцип історизму, історична школа, марксизм, класична школа політичної економії, монетаризм, кейнсіанство, інституціоналізм, неокласичний синтез, індекс зростання конкурентоспроможності економіки, кінцеві товари, коефіцієнт участі у робочій силі, рівень зайнятості, торговельний баланс, індекс людського розвитку, індекс вартості життя, технологічний (техніко-економічний) уклад, індекс технологічного розвитку, індекс економіки, що базується на знаннях, соціальний уклад, соціально-економічний (економічний) уклад.

Терміни та категорії для повторення або самостійного вивчення: *витрати виробництва, ціна, фактичний рівень безробіття, гранична корисність, державний бюджет, система оподаткування, державні закупівлі, державна інвестиційна політика, виробничі відносини, грошово-кредитна політика, людський фактор, інформація, знання, інфраструктура, споживчий кошик, природний рівень безробіття, інновації, фізіократія, поділ праці, система, розподіл доходів, прибуток, відсоток, проміжний товар, робоча сила, імпорт, експорт, фінанси, закон Сея, теорія Філліпса, „людина економічна".*

2.1. Економічні категорії та закони

Економічні категорії – це логічні базові теоретичні поняття, які відображають найсуттєвіші сторони господарського життя суспільства. Вони мають місце в будь-якій національній економіці і визначають сутність та зміст перебігу економічних процесів. До них належать: товар, праця, ринок, гроші, попит, податки, виробництво, вартість, корисність, фінанси тощо.

Будь-яка національна економіка характеризується дією економічних законів. **Економічні закони** – це визначені, зафіксовані в часі багатоповторювальні події, які мають об'єктивний характер, і, як правило, не залежать від втручання людини. На відміну від законів природи, вони діють лише в людському суспільстві.

Закони економіки поділяють на ***загальні***, тобто такі, що стосуються усіх аспектів економічної діяльності (закони вартості, економії часу, обмеженості ресурсів, попиту і пропозиції) та ***специфічні***, тобто такі, що застосовуються в певних сферах економічних відносин (закон Оукена, закон грошового обігу, закони Госсена).

Закон вартості *полягає у відповідності витрат на виробництво товару його обмінному еквіваленту.*

Закон економії часу *полягає у прагненні робітника якомога менше витрачати часу на працю, не зменшуючи при цьому обсяги доходу.*

Закон зростання потреб: *потреби суспільства та особистості є необмеженими і такими, що постійно зростають*.

Закон обмеженості ресурсів: *економічні ресурси, на відміну від потреб, є обмеженими і такими, що дедалі більше скорочуються.*

Закон попиту: *між ціною товару та його обсягом, що бажають придбати споживачі, існує зворотна залежність, тобто при зростанні ціни – обсяг попиту зменшується.*

Закон пропозиції: *між ціною на товар та обсягами його виробництва існує пряма залежність – збільшення ціни викликає збільшення обсягів виробництва.*

Закон Артура Оукена (США, 1928–1980): *перевищення фактичного рівня безробіття над природним на 1% призводить до зменшення ВВП на 2-2,5%.*

Закон грошового обігу Ірвінга Фішера (США, 1867–1947):

M x **V** = **P** x **Q**, де **M –** кількість грошей в обігу
V – швидкість обертання грошей
P – середня ціна товарів і послуг
Q – кількість реалізованих товарів і послуг

Закон грошового обігу Карла Маркса:

Кількість грошей, необхідних для обігу = (Сума цін реалізованих товарів - Сума цін товарів проданих в кредит + Сума платежів по зобов'язаннях - Сума отриманих платежів) / Середнє число обертів грошей як засобу обігу та засобу платежу

Закон Коперника-Грешема (Микола Коперник, 1473–1543, Польща; Томас Грешем, 1519–1579, Англія): *меніш коштовні гроші витісняють з обігу більш коштовні*.

Загальна закономірність споживання Енгеля (Ернст Енгель, 1821–1896, Німеччина) *засвідчує, що разом зі зростанням доходів зростає загальний рівень витрат і споживання.*

Перший закон Енгеля *доводить, що зі зростанням доходів збільшується споживання як продовольчих, так і непродовольчих товарів, проте темп зростання споживання перших є меншим за темп зростання споживання непродовольчих товарів.*

Другий закон Енгеля *визначає, що витрати на предмети розкошу чи заощадження люди роблять лише при високому рівні доходів, що перевищує рівень, необхідний для задоволення основних потреб.*

Перший закон Госсена, закон спадної граничної корисності (Герман Генріх Госсен, Німеччина, 1810–1858) – *величина задоволення від споживання кожної наступної одиниці товару поступово зменшується, до того часу, поки не стає від'ємною з моменту перенасичення.*

Другий закон Госсена, закон рівномірного задоволення потреб – *оптимальна структура споживання досягається за умов рівності граничних корисностей благ, які споживаються*.

2.2. „Національна система політичної економії" Фрідріха Ліста

Один із найвідоміших німецьких економістів **Фрідріх Ліст** (1789–1846) у своїй праці „Національна система політичної економії, міжнародної торгівлі, торговельна політика і німецький митний союз" (1841), виклав головні засади функціонування національної економіки та розробив основи історичної школи економічної думки. Він критикував економічну теорію ***Адама Сміта*** (Шотландія, 1723–1790) і ***Жан-Батиста Сея*** (Франція, 1767–1832) стосовно вільної зовнішньої торгівлі та визначення фізіократами

примату сільського господарства. Ліст виступав за жорсткий державний протекціонізм з урахуванням конкретного історичного досвіду, стверджуючи, що вільна торгівля є корисною лише для розвинутих країн. Також він підкреслював важливу роль промисловості, ремесел і торгівлі, стверджуючи, що держава повинна мати однаково високо розвинуті продуктивні сили в усіх галузях економіки. Обов'язковою умовою національного розвитку Ліст вважав становлення морського та залізничного транспорту, удосконалення технічних знань і навичок. В якості практичного підтвердження своїх поглядів він наводив приклади політики *Наполеона* (1769–1821) та *Кольбера* (1619–1683).

Англія у XVIII-му столітті, за колоніальної доби, строго забороняла ввезення на свою територію власних ткацьких виробів зі своїх індійських колоній і надавала перевагу споживанню поганих та коштовних тканин місцевого виробництва. Якісну й дешеву продукцію індійського виробництва вона продавала континентальним країнам за низькими цінами. Це призвело до того, що вже у XIX столітті Англія забезпечувала якісними тканинами всю Європу та сировиною Індію. Високу продуктивність та колосальне багатство Англії Ліст пояснював не лише через фізичну міць нації та прагматичний підхід буржуа, а й через такі чинники, як: первинне відчуття свободи та права, енергію нації, релігійність та моральність, конституцію, державні інститути, мудрість та силу уряду і аристократії, географічне розташування, історію країни і навіть щасливі випадки.

Економічна наука, на думку Ліста, має бути поділена на національну (політичну) економію, яка враховує особливості кожної конкретної держави та на космополітичну економію, яка розглядає сукупне світове господарство, що характеризується спільними економічними рисами. Визначальним чинником методології Ліста слід вважати заперечення можливості існування універсальних рецептів розвитку різних країн, конкретизацію теоретичних підходів національно-економічного розвитку.

Він писав: „...без національної єдності, без національного поділу праці та без національної кооперації продуктивних сил нація ніколи не буде спроможна досягнути високого рівня добробуту та могутності, або забезпечити собі впевнене володіння власними інтелектуальними, соціальними і матеріальними багатствами [8]".

Велике значення в праці Ліста було приділено питанням прогресу та освіти, так він писав: „Чим більше розумове виробництво сприяє розвитку моральності, релігійного почуття, просвіті, збільшенню знань, розширенню свободи та політичному удосконаленню, розвитку особистої та майнової безпеки громадян і зовнішньої могутності нації, тим ширшим буде й матеріальне виробництво; чим більше створює багатства матеріальне виробництво, тим більших успіхів досягає розумове виробництво [8]".

Він започаткував принцип історизму та економічного націоналізму в економічній теорії.

Провідними ідеями теоретичної системи Ф. Ліста слід назвати:

1. Учення про „національну економію”, національну своєрідність господарських систем та законів їх еволюції. Відокремлюючи космополітичну економію, покликану досліджувати загальнолюдський добробут, від національної економії, спрямованої на обґрунтування економічної політики, здатної забезпечити процвітання конкретної нації, вчений стверджував, що „наука не має права не визнавати природу національних відносин”. Відтак він проголосив відмінною ознакою власної теоретичної системи економічний націоналізм, дослідження господарського розвитку нації „як середнього між індивідом і людством”.

2. Теорія національних продуктивних сил. Визначивши завданням національної економії пошук найсприятливіших умов та засобів розвитку продуктивних сил нації, Ф. Ліст виклав своє розуміння сутності останніх, засноване на визнанні важливості нематеріальних чинників зростання національного багатства.

На думку німецького дослідника, „продуктивні сили залежать не лише від праці, заощаджень, моральності та здібностей людей або від володіння природними фондами і матеріальними капіталами; вони залежать також від соціальних, політичних і громадських закладів, а також законів і, насамперед, від гарантії їх незалежного існування та національної могутності”. Наголошуючи на тому, що зростання національного багатства досягається шляхом узгодженої діяльності суспільства, здатного засвоїти і примножити досвід і знання, успадковані від попередніх поколінь, Ф. Ліст включав до складу продуктивних сил нації:

- моральні та фізичні сили людей;
- громадські та політичні заклади;
- природні ресурси країни;
- матеріальний капітал (сільськогосподарський, мануфактурний, торговельний).

3. Концепція стадійного економічного розвитку. Спираючись на теорію продуктивних сил, Ф. Ліст обґрунтував концепцію економічного прогресу нації. Аналіз історичного матеріалу, дослідження еволюції галузевої структури економіки та оцінка рівня розвитку продуктивних сил сучасних йому економічних систем, дали змогу німецькому вченому виокремити такі ***стадії економічного розвитку націй:***

I – *стан дикунства;*

II – *стан розвитку скотарства;*

III – *стан землеробства* (цієї стадії, на думку Ф. Ліста, досягли сучасні йому Іспанія, Португалія, Італія);

IV – *землеробсько-мануфактурний стан* (на шляху до цієї стадії, на думку вченого, перебували на той час США та Німеччина);

V – *землеробсько-мануфактурно-комерційний стан суспільства* (Ф. Ліст вважав, що цієї стадії досягла на той час лише Англія, до якої наближалася Франція).

Визначаючи п’яту стадію як господарський ідеал, який забезпечує найкращу комбінацію та гармонійний розвиток продуктивних сил нації,

вчений стверджував, що досягнення цієї стадії є метою розвитку усіх народів. Водночас він звертав увагу на необхідність певних передумов реалізації зазначеної мети:

- вигідного географічного розташування, наявності великих територій та значних запасів природних ресурсів, необхідних для розвитку національної індустрії;
- схильності до мануфактурного розвитку нації, її здатності до самовідданої праці заради майбутнього прогресу.

4. Обґрунтування активної економічної ролі держави та політики „виховного протекціонізму". Концепція стадійного економічного розвитку дала Ф. Лісту підстави дійти висновку, що економічна політика держави має враховувати специфіку кожного етапу господарського прогресу нації, з метою створення передумов неухильного зростання її продуктивних сил.

На думку німецького дослідника, для країн, які перебувають на III (аграрній) і V (аграрно-мануфактурно-комерційній) стадіях, доцільною є політика свободи міжнародної торгівлі, яка дає змогу повною мірою реалізувати національні інтереси. „Нація, яка досягла переваг в галузі мануфактурного виробництва, – писав учений, – може вберегти своїх фабрикантів і комерсантів від втрати завойованих позицій та апатії лише шляхом вільного імпорту продуктів харчування і сировини, та конкуренції з зарубіжними товарами".

Водночас для держав, які перебувають на IV (аграрно-мануфактурній) стадії, украй важливим є протекціонізм, спрямований на захист молодої і ще не зміцнілої національної промисловості. На думку вченого, саме *за допомогою протекціонізму держава здійснює „індустріальне виховання нації" на шляху переходу до вищої стадії економічного розвитку.* „Протекціонізм – зазначав Ф. Ліст, – не збільшує безпосередньо кількість матеріальних благ, а значить і капіталу, але розвиває і зміцнює продуктивні сили, які створюють цей капітал".

Праця німецького дослідника складається з 4 книг:

1 - „Історія", присвячена дослідженню економічної історії різних країн з урахуванням проблем реалізації національних інтересів.

2 - „Теорія", містить виклад основних ідей теоретичної системи Ф. Ліста („національної системи політичної економії").

3 - „Системи", присвячена історії економічної думки та практичному аналізу ідей класичної школи.

4 - „Політика", містить виклад історії торговельної політики європейських держав та рекомендації щодо економічної політики, яку повинна, на думку автора, проводити Німеччина.

На думку багатьох дослідників, на противагу класикам Ф. Ліст розробив не просто „національну", а „геополітичну економію", покликану сприяти вирішенню спільних для континентальних країн проблем.

2.3. Економічні теорії національної економіки

Класична політична економія надала економічним теоріям та гіпотезам дійсно наукового характеру. Вона мала два основні розгалуження: французьку школу (фізіократи) та англійську. **Фізіократи** перемістили дослідження зі сфери зовнішнього обігу у сферу внутрішніх економічних проблем, явищ і процесів у державі. Так, наприклад, ***Франсуа Кене*** (Франція, 1694–1774) розробив першу „*Економічну таблицю*", яка являла собою спробу кількісного макроекономічного аналізу натуральних та вартісних потоків матеріальних цінностей у національному господарстві країни. Проте у дослідженнях французької школи були значні недоліки: вони визнавали основним джерелом збагачення нації земельні ресурси і залишали поза увагою ефект від взаємодії та постійного розвитку всього комплексу економічних ресурсів нації, шляхів пошуку оптимізації їх використання.

Англійська класична політична економія дала поштовх до більш комплексного аналізу засад функціонування національного господарства. Класики досліджували природу та структуру усіх сфер матеріального виробництва національної економіки в усіх його галузях. Її представники дали перше наукове обґрунтоване визначення процесу функціонування капіталістичної системи господарства на стадії вільної конкуренції, що в той час була притаманна більшості європейських держав, обґрунтували принципи її розвитку – обмежене втручання держави в економічні процеси. Їх вчення містило цілу низку важливих ідей, що розкривали сутність господарської системи держави: уявлення про суспільство, як про єдиний живий організм, цілісну систему, що постійно розвивається (***Уільям Петті***, Англія, 1623–1687); аналіз переходу від первісного до сучасного суспільства та механізм нагромадження національного багатства (***Адам Сміт***, Шотландія, 1723–1790); динаміку нагромадження та розподілу матеріальних статків у суспільстві (***Давід Рікардо***, Англія, 1772–1823).

Першим комплексним вченням про національну економіку вважається **марксизм**. ***Карл Маркс*** (Німеччина, 1818–1883) та його послідовники розглядали сутність економічної системи суспільства у діалектичному розвиткові продуктивних сил і виробничих відносин (безпосереднє виробництво, обмін, розподіл і споживання), а економічну формацію як спосіб їх вираження і постійної боротьби з метою подальшого поступального розвитку, що й до цього часу залишається об'єктивною істиною суспільного розвитку. Ще одним важливим кроком у дослідженні національної господарської системи марксистами є прагнення пояснити механізми взаємодії та взаємозалежності між її структурними елементами та підсистемами: роль держави у суспільстві, принципи ціноутворення, процеси відтворення суспільного способу виробництва, обміну, розподілу і споживання, справедливого та істинно демократичного їх розвитку з урахуванням інтересів усіх членів даного суспільства.

Кейнсіанство (***Джон Мейнард Кейнс***, Англія, 1883–1946) вважається найґрунтовнішим вченням про регулювання національної економіки. Предметом його дослідження є безпосередньо механізм функціонування національної економіки – вплив конкретних методів і форм регулювання економіки на її стан. Згідно з цим напрямом держава повинна глобально впливати на розвиток економіки, а регулювання ринку має здійснюватись через державний бюджет, систему оподаткування, державні закупівлі, державну інвестиційну політику. Кейнсіанці стверджують, що ринковий механізм має доповнюватись державним втручанням в економіку.

Монетаризм (визначальний представник ***Мілтон Фрідмен***, США (батьки – вихідці з Західної України), 1912–2006), зосередив увагу на проблемах розвитку національного господарства, що на думку представників цього напрямку, першочергово залежать від грошового обігу. Саме грошовий обіг за даною теорією є основою зростання ВНП, а його порушення – головною причиною інфляційних процесів та виникнення значних диспропорцій в економіці держави. Грошово-кредитна (монетарна) політика разом із законотворенням для підтримання належного функціонування ринкового механізму виступають головними механізмами державного регулювання національної економіки. Головний акцент монетаристи роблять на необмежену свободу підприємництва і не схвалюють стимулювання економічного росту за рахунок державного бюджету. Рівень господарської активності, згідно з їх концепцією, визначається кількістю грошей, наявних в обігу. Збільшення грошової маси в обігу менше 3% на рік сприяє економічному спаду, від 3-5% – економічному зростанню, більше 5% – інфляції. При цьому головними регуляторами економіки виступають кредит, ставка відсотка, грошова маса.

Теорія соціально-ринкового господарства. ***Вільгельм Репке*** (Швейцарія, 1899–1966) та ***Олександер Рюстов*** (Німеччина, 1885–1963) з 20-х років XX ст. вивчали проблеми суспільного ладу та економічної політики, через поєднання традицій класичного лібералізму, ідеї природного економічного порядку та керівної ролі держави. За визначенням В. Репке, економічна політика держави має гарантувати свободу, під якою слід розуміти суворий порядок в економічній діяльності, що забезпечується через ринок та вільну конкуренцію.

Вальтер Ойкен (Німеччина, 1891–1950), ***Ф. Бьом, А. Мюллер-Армак, Л. Ерхард*** та їхні учні, розробили концепцію соціального ринкового господарства, у якій виразно проявилася тенденція до створення систематизованої теорії трансформації тоталітарного ладу з централізовано-керованою економікою на демократичний лад на основі вільно-соціальних завдань.

Зміст цього вчення вичерпується тим, що держава в основному обмежується формуванням економічного ладу, тоді як хід господарського процесу і його регулювання (так звана політика процесу) відбувається спонтанно. Державний вплив на господарський процес вони допускали, в традиціях ліберальної думки, тільки у виключних випадках, пов’язаних з

дією екзогенних чинників. Таку позицію відображає відоме гасло ордолібералізму: „Державному плануванню і регулюванню господарського процесу – ні!”. Як бачимо, свою назву ордолібералізм виправдовує повністю, адже „ордо” означає „устрій”, „лад”, а визначена таким чином політика ладу означає не що інше, як запровадження потужного інституційного регулювання.

Головним інструментом політики „соціальної компенсації” А. Мюллер-Армак вважав прогресивне оподаткування осіб з високими доходами та перерозподіл отриманих коштів на користь малозабезпечених у вигляді бюджетних дотацій на утримання дітей, житлових субсидій, будівництво житла тощо. Інша форма соціальної політики – створення розвиненої системи соціального страхування (пенсійного, з безробіття, втрати працездатності) та формування мережі об’єктів соціальної інфраструктури. „*Соціальне вирівнювання”* вирішує проблему однобічного ринкового утворення доходів як за допомогою соціальних витрат держави, так і завдяки здійсненню податкової політики. Принципи регулювання доходів – значне оподаткування високих доходів, надання пільг для нагромадження, система соціальних виплат непрацездатним та малозабезпеченим. Політика перерозподілу доходів покликана нівелювати значні відмінності у розмірі отриманих доходів, які потенційно могли б стати джерелом соціальної конфронтації у суспільстві. Соціальне ринкове господарство аж ніяк не ідентичне вільній ринковій економіці, яка не виконує функцію вирівнювання, згладжування гострих соціальних суперечностей і конфліктів.

Цільовою настановою соціального ринкового господарства є завдання досягти високого рівня добробуту для переважної більшості членів суспільства в умовах економічної свободи та конкурентного ладу. З цього погляду концепція соціального ринкового господарства є поки що найбільш науково обґрунтованим і доведеним на практиці синтезом лібералізму та державного регулювання в інтересах соціально-економічного прогресу.

ОСНОВНІ ЕЛЕМЕНТИ СТРУКТУРИ СОЦІАЛЬНОГО РИНКОВОГО ГОСПОДАРСТВА
Конкурентний лад що базується на приватній власності на засоби виробництва
Ринок як координуючий механізм і регулятор господарської діяльності
Суб'єкти господарювання домашні господарства та підприємства різних галузей і сфер
Держава забезпечує і контролює загальні умови функціонування ринкової системи за допомогою політики зміцнення конкурентного ладу та сприяє соціальному вирівнюванню

Рис. 3. Характеристика теорії соціально-ринкового господарства [20, С.354]

Теорія суспільного добробуту А. Пігу. Вагомий внесок у розвиток неокласичних ідей здійснив учень і послідовник *Альфреда Маршалла*, представник Кембріджської школи, неокласик ***Артур Сесіл Пігу*** (1877–1959). Основні ідеї вченого знайшли відображення у праці „*Економічна теорія добробуту*" (1932), яка започаткувала новий напрям економічних досліджень та перші спроби теоретичного обґрунтування економічних функцій держави.

А. Пігу обґрунтував поняття економічного добробуту та найважливіші його фактори. Стверджуючи, що категорія суспільного добробуту „відображає елементи нашої свідомості" і може бути описана термінами „більше-менше", вчений свідомо обмежив власне дослідження „рамками тієї сфери суспільного добробуту, в якій можна прямо або побічно застосувати шкалу виміру з допомогою грошей". Цю сферу суспільного добробуту вчений назвав економічним добробутом. Стверджуючи, що немає чіткої межі між економічним і неекономічним добробутом, А. Пігу звертав увагу на те, що „економічний добробут не слугує барометром або показником добробуту в цілому", оскільки „добробут часто змінюється, тоді як економічний добробут залишається на попередньому рівні, і при цьому зміни економічного добробуту рідко відповідають таким самим змінам добробуту в цілому". Відтак вчений наголошував на тому, що поняття індивідуального добробуту не зводиться до його економічного аспекту і включає такі показники якості життя, як умови довкілля, умови праці та відпочинку, доступність освіти, громадський порядок, медичне обслуговування тощо.

Найважливішим показником економічного добробуту, його „двійником" А. Пігу вважав національний дивіденд – „…ту частку матеріального доходу суспільства (включаючи, певна річ, дохід, який надходить з-за кордону), яка може бути виражена у грошах". Тим самим економічний добробут учений визначав через національний дохід – величину, яка залишається після вирахування з річного потоку товарів і

послуг кінцевого споживання, затрат на відшкодування витрачених капітальних благ.

Стверджуючи, що приватна підприємницька діяльність, яка забезпечує відповідний чистий продукт, може приносити суспільству як винагороди так і витрати, вчений започаткував сучасну **теорію зовнішніх ефектів (екстерналій, витрат переливу)**. Він виокремив:

- **Позитивні зовнішні ефекти**, за яких „граничний приватний чистий продукт менший за відповідний суспільний продукт з тієї причини, що побічні послуги отримує деяка третя сторона, якій технічно важко оплатити ці послуги". На думку дослідника, прикладами позитивних екстерналій можуть бути випадки:

1) „послугами зручно розташованого маяка в основному користуються ті особи, яких неможливо примусити якимось чином оплачувати ці послуги";

2) „йдеться про інвестування засобів у облаштування приватних міських парків, хоча публіка до них не допускається, завдяки зелені повітря на околицях парків стає чистішим";

3) „інвестування ресурсів у будівництво доріг або приватних шляхів, завдяки якому підвищуються ціни на земельні ділянки, розташовані поряд…";

4) „вкладення коштів у лісопосадки … установку ліхтарів біля дверей приватних будинків … інвестування ресурсів, які спрямовуються на очищення викидів із заводських труб…";

5) „вкладення ресурсів у вирішення фундаментальних наукових проблем, без яких нерідко неможливі відкриття величезної практичної значимості, а також у впровадження винаходів і удосконалень промислових процесів".

- **Негативні зовнішні ефекти**, за яких „…граничний приватний чистий продукт перевищує суспільний чистий продукт". На думку вченого, про побічні некомпенсовані збитки для третіх осіб можна говорити за умов, коли, наприклад:

1) „одна людина зайнята тим, що випускає кролів, які спустошують рослинність в угіддях, які належать іншій особі";

2) „коли власник ділянки, розташованої у житловому кварталі, будує там фабрику, руйнуючи тим самим красу пейзажу, коли він зводить на своїй ділянці будівлю, яка затіняє розташовані поряд будинки або … не залишає людям місця для відпочинку, що шкодить їхньому здоров'ю і зменшує продуктивність їх праці".

Неокласичний синтез застосовував основні методологічні принципи: прагнення досягати максимальної корисності від економічної діяльності з урахуванням особливостей розвитку економіки на мікро-, мезо- і макрорівнях в умовах обмеженості економічних ресурсів, пошук оптимального поєднання ринкового та державного регулювання економічних відносин з урахуванням національних особливостей розвитку. Ця теорія показує, що в процесі державного регулювання економіки найбільший ефект

досягається в результаті оптимального поєднання фіскальних засобів (кейнсіанська теорія), грошово-кредитних інструментів (монетаризм), а також інших альтернативних теорій.

Історична школа в економіці сформувалась у 40-ві–50-ті рр. XIX ст. в Німеччині. Її представники досить критично ставились до суто теоретичних, абстрактних теорій та моделей класичної політичної економії, застосовуючи при цьому методологію Ф. Ліста. У дослідження економічних явищ і процесів, що протікають у суспільстві, вони внесли конкретизацію, динамічність аналізу, людський фактор, поєднання загального і особливого у становленні та розвитку окремих економік, а також методологію комплексного дослідження суспільної життєдіяльності.

Незважаючи на певні відмінності у поглядах відомих німецьких дослідників В. Рошера (1817–1894), Б. Гільдебранда (1812–1878) та К. Кніса (1821–1898), саме у працях цих авторів історична школа заявила про себе як про неортодоксальний напрям економічної думки, покликаний вивчати господарські явища і процеси у їх національній та часовій визначеності. Засновником німецької історичної школи був **Вільгельм Георг Фрідріх Рошер** – провідний німецький економіст, професор Лейпцизького університету, автор праць „*Програма лекцій з історичного методу*" (1854), „*Історія англійської політичної економії XVI–XVII століть*" (1851), „*Система політичної економії*" (1854–1894), „*Історія національної політичної економії*" (1874) та ін.

Поставивши за мету вплинути на формування національної політики В. Рошер стверджував, що не існує єдиної політичної економії та універсальних законів господарського розвитку всіх націй, оскільки генезис господарського життя кожної країни є специфічним, залежним від її геополітичного становища, конкретно-історичних та природних умов, традицій і звичаїв, розвиненості політичних інститутів тощо. Вчений звертав увагу на те, що окремі індивіди керуються у своїх вчинках не лише прагненням економічної вигоди, але й суспільними інтересами, сімейними турботами, почуттям національної єдності тощо. Відтак позаекономічні чинники суттєво впливають на вчинки та прагнення людей, значно збагачуючи їх палітру. Заперечуючи можливість існування однотипних господарських систем у різних націй, В. Рошер писав про те, що „одного економічного ідеалу не може бути для народів, подібно до того, як одяг не шиють за однією міркою".

В історії розвитку націй вчений виділив три великих періоди:

I – ***найдавніший,*** за якого головним фактором виробництва була земля;

II – ***середньовічний,*** коли значну роль починає відігравати праця, капіталізована завдяки корпоративно-цеховій організації виробництва;

III – ***новий,*** пов'язаний із пануванням капіталу.

Аналізуючи третій період еволюції суспільства, В. Рошер вказував на зростаючі можливості економічного прогресу націй, зумовлені розвитком індустрії, транспорту, витісненням ручної праці машинною. Водночас вчений

звертав увагу на викликане цими змінами загострення соціальних суперечностей, розшарування суспільства на багатих та бідних тощо.

Професор Марбурзького, Цюріхського та Венського університетів **Бруно Гільдебранд** знаходився у більшій, ніж В. Рошер, опозиції до класичної школи. У праці „*Політична економія сучасного і майбутнього*" (1848) вчений поставив за мету „перетворити політичну економію на теорію, що має справу з економічним розвитком народів". Ставлячи під сумнів існування універсальних узагальнень, Б. Гільдебранд розглядав історію як засіб не стільки удосконалення (як це було у В. Рошера), скільки повного оновлення економічної науки. Він заперечував концепцію „**економічної людини**" та прагнення звести поведінку господарюючих суб'єктів до егоїстичних устремлінь, ігноруючи мораль, право, звичаї та їх вплив на мотивацію економічної діяльності. „Людина – істота соціальна, – писав Б. Гільдебранд, – вона є продуктом цивілізації та історії, її потреби, її освіта та її ставлення до речових цінностей, як і до людей, ніколи не залишаються незмінними, а географічно та історично безперервно змінюються і розвиваються...". Відтак вчений був переконаний, що політична економія „не є природним ученням людського егоїзму, але має бути наукою моральною".

Найпослідовнішим провідником ідей „старої" історичної школи був **Карл Густав Адольф Кніс** – німецький економіст, дослідник економічної історії, професор Марбурзького, Фрайбурзького та Гейдельберзького університетів. У праці вченого „*Політична економія з погляду історичного методу*" (1853) знайшли відображення та систематизований виклад найважливіші методологічні підходи „старої" історичної школи. Заперечуючи повторюваність економічних явищ в історії різних народів, К. Кніс висунув на перший план відмінності у ступенях еволюції, традиціях та здібностях різних націй.

Інституціоналізм, або теорія інститутів розширив коло економічного пошуку, визначаючи вплив неекономічних чинників на перебіг економічних процесів. До таких факторів представники інституціоналізму відносять: морально-етичні, правові, психологічні чинники суспільного буття.

Формалізованій дедуктивній теорії неокласиків інституціоналісти протиставили вивчення конкретно-історичних і національно-специфічних форм економічного життя у вигляді економічних інституцій. Початок виникнення інституціоналізму вчені відносять до кінця XIX ст., коли у 1899 р. було видано монографію Т. Веблена „*Теорія бездіяльного класу*". Але формування інституціоналізму, як напряму економічної теорії відбулося пізніше, а саме в 20–30-х рр. XX ст., коли з'явилися пізні публікації Т. Веблена, а також Дж. Коммонса та В. Мітчелла. Праці цих вчених об'єднують спільність методологічних позицій, антимонополістична спрямованість, обґрунтування ідеї впливу на економічне зростання всієї сукупності суспільних відносин і необхідності державного впливу на економіку, особливо у формі „демократичного контролю суспільства над бізнесом".

Ранній американський інституціоналізм 20–30-х рр. XX ст. формувався у трьох варіантах:

• **соціально-психологічний (технократичний)** варіант на чолі з Т. Вебленом;

• **соціально-правовий (юридичний)** на чолі з Дж. Коммонсом;

• **кон'юнктурно-статистичний (емпірико-прогностичний)** на чолі з В. Мітчеллом.

Засновником американського інституціоналізму, який справив визначальний вплив на всі його течії, був **Торстейн Бунде Веблен** (1857–1929). Найважливішим принципом, висунутим Т. Вебленом, був *еволюційний підхід до аналізу*. Він виступив проти замикання неокласиків у межах абстрактних схем та „стану рівноваги" як „нормального" становища економіки. Т. Веблен підкреслював величезне значення теорії *Дарвіна* для обґрунтування принципу еволюційної зміни та розвитку соціально-економічного життя суспільства.

Економічні явища Т. Веблен виводив із суспільної психології, розглядаючи людину як біосоціальну істоту, яка керується природними інстинктами. Т. Веблен заперечував неокласичне розуміння предмета економічної теорії як науки про багатство та ринковий механізм, а включав до нього всі сторони людської діяльності. Т. Веблен писав, що „предметом економічної науки є вивчення поведінки людини стосовно матеріальних засобів існування та дослідження історії матеріальної цивілізації".

Важливе місце в теоретичній системі Т. Веблена відіграють **природні інстинкти**, до яких він як основоположник інституціоналізму зараховує:

• інстинкт майстерності („схильність до ефективних дій");

• інстинкт самозбереження та збереження роду („батьківські почуття");

• схильність до суперництва;

• схильність до наслідування;

• схильність до пустої цікавості.

Поняття **інституція,** за Т. Вебленом, – це спільність свідомості, певний спосіб мислення, притаманний відповідним групам людей, який обумовлений традиціями, звичаями, що формуються у процесі історичного розвитку, – все те, що набуває оформлення в професії людини, морально-правових нормах, державних установах, а також у самому характері держави. Згідно з Т. Вебленом інституції, або „прийняту в певний час систему громадського життя", визначають безпосередні цілі, що підкоряють поведінку людей. Але сприятливі умови економічного розвитку існують лише у тому випадку, коли система інститутів перебуває в гармонії з кінцевими цілями, що випливають з інстинктів.

Відповідно до уявлень Т. Веблена, участь у створенні передових виробничих сил, формування високоефективної технології породжує у

технократів прагнення до політичного домінування. Спостерігаючи протиріччя між інтересами бізнесу і розвитком індустрії, інженери переймаються ненавистю до фінансистів. Правда, „бездіяльний клас" прагне до підкупу інженерів, надає їм матеріальні блага, підвищує їхні доходи. Частина інженерно-технічного персоналу, особливо серед осіб старшого покоління, проникається духом корисливості, користолюбства, але більшість молодих інженерів не йде на угоду з бізнесменами, оскільки інтереси науково-технічного прогресу для них важливіші за особисте збагачення.

Методологія дослідження **Джона Роджерса Коммонса** (США, 1862–1945) характеризується твердженням про примат права над економікою. Юридичні процедури він вважав єдино ефективними для налагодження соціального миру і погашення конфліктів у суспільстві. У праці „*Правові основи капіталізму*" Дж. Коммонс зазначив, що на його думку, суспільство є системою юридичних норм і правових інститутів. Він заперечував існування класів і визнавав наявність лише „професійних груп", які можуть співпрацювати шляхом здійснення державою реформ у галузі законодавства і створення уряду, представленого лідерами „колективних інституцій".

Дж. Коммонс вважав, що саме через юридичну процедуру, через суди регулюються економічні відносини у суспільстві. Такий підхід яскраво виявляться у його ***теорії угоди,*** яка була у центрі його поглядів як теорія спільної діяльності людей і їхніх оцінок в усіх угодах, за допомогою яких учасники спонукають один одного до досягнення єдності думок і дій. Дж. Коммонс розглядав угоду як вихідну економічну категорію. Вона означає прийняття обома сторонами конкретного зобов'язання.

Угоди він поділяв:

- **на ринкові** (акти купівлі-продажу та контроль за цим з боку суду);
- **адміністративні** (відносини між керівниками та їх підлеглими);
- **розподільчі** (рішення корпорації про ціни, регулювання цін з боку уряду, держбюджету, податкової системи).

Кожна угода містить три елементи:

1) **конфлікт,** тобто зіткнення інтересів учасників угоди;

2) **взаємозалежність** та взаємозв'язок інтересів учасників конфлікту;

3) **процедуру,** тобто порядок **вирішення конфлікту** та укладання угоди.

Дж. Коммонс вважав, що за допомогою угоди практично можливе вирішення будь-якого конфлікту мирним шляхом. **Угода,** тобто юридичний акт порозуміння, розглядалася Дж. Коммонсом як *центральний елемент економічних відносин,* що об'єктивно відображало особливості американського права, які полягали у наявності в країні лише загального права й у відсутності відповідних кодексів законів. Таке становище призводило до того, що часто виникала потреба розгляду конкретних справ у судовому порядку. Рішення судових

органів, особливо Верховного суду США, набували обов'язкової сили для аналогічних справ.

Поділяючи ідеї Т. Веблена, **Веслі Клер Мітчелл** (США, 1874–1948) у роботі *„Лекції про типи економічної теорії”* (1935) розглядав економічні проблеми у їх тісному зв'язку і не лише у їх взаємозалежності, а й у зв'язку з економічними, а також психологічними, соціологічними та іншими проблемами, що обумовлюють у комплексі мотивацію поведінки людини. Але на відміну від Т. Веблена, В. Мітчелл вважав, що найсерйозніший вплив на господарську поведінку людей справляє грошовий фактор у вигляді обігу грошових знаків, діяльності фінансово-кредитних установ тощо. На його думку, гроші відіграють самостійну роль у суспільстві та є головним двигуном економічної діяльності. А тому *головним завданням економічної теорії має бути дослідження зв'язків між грошовим обігом та поведінкою людей.*

Він вважав, що економіст повинен спиратися на конкретні факти як критерій правильності своїх теоретичних висновків. Саме В. Мітчеллу та його учням наука зобов'язана розгортанням описової економічної статистики, без якої як сучасна економічна наука, так і сучасні економічні установи не могли б існувати.

Конкретне вивчення цифрових показників, виявлення закономірностей у їх коливаннях на базі широкого масиву статистичних даних у дослідженнях В. Мітчелла та його послідовників, майже вперше в історії науки відбувалися із застосуванням математичних методів обробки фактичного матеріалу.

Методологія статистичного аналізу В. Мітчелла широко використовувалася в роботі національного бюро економічних досліджень США, яке було ним створено і яке він очолював тривалий час. Під його керівництвом тут було започатковано економіко-статистичні дослідження національного доходу та продукту, фінансового стану споживача, транспорту та ін. Бюро практикувало застосування статистичної методики, а саме обробку даних у вигляді динамічних рядів натуральних і вартісних показників, обчислення різних індексів тощо.

В. Мітчелл був визнаним спеціалістом у галузі дослідження економічних циклів. Він визнав постійний, а не випадковий характер циклічних коливань і пов'язував їх причину з прагненням отримати прибуток, що пронизує „систему бізнесу”. В економічному циклі В. Мітчелл визнавав чотири фази – *депресію, пожвавлення, розквіт* та *рецесію*. Терміну „криза” в його теорії не було тому, що він не вбачав різниці між періодичними спадами виробництва і кризою. Економічний цикл В. Мітчелл тлумачив як комплекс коливальних рухів, які виникають у певній сфері та поширюються на всю економіку. В. Мітчелл правильно підкреслював взаємообумовленість та взаємозв'язок таких важливих економічних показників, як ціни, інвестиції, рівень заробітної плати, прибутку тощо.

Основний внесок В. Мітчелла в економічну теорію має не безпосередній характер, а полягає в тому, що він протягом усієї своєї

наукової кар’єри робив акцент на необхідності взаємодії між розвитком гіпотез і перевіркою їхньої відповідності фактам.

2.4. Основні показники національної економіки

Показники загальноекономічної характеристики країни складаються з:

– геополітичної та загальноекономічної характеристики; охоплює просторове розміщення країни, її близьких та віддалених сусідів, територіальні, природні, кліматичні, ресурсні особливості, державний устрій, склад населення і політичних сил тощо;

– чисельності населення, розселення і демографічних процесів, територіально-адміністративного поділу, розміщення продуктивних сил та ін.;

– наявності працездатного населення, кількості зайнятих в економіці за видами господарської діяльності;

– кількості та структури підприємств, середньорічної вартості основного капіталу;

– наявності та структури сировинних ресурсів та середньорічної вартості оборотного капіталу;

– кількості банків, розміру кредитних ресурсів тощо.

Показники загальноекономічної характеристики країни характеризують загальний економічний потенціал та очікувані результати, якщо його використовувати згідно з вимогами об’єктивних економічних і суспільних законів. Основними вимогами є продуктивне використання одиниці праці та капіталу, й ефективне (прибуткове) виробництво одиниці продукції.

Система національних рахунків є загальноприйнятою системою аналізу стану національної економіки. Національні рахунки розробляються Державним комітетом статистики за міжнародним стандартом СНР ООН 1993 р. *Система національних рахунків (СНР)* – це сукупність показників послідовного та взаємопов’язаного опису найважливіших процесів і явищ економіки: виробництва, доходу, споживання, нагромадження капіталу, фінансів. Водночас це система основних макроекономічних показників держави з урахуванням внеску у формування суспільного продукту усіх сфер суспільного виробництва.

СНР застосовується в умовах ринкових відносин. Відповідно до міжнародних стандартів у СНР інституційні одиниці згруповано в п’ять секторів:

1. **Нефінансові корпорації**, до яких належать інституційні одиниці, які займаються ринковим виробництвом товарів та послуг для продажу за цінами, що покривають витрати виробництва і приносять прибуток.

2. **Фінансові корпорації** – комерційні інституційні одиниці, які спеціалізуються на фінансово-посередницькій діяльності (банки, страхові компанії та ін.).

3. **Сектор загального державного управління**, до якого належать органи управління центрального та місцевого рівнів, некомерційні бюджетні організації, державні цільові та позабюджетні фонди.

4. **Сектор домашніх господарств**, який об'єднує фізичних осіб як споживачів, а в деяких випадках як суб'єктів некорпоративної виробничої діяльності.

5. **Сектор некомерційних організацій (НКО)**, що обслуговують домашні господарства, до якого належать інституційні одиниці, створені окремими групами домашніх господарств для забезпечення їх політичних, релігійних і професійних інтересів, а також надання соціально-культурних послуг (соціально-культурні підрозділи нефінансових корпорацій).

У СНР відображені розвиток економіки на різних стадіях процесу відтворення, рух товарів та послуг, а також виробництво та використання ВВП – валового внутрішнього продукту (доданої вартості).

Система національних рахунків цікавиться станом національної економіки на усіх її етапах та характеризує їх ефективність за допомогою індексів. Такими стадіями є:

1. Стадія виробництва характеризується показниками випуску, проміжного споживання, валового внутрішнього продукту (валової доданої вартості).

Випуск – це вартість товарів і послуг, яка є результатом виробничої діяльності одиниць-резидентів у звітному періоді.

Проміжне споживання – містить витрати на товари, матеріальні та нематеріальні послуги, виконані інституційними одиницями для виробничих потреб.

Валова додана вартість – розраховується як різниця між випуском та проміжним споживанням. Вона містить первинні доходи, які створюються учасниками виробництва і розподіляються між ними.

У національних рахунках використовують два рівні показників і два методи оцінки. Для економіки загалом результати вимірюють випуском товарів і послуг та ВВП у ринкових цінах, для секторів і галузей – випуском і валовою доданою вартістю в основних цінах, за виключенням ринкових цін чистих податків на продукти. Валовий внутрішній продукт отримують як суму валових доданих вартостей галузей економіки плюс податки на продукти за виключенням субсидій на продукти. **Податки на продукти** охоплюють податки, величина яких безпосередньо залежить від кількості чи вартості товарів та послуг, вироблених, реалізованих або імпортованих виробничою одиницею – резидентом. **Субсидії на продукти** – це відшкодування з державного бюджету підприємствам у порядку державного регулювання цін на сільськогосподарську та іншу продукцію для покриття поточних збитків підприємств, поліпшення їх фінансового становища шляхом поповнення оборотних коштів або компенсації окремих витрат.

2. Стадія утворення доходу. Характеризується показниками: оплата праці найманих працівників, інші податки, пов'язані з виробництвом, інші субсидії, пов'язані з виробництвом та валовий (чистий) прибуток.

Оплата праці найманих працівників – це винагорода в грошовій чи натуральній формі, яка повинна бути виплачена роботодавцем найманому працівнику за роботу, виконану ним у звітному періоді, незалежно від того, є цей працівник резидентом чи нерезидентом. Оплата праці враховується на підставі нарахованих сум і містить фактичні та умовні внески на соціальне страхування.

Інші податки, пов'язані з виробництвом, охоплюють платежі підприємств і організацій до Державного та місцевих бюджетів, державних цільових та позабюджетних фондів у зв'язку з використанням ресурсів та одержанням дозволів на специфічні види діяльності.

До **інших субсидій, пов'язаних з виробництвом**, належать ті, які надають для здійснення певної економічної та соціальної політики щодо використання ресурсів.

Валовий (чистий) прибуток – показник, який характеризує перевищення доходів над витратами, які підприємства отримують у результаті виробництва. Чистий прибуток визначають шляхом виключення з валового прибутку споживання основного капіталу.

3. Стадія використання ВВП. Його розраховують як суму кінцевого споживання товарів та послуг, валового нагромадження, чистого експорту товарів та послуг.

Кінцеве споживання товарів та послуг утворюють витрати домашніх господарств на власне кінцеве споживання, витрати державних закладів для задоволення індивідуальних та колективних потреб суспільства, а також витрати на індивідуальне кінцеве споживання некомерційних організацій, які обслуговують домашні господарства.

Валове нагромадження розраховують як суму валового нагромадження основного капіталу та зміни запасів матеріальних оборотних коштів.

Чистий експорт товарів та послуг (ЧЕ) визначають як різницю між ***експортом*** та ***імпортом*** товарів і послуг.

Головними показниками в СНР вважаються валовий внутрішній продукт (ВВП) та валовий національний продукт (ВНП). Основна відмінність полягає у тому, що **ВВП** вимірює сукупну ринкову вартість кінцевих продуктів, вироблених у межах території даної країни, незалежно від того, чиїми факторами виробництва вони були створені – вітчизняними чи іноземними, а **ВНП** обчислюється за принципом власності. **ВВП** – це вартість кінцевих товарів, вироблених усередині країни (***резидентами*** і нерезидентами) за певний період. **ВНП** – це сукупна ринкова вартість усіх кінцевих товарів і послуг, створених національними факторами виробництва, незалежно від того, в якій країні вони виробляли цей продукт.

До складу ВВП (ВНП) входить вартість товарів матеріальної та нематеріальної сфери і вартість послуг. Обсяги виробництва кожного товару і послуги оцінюють за ринковою ціною. Сума цих цін і становить ВВП.

Розглянемо на прикладі відмінність між ВВП і ВНП. Дохід громадянина України, який працює у ФРН, є частиною ВНП України. Однак цей дохід не є частиною ВВП, оскільки він отриманий у ФРН. Водночас, прибутки, одержані німецькою компанією від виробництва продукції в Україні, є частиною ВНП німецької держави.

На практиці дані про обсяг ВВП і ВНП використовуються як показники кількості виробленої продукції та добробуту населення країни. Вони є головними індикаторами економічного розвитку країни.

Унаслідок падіння ВВП на душу населення Україна істотно відстає за рівнем доходів, іншими показниками життєвого рівня від країн із ринковою економікою. Проте це не означає, що наша країна ніколи не зможе наздогнати за цими показниками передові країни світу. Відомо, що США знадобилося 47 років, щоб подвоїти ВВП на душу населення, Японії – 33, Індонезії – 17, Південній Кореї та Китаю – 10 років.

Методика обчислення ВВП має деякі особливості:

▪ ВВП складається з вартості кінцевих товарів і послуг. Наприклад, пшениця, з якої випечено хліб, є проміжним товаром, тому вартість пшениці, проданої мірошнику, і вартість борошна, проданого пекарю, не враховують при обчисленні ВВП. Лише вартість хліба розглядають як частку ВВП;

▪ до складу ВВП входять вартості товарів і послуг, вироблених лише в процесі поточного виробництва. Отже, заново зведений і проданий будинок включають до складу ВВП, а збудований раніше – ні. Проте, комісійні, які агент з продажу нерухомо майна отримав за продаж раніше збудованих будинків, у ВВП враховуються – їх відносять до поточних послуг;

▪ ВВП оцінюється за ринковими цінами. Останні включають непрямі податки – податок на продаж і акцизи, тому ринкова ціна відрізнятиметься від тієї, яку продавець отримав за товар. **Чиста ціна** – це ринкова ціна за вирахуванням непрямих податків. Вона дорівнює сумі чинникових витрат, тобто сумі, що припадає на чинники виробництва цього товару.

Кінцеві товари та послуги характеризуються тим, що для них цикл відтворення закінчено і вони доходять до кінцевого споживача, тобто при цьому не враховується ***проміжний продукт*.**

Існують три основні методи обчислення ВВП (ВНП):

• за доданою вартістю (виробничий метод);

• за видатками (метод кінцевого використання);

• за доходами (розподільчий метод).

За виробничим методом ВВП визначають як різницю між обсягом виробленої продукції та поточними витратами на придбання сировини, матеріалів, палива, енергії, послуг інших підприємств. ВВП за виробництвом показує внесок кожного виробника і національного виробництва загалом. У такому разі ВВП розраховують за доданою вартістю.

Додана вартість – це ринкова ціна продукції (послуг) підприємства за вирахуванням вартості сировини і матеріалів, які витрачені на виробництво продукції або на виконання послуг. Додана вартість включає в себе оплату праці, прибуток, відсоток.

Розглянемо як розраховують додану вартість на прикладі випікання хліба в Україні. Додана вартість, яка у нашому прикладі дорівнює 80 коп., є вартістю кінцевого продукту, тобто різницею між виручкою від продажу і вартістю проміжних матеріалів (195-115=80).

Таблиця 2

Приклад розрахунку доданої вартості

Стадія виробництва	Виручка від продажу	Вартість проміжних матеріалів	Додана вартість (заробітна плата, прибуток)
Зерно	20	0	20
Борошно	35	20	15
Випечений хліб	60	35	25
Хліб, доставлений у роздрібному торгівлю	80	60	20
Разом	195	115	80

Загальна сума доданих вартостей, створених у суспільстві – це ринкова вартість вироблених товарів і послуг, тобто ВВП.

ВВП, розрахований за витратами – це загальна сума витрат на особисте і виробниче споживання всієї маси створених за певний період благ.

$$\mathbf{ВВП = С + І + Д + NE,}$$

де *С* – особисті споживчі витрати;
І – валові інвестиції;
Д –державні закупівлі товарів, послуг;
NE – чистий експорт.

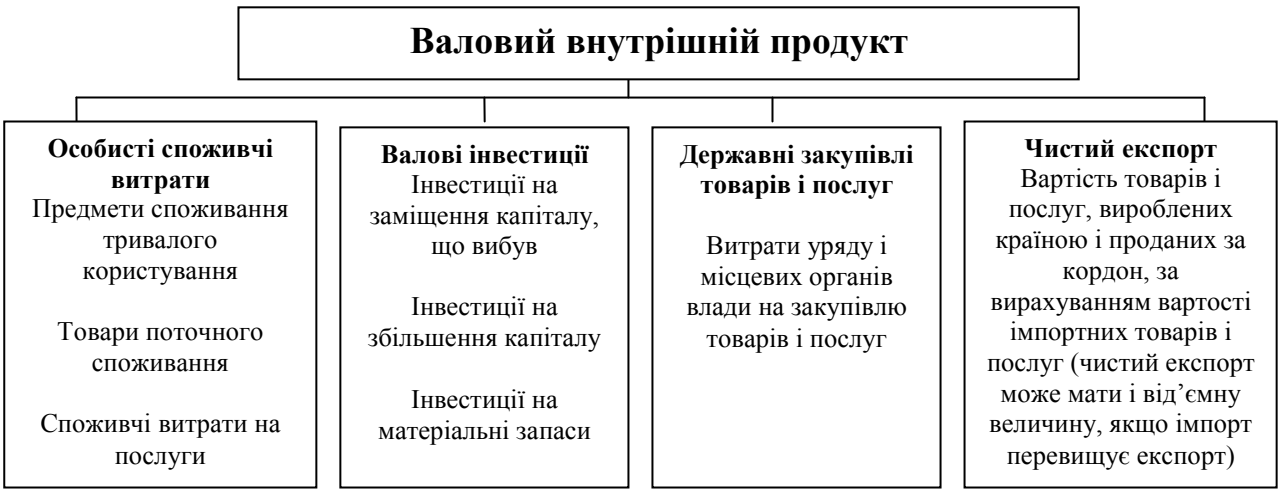

Рис. 4. Структура ВВП за витратами

ВВП, розрахований за доходами – це сума доходів, отриманих власниками чинників виробництва, з використанням яких створено всю масу національного продукту.

$$\textbf{ВВП} = \textbf{З} + \textbf{П} + \textbf{Р} + \textbf{В} + \textbf{Д},$$

де *З* – заробітна плата;
П – прибуток;
Р – рента;
Д – дивіденд;
В – відсоток.

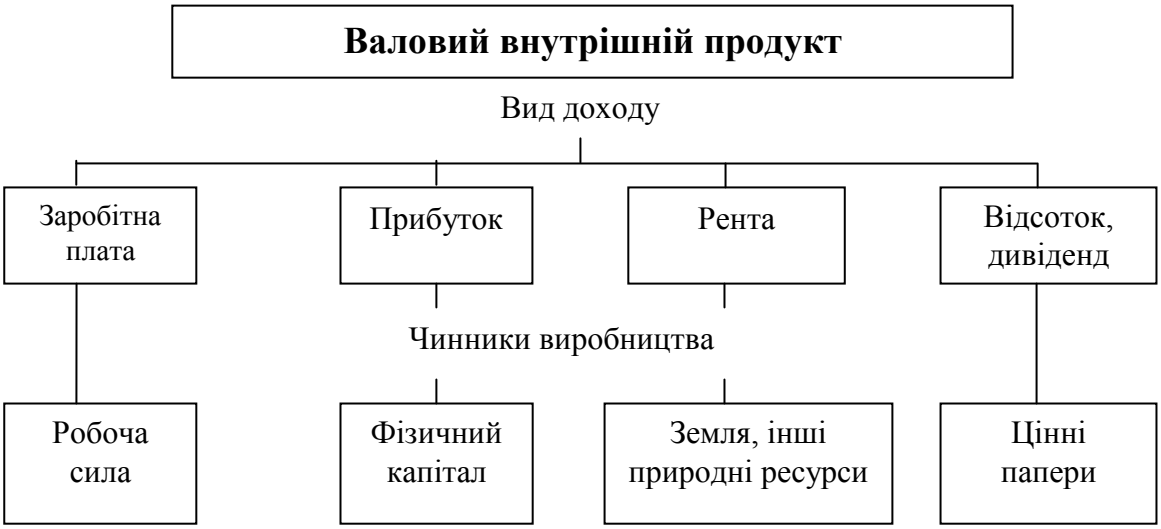

Рис. 5. Структура ВВП за доходами

Усі три методи розрахунків ВВП є рівноцінними і дають однаковий результат.

Величина ВВП залежить як від обсягу виробленої продукції, так і від рівня цін. Оскільки ціни можуть зростати і падати, порівнювати обсяги ВВП краще у незмінних (постійних) цінах. У зв'язку з цим ВВП вимірюють у поточних і постійних цінах.

ВВП, визначений у поточних (фактичних) цінах, називають ***номінальним***, а визначений у незмінних (постійних) цінах, - ***реальним.***

Дефлятор ВВП – співвідношення реального ВВП до номінального, показує зміну загального рівня цін.

ВВП виражає лише кількісні показники обсягу національного виробництва і не завжди може слугувати показником якості життя населення через низку причин.

1. ВВП не враховує всі економічні позаринкові операції, такі як власне господарство (городи та сади).
2. ВВП не враховує вільний час населення – а саме він є одним з визначальних показників добробуту.
3. Він не враховує якісні зміни товарів і послуг.
4. Не враховує структуру виробництва та її розподіл між різними групами населення.
5. ВВП не цікавить забруднення навколишнього середовища.
6. Не враховує зміни чисельності населення країни та їх співвідношення з ВВП.
7. Не враховує діяльність в секторі тіньової економіки.

Крім ВНП та ВВП до системи національних рахунків входять низка інших стратегічних показників, які можуть бути розраховані на базі ВВП.

Чистий внутрішній продукт (ЧВП) – це ВВП, який не враховує витрати на відновлення основного капіталу.

ЧВП = ВВП – амортизаційні відрахування

Національний дохід (НД) – сукупний дохід, зароблений постачальниками різних ресурсів. У структурі НД залишаються врахованими усі види заробітної плати, доходи власності, рентні платежі, прибуток, тобто всі зароблені у державі доходи. Даний показник розраховується у двох формах: вартісній (новостворена вартість за певний період, як правило за рік) та матеріально-речовій (усі предмети праці, а також засоби виробництва за умов розширеного відтворення).

НД = ЧВП – непрямі податки на бізнес

Особистий дохід (ОД) – дорівнює національному доходу за виключенням внесків на соціальне страхування, податків на прибуток

корпорацій (АТ), та з додаванням ***трансфертних платежів*** (соціальної допомоги та виплат населенню). Тобто це є фактично отриманий населенням дохід з урахуванням податків.

Дохід кінцевого користування – дохід після сплати індивідуальних податків. Розраховується як ОД за мінусом особистого податку, податків на особисте майно і на спадщину.

Крім розрахунку кількісних показників національного виробництва, доречно застосовувати ще низку показників.

Рівень безробіття (u) показує частку сукупної робочої сили, яка не має роботи, але перебуває в активному її пошуку. Він визначається як співвідношення чисельності безробітних (U) до загальної кількості робочої сили (L).

До основних видів безробіття відносять: *циклічне, фрикційне, структурне, сезонне*.

$$u = (U/L) \times 100\%$$

Коефіцієнт участі у робочій силі (К) – співвідношення загальної чисельності робочої сили в країні (РС) до чисельності її дорослого населення (з моменту досягнення повноліття) (ДН).

$$К = (РС/ДН) \times 100\%$$

Рівень зайнятості (РЗ) – це показник, що відображає співвідношення між 1) чисельністю зайнятого населення (ЗН) і чисельністю робочої сили (РС); або 2) зайнятого та дорослого населення країни.

$$РЗ = (ЗН/РС) \times 100\%$$

або

$$РЗ = (ЗН/ДН) \times 100\%$$

Рівень інфляції визначається за допомогою **індексів цін** (Іц) (промислових або оптових цін, споживчих або роздрібних цін тощо).

$$Іц = \frac{\text{Споживчий кошик у цінах поточного року}}{\text{Споживчий кошик у цінах базового року}} \times 100\%$$

Темпи інфляції показують зміну рівня цін в економіці і розраховують:

$$\text{Темп інфляції} = \frac{\text{індекс цін поточного року – індекс цін базового року}}{\text{індекс цін базового року}}$$

Торговельний баланс – четверта ключова проблема будь-якої національної економіки – це взаємозалежність між сукупним експортом та імпортом національної економіки.

Коли країна експортує більше, ніж імпортує, вона має *позитивне торгове сальдо,* а коли імпорт перевищує експорт, країна має *дефіцит торгового балансу.*

Індекс людського розвитку – це спеціальний показник, що поєднує три складові (ВВП, грамотність і тривалість життя), і дає складну оцінку людського прогресу. На сьогоднішній день він модифікований у двох своїх видах: у показниках освіти та доходу (ВВП на душу населення). Вважається, що країни з ІЛР менше 0,5 мають низький рівень людського розвитку; 0,6-0,8 – середній рівень; вище 0,8 – високий рівень розвитку.

Індекс вартості життя – характеризує зміну цін на товари і послуги, якими користується населення країни. Застосовується для динаміки реальної заробітної плати у країні.

Індекс промислових конкурентоспроможних компаній – показник відносної конкурентоспроможності виробів національної промисловості, які експортуються до інших країн.

Індекс технологічного розвитку – показник, що відображає роль техніки та науки у розвитку економіки. Він враховує кількість зайнятого персоналу на НДДКР, кількість патентів та наукових публікацій у розрахунку на мільйон мешканців держави.

Індекс економіки, що базується на знаннях – це комплексний індекс, розроблений Світовим банком. Він враховує такі групи показників, як: режими та форми економічних стимулів, рівень освіти в державі, інновації та інформаційну інфраструктуру.

Індекс зростання конкурентоспроможності економіки враховує рівень освіти, якості життя, розвиток ринкової інфраструктури, рівень інноваційної активності, частку імпорту-експорту держави на ринку високих технологій, інституційне забезпечення економіки тощо.

Показники рівня життя. Рівень життя визначають рівнем доходу населення і його платоспроможністю. Величина доходу залежить від обсягу виробленого ВВП та його розподілу між споживачами, проте платоспроможність населення залежить не лише від динаміки цін на споживчі товари та послуги. Якщо споживчі ціни незмінні або зростають меншими темпами, ніж доходи населення – то рівень життя населення зростає. Якщо ціни зростають вищими темпами, ніж доходи – рівень життя знижується. Найважливіші показники рівня життя:

– виробництво ВВП на душу населення;

– рівень заробітної плати і середній дохід сім'ї;

– рівень споживчих цін, індекс споживчих цін;

– реальне виробництво ВВП і реальні доходи;

– вартість споживчого кошика, або вартість набору з найважливіших продовольчих товарів.

Такий перелік показників практикується в усіх країнах світу.

Для виявлення впливу зовнішніх змінних, тобто *Т, К, Ф, t* та інших, на внутрішні, тобто на обсяг і структуру національного продукту В - В* = О, інколи вдаються до певних припущень. Наприклад, беруть за умову, що на певний момент одні чинники економіки незмінні, а інші – змінні. Якщо треба простежити зміни у виробництві без впливу чисельності зайнятих, то приймається, що на певний період чисельність *Т* є постійною *Т*. Тоді *Т = Т*. Аналогічно можна взяти такі ж умови і для інших чинників виробництва: *К = К, Ф = Ф, В = В* тощо.

Однак на практиці зовнішні і внутрішні змінні піддаються певній динаміці, тобто зростають (+) чи знижуються (–). У короткостроковий період такі зміни можуть бути одиничні і не впливати на зміну всього чинника, тому в короткостроковому періоді чинники і результати виробництва можна приймати як незмінні. У довгостроковому періоді чинники і результати можуть кількісно збільшуватися (+) чи зменшуватися (–). Наприклад, якщо чисельність зайнятих зросла з $T_к$ до $T_к + Δ T_к$, а ціна – $ц_т$ незмінна, то зміну чисельності задіяних працівників розраховують як відношення:

$$(T_к + Δ T_к)\ ц_т / T_к\ ц_т = I_т$$

Показник $I_т$ – **індекс зростання чисельності працівників**:
Тоді $(T_к + Δ T_к)\ ц_т = TI_т$.
Аналогічно розраховують **індекс вартості праці**:

$$T_к\ (ц_т + Δ\ ц_т)/T_к + ц_т = i_ц$$

Тоді

$$T_к\ (ц_т + Δ\ ц_т)/T_к\ ц_т = i_ц$$

Так само розраховують кількісні й вартісні зміни інших чинників економіки. Попередні розрахунки дають змогу зрозуміти, що індекс – це відношення показника чинника чи результату виробництва наступного періоду до попереднього. Якщо індекс більший від одиниці, то значення чинника чи результату виробництва зростає, якщо менший від одиниці – знижується. Розраховують індекси одиничного явища, наприклад зміну ціни одиниці товару *(ц + Δц)/ц,* і позначають $i_ц = (ц+Δц)/ц$, або зміну випуску одного зайнятого *(в - Δв)*/$в_т = i_{вт}$. У першому випадку $i_ц > 1$, у другому $i_{вт} < 1$. Аналогічно розраховують індекси сукупного явища, наприклад індекс зростання основного капіталу *(К + ΔК)/К,* і позначають $I_к = (К + ΔК)/К$, або індекс зниження валового випуску $I_в = (В - ΔВ)/В$. Якщо одночасно змінюються всі чинники, то для розрахунку результату виробництва індекси чинників перемножують. Наприклад, вартість зайнятих, або заробітна плата зайнятих $(Т = T_к ц_т)$ зросла на 12%, а випуск продукції одним працівником $(в = В/Т)$ зменшився на 8%, індекс валового випуску $Iд = I_т i_{вт}$ – підставляючи

значення індексів, отримаємо: $I_в$ = 1,12х0,92, або $I_в$ = 1,03, тобто обсяг виробництва зріс лише на 3%.

Валовий національний продукт В відображає сукупну продуктивну силу задіяних чинників виробництва – *Т, К, Ф, t*, тобто продуктивна сила *Т і К* у процесі взаємодії перетворює *Ф* у готовий продукт *В: Фv = В,* де *v* – коефіцієнт оборотності оборотного капіталу. Математично цей зв'язок виражають *продуктивною* або ***виробничою функцією:***

$$\mathbf{B = F\,(T, K)}$$

Валовий випуск національного продукту є функцією задіяної праці та основного капіталу. Оскільки основною продуктивною силою є людський чинник, то продуктивна сила всіх зайнятих *Т* теж залежатиме від кількості основного капіталу *К,* яка припадає на одного зайнятого: $к_т = К/Т$. Якщо *В* поділити на *Т*, отримаємо випуск продукції одним зайнятим: $в_т = В/Т$. Оскільки один працівник фондоозброєний капіталом $k_т$ то його виробничу функцію можна записати:

$$\mathbf{в_т = f(\,k_т\,)}$$

У формулі немає значення одного зайнятого, тобто воно дорівнює одиниці. Продуктивна сила одного зайнятого виражена кількістю основного капіталу $k_т$, яким він створює продукт $в_т$. Продуктивну силу *В* усіх зайнятих *Т* тоді можна записати формулою:

$$\mathbf{B = T\,в_t\,I}$$

Отже, валовий випуск *В* прямо пропорційний кількості працівників *Т*, продуктивній силі одного працівника $в_т$ за капіталоозброєності $к_т$ і часу праці *t.* Якщо у правій частині рівняння збільшується (+) або зменшується (–) значення одного або кількох параметрів, то ці зміни вплинуть на пропорційні зміни значень параметрів лівої частини рівняння.

Для прикладу приймемо: час *t* є величиною незмінною – *t,* тобто час праці регламентований законодавством країни: *t = ti.* Уряд країни хоче збільшити обсяг виробництва на величину *ΔВ,* тобто *В + ΔВ.* У нього є такі шляхи:

1) збільшити чисельність зайнятих на *ΔТ,* тобто *Т + ΔТ* за незмінної величини *в*:

$$\mathbf{B + \Delta B = (T + \Delta T)в\ t,}$$
$$\mathbf{BI_в = TI_т\ в\ t}$$

2) збільшити капіталовкладення в основний капітал $K + \Delta K$, підвищивши капіталоозброєність одного працівника $к_т+\Delta к_т$ і його продуктивну силу $в_т + \Delta в_т$ за незмінної чисельності T:

$$\mathbf{В + \Delta В= Т(в + \Delta в)\ t,}$$
$$\mathbf{ВІ_в=Т\ ві_в\ t}$$

3) одночасно збільшити чисельність зайнятих $Т_т$ і віддачу одного працівника – $ві_в$:

$$\mathbf{ВІ_В = ТІ_т ві_В t}$$

Такі заходи свідчитимуть відповідно про:
1) екстенсивний підхід до економічного зростання;
2) інтенсифікацію економічного росту;
3) комплексний, змішаний підхід до проблеми економічного зростання.

2.5. Основи саморозвитку економіки держави

Еволюція та саморозвиток економіки здійснюється через періодичну зміну технологій, відповідних інституційних та соціальних трансформацій у суспільстві. Саме ці зміни визначають циклічний характер соціально-економічної еволюції. Використовуючи ідеї такої міждисциплінарної науки, як *синергетика*, яка вивчає еволюційні механізми в різних природних явищах і вважає цей механізм у принципі однаковим як для живої матерії, так і для суспільних явищ, слід визначити такі основні принципи, за якими здійснюється еволюційний розвиток соціально-економічної матерії, і визнання яких, при здійсненні переходу до ринкових відносин, набагато полегшить цей перехід.

1. Базовими принципами, які зумовлюють життєздатність системи, в тому числі економічної, є її спроможність до самоорганізації та саморозвитку.

2. Система стає здатною до самоорганізації тільки за умови зниження її **ентропії**, тобто коли потік придбаної енергії перевищує потік витраченої. Щодо економічної системи – це вимога ефективності виробництва (доходи мають перевищувати витрати). У процесі *еволюції* реалізуються саме ті форми організації, які спроможні зменшити ентропію системи (підвищити ефективність виробництва) [23, С.103].

3. Процес самоорганізації та саморозвитку в системі проходить у відповідності з тріадою ***Дарвіна***: спроможність до змін, спадковість та природний відбір.

4. Механізм самоорганізації та саморозвитку системи відбувається за алгоритмом випадкового (стохастичного) пошуку, що органічно притаманне природі на всіх її рівнях.

5. Пошук загального оптимуму системи, коли він може не збігатися з оптимумами для локальних підсистем (випадок з економічною системою), може бути тільки стохастичним, бо найбільш раціонально ця колізія знімається саме в процесах самоорганізації.

6. Еволюційний процес відбувається шляхом чергування повільної стадії розвитку певної системи та стадії стрибкової зміни форми її організації. Ця зміна відбувається через проходження стану **біфуркації** (катастрофи) системи, коли наявні зв'язки та взаємозалежності елементів системи слабшають та генерується відносне безладдя. Потім система в процесі самоорганізації набуває нової, ефективнішої форми організації.

7. Система, що чинить опір цій творчій дезінтеграції та реінтеграції, зазнає поступової ерозії встановленого порядку, тому що потребує занадто великої кількості енергії на її штучний захист від еволюційних змін і трансформації.

8. На стадії повільного розвитку системи їй притаманне виконання детермінованих і визначених законів, але навколо точок біфуркації діють випадкові закони, які спричиняють стохастичний вибір нової траєкторії подальшого розвитку та нової структури.

9. Головною особливістю еволюційного механізму є невизначеність майбутнього. А проходження системою точки біфуркації вказує на те, що вже й зворотного ходу еволюції немає. Проте труднощі пов'язані з тим, що після точки біфуркації система має декілька ймовірних шляхів розвитку.

10. Зростання складності виходу системи на шлях еволюції призводять і до такого наслідку, як збільшення кількості вірогідних ситуацій виникнення біфуркаційного стану в системі. Тобто число можливих шляхів еволюційного розвитку для, наприклад, економічної системи збільшується в міру просування вздовж вісі поступу історії людства. Процес саморозвитку призводить до зростання різноманітності організаційних форм еволюції.

Еволюційний процес в економічній системі відбувається через інноваційний процес. Технологічні інновації, ніби локомотиви, тягнуть за собою модернізацію і структурну перебудову суспільства, що змінюється під впливом еволюційних катастроф (біфуркацій). Підприємці-інноватори уособлюють собою механізм і головних дійових осіб „природного відбору" шляхів розвитку суспільства. Тому для державного управління пріоритетними мають бути заходи, що сприяють розвиткові інноваційних якостей суспільства (країни). Ці якості пов'язані з високим рівнем освіти, професійної підготовки, науки і техніки, сприятливим кліматом для пришвидшення інноваційних процесів, тобто з усім тим, що характеризує технологічний динамізм країни, який саме й зумовлює ефективність еволюційного розвитку держави.

Еволюційний погляд на сутність економічної теорії розвитку тісно пов'язаний з концепцією економічної генетики, яку вперше сформулював

Микола Дмитрович Кондратьєв (Росія, 1892–1938). Він писав: „основними розділами номографічної економічної теорії можна вважати статику, динаміку й генетику. ...Сучасна методологія економічної науки окреслює та намагається констатувати тільки поняття економічної статики та динаміки. Лише після цього ми висунемо поняття економічної генетики й обґрунтуємо підмурок необхідності трьохчленного розділення номографічної теорії". Хоча сам Кондратьєв обмежився лише постановкою питання, але через „теорію довгих хвиль" він показав, що саме технологічні зміни впливають на глобальний еволюційний тренд довгострокового коливання кон'юнктури. Тобто, по суті довів, що теорія статики й динаміки стосується коротко- та середньострокової кон'юнктури, а епохальний еволюційний тренд пов'язаний з технологічними змінами, які мають генетичну чи ендогенну природу.

Термін „**генетика**" запозичений з біології, де ним позначається наука, яка вивчає властивості спадковості та мінливості різних органічних форм. Економічна генетика повинна аналізувати та узагальнювати механізм ендогенного розвитку економічної системи, закономірності виникнення в діючій системі нових якостей, їх закріплення та відтворення. ***Річард Нельсон*** (США, 1930 р.н.) та ***Сідней Уінтер*** (США, 1935 р.н.) вважають сферою генетичного аналізу господарюючих суб'єктів, а правила поведінки фірм, як частин популяції – аналогами генів. Економічна генетика являє собою необхідну частину теорії, яка поєднує два крупні блоки господарської реальності: глобальні процеси еволюції та локальні закономірності традиційного короткострокового та довгострокового (середнього) економічного зростання, тобто об'єднує в певну цілісність теорії статики й динаміки.

Відмінною рисою генетичного підходу є розуміння того факту, що економічна система розвивається не раптово й одночасно в усіх своїх ланках, а втягується в еволюційну траєкторію поступово, йдучи за своїми інноваторами-піонерами, які першими пробивають дорогу і знаходять правильний шлях. Тому дуже важливою категорією в генетичній економіці є так зване „ядро саморозвитку" економіки. Цим ядром, як вже зазначалося, є інноваційні виробництва, які продукують нові засоби виробництва, причому саме базові та поліпшуючі інноваційні технології та продукти.

Існують такі властивості ядер саморозвитку.

1. На структуру галузей і виробництв, що становлять ядро саморозвитку, виключний вплив має науково-технічний прогрес. Базові інновації впроваджуються саме через виробництва таких ядер. Але даному ядру властива зміна відкритого (на інноватора) та закритого (замкнутого) режимів функціонування. Останній означає, що виробництво-інноватор стає традиційним, оскільки воно починає обслуговувати функціонування відповідного новоутвореного технологічного укладу суспільства.

2. Якщо в економічній системі одночасно існує декілька технологічних укладів, кожний з яких являє собою цілісний контур

відтворення, то кожному з таких укладів має відповідати власне ядро саморозвитку. Тобто таких ядер може бути декілька.

3. Кожний черговий кондратьєвський цикл формується тоді, коли ядро саморозвитку технологічного укладу, що домінує, створює ядро нового технологічного укладу. Якщо звичайні бізнес-цикли частіше виникають як наслідок коливання попиту та пропозиції продуктів кінцевого споживання, то цикли „довгих хвиль" пов'язані з формуванням нових ядер саморозвитку, тобто ніби народжуються з глибин економічної системи.

Національна економіка спирається на джерела та основи саморозвитку економіки, які представлені ***суперечностями*** технологічних, соціальних та соціально-економічних укладів.

Технологічний (техніко-економічний) уклад – це досягнутий рівень технологічних процесів, який визначається впровадженням певних базисних інновацій та замкнутим циклом відтворення засобів виробництва. На сьогоднішній день розрізняють 6 технологічних укладів, які характеризуються періодом їх впровадження та розквіту:

1) 1779-1830 рр. – механізація текстильної промисловості, зародки машинобудування. Країни: Велика Британія, Франція, Бельгія, Голландія;

2) 1830-1880 рр. – паровий двигун. Країни: Велика Британія, США, Італія, Швеція, Австро-Угорщина;

3) 1880-1930 рр. – електродвигун, електроенергія, теплові електростанції, сталь, верстатобудування, чорна та кольорова металургія, хімія, вугілля (головний енергоносій), залізниця. Виникають предмети праці, що заміняють метал. Розвиток предметів споживання, зокрема побутової техніки. Країни: Данія, Іспанія, Швеція, США, Німеччина;

4) 1930-1980 рр. – двигун внутрішнього згорання, подальший розвиток хімічної промисловості, автомобілебудування, літакобудування, широке впровадження радіотехнологій, нафта (головний енергоносій), автоматизація виробництва, підвищення вимог до кваліфікації робітників, автотранспорт. Країни: Японія, СРСР, країни Західної Європи;

5) 1980-1998 – інформаційні та комунікаційні технології, аерокосмічна техніка, електроніка, комп'ютерна техніка, широке впровадження Інтернету, науковомістке виробництво, альтернативні джерела енергії, в тому числі атомна, природний газ, біотехнології. Країни: США, Японія, Велика Британія, Франція;

6) 1998-??? – нанотехнології, генна інженерія, штучний інтелект, тонка хімія, економіка уречевленої праці, нові конструкційні матеріали – пластик, металокераміка. Країни: абсолютний лідер – Японія.

Будь-яка економіка є технологічно багатоукладною, в ній одночасно мають місце різні технологічні уклади. В розвинутому світі домінують третій, четвертий і п'ятий технологічні уклади, з безумовним домінуванням п'ятого та появою елементів шостого. В Україні домінуючим є симбіоз третього і четвертого укладів, з достатньо розвинутими елементами п'ятого в аерокосмічній галузі, танкобудуванні, атомній енергетиці.

Суспільно-виробнича технологія показує відношення людини до природи і характеризується рівнем розвитку засобів праці, методами праці, рівнем створених матеріальних і духовних благ.

Технологічний спосіб виробництва складається з поєднання суспільно-виробничої технології та організації виробництва, і визначає тип цивілізації – доіндустріальний, промисловий чи постіндустріальний.

Соціальний уклад – система відтворення людини як особистості, що включає в себе дві складові:

а) активну – професійно-освітній потенціал;

б) інерційну – сукупність національно-культурних норм, традицій, правил, менталітет.

Соціально-економічний (економічний) уклад характеризується історично визначеною формою привласнення умов, знарядь і результатів праці. В Україні формуються дрібнотоварний та приватнопідприємницький уклади, в яких домінують приватна власність без використання та з використанням найманої праці, а також колективного і державного укладів, з властивими їм формами власності.

Багатоукладність національної економіки та суперечності, що виникають між технологічним, соціальним та економічним укладами складають джерело саморозвитку економіки.

Питання до самоконтролю та дискусії:

1. Чим відрізняються економічні закони від закономірностей економічного руху суспільства?
2. Як саме впливають перелічені економічні закони на стан і розвиток національної економіки?
3. Чим економічні категорії відрізняються від економічних термінів? Яким є взаємозв’язок між категоріями і законами?
4. Спробуйте згрупувати наведені закони за власними ознаками. Чому в переліку відсутній закон Сея?
5. Який внесок зробив у розвиток теорії національної економіки Фрідріх Ліст?
6. Яким є взаємозв’язок між історичною школою та інституціоналізмом?
7. Назвіть головних представників історичної школи та інституціоналізму.
8. Який інструментарій Дж.М. Кейнса доречно використовувати в сучасній Україні? Чому?
9. В чому полягає принципова відмінність між ВВП та ВНП з боку функціонування національної економіки? Який показник при цьому є визначальним?
10. В чому специфіка виробничого методу розрахунку ВНП?
11. В чому полягають недоліки методології індексу людського розвитку?
12. Який існує взаємозв’язок між рівнем інфляції та рівнем зайнятості? Як можна зобразити його графічно?
13. Як співставляються між собою індекс вартості життя та індекс цін?

14. Від чого залежить індекс конкурентоспроможності країни?
15. В чому різниця між економічними категоріями „чистий експорт” і „торговельний баланс”?
16. В чому полягає внесок К. Маркса у розвиток теорії національної економіки?
17. Що формує закономірності та протиріччя саморозвитку національної економіки?

Тестові завдання:

Економічні закони відрізняються від законів природи тим, що вони:
а) об’єктивні
б) суб’єктивні
в) діють лише у людському суспільстві
г) не можуть мати формалізованого вираження
д) діють незалежно від способу реалізації поставленого завдання

Економічна категорія – це:
а) кількісна характеристика певної події
б) поняття, занесене до економічної енциклопедії
в) слово іноземного походження, що характеризує той або інший стан економіки
г) слово, що використовується в економічній науці
д) поняття, що відбиває сутнісний бік економічного явища

Стійкі, сутнісні, постійно повторювані зв’язки між економічними явищами – це:
а) поняття
б) економічні категорії
в) економічні закони
г) економічна політика
д) економічні чинники

Визначальним законом ринкового механізму є:
а) закон попиту
б) закон економії часу
в) закон Оукена
г) закон Коперника-Грешема
д) закон обмеженості ресурсів

Ставлення робітників до своєї праці характеризує:
а) закон зростання потреб
б) закон вартості
в) закон спадної граничної корисності

г) закон економії часу
д) закон пропозиції

Збільшення обсягів виробництва внаслідок зростання цін відбиває:
а) закон Оукена
б) закон пропозиції
в) перший закон Енгеля
г) другий закон Енгеля
д) закон попиту

Закономірності нагромадження населення відображає:
а) перший закон Енгеля
б) другий закон Госсена
в) закон Оукена
г) закон Коперника-Грешема
д) закон Сея

Головну проблему економіки формує поєднання:
а) законів попиту і пропозиції
б) законів вартості і економії часу
в) законів зростання потреб і обмеженості ресурсів
г) законів Енгеля
д) першого закону Енгеля та закону Оукена

Основоположником теорії національної економіки слід вважати:
а) Кейнса
б) Сміта
в) Маркса
г) Оукена
д) Ліста

Автором теорії регулювання національної економіки слід вважати:
а) Кейнса
б) Сміта
в) Маркса
г) Оукена
д) Ліста

На думку Ф. Ліста, фритредерство (політика вільної торгівлі)...
а) є корисним для будь-якої національної економіки
б) є шкідливим для будь-якої національної економіки
в) є корисним лише для розвинутої економічної системи
г) є шкідливим для розвинутої національної економіки
д) всі попередні відповіді вірні

Державне втручання в національну економіку має обмежуватись заходами грошово-кредитної політики, так вважають представники:
а) класичної політекономії
б) кейнсіанської теорії
в) інституціональної школи
г) монетаризму
д) теорії Маркса

Людський фактор в аналіз національної економіки вперше ввели:
а) прихильники інституціонального напряму
б) прихильники історичної школи
в) Кейнс та його послідовники
г) послідовники Маркса
д) представники неокласичного синтезу

За поєднання фіскальних та грошових інструментів впливу на національну економіку виступають:
а) марксисти
б) фізіократи
в) представники теорії неокласичного синтезу
г) прихильники теорії інститутів
д) представники теорії економіки пропозиції

На залежності стану національної економіки від неекономічних (соціально-психологічних, юридичних, морально-етичних) чинників наполягають представники:
а) теорії інститутів
б) історичної школи
в) теорії граничної корисності
г) марксизму
д) класичної політекономії

Найповніше стан національного виробництва відображає:
а) торговельний баланс
б) система національних рахунків
в) рівень інфляції
г) рівень людського розвитку
д) всі відповіді невірні

Обсяги виробництва національного капіталу відображає:
а) національний дохід
б) валовий внутрішній продукт
в) валовий національний продукт
г) особистий дохід після сплати податків
д) чистий експорт

Інтегрованим показником, який враховує тривалість життя, обсяг ВВП на душу населення та грамотність населення, є:
а) індекс споживчих цін
б) індекс економіки, що базується на знаннях
в) індекс технологічного розвитку
г) індекс людського розвитку
д) індекс зростання конкурентоспроможності економіки

Для розрахунку загального зростання цін використовують:
а) індекс цін
б) рівень зайнятості
в) індекс людського розвитку
г) індекс вартості життя
д) індекс зростання національного товарообігу

Досягнутий рівень технологічних процесів характеризує:
а) соціальний уклад
б) соціально-економічний уклад
в) технологічний (техніко-економічний уклад)
г) патріархальний уклад
д) приватнопідприємницький уклад

Активну та інерційну складові містить у собі:
а) соціальний уклад
б) технологічний (техніко-економічний уклад)
в) соціально-економічний уклад
г) дрібнотоварний уклад
д) матріархальний уклад

Домінуючими в Україні є такі види технологічних укладів:
а) другий і третій
б) четвертий і п’ятий
в) третій і четвертий
г) п’ятий і шостий
д) перший і другий

ЗАДАЧІ

1. Розрахуйте чистий експорт, якщо сума експорту дорівнює 289 млн. грн., а витрати на продукцію іноземних товаровиробників склали 344 млн. грн. Про що свідчать отримані дані, де використовується цей показник?

2. Розрахуйте рівень безробіття, якщо кількість безробітних складає 3 276 987 осіб, а обсяг економічно активного населення (робочої сили) складає 44 876 тис. осіб.

3. Використовуючи закон Оукена, розрахуйте, на скільки зменшився обсяг ВВП, якщо рівень безробіття зріс на 7%.

4. Розрахуйте чистий внутрішній продукт, якщо валовий національний продукт дорівнює 48,5 млрд. грн., а обсяг відрахувань на відновлення основного капіталу складає 68 млн. грн.

5. Визначте обсяг амортизації на відновлення основного капіталу в структурі національної економіки, якщо чистий внутрішній продукт дорівнює 114,6 млрд. грн., а обсяг валового внутрішнього продукту склав 166 млрд. грн.

6. Маємо показники, що характеризують стан економіки двох країн:
   1 країна – обсяг валових приватних внутрішніх інвестицій складає 86 млн. грн., а сума амортизаційних відрахувань національної економіки – 49 млн. грн.;
   2 країна – обсяг валових приватних внутрішніх інвестицій складає 97 млн. грн., а сума амортизаційних відрахувань – 69 млн. грн.
   Визначте, економіка якої країни розвивається динамічніше, чому?

7. Визначте швидкість обертання грошей, якщо за звітний період було реалізовано товарів на загальну суму 241 700 грн., а в обігу знаходилось 56 300 грн.

8. Розрахуйте кількість грошей в обігу за звітний період, якщо швидкість їх обертання становила 5, і було реалізовано 264 товари, за середньою ціною 2162 грн.

Глава 3. ХАРАКТЕРИСТИКА ЕКОНОМІЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ

СТРУКТУРА:

3.1. Сутність та структура економічного потенціалу. Національне багатство.
3.2. Природно-ресурсний потенціал.
3.3. Виробничо-технологічний потенціал національної економіки.
3.4. Трудовий та демографічний потенціал.
3.5. Науково-технічний потенціал.
3.6. Інформаційний потенціал.
3.7. Продуктивність національного капіталу.
3.8. Ефективність національної економіки.

Питання до самостійного реферативного опрацювання:

1. *Закордонний досвід державного регулювання економіки.*
2. *Економічні інтереси в системі державного регулювання економіки.*
3. *Концептуальні положення державної регуляторної політики.*
4. *Система органів державної влади та їхні функції у сфері управління економікою України.*
5. *Методи та моделі макроекономічного прогнозування.*

Ключові терміни: економічний потенціал, національне багатство, національний капітал, інформаційний потенціал, науковий та науково-технічний потенціал, людський капітал, трудовий капітал, трудові ресурси, трудовий потенціал, ресурсна ефективність використання економічного потенціалу, цільова ефективність використання економічного потенціалу, виробничо-технологічний потенціал, інформація, інформаційний потенціал, природно-ресурсний потенціал, природні умови, природні ресурси, національно-соціальний ефект, міжгалузевий регіональний комплекс, національний інформаційний ресурс, якість трудового потенціалу, продуктивність національного капіталу, ефективність національної економіки.

Терміни та категорії для повторення або самостійного вивчення: *наука, техніка, технологія, суспільне відтворення, фактори виробництва, фонд споживання, фонд нагромадження, основні та оборотні фонди, продуктивність праці, наукомісткість, фондоозброєність.*

3.1. Сутність та структура економічного потенціалу. Національне багатство

Потенціал – це наявні запаси, засоби, приховані можливості, джерела, які можуть бути використані для досягнення певної конкретної мети.

> ***Економічний потенціал*** *– це сукупна здатність економіки країни, її галузей, підприємств, господарств, особистих здібностей громадян здійснювати виробничо-економічну діяльність, задовольняючи внутрішні та зовнішні потреби країни, забезпечуючи розвиток виробництва і споживання, міждержавну співпрацю та подальшу інтеграцію національних економік.*

Найважливішою характеристикою, що визначає потенційні можливості країни з виробництва товарів і послуг, є національне багатство. Воно характеризує базові чинники економічного зростання, забезпечує збільшення валового національного продукту і валового національного доходу як джерел задоволення потреб суспільства.

Національне багатство (національний капітал) – це величина накопичених у країні матеріальних (основний та оборотний капітал підприємств, капітал сфери нематеріального виробництва) і нематеріальних (людські здібності, досягнення у науці та техніці, культурі і спорті, у мистецтві, а також нагромаджений виробничий досвід суспільства) цінностей, створених для виробництва і споживання, золотовалютних запасів, боргів інших країн (за вирахуванням боргів іншим країнам) і власності даної країни в інших країнах та людський капітал. Разом з тим, національне багатство може бути визначене як сукупна вартість усіх економічних активів (як фінансових, так і нефінансових) в ринкових цінах, що знаходиться у власності резидентів країни, за вирахуванням їх фінансових зобов'язань нерезидентам країни. При цьому слід враховувати, що фінансові документи (*акції, облігації* та інші цінні папери), як правило, мають цінність лише тому, що представляють права власності на речові елементи національного багатства та доходи від них.

У структурі національного багатства виділяють ***природне багатство***, ***виробничі фонди*** (основні та оборотні), ***основні фонди соціальної сфери*** (школи, лікарні, культурно-освітні і спортивні споруди, житлові будинки), а також ***особисте майно населення*** (за виключенням товарів короткострокового використання).

Складовими частинами національного капіталу та національного багатства є ***індивідуальні капітали***. Відтворення індивідуальних капіталів в їх взаємозв'язку утворює єдиний процес відтворення усього ***капіталу*** суспільства. У цій складній і суперечливій єдності індивідуальні капітали формально виступають як ресурси незалежних виробників товарів і послуг. У

той же час вони об’єднуються системою економічних зв’язків, зумовлених закономірностями ринкового господарства – попитом і пропозицією, конкурентними умовами, станом ринків, факторів виробництва як готової продукції так і послуг, ринку позикового капіталу та ін.

Людський капітал – це обсяг природжених здібностей людини, загальної і спеціальної освіти, придбаного професійного досвіду, знань, творчого потенціалу, морально-психологічного і фізичного здоров’я, що забезпечують можливість приносити дохід. Він починає розглядатись як найважливіша частина національного багатства. Відповідно виникає нова розширена концепція національного багатства як категорії, що включає також людський капітал.

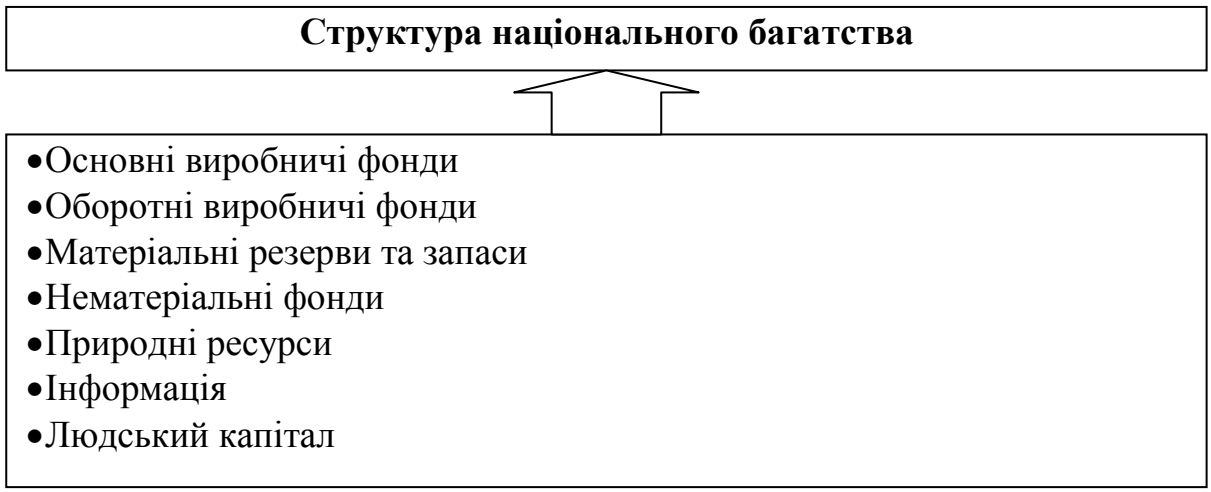

Рис. 6. Національне багатство

Основними сферами діяльності, що формують людський капітал, є науково-освітній комплекс, система охорони здоров’я і сфери, що безпосередньо забезпечують умови життя.

Оцінка людського капіталу як складової частини національного багатства здійснюється шляхом визначення витрат на підготовку працівника, включаючи витрати на виховання, освіту, професійну підготовку, самоосвіту тощо (на це в сучасних умовах потрібно близько 25 років). Розширення мережі початкових шкіл не дає наслідків раніше, ніж через 6-8 років; а на випускника-медика інвестування триває не менше 20 років формальної освіти. Саме тому в цій ситуації зростає відповідальність держави та регіональної влади в системі господарського механізму, яка покликана створити умови для первинного формування інтелектуальної складової людського потенціалу. Інвестиції у створення освітньої інфраструктури первинного рівня принесуть зиск не раніше 25-30 років, і переважно на рівні національної економіки. Тому в цьому напрямі слід говорити про довгострокові державні інвестиційні програми і не розраховувати на суттєві обсяги приватного фінансування.

Нині у таких країнах як США, Японія, ФРН мінімальний термін освіти кваліфікованих робітників досягає 15 років. А в країнах, які входили до колишнього Союзу, він становить в середньому 8-10 років. Якщо раніше конкурентоспроможність національної економіки визначалась витратами виробництва, терміном експлуатації основних та оборотних фондів, рівнем фондовіддачі тощо, – то зараз вона визначається тривалістю та якістю освіти населення. Якщо у 80-ті роки кожен працівник в Україні підвищував кваліфікацію на виробництві в середньому 1 раз на 2,8 роки, то в 2002 році періодичність такого навчання, за даними статистики, складала в розрахунку на одного працівника 1 раз на 13 років.

У країнах Євросоюзу роботодавці вкладають у підвищення професійної досконалості кошти у розмірі 3-5% від сукупного річного фонду оплати праці, а середня періодичність перепідготовки кадрів складає 3 роки, тобто удвічі випереджає темпи науково-технічного оновлення засобів виробництва. Принципове значення продовжує відігравати структура зайнятості населення. Наприклад, у Західній Європі на „інформаційних робітників", зайнятих обробкою та створенням нової інформації, припадає 45-50% усього працюючого населення. За оцінками топ-менеджерів компанії Motorola, кожен долар, витрачений на освіту співробітників, приносить компанії $33 прибутку. Тому керівництво компанії переконано, що, як мінімум, 5% свого робочого часу робітник має витрачати на освіту та придбання нових навичок, а для менеджерів цей показник має становити до 20%.

З метою співставлення національного багатства різних країн проводиться його переоцінка на долари США (або іншу валюту) за паритетом купівельної спроможності валют. В той же час величина людського капіталу може визначатися виходячи з потенційного доходу, який він може приносити.

Розвиток матеріального і нематеріального виробництва сприяє зростанню національного багатства країни, яке охоплює людський, фізичний і природний капітал.

Світовий банк на експериментальній основі використовує нові методи оцінки національного багатства. Хоча ці методи не є досконалими, завдяки ним було отримано несподівані результати. Головним компонентом багатства країни традиційно вважався фізичний капітал (нагромаджені матеріально-речові фонди). Однак згідно з оцінкою, проведеною Світовим банком, у 1995 р. в 192 країнах частка фізичного капіталу в середньому дорівнювала лише 16% загального обсягу національного багатства. Більш вагоме значення має людський капітал, який у середньому становить 64%. У країнах із високим рівнем доходу, наприклад у ФРН, Японії і Швейцарії, його частка дорівнює 80% загального обсягу капіталу. Проте в країнах Африки, розташованих на південь від Сахари, де людські ресурси обмежені, понад половину національного багатства, як і раніше, становлять природні ресурси.

Згідно з методикою обчислення національного багатства, що застосовується в нашій країні, до його складу входять: 1) фонди виробничого призначення; 2) фонди невиробничого призначення; 3) природні ресурси.

Порівнявши рисунки 7*а* і 7*б,* легко помітити головну відмінність методик обчислення національного багатства у розвинених країнах світу та в Україні: вітчизняна методика не враховує нагромадженого досвіду, знань, кваліфікації працівників.

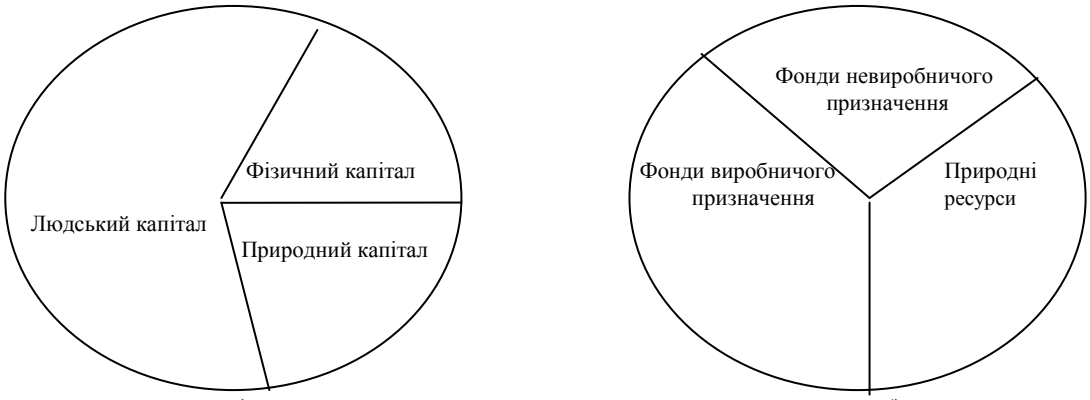

а) б)

Рис. 7. Склад національного багатства у 192 країнах світу (а) і в Україні (б) [22, С.172]

В умовах науково-технічної революції людський капітал є головним чинником, який впливає на обсяги ВВП і національного багатства країни.

Фонди виробничого призначення охоплюють: 1) основні виробничі фонди (виробничі будівлі та споруди, машини, устаткування тощо); 2) запаси матеріальних оборотних фондів – матеріальні запаси у виробничій сфері (запаси сировини, палива і матеріалів, незавершене виробництво і будівництво) і готову продукцію виробництва засобів виробництва на складах підприємств, комерційних установ, у дорозі; 3) суспільні резерви засобів виробництва (зокрема засоби і предмети праці та матеріали); 4) нагромаджені матеріальні і трудові витрати на поліпшення земель, лісів та інших природних ресурсів.

Фонди невиробничого призначення містять: 1) фонд особистого споживання населення; 2) фонд суспільного невиробничого споживання, який є необхідним для суспільства, але безпосередньо не впливає на матеріальний добробут населення.

Фонд особистого споживання населення складається з таких елементів: 1) основні невиробничі фонди закладів охорони здоров’я, освіти, побутових послуг, культурного обслуговування, спорту і житловий фонд; 2) готова продукція – предмети споживання (на складах підприємства, в торгівлі та на підприємствах громадського харчування, в особистих підсобних господарствах, у дорозі); 3) особисте майно (предмети тривалого користування) населення; 4) суспільні резерви предметів споживання.

Фонд суспільного невиробничого споживання містить: 1) основні фонди наукових установ, установ державного управління, фінансової системи, політичних і громадських організацій, військових установ і організацій; 2) запаси матеріалів на зразок оборотних фондів у перелічених установах, запаси військового майна і резерви.

Предмети споживання називають **фондом споживання**, а засоби виробництва – **фондом нагромадження.** Фонд споживання розподіляється у формі заробітної плати та інших виплат, а фонд нагромадження – у формі капіталовкладень. Також існує ще **фонд заміщення матеріальних витрат виробництва**, тобто фонд обігового капіталу, частка якого у валовому випуску продукту в Україні більша, ніж частка чистого продукту. Це теж частина національного багатства, яка спрямовується на відтворення матеріальної частини обігового капіталу.

Співвідношення між фондом споживання і фондом нагромадження є важливою національно-господарською пропорцією, яка об'єктивно залежить від рівня економічного розвитку країни, умов виробництва тощо. Частка фонду нагромадження (норма нагромадження) збільшується у період індустріалізації або технічної реорганізації національної економіки, створення нових галузей виробництва товарів і послуг, запровадження новітніх технологій, нових видів продукції та ін. Відповідно частка фонду споживання відносно зменшується. В Україні фонд споживання становить 80%, а фонд нагромадження – 20% чистого продукту. У зв'язку з цим має надзвичайно велике значення збільшення обсягу чистого продукту, який натепер становить 30 млрд. доларів США і не задовольняє ні потреб споживання, ні потреб нагромадження. Його потрібно збільшити у 10–15 разів, щоб рівень життя людей, технічний рівень виробництва, стан доріг і території країни, житловий фонд і комунальну сферу довести до рівня країн Центральної Європи, і у 20–25 разів, щоб вийти на рівень країн Західної Європи.

Під **природним багатством** розуміють не всю сукупність предметів і сил природи, не весь фізично-географічний комплекс, що оточує людину, а лише ту його частину, яка доступна впливу суспільного виробництва і за певного рівня продуктивних сил є джерелом сировини для матеріального виробництва. Наявність природних багатств створює сприятливі умови для зростання національного багатства.

Національне багатство, яке є основою відтворення виробництва, можна вважати національним капіталом, оскільки однією з властивостей капіталу є його самозростання. А самозростання капіталу можливе лише через створення продукту, вартість якого є більшою за вартість залученого капіталу. Суспільство має бути зацікавленим у створенні такої вартості продукту, у якій зменшується частка на відшкодування задіяного капіталу, але збільшується частка на зростання капіталу, тобто на зростання національного багатства і, відповідно, піднесення рівня життя нації.

За натурально-речовою формою чистий продукт утворюється зі створених засобів виробництва, які призначаються для його збільшення та з предметів споживання для задоволення життєвих потреб людей.

За видами економічних ресурсів економічний потенціал ділиться на природно-ресурсний, виробничий, трудовий, науково-технічний та інформаційний. **За сферами діяльності** – на промисловий, аграрний, соціально-культурний, фінансовий тощо. **За напрямом використання** – на внутрішньо- та зовнішньоекономічний (експортний).

Розрізняють цільову та ресурсну ефективність економічного потенціалу. **Ресурсна ефективність використання економічного потенціалу** відображає раціональність організації суспільного виробництва, якість комбінування різних виробничих факторів. Вона характеризується макроекономічними показниками продуктивності праці, трудомісткості праці фондоємності, матеріалоємності, тощо.

Цільова ефективність використання економічного потенціалу являє собою якісну характеристику суспільного виробництва, з точки зору розвитку і ступеня задоволення потреб суспільства. Її характеризують показники якості та рівня життя, рівня поширення освіти (кількість студентів на 10 тис. населення), обсяг споживання товарів і послуг на душу населення.

3.2. Природно-ресурсний потенціал

Природно-ресурсний потенціал (ПРП) – це сукупність природних ресурсів та природних умов, які властиві певній території. Він є важливим фактором розміщення та розвитку її продуктивних сил і визначається кількістю, якістю, сполученням природних ресурсів території.

Природні ресурси – це всі ті елементи, властивості або результати функціонування природних систем, які використовуються або можуть бути використані в майбутньому для одержання сировини, палива, енергії, продовольства тощо. До них відносять продукти харчування, мінеральну сировину, енергоносії, повітря, воду, життєвий та повітряний простір, об’єкти задоволення естетичних потреб. Категорія „природні ресурси” вказує на безпосередній зв’язок природи з господарською діяльністю людини, що нерідко призводить до негативних суспільних явищ, завдаючи природі великої шкоди. Процес взаємодії людини з довкіллям по суті своїй двоєдиний. З одного боку, це – використання природних ресурсів, а з іншого, – вплив на довкілля і необхідність брати до уваги природоохоронні процеси.

Природні умови – це тіла й сили природи, які мають істотне значення для життя і діяльності суспільства, але не беруть безпосередньої участі у виробничій і невиробничій діяльності людей.

Компоненти природи стають природними ресурсами тоді, коли людина залучає їх у процес виробництва як предмет або засіб праці. У випадку опосередкованого впливу на економічну діяльність, ці компоненти

природного оточення оцінюються або як природні умови, або як системні компоненти природного середовища функціонування продуктивних сил. Таким компонентом, наприклад, є глибокі надра землі, які ми поки не можемо використати в якості ресурсу, але знаємо про їх існування. Природно-ресурсний потенціал є багатокомпонентним.

Сучасні дослідники виділяють такі складові природно-ресурсного потенціалу:

1) **земельні** (44,4% від загального обсягу ПРП України): землі сільськогосподарського призначення, землі населених пунктів, землі промисловості, транспорту, зв'язку, землі природоохоронного, оздоровчого, рекреаційного та історико-культурного призначення, землі лісового фонду, землі запасу, землі водного фонду;

2) **мінерально-сировинні** (28,3%); за характером використання мінеральні ресурси поділяють на три групи: паливно-енергетичні, рудні та нерудні. Особливістю розміщення мінеральних ресурсів є їх нерівномірне поширення в надрах землі;

3) **водні** (13,1%); водні ресурси застосовують в енергетичній галузі, вони є джерелом виробничого й побутового водопостачання, а також простором розміщення підприємств та шляхів водного транспорту. Рівень забезпеченості більшої частини України водними ресурсами є недостатнім і визначається формуванням річкового стоку, наявністю озер, боліт, штучних водоймищ, підземних та морських вод;

4) **природно-рекреаційні ресурси** (9,5%); становлять собою особливий вид ресурсів, а саме – гармонійне просторове поєднання земельних, водних, кліматичних, культурно-ландшафтних та гідромінеральних ресурсів. Воно забезпечує в комплексі відновлення та розвиток життєвих сил людини, витрачених у процесі трудової діяльності, що слугує для регенерації здоров'я і підтримки працездатності населення, а також для культурно-освітньої діяльності. До рекреаційних ресурсів відносять об'єкти і явища природного походження для відпочинку і туризму;

5) **лісові** (4,2%); зараз основним господарським призначенням лісів є сировинне забезпечення промисловості, де головним продуктом користування є деревина, тобто промислова сировина для деревообробної, целюлозно-паперової, лісохімічної промисловості;

6) **фауністичні,** мисливсько-рибальські (0,5%). Основними фауністичними ресурсами, які мають господарське значення, є мисливські, рибні та медоносні ресурси бджільництва.

Іноді виділяють окремо в якості компонентів ресурсів просторові ресурси, кліматичні, геотермальні, енергетичні ресурси приливів та відливів, ресурси атмосферного повітря тощо.

Природні ресурси оцінюються також за ознаками належності до ресурсної бази розвитку певних видів виробництва:

- промислові природні ресурси;
- сільськогосподарські природні ресурси;
- культурно-ландшафтні ресурси розвитку рекреаційної галузі;

• ресурси просторового розміщення галузей інфраструктури (транспортних шляхів, ліній зв'язку тощо).

За цільовим призначенням природні ресурси поділяються на: матеріальні, пізнавальні, естетичні, рекреаційні тощо. ***За рівнем необхідності для життя людини*** природні ресурси поділяються на: вкрай необхідні (повітря, вода, їжа) і відносно байдужі.

На території України знаходиться 5% природних ресурсів світу, понад 7 тис. розвіданих родовищ 94 видів корисних копалин: залізні та марганцеві руди, кухонна сіль, кам'яне вугілля, боксити, мідні руди, сірка, калійна сіль, ртуть, графіт тощо. Імпортну залежність Україна відчуває в поставках нафти, природного газу, руд кольорових металів, фосфоритів тощо.

Природні ресурси оцінюються за ознаками вичерпності, за якими вони поділяються на дві групи: **вичерпні** (більшість ресурсів) та **невичерпні** (тепло землі й сонця, енергія води та вітру). Якщо ресурси можуть бути штучно або через природні механізми відновлені, як-то: лісові насадження, фауністичний світ, ґрунт, водні ресурси тощо, вони вважаються **відновлювальними.**

Дедалі більшої популярності в сучасному світі набуває концепція „***зеленого виробництва***", нешкідливого для суспільства та природи.

3.3. Виробничо-технологічний потенціал національної економіки

Виробничо-технологічний потенціал – це спроможність галузей господарства країни виробляти товари та послуги для населення і виробництва, у сукупності з досягнутим суспільно-технологічним рівнем розвитку продуктивних сил.

Господарські (економічні) товари – засоби задоволення потреб, результати виробництва, за які людина сплачує кошти. Вони поділяються на речові та неречові товари.

Виробничі ресурси України характеризує висока міра зносу, вивільнення виробничих потужностей, висока собівартість продукції, матеріало-, енергоємність, фондомісткість виробництва. На підприємствах України фіксується гостра нестача кваліфікованих менеджерів середньої та вищої ланок. Виробництво в Україні є переважно низькотехнологічним та збитковим.

В Україні провідною складовою економічного потенціалу є фізичний капітал та рівень розвитку основних виробничих фондів. Дія цих основних факторів з групи виробничих ресурсів економіки конкретизуються через використання основних фондів використання вільних виробничих потужностей, підвищення норм прибутку, запровадження енергозберігаючих технологій, посилення конкурентоспроможності своєї продукції, розвитку підприємництва, малого і середнього бізнесу, виробничої інфраструктури,

інформатизації виробництва, розвитку транснаціональних корпорацій, реструктуризації виробництва під впливом змін попиту, ефективності використання природних ресурсів.

Неподоланими залишаються такі негативні явища в економіці, як нецільове використання амортизаційного фонду, вимивання обігових коштів, високий рівень неплатежів, незбалансованість економічної системи, наявність диспропорцій в основних економічних балансах. Обсяг виробничих потужностей у промисловості складає близько 85% від обсягу 1990 р. Середній вік устаткування – 16-18 років і вдвічі перевищує відповідний показник у розвинутих країнах. Вибуття застарілих виробничих потужностей набуває обвального характеру, що багаторазово перевищує введення нових. Спад виробництва у високотехнологічних галузях, що орієнтувались переважно на державне замовлення, виявився набагато більшим середнього у промисловості. При цьому парадоксально, що темпи спаду зростали відповідно до підвищення технічного рівня галузі. Рівень цих виробництв скоротився більше ніж у 5 разів, що значно перевищує загальний масштаб економічного спаду. В цих умовах постало складне завдання суспільного розвитку – закладання підвалин нової сучасної економіки. За умови, якщо цього не буде досягнуто, соціальних загострень, викликаних стихійним скороченням виробничого потенціалу галузей промисловості, викликаного вибуттям основних виробничих фондів, не уникнути.

Найбільшим виробничим потенціалом серед сфер-складових господарського комплексу в Україні характеризується промисловість, що орієнтується як на внутрішній, так і на зовнішній ринки. У промисловості створюється майже половина національного доходу країни. Вона характеризується складною, розвиненою галузевою структурою, представлена потужним паливно-енергетичним і металургійним комплексом, сучасним багатогалузевим машинобудуванням, хімічною і нафтохімічною промисловістю, виробництвом будівельних матеріалів, легкою, харчовою галузями тощо.

Міжгалузевий регіональний комплекс визначають як сформоване територіальне поєднання взаємопов’язаних галузей і виробництв в економічних районах, вузлах, центрах, завдяки якому може бути забезпечений максимальний господарський ефект при найменших витратах. Найбільш розвиненими міжгалузевими комплексами України є – паливно-енергетичний (34,5% матеріального виробництва національної продукції), металургійний (21,9%), агропромисловий (16,6%), машинобудівний (12,5%), хімічний (6,4%).

В Україні слід виокремити вісім **промислових центрів,** великих машинобудівних міст: Харків, Київ, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Одеса, Львів, Донецьк, Луганськ.

У нашій державі сформувалося три інтегральні агропромислові зони – Поліська, Лісостепова і Степова. В межах ***Поліської*** агропромислової зони виробляють понад 90% виробництва льону-довгунця, понад 40% картоплі, 20-25% молока і м’яса в Україні. Тут в основному розвиваються

молокопереробні, м'ясопереробні, плодоовочево-консервні, картопляно-спиртові, льонопереробні спеціалізовані комплекси.

У ***Лісостеповій*** агропромисловій зоні виробляють майже 70% цукрових буряків, 39% зерна, 46% картоплі. Це найбільш інтенсивна сільськогосподарська зона – на одиницю площі ріллі припадає найбільший обсяг виробництва сільськогосподарської продукції. На основі зональної спеціалізації сільського господарства функціонують цукробурякові, плодоовочево-консервні, зернові, картопляно-спиртові, молочно- і м'ясопереробні комплекси.

Степова агропромислова зона характеризується найбільшою розораністю земель, із яких понад 90% становлять чорноземи. Степ дає близько 48% виробництва зерна, 100% рису, 81% соняшнику, 96% винограду. Тут найбільше значення мають плодоовочево-консервні, олійно-жирові, виноградарсько-переробні, ефіроолійні, молоко- і м'ясопереробні комплекси.

На територіях, прилеглих до великих міст та міських агломерацій, сформувалися приміські агропромислові зони. В їх межах аграрне виробництво зорієнтоване на задоволення потреб міста в малотранспортабельній продукції щоденного вжитку (молоко, овочі, яйця, птиця тощо).

Принципове значення в умовах сьогодення відіграє застосування у якості основного виробничого ресурсу інтелектуального капіталу.

Інтелектуальний капітал – поєднання людського та структурного капіталів.

Структурний (технологічний) капітал – технічне і програмне забезпечення, організаційна структура, патенти, тобто всі засоби реалізації виробничого потенціалу.

Венчурні підприємства – підприємства з підвищеним ступенем ризику, які спеціалізуються на розробці нових технологій та інновацій. Вони забезпечують зв'язок між фундаментальними дослідженнями і масовим виробництвом.

У сучасних умовах дедалі більше значення має перехід до нематеріального виробництва (науки, культури, освіти, соціальної сфери), автоматизації виробництва, індивідуалізації праці, сприйняття інформації як визначального економічного ресурсу.

3.4. Трудовий та демографічний потенціал

Населення країни відіграє головну роль як елемент продуктивних сил та як споживач, джерело сукупного попиту. Людина володіє фізіологічною та інтелектуальною силою, здатністю створювати продукти для задоволення власних потреб і відтворення.

Населення – це природно-історична сукупність людей, яка формується і безперервно відтворюється в процесі виробництва та відтворення самого життя.

Населення є джерелом формування головної продуктивної сили – людини, носія виробничих відносин. Йому притаманне відтворення як природний процес, що є неможливим без виробництва життєвих благ. Саме в процесі виробництва людина створює матеріальні та духовні цінності, споживаючи які, продовжує власне життя. Продовження життя є метою людини, а виробництво матеріальних і духовних цінностей – засобом для її досягнення. Завдяки виробництву не лише забезпечується продовження людського життя, а й підвищення його рівня, з чим пов'язують кількість і якість споживання матеріальних, духовних цінностей.

Отже, населення одночасно є виробником матеріальних і духовних цінностей, та їх споживачем. Його характеризують національні, соціальні та економічні особливості. *Національні особливості* відображають риси мислення, свідомості, культури, побуту, ставлення до праці, природи, торгівлі, міжнародних відносин тощо. *Соціальні особливості* відображають груповий або суспільний спосіб життя людини, її природне відтворення, *економічні* – здатність до праці, творчості, виробництва.

Національні категорії населення відображають процеси, особливості поглядів певних його груп на проблеми суверенітету, державності, мови, культури, побуту, способу мислення, ведення господарства тощо. Вони тісно пов'язані з формуванням єдиної державної та господарської системи, в основі яких є Конституція країни і закони, що регулюють відносини національного, соціального та економічного розвитку.

У сучасному розумінні національна спільність людей не обов'язково є моноетнічною групою. Нації сучасних держав переважно багатоетнічні. Але всі вони є громадянами країни, представниками її нації. Наприклад, громадяни України російського, польського, єврейського походження є представниками української нації з усіма її державними атрибутами і символами. Відповідно держава й економіка теж національні.

Національна категорія населення – група населення, об'єднана за певними якісними ознаками самопізнання, способу мислення, самосвідомості, ставлення до держави, праці, довкілля тощо.

Національні категорії можна згрупувати за критеріями національної самосвідомості.

1. Свідомість національного патріотизму. Об'єднує групу людей з високим рівнем національної самосвідомості, гордості за свою націю і

країну, з бережливим ставленням до національної (державної) мови, культури, історії, освіти, релігії, до культурних та історичних надбань інших народів, які сповідують пріоритет загальнолюдських цінностей, прав і свобод людини і націй, соціальної справедливості, терпимості, національно-демократичних ідей.

2. Свідомість національного нігілізму. Об'єднує групу людей, яким байдуже або майже байдуже національне походження; вони надають перевагу меркантильним інтересам, концентрують свої зусилля на матеріальному збагаченні, навіть незаконним шляхом; у політиці відстоюють ідеологію космополітизму, соціальної рівності, державної багатомовності.

3. Свідомість національної винятковості. Об'єднує групу людей, які гіперболізують значення своєї нації, тобто підносять її вище за інших, нав'язують свою національну культуру іншим народам, асимілюють їх тощо; політика такої групи ґрунтується на ідеології фашизму, расизму, шовінізму, великодержавного імперіалізму тощо. Кількісне співвідношення населення за критеріями національної самосвідомості є дуже важливе в аспекті формування праці, капіталу, здійснення ***державної кадрової політики*.**

Поділ на *соціальні категорії* відображає процеси природного відтворення, потреби людини, соціальний стан, рівень її розвитку, інтелекту, мислення тощо. Аналіз соціальних категорій населення дає змогу вивчати суспільні групи, особливості, співвідношення людей за статтю, віком, розселенням, концентрацією розселення, запитами та їх самовираженням, освітою, задатками до творчості тощо. Отже, поняття „соціальні категорії населення" характеризує процеси відтворення суспільства і суспільний спосіб життя.

Соціальна категорія населення – група населення, об'єднана за певними якісними ознаками розселення, природного відтворення та переміщення.

Соціальні категорії населення можна згрупувати:

1) ***за критерієм чисельності***:
- чисельність населення загалом;
- чисельність міського і сільського населення;
- чисельність населення за статтю і віком;
- розселення населення по території;
- динаміка чисельності населення;

2) ***за критерієм природного руху***:
- народжуваність;
- смертність;
- природний приріст;
- дитяча смертність;
- шлюбність і розлучення;

3) ***за критерієм міграційного руху***:
- переміщення населення всередині країни;
- виїзд населення з країни (еміграція);
- в'їзд населення в країну (імміграція);

– міграційний (механічний) приріст населення.

Усі соціальні категорії населення виявляються через відповідні кількісні показники, зіставляючи які в часі, можна простежувати тенденції та закономірності природного відтворення і соціального розвитку населення.

Належність до певної *економічної категорії* населення пов'язана з працездатністю за віком, загальноосвітньою і спеціальною підготовкою, професійною кваліфікацією, часом праці, оплатою праці тощо.

Економічна категорія населення – група населення, об'єднана за певними якісними ознаками здатності до праці, рівня професійної підготовки, складності виконання праці, зайнятості.

Актом зайнятості реалізуються інтереси зайнятої людини, сім'ї, колективу і суспільства загалом, забезпечуються доходи. Зайнятість відображає аспект виробничих відносин, пов'язаний із залученням працівника до конкретної кооперації праці на відповідному робочому місці, засвідчує забезпеченість працездатного населення робочими місцями. При цьому визначають:

– рівень зайнятості працездатного населення в суспільно корисній праці;

– розподіл зайнятого населення між сферами та галузями національної економіки і територією країни;

– ефективність використання праці зайнятих на виробництві.

Процес зайнятості вивчають за допомогою певних категорій: працездатне населення, трудовий капітал, економічно активне населення, безробітне населення та ін.

Працездатне населення – сукупність людей віком від 17 до 60 (жінки до 55) років, здатних за психофізіологічними даними до участі в трудовому процесі.

До працездатного населення відносять зайняте в національній економіці населення старше і молодше від працездатного віку, яке має фізичний розвиток, розумові здібності та знання, необхідні для праці.

Працездатне населення класифікують за якістю підготовки до праці та складністю виконуваної праці. У ринковій економіці надають перевагу підготовці працівників високої кваліфікації, оскільки цього вимагають складні технічні засоби виробництва і технології. Відповідно виокремлюють групу працездатного населення з високим інтелектом і творчим потенціалом, яку ще називають трудовим капіталом.

Трудовий капітал – частина працездатного населення, яка володіє високим рівнем знань і професійної кваліфікації, здатна створювати нові системи знань, техніки, технологій, форм організації праці та виробництва, істотно впливати на технічний рівень виробництва, зростання обсягів виробництва, якості, конкурентоспроможності продукції, зниження собівартості продукції, зростання прибутків.

Щодо розвитку продуктивних сил, темпів зростання обсягів виробництва національного продукту – це найактивніша і найпродуктивніша група населення. У Японії кожний другий зайнятий має вищу освіту, в США

– постійно підвищує свою професійну кваліфікацію третина зайнятого населення.

Серед зайнятого населення виділяють частину населення, яка є реальним активним чинником продуктивних сил, створює необхідний для споживання і відтворення національний продукт, що є основою доходу зайнятих і незайнятих в економіці. Цю категорію називають економічно активним населенням.

Економічно активне населення – працездатне населення, зайняте суспільно корисною діяльністю, яка приносить дохід.

Закономірною є природна незайнятість, зумовлена відсутністю місць праці, способом виробництва та іншими чинниками. Незайнятим вважають населення працездатного віку, яке готове до праці. Це безробітне населення, яке не отримує доходів і певний час отримує матеріальну підтримку держави.

Безробітне населення – частина населення працездатного віку, тимчасово не зайнята в суспільно корисній діяльності, яка не отримує доходів.

Національні, соціальні та економічні категорії населення є основою аналізу демографічних, національних, соціально-культурних та господарських процесів у країні.

Трудовий потенціал – це усе населення працездатного віку. **Трудові ресурси** – це все зайняте населення, у тому числі непрацездатне зайняте населення та зайняте населення непрацездатного віку.

Демографічний потенціал – це усе населення певної країни.

Головними характеристиками демографічного потенціалу країни є: співвідношення показників природного руху населення (різниця між народжуваністю та смертністю), статево-вікова структура населення, співвідношення показників механічного руху населення (еміграція та імміграція), демографічне навантаження (кількість непрацездатних, яку утримує працездатна особа, та їх структура – діти та пенсіонери), щільність розселення.

Важливим чинником продуктивних сил і розвитку економіки є **чисельність населення**, яка забезпечує відтворення чисельності працездатного населення, чисельності зайнятих, трудового капіталу. Чисельність населення *(Н)* – змінний показник, який залежить від об'єктивних природних *(ΔН* – природного приросту) і міграційних *(ΔНм* – міграційного приросту) процесів. На величину природного чи міграційного приросту впливають соціально-економічні чинники, національні традиції народу, його культура, спосіб і рівень життя. Він вимірюється кількістю приросту на 1000 осіб населення. Зміну чисельності населення з урахуванням коефіцієнтів природного і міграційного приросту можна розрахувати за формулою:

$$\mathbf{Н = Н + Н \times \Delta Н \times \Delta Нм}$$

До 1990 р. чисельність населення України мала тенденцію до зростання. Спад виробництва, скорочення робочих місць, незначні доходи на душу населення спричинили зменшення природного приросту населення в Україні та посилення еміграції. Зменшення чисельності населення в Україні здебільшого пов'язують із тривалою соціально-економічною кризою і недостатніми доходами для утримання сімей.

На 1 лютого 2010 р. в Україні проживало 45 939 820 осіб наявного населення, на 1.02.2009 р. ця цифра складала 46 115 841 осіб. Тобто протягом року чисельність населення зменшилася на 176 021 осіб, в 2006 році, скорочення чисельності складало більше ніж як 280 тис. осіб. На стан відтворення населення впливає значною мірою забруднення території України радіоактивними елементами. Майже 4 млн. осіб проживають на території радіоактивного забруднення. Це впливає на погіршення показників відтворення населення. Для цих територій (Чернігівська, Київська, Житомирська області) характерні найгірші демографічні показники. Найвища смертність спостерігається у великих містах України, найгірша ситуація в містах-мільйонерах – Дніпропетровську, Донецьку, Луганську і Харкові та областях, де сконцентрована чимала частка промислових потужностей. Надмірне нагромадження населення на певних територіях створює підвищений ризик техногенних катастроф, екологічного забруднення внаслідок людської життєдіяльності та нагромадження об'єктів промисловості, транспортних викидів.

Характерною особливістю природного руху населення України за останні десятиріччя є постійне скорочення його природного приросту (**депопуляція**) *(ΔН).* Це спричинено зменшенням народжуваності та зростанням смертності. За 1985-1998 рр. кількість народжених на 1000 осіб зменшилося з 15 до 8, тоді як кількість померлих за цей час зросла з 12 до 14 осіб.

Коефіцієнт природного приросту *ΔН* населення України внаслідок тенденції негативного співвідношення народжуваності та смертності за 1985-1998 рр. знизився з *ΔН2,9* до *ΔН6,0,* що зумовлено багатьма економічними, соціальними, політичними й економічними чинниками. Це позначилося на коефіцієнтах народжуваності та смертності за віковими групами. Наприклад, коефіцієнт народжуваності має тенденцію до зростання лише серед жінок вікової групи 15-19 років, у вікових групах 20-49 років помітна тенденція до стабільного зменшення народжуваності.

Протилежну тенденцію демонструють коефіцієнти смертності за віковими групами, тобто кількість померлих у середньому за рік на 1000 осіб відповідної вікової групи. Зменшення смертності помічено лише у віковій групі 0-4 роки. Зростання смертності починається з вікової групи 15-19 років, причому інтенсивність смертності зростає зі збільшенням віку населення.

Найпоширенішими причинами смертності населення в Україні протягом останніх часів є хвороби серцево-судинної системи (61%), злоякісні новоутворення (13%), нещасні випадки, вбивства, самогубства та інші зовнішні чинники (10%), хвороби органів дихання (5%).

Щорічно в державі реєструється від 9 до 11 млн. випадків інфекційних та паразитарних захворювань. Так, показник смертності від сальмонельозів дорівнює 0,05 на 100 тис. населення, дизентерії – 0,04, гострих кишкових інфекцій – 0,16, дифтерії – 0,03, менінгококової інфекції – 0,2 тощо. Чоловіки помирають від інфекційних хвороб у 6 разів частіше, ніж жінки.

За 2000–2006 роки загальна захворюваність на туберкульоз зросла на 43,0%, а на СНІД за 1999-2000 роки – на 89,5%. Всесвітня організація охорони здоров'я визнала Україну, крім зони екологічного забруднення, зоною двох епідемій – туберкульозу та СНІДу.

Головними причинами нещасних випадків на виробництві зі смертельним наслідком, за даними Держкомстату України, є порушення вимог безпеки при експлуатації устаткування, машин, механізмів (13,4%), порушення трудової і виробничої дисципліни (13,0%), алкогольне, наркотичне сп'яніння, отруєння токсичними речовинами (11,2%), порушення правил дорожнього руху (8,4%), порушення технологічного процесу (8,0%), незадовільний технічний стан виробничих об'єктів (5,8%), інші організаційні причини (5,6%), недосконаліть, невідповідність вимогам безпеки технологічного процесу (5,5%), конструктивні недоліки (3,3%), інші технічні причини (3,1%), недоліки під час навчання безпечним прийомам праці (2,8%), порушення режиму праці та відпочинку (1,9%), відсутність або неякісне проведення медичного обстеження (1,4%), невикористання засобів індивідуального захисту через незабезпеченість ними (1,3%).

Значним чинником, що негативно впливає на показники ризику смертності в Україні, є наркоманія. 70% наркоманів помирає від передозування, 20% – від травм, отриманих у стані наркотичного отруєння, 10% – від гепатиту.

Велика кількість смертельних випадків відбувається внаслідок вбивств (6260 – *тут і далі середні показники з початку 2000 р.*), випадкових утоплень (5192), випадкових падінь (2231), нещасних випадків, викликаних вогнем (1697).

Останнім часом відбувається часткове повернення громадян, які від'їжджали на заробітки, що пов'язано зі світовою фінансовою кризою та скороченням числа вільних робочих місць або громадян, які опинились у зоні військових конфліктів та соціальних ускладнень (зокрема Ізраїль).

Для забезпечення балансу народжуваності-смертності, треба, щоб в середньому в 10 українських сім'ях було, як мінімум, 22-24 дитини.

Середня тривалість життя в Україні складає 69,29 років: 63,79 роки – у чоловіків і 74,86 – у жінок. Це набагато нижчий показник, ніж у розвинених країнах світу (в Японії – 82 роки, Канаді, Швеції – 80 років, США – 77 років, Німеччині – 79 років). Він і надалі знижуватиметься внаслідок погіршення умов (соціальних, економічних, екологічних) життя людей.

За даними Державного комітету статистики, впродовж 5 місяців 2009 року загальна чисельність населення скоротилась на 105 тисяч 233 особи. Водночас темпи скорочення населення знизилися у порівнянні з аналогічними періодами минулих років: зокрема, у 2008 році цей показник

склав понад 139 тисяч осіб, а в 2007 році – понад 145 тисяч осіб. Відносне поліпшення демографічної ситуації зумовлене насамперед двома основними складовими, що формують природний приріст (скорочення) населення – зростанням рівня народжуваності та зниженням рівня смертності. Впродовж п'яти місяців 2009 року в Україні народилося 208 тисяч 238 дітей, що на 12 тисяч малят більше, ніж у 2008 році, померло 313 тисяч 471 особа, тоді як у попередньому році померлих було більше на 22,5 тисячі. Проте Україна продовжує втрачати по 650 своїх громадян щодня. Майже половина українців помирає внаслідок факторів, яких можна уникнути, – це алкоголізм, загибель у ДТП, наркоманія тощо.

Характерною рисою статево-вікової структури населення України є постійне збільшення частки людей старшого віку, вона вже переважає частку дітей (23,9% проти 18,1%). Такий процес називається „старінням" населення. Він особливо інтенсивний в останньому десятилітті. За 1989-2004 рр. частка людей пенсійного віку збільшилась на 5,3%. Якщо у міських поселеннях частка людей у віці понад 60 років становить 18,6%, то у селах – 25,2%. Сьогодні в державі проживає 14,5 млн. пенсіонерів, або 29% від загального числа мешканців країни, рівень захворюваності яких в 2,2 рази вищий за рівень захворюваності працездатного населення.

В Україні розвинулися три форми поселень, які характеризують систему розселення людей: *міста, селища міського типу* і *сільські населені пункти*. Типовими формами є міста та дисперсно-групове (розсіяно-групове) сільське розселення, що свідчить про переважання кількості сільських населених пунктів над міськими при вдвічі меншій чисельності сільського населення. Мінімальна чисельність жителів, яка дає підставу реєструвати місця їх поселення як населені пункти – 15 осіб, а відстань між ними повинна становити 2 кілометри.

До категорії міст в Україні належать поселення з чисельністю населення понад 10 тис. осіб. До категорії селищ міського типу – поселення з чисельністю населення понад 2 тис. осіб. За даними перепису 2001 р., в Україні налічувалося 454 міста, 897 селищ міського типу, 28 775 сільських населених пунктів.

На початок 2008 р. у містах України проживало майже 68% населення. Його чисельність почала стрімко зростати в 60-ті роки, а особливо швидко в останні двадцять років XX ст. – на 3,5 млн. осіб, або на 11,4%. Значно переважає чисельність міського населення у АР Крим, Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій, Луганській, Одеській, Харківській областях. Незначне переважання – у Волинській, Житомирській, Кіровоградській, Київській, Львівській, Миколаївській, Полтавській, Сумській, Херсонській, Хмельницькій, Черкаській, Чернігівській областях.

У міських населених пунктах України (майже 5% усіх населених пунктів) зосереджено понад дві третини населення країни. Міста становлять лише третину міських поселень України, але в них проживає до 90% усього міського населення. Більша його частина припадає на великі та дуже великі

міста. У селищах міського типу з чисельністю понад 20 тис. осіб проживає лише 2% населення, а решта – у поселеннях до 20 тис. осіб.

На початку ХХ ст. в Україні переважало сільське населення – понад 80%. На початок ХХІ ст. відносна чисельність сільського населення значно зменшилася і становить до 32%, або понад 16 млн. осіб. Переважає сільське населення у Вінницькій, Закарпатській, Івано-Франківській, Рівненській, Тернопільській, Чернівецькій областях.

Найсуттєвішими чинниками формування чисельності сільського населення є соціально-економічні умови, які склалися в Україні у певні періоди її історичного розвитку. Загальною тенденцією було і залишається абсолютне і відносне зменшення сільського населення, що зумовлене відтоком сільських жителів у міста з метою знайти роботу і дещо гіршою ситуацією, ніж у містах, щодо народжуваності та смертності.

Динаміка чисельності сільського населення має певні територіальні відмінності. Наприкінці ХХ ст. чисельність сільського населення зросла в АР Крим, Закарпатській і Херсонській областях, у решті областей вона помітно знизилася, зокрема у Вінницькій, Чернігівській, Хмельницькій, Житомирській та Херсонській.

Отже, розселення населення та особливості його концентрації в різних типах поселень зумовлені ***урбанізацією,*** специфікою соціально-економічного розвитку країни, конкретними зрушеннями в економічній і соціальній сферах, а також у територіальній структурі та організації національної економіки, особливо галузей матеріального виробництва.

Статево-вікова структура населення характеризує співвідношення чоловіків і жінок у загальній чисельності населення. З 1970 р. до 2000 р. простежується тенденція до стабільного співвідношення чисельності чоловіків і жінок. Ця тенденція зберігається у співвідношенні: жінки – 53,5%, чоловіки – 46,5%. В Україні чисельно жінки переважають над чоловіками, але переважно за рахунок старших вікових груп. Існують значні територіальні відмінності у співвідношенні жінок і чоловіків. Проте смертність сильної статі є набагато вищою ніж у жінок.

Переважання чисельності жінок пояснюється нижчою смертністю, війнами, міграцією за межі держави чоловіків. Демографічна наука стверджує, що на сто народжених дівчаток народжується 106–107 хлопчиків. Кількість чоловіків переважає у віковій категорії до 25–30 років, потім повільно зменшується. З віку 40–45 років у загальній чисельності населення вже переважає кількість жінок.

Вікову структуру населення розглядають за ознаками належності до працездатного віку:

– молодше за працездатне: 0-16 років;

– працездатне: чоловіки – 17-59, жінки – 17-54 роки;

– старше за працездатне: чоловіки – 60 і більше, жінки – 55 і більше років.

Співвідношення цих вікових груп таке: молодше за працездатне – 21%, працездатне – 56%, старше за працездатне – 23%; відповідно у

структурі вікових груп міського населення – 20%, 60%, 20%; сільського – 22%, 49%, 29%.

Аналіз вікової структури населення України за останні десятиріччя засвідчує зменшення абсолютної та відносної чисельності дітей віком до 16 років. Також зменшується абсолютна і відносна чисельність населення працездатного віку. Зростає лише абсолютна і відносна чисельність населення, яке є старшим від працездатного віку. Збільшення кількості жінок та загальне старіння населення характерні для подільських та центральних областей України. Дещо ліпшою є ситуація у Волинській, Закарпатській, Івано-Франківській, Львівській та Рівненській областях.

Вивчення динаміки статевої та вікової структури населення загалом і за регіонами важливе для формування концентрації працездатного населення і його зайнятості, оскільки територіальні особливості є наслідком відмінностей природного та міграційного руху.

Якість трудового потенціалу – це сукупність демографічних, медико-біологічних, професійно-кваліфікаційних, соціальних, психофізичних, моральних та інших ознак.

Основна частка працездатного населення зайнята у промисловості та торгівлі (40,5%), сільському та лісовому господарстві (19,2%), освіті (8%).

Населення працездатного віку є основою формування всіх інших категорій населення, пов’язаних із процесом зайнятості. У віковій структурі населення України частка осіб працездатного віку становить 56%, відповідно серед міського населення – 60%, сільського – 49%. Тенденції зростання чи скорочення його чисельності залежать від процесів народжуваності та смертності. Населення працездатного віку є основою зайнятості в різних галузях національної економіки.

Теоретично можливою є повна зайнятість усього працездатного населення. Однак важливою умовою зайнятості є наявність робочих місць та економічні потреби в збільшенні чи зменшенні їх кількості.

Населення працездатного віку становить кількісну основу іншої категорії – *економічно активного населення,* до якого також належить молодше і старше за працездатне зайняте населення. Отже, потенційно працездатного населення може бути більше, ніж населення працездатного віку. Зайняте працездатне населення *Тк* – це економічно активне населення.

Для визначення ефективності використання зайнятої праці можна скористатися формулою виробничої функції:

$$\mathbf{Qц = F\ (T,\ K)}$$

Якщо припустити, що у виробництві продукту Q*ц* беруть участь лише зайняті працею протягом робочого часу *t,* то формула виробничої функції буде такою:

$$\mathbf{Qц = T_k \times q_m \times t}$$

де *Q* – фізична кількість виробленої продукції;

$ц$ – ціна одиниці продукції;
T_k – чисельність зайнятих;
q_m – продуктивна сила одного зайнятого;
t – час праці.

Таблиця 3

Система показників оцінки якості трудового потенціалу

№ п/п	Якісна характеристика	Показник
1.	Загальна і спеціальна освіта	Частка працездатного населення із середньою освітою в загальній чисельності працездатного населення.
2.	Кваліфікаційна підготовка	Частка працездатних, що закінчили навчання у профтехучилищах, технічних училищах із тривалістю навчання від 1 до 4 років, у загальній чисельності працездатного населення.
3.	Здоров'я	Середня тривалість хвороби одного працездатного. Кількість випадків захворювання одного працездатного за рік. Частка інвалідів I і II груп без права працювати у загальній чисельності працездатного населення. Частка працездатного населення, що перебуває на диспансерному обліку внаслідок загального захворювання, в загальній чисельності працюючих. Частка інвалідів II робочої і III груп у загальній чисельності працездатних. Частка осіб фертильного віку з ускладненою спадковістю у загальній чисельності населення.
4.	Поновлення спеціальних знань	Частка працездатних, що підвищували свою кваліфікацію, у загальній чисельності працездатного населення. Частка працездатних, що оволодівають новими професіями та спеціальностями, у загальній чисельності працездатного населення.
5.	Стать і вік	Середній вік працездатних. Відхилення фактичної вікової структури працездатного населення від регіонального нормативу потреби в робочій силі певного статевого складу, які обчислюють на підставі структури робочих місць за статтю по галузях спеціалізації. Відхилення середнього віку працездатного населення від регіонального вікового нормативу, яке обчислюють на основі структури робочих місць за віком по галузях спеціалізації.
6.	Сімейна структура	Кількість дітей дошкільного віку на 1000 матерів працездатного віку. Частка сімей, у яких три і більше утриманців на одного працюючого.

Обсяг виробленої продукції *Qц* є продуктивною силою всіх зайнятих в національній економіці *Tk* (аналогічно на підприємстві, в регіоні тощо) за час праці *t* при продуктивній силі одного зайнятого *qm.*

Продуктивна сила одного зайнятого вимірюється двома методами:

1. Визначають продуктивність праці одного зайнятого як відношення обсягу виробленого продукту *Qц* до чисельності зайнятих $T_k t$*:*

$$\mathbf{q_m ц = Qц/T_k t}$$

Величина $q_m ц$ позначає кількість виробленої продукції одним зайнятим за одиницю часу праці *t*. Величина $q_m ц$ зростатиме за умов:

– якщо *Qц* незмінна, а T_k або *t* зменшуються;

– якщо темпи зростання *Qц* вищі, ніж темпи зростання T_k*;*

– якщо зростає продуктивна сила зайнятих q_m (це можливо при зростанні капіталоозброєності одного зайнятого).

2. Визначають трудомісткість одиниці продукції як відношенням чисельності зайнятих T_k за час праці *t* до обсягу виробленої продукції *Qц:*

$$\mathbf{t_q = T_k t/Qц}$$

Величина t_q характеризує кількість праці, затраченої за одиницю часу *t,* яка міститься в одиниці продукції *Qц* вартістю 1 гривня.

Ефективність використання робочої сили характеризуватиметься:

– за першого методу – зростанням продуктивності праці одного зайнятого $q_m ц$ за одиницю часу праці *t;*

– за другого методу – зменшенням кількості праці t_q в одиниці продукції $q_m ц$ вартістю 1 гривня.

Обидва методи є важливими, оскільки перший визначає кількість виробленого продукту одним зайнятим, другий – кількість праці в одиниці продукції.

3.5. Науково-технічний потенціал

Науковий потенціал – це сукупність ресурсів і можливостей сфери науки будь-якої системи (колективу, галузі, міста тощо), яка дає змогу за наявних форм організації та управління ефективно вирішувати господарські завдання.

Науково-технічний потенціал поєднує науковий потенціал з реальними можливостями його впровадження у господарське життя та відповідною інфраструктурою. Складовими науково-технічного потенціалу є кадри, кошти, матеріально-технічна база, інформаційне забезпечення. Поняття „науковий потенціал” можна застосовувати щодо будь-якої сукупності наукових організацій (об’єднань у галузях господарства, міністерствах, відомствах), а також галузевих наукових організацій,

розташованих на відповідній території. Тому можна говорити про науковий потенціал держави, оскільки вона об'єднує наукові організації різного підпорядкування.

Сучасний період розвитку України характеризує етап пришвидшеного науково-технічного прогресу. Підйом розвитку національної економіки за рахунок ***науково-технічного прогресу (НТП)*** на чергову хвилю зростання базується на суттєвих досягненнях в області мікроелектроніки, інформатики, біотехнології, генної інженерії, використання нових видів енергії, біоніки, ефекту надпровідників, освоєння космічного простору, в багатьох країнах світу найбільш активним елементом відтворювального процесу є нарощування темпів НТП. У розвинених країнах світу пріоритетним напрямом економічного розвитку виступають наукоємні галузі.

Для України важливим елементом досягнення високого виробничого розвитку є реалізація моделі „*випереджаючого розвитку*" національної економіки. Перехід до неї може відбутися за рахунок підготовки та забезпечення технологічного „*прориву*", гуманізації основних факторів виробництва, масштабної інтелектуалізації людського потенціалу, пришвидшення НТП через призму формування нових знань, багаторазове посилення застосування новітніх інформаційних та телекомунікаційних технологій.

Відсутність дієвого механізму впровадження технологій і технологічних рішень, скорочення кадрового потенціалу у вітчизняній науці – основні перепони на шляху зростання реальної економіки. Україну характеризує зростання віку наукових працівників, особливо з науковим ступенем, що свідчить про нарощування „*вимивання умів*" – відплив талановитих та працездатних наукових працівників за межі країни. Тенденції деградації НТП в Україні у найближчі роки можуть набути незворотного характеру. За цих умов в Україні за роки становлення держави практично відсутній приріст організацій, які виконують наукові та науково-технічні роботи.

Основна маса організацій, які виконують наукові та науково-технічні роботи в Україні, зосереджена в економічно розвинутих регіонах – м. Київ (27% усіх організацій), Харківській (15,1%), Донецькій, Дніпропетровській, Львівській та Одеській областях (6,8–4,8%).

Останніми роками в Україні спостерігається стійка тенденція до скорочення асигнувань на науку – нині, відповідно до законодавства України, питома вага асигнувань на НДДКР має бути не більше 2,7% ВВП. У 2002-2003 рр. частка витрат на науку в Зведеному бюджеті України скоротилася до 0,36-0,22%, в 2007 році, воно знаходилось на рівні менше 1% (у розвинутих країнах вони фінансуються на рівні 2,5-3% ВВП на рік).

Чим більше уваги приділяється державою створенню науково-технічного потенціалу, тим більше коштів на НДДКР витрачають великі компанії. На сьогодні фінансування науки в Україні майже в повному обсязі здійснюється з державного бюджету, комерційні структури фактично не

асигнують свої кошти, що позбавляє країну важливого джерела збереження і нарощування науково-технічного потенціалу.

В Україні зростає обсяг інвестицій в основний капітал у сфері освіти. Так, в 2001 році вони складали 407 млн. грн., в 2005 – 870 млн. грн., а в 2007 – вже 1651 млн. грн. В 2008 році цей показник склав вже 2322 млн. грн., проте лише збільшення обсягів інвестування неспроможне призвести до якісного випереджального зростання нації.

Виробництво освітнього продукту в структурі ВВП України невпинно збільшується. Так, в 2001 році – його обсяг склав 12437 млн. грн., в 2003 – 18640 млн. грн., в 2005 – 29388 млн. грн., в 2007 – 46473 млн. грн., а в 2008 – 62213 млн. грн. [38, С.32]. Головною особливістю професійної освіти та підготовки кадрів в інформаційному суспільстві є значне зменшення життєвого циклу професійних знань, це пов'язано з високими темпами оновлення виробничих технологій, швидким відмиранням старих принципів управління та господарювання. Тому сучасний інтелектуальний робітник – це особа, яка спроможна не лише швидко та ефективно обробляти нові масиви інформації, а й сприяти появі нових інформаційних технологій, розвитку нових знань, народженню нових життєвих циклів професійних знань.

В 2008 році працівники всіх видів економічної діяльності в Україні підвищували кваліфікацію та навчались новим професіям – 9,0% (9,2% в 2007 р.) та 2,6% (2,7% в 2007 р.) від облікової кількості штатних працівників відповідно. Найбільша кількість робітників підвищувала кваліфікацію в галузях: авіаційного транспорту (25,5% працівників), водного транспорту (15,5%), пошти і зв'язку (15,4%), промисловості (14,0%), додаткових транспортних послуг та допоміжних операцій (13,5%), державного управління (10,9%), охорони здоров'я та надання соціальної допомоги (9,3%), освіти (8,9%), фінансової діяльності (8,6%). Найбільша кількість працівників здійснювала освоєння нових професій у галузях: авіаційного транспорту (10,1%), промисловості (6,6%), додаткових транспортних послуг та допоміжних операцій (4,5%), діяльності пошти та зв'язку (3,5%), будівництва (3,2%) [38, С.387]. При цьому найменшу активність в цьому напрямі проявляють рибальство та рибництво і сфера діяльності готелів та ресторанів.

Що вищим є рівень освіти, то частіше спостерігається вторинна зайнятість: для високоосвічених осіб саме вона є основним видом нестандартної економічної діяльності, головним джерелом додаткових доходів. Так, накопичення певного обсягу знань призводить до розширення кола їх застосування, що реалізується у тому числі через здатність та бачення шляхів отримання додаткових доходів.

У США чоловіки без середньої освіти і зайняті певний час у середині 80-х років минулого століття отримували 19 тис. $ на рік, а ті, хто мав вищу освіту – 32 тис. $ на рік. Особи, які закінчили коледжі, до 65-річного віку отримали загалом 2,5 млн. $, а ті, що не закінчили середньої школи, – лише 1,2 млн. $. Повністю зайняті працівники віком понад 25 років зі ступенем

бакалавра отримували на 49% більше, ніж працівники із середньою освітою. У 1993 році ця різниця становила вже 89%.

Інноваційні процеси конкретизуються на просторовому рівні у вигляді нових форм виробництва: регіонів високого науково-технічного розвитку, ***технополісів***, технопарків, бізнес-інкубаторів. Дві перші форми найвищого рівня організації та ефективності інноваційної діяльності в Україні, на жаль, ще не сформувалися.

Технологічний парк – це науково-виробничий комплекс, до якого входять дослідний центр і компактна виробнича зона, що прилягає до нього, де на орендних чи інших умовах розташовані малі наукоємні фірми, які виконують завдання зі створення та впровадження нових розробок, виготовлення сучасного обладнання та приладів. На початок 2005 року в Україні було зареєстровано вісім технопарків, з яких реально працювало 4.

Бізнес-інкубатор – це інноваційна структура, головним завданням якої є створення локального, сприятливого для діяльності малих ризикових фірм, підприємницького середовища. В Україні налічується близько 50 бізнес-інкубаторів. Вони, як правило, виникають при реалізації програм зарубіжної технічної допомоги Україні або як реакція на власні потреби підприємницьких виробничих мереж.

Таким чином, пріоритетні напрями розвитку підприємницького сектора в Україні полягають у залученні передового світового досвіду в розбудові нових видів відносин і форм організації в його середовищі, та підприємницьких виробничих мереж різного роду.

3.6. Інформаційний потенціал

Інформація перебуває у постійному русі та розвитку, лишаючись основою всіх світових подій та явищ. Залежно від рівня розвитку суспільства, інформація має специфічні форми прояву, по-різному впливає на процеси соціально-економічної розбудови як кожної окремої країни, так і всього світового господарства. Нині, коли людство переживає процеси повсюдного впровадження інформаційних та телекомунікаційних технологій, коли знання набувають рушійної сили в економічному розвитку, коли майже всі країни світу перейшли на шлях ринкової економіки, інформація набуває свого нового значення, перетворюючись на економічну категорію.

Інформація – це документовані або публічно оголошені відомості про події та явища, що відбуваються в суспільстві, призначені для передачі в процесі комунікації, аналізу того чи іншого явища об’єктивної реальності.

Сучасний стан розвитку суспільства характеризується такими рисами:

• продукування інформації як такої – це вже самостійна виробнича галузь, тобто вид економічної діяльності;

• інформація нині є невід’ємним фактором будь-якого виробництва, фундаментальним ресурсом постіндустріальної економіки;

• інформація вже давно стала товаром;

• інформація – це елемент ринкового механізму, який поряд з ціною та корисністю впливає на визначення оптимального стану національної економіки та її рівноваги;

• інформація в сучасних умовах стає одним із найважливіших факторів у конкурентній боротьбі;

• інформація є єдиним необмеженим економічним ресурсом, який не споживається в процесі виробництва, а навпаки – має здатність до зростання, уточнення та самоудосконалення.

Інформація додає вартості не лише праці або капіталу, а й самій собі. Дані – це сукупність не пов'язаних між собою фактів. Дані можуть бути перетворені на інформацію шляхом аналізу, виявлення зв'язків, виділення найважливіших фактів, їхнього синтезу. В інформації більше цінності, ніж в даних; інформація – це дані, які трансформувалися у значущу форму, придатну до доцільного використання. Інформаційні блоки, у свою чергу, можуть бути оброблені, перетворені на цілісний корпус знань [32, С.118].

Поняття „***дані***", „***інформація***", „***знання***" часто використовуються як взаємозамінні, тому що факти, які на одному рівні сприймаються як інформація, на вищому рівні можуть використовуватись як дані для подальшого аналізу, на основі яких робляться важливі висновки і прогнози. Проте вихідні дані замінити нічим не можна.

Інформаційний потенціал – це наявні обсяги інформаційних ресурсів, інформаційної техніки і технологій та інших засобів і можливостей створювати, збирати, накопичувати, обробляти та використовувати різноманітні форми інформації для задоволення інформаційних потреб суспільства.

Зростає роль інформаційного чинника і в структурі господарського механізму. Інформація, носієм якої є людський потенціал, в структурі господарського механізму здійснює такі функції:

- надає інформацію споживачам та виробникам стосовно внутрішньої та зовнішньої ринкової кон'юнктури;

- вирівнює в правах різних суб'єктів ринкових відносин, сприяючи збереженню конкуренції та недопущенню дії монопольної влади;

- підвищує рівень управлінського професіоналізму суб'єктів регіонального та державного управління;

- сприяє інтелектуалізації та гуманізації ринкових відносин, усвідомленню еволюції ролі людини в системі взаємоузгодження інтересів виробників та споживачів.

До **національного інформаційного ресурсу** відноситься уся належна Україні інформація, включаючи окремі документи і масиви документів, незалежно від змісту, форми, часу і місця їх створення, форми власності, а також кінцеві результати інтелектуальної, творчої діяльності, зафіксовані на будь-яких носіях інформації, доступні для використання особою, суспільством і державою через засоби масової інформації та телекомунікації, архіви, бібліотеки, музеї, фонди, банки даних, публічні виступи, художньо-виконавську діяльність тощо.

Інформаційний ресурс має ряд особливостей, які відрізняють його від традиційних виробничих ресурсів, зокрема:

• інформація впливає на ефективність виробництва без фізичного збільшення традиційних ресурсів;

• інформація діє на суб'єктивний фактор виробництва – людину, його характер, особливості;

• інформація є необмеженим чинником, який не використовується в процесі виробництва, а навпаки зростає;

• інформація пришвидшує процес виробництва за рахунок скорочення періодів виробництва та обігу фондів.

Таким чином, можна вести мову про те, що саме інформаційний ресурс здатен значно підвищити ефективність національної економіки без будь-якого помітного збільшення обсягів використання інших ресурсів (праці, землі та капіталу).

Інформаційний ресурс діє у рамках ***національного інформаційного простору України,*** що становлять собою сукупність суб'єктів, відносин та продуктів інформаційної діяльності, які функціонують у рамках єдиного правового поля для задоволення інформаційних потреб особи, суспільства і держави засобами преси, телебачення, радіомовлення, книговидання та аудіовізуальної продукції на магнітних носіях, а також документальних фондів бібліотек, архівів, музеїв.

Матеріальною основою інформаційного потенціалу виступає виробництво та використання відповідного технічного забезпечення.

Інформаційні технології – це сукупність методів, інструментів та програмно-технічних засобів, які забезпечують збір, зберігання, обробку, передачу та використання інформації, або, іншими словами, це підсилювачі інтелектуальних можливостей людей і машин, основа розвитку продуктивних сил.

Захист національних інтересів, збереження Державної таємниці та надання дозволів на прослуховування громадян в Україні здійснює Служба захисту інформації, автономний підрозділ в структурі Служби безпеки України.

3.7. Продуктивність національного капіталу

Національний капітал утворюють кількість і вартість живої праці, основного та оборотного капіталів. З величиною національного капіталу функціонально пов'язана величина національного продукту. Чим більшою є маса національного капіталу задіяна у сфері виробництва та послуг, тим більшим є обсяг валового випуску за певний час праці. Головним елементом, за допомогою якого оцінюють продуктивність національного капіталу, є кількість і **вартість живої праці**:

$$\mathbf{Т = Т_к ц_т}$$

де $Т_к$ – число зайнятих в економіці, осіб;
$ц_т$ – ціна праці (тарифна ставка або інша форма вартості праці) одного зайнятого, грн.

Жива праця – активна частина національного капіталу. До неї долучають основний капітал:

$$\mathbf{К = К_п ц_к}$$

де $К_п$ – фізична кількість основного капіталу (основних виробничих і невиробничих фондів), одиниць;
$ц_к$ – ціна одиниці фізичної кількості оборотного капіталу, грн.,
і оборотний капітал:

$$\mathbf{О = О_п ц_п}$$

де $О_п$ – фізична кількість оборотного капіталу, тонн, куб. м, кВт/год та ін.;
$ц_п$ – ціна одиниці фізичної кількості оборотного капіталу, грн.
Отже, національний капітал *(НК)* описують формулою:

$$\mathbf{НК = О + Т + К}$$

Наведене рівняння виражає суму вартостей праці і капіталу.

Національний капітал – сумарна вартість праці, основного і оборотного капіталів, яку використовує країна для виробництва національного продукту.

Національний капітал існує у натурально-вартісній і грошовій формах, за допомогою яких оцінюють його продуктивну функцію (продуктивність). Він тісно пов'язаний з фінансами, тобто відносинами з приводу руху праці, основного капіталу, оборотного капіталу, продукту (товару) і грошей. Система фінансів має визначальний вплив на продуктивну

функцію національного капіталу: чим досконалішою є фінансова система країни – тим продуктивніша функція національного капіталу.

Продуктивність національного капіталу – спроможність задіяних в економіку праці і капіталу створювати одиницю національного продукту за одиницю часу.

Продуктивність національного капіталу визначається такими параметрами:

– кількістю і якістю задіяної праці *Т;*

– кількістю і якістю задіяного основного капіталу *К;*

– кількістю і якістю задіяного оборотного капіталу *О;*

– рівнем технологій *а;*

– часом праці *t.*

Праця *Т* є головним елементом продуктивної функції національного капіталу і його віддачі *В* загалом та одиниці капіталу *в* зокрема. Величина віддачі залежить від капіталоозброєності одного зайнятого: *к = К / Т.* Отже, продуктивну функцію одного зайнятого *в* капіталоозброєного *к* можна описати такою формулою:

$$\mathbf{в = f\ (к)}$$

Відповідно продуктивну (виробничу) функцію *В* усіх зайнятих *Т* з основним капіталом *К* відображають формулою:

$$\mathbf{B = F\ (T, K)}$$

Згідно з кожною з цих функцій величина валового випуску *В* залежить прямо пропорційно від кількості задіяної праці *Т,* основного капіталу *К* та оборотного капіталу *О.* Оборотний капітал *О* здійснює оборотну функцію, тобто технологічне перетворення на готову продукцію *В* через періодичність колообігу *v:*

$$\mathbf{B = F\ (O, v)}$$

Між живою працею *Т*, основним капіталом *К* і оборотним капіталом *О* встановлюється певне співвідношення в процесі продуктивної функції. Продуктивна віддача задіяної праці, озброєної основним капіталом, значною мірою залежить від рівня технологій, який на певний момент може бути сталою величиною *а.* Параметр *а* вказує на те, що за відповідного рівня технологій, кількості праці і капіталу можна досягти відповідного рівня продуктивної віддачі. Параметр рівня технологій може набувати таких значень: $1 > a \geq 1$ [5, С.82]. За умови $a < 1$ технології є застарілими і не забезпечують належної віддачі задіяного капіталу, а за умови $a \geq 1$ – віддача є сталою або зростає за певної кількості та якості праці й капіталу. Таким чином, продуктивну функцію *в* одного зайнятого *т* з урахуванням часу праці

t і рівня технологій *а* можна записати рівнянням: *в = атвt,* а всіх зайнятих *Т: В = атвt.*

З цих рівнянь випливає, що величина віддачі *в(В)* залежить від капіталоозброєності одного зайнятого *в = f (к),* числа зайнятих *Т*, часу праці *t* і рівня технологій *а.* Зростання рівня технологій (*а* > 1) зумовлює зростання *в,* або зменшення *Т*, і навпаки, зі зниженням рівня технологій (*а* < 1) знижується *в,* але збільшується потреба у додатковій праці для отримання величини *В* на певному рівні.

Подібно впливає на результативність продуктивної функції коефіцієнт використання часу праці $t \leq 1$. Якщо час праці використовується повністю, виробничий результат не змінюється; за втрат часу праці обсяг валового випуску зменшується на коефіцієнт втрат часу праці.

Національний продукт у формі валового випуску є результатом продуктивної функції національного капіталу. Обернена продуктивній – ефективна функція національного капіталу, що виражається у вартісній структурі національного продукту, зокрема у співвідношенні в ній вартостей праці *Т,* оборотного капіталу *О,* основного капіталу *К* та чистого прибутку *ЧП:*

$$\mathbf{В = О + Т + К + ЧП}$$

Ефективна функція національного капіталу показує кількість капіталу в одиниці продукту, тобто ефективну результативність. В узагальненому вираженні ефективність є зіставленням (порівнянням) витрат і результатів. Ефективність є високою, коли досягнуто суттєвих результатів за невеликих витрат, і навпаки.

Ефективність національного капіталу – мінімізація матеріальних, сировинних, фінансових, трудових витрат, чисельності управлінських структур та їх рівнів, скорочення шляху руху ресурсів, продукції, фондів, постійне зростання продуктивності праці, віддачі основних та оборотних засобів і отримання максимального прибутку.

Економічна ефективність – це виробництво максимуму ВНП (валового національного продукту) порівняно з суспільними витратами всіх видів ресурсів (матеріальних, трудових, фінансових). На рівні підприємства ефективність визначається порівнянням продукції, що виробляється, з витратами на її випуск.

Головними параметрами ефективності національного капіталу є співвідношення (пропорції) оборотного капіталу *О* у вартості створеного продукту *В* та валової доданої вартості *dВ = Т + К + ЧП:*

$$\mathbf{В = О + dВ}$$

Зі зростанням ефективності національного капіталу коефіцієнт матеріаломісткості національного продукту $k_0=O/B$ зменшується, а коефіцієнт валової доданої вартості $k_в=dB/B$ – зростає, і навпаки.

Зростання ефективності національного капіталу супроводжується також зменшенням собівартості створеного продукту k_c:

$$\mathbf{k_c = (O + T) / B}$$

Зменшення коефіцієнта собівартості одиниці продукту чи національного продукту загалом, свідчить про стабільне зростання ефективності національного капіталу. Воно зумовлює відносне й абсолютне зростання валового прибутку *ВП* і його складових – амортизації основного капіталу *А* і чистого прибутку *ЧП,* тобто підвищення прибутковості (рентабельності) виробництва продукту. Коефіцієнт прибутковості $k_п$ розраховують як відношення:

$$\mathbf{k_п = ВП / B}$$

або

$$\mathbf{k_п = ЧП / B}$$

Збільшення коефіцієнта прибутковості (рентабельності) уможливлює швидше оновлення основного капіталу, оскільки амортизаційні нарахування на основний капітал зростають і термін амортизації скорочується, відбувається нагромадження більшого обсягу чистого прибутку.

Зміст господарської системи полягає не лише у створенні матеріальних благ і послуг, а й у необхідній їх кількості, доступності для всіх членів суспільства, тобто у ефективній економічній діяльності.

Кінцевою метою функціонування національного капіталу та економіки загалом є досягнення високого національно-соціального ефекту на основі створеного національного продукту: чим більшим є валовий внутрішній продукт, тим вищий національно-соціальний ефект.

Слід розрізняти поняття „ефект” і „ефективність”.

Ефект – досягнення заданого результату: створення певного виду продукту чи послуги, з’ясування, чи задовольняє він споживача, чи існує потреба в його виробництві.

Ефективність – співвідношення ефекту і витрат, „ціна” досягнення результату. Якщо результату не досягнуто, втрачає сенс ефективність, з якою його намагалися досягнути. У разі досягнення результату важливе значення має те, на скільки затрачено „засобів” менше, ніж в аналогічному випадку в минулому, або на скільки меншими можуть бути ці затрати в майбутньому.

Національно-соціальний ефект – сукупність соціальних результатів, пов’язаних з формуванням свідомості, національного патріотизму у громадян країни, розвитком цінностей національної, політичної демократії, загальнолюдських цінностей, розвитку сфери соціальних послуг, соціального

захисту, отримання реальних грошових доходів і зростання платоспроможності всіх верств населення країни.

Економічний результат має більш або менш точну числову характеристику, зокрема валовий випуск *В,* валова додана вартість *dB,* валовий прибуток *ВП,* а національно-соціальний ефект майже не піддається числовому вираженню. Його матеріальною основою є валовий внутрішній продукт (валова додана вартість) *dB:*

$$\mathbf{dB = B - O}$$

У свою чергу, на основі валового внутрішнього продукту формується національний (державний) бюджет *Б:*

$$\mathbf{Б = 0{,}3\ dB}$$

Рівняння державного бюджету показує частку в ньому (у наведеному прикладі – 0,3) ВВП.

Найважливішим національно-соціальним результатом української економіки на сучасному етапі її розвитку є розширення і зміцнення ринкових відносин: дедалі масштабніше охоплення сфер виробництва і послуг, зміна психології українського виробника та споживача як суб'єктів ринку. В процесі виробництва, розподілу, обміну і споживання дотримання норм і принципів ринкових відносин мають стати нормою.

Конкретні форми національно-соціального ефекту виражають у прогнозах, планах, програмах за допомогою великої кількості окремих показників і характеристик.

Такими показниками є:

– формування національно свідомих, патріотично і демократично налаштованих громадян країни, які відстоюють національні та загальнолюдські цінності, права і свободи громадян, нації і держави;

– створення умов для вільного підприємництва, зовнішніх і внутрішніх торговельних відносин, переміщення праці, товарів, людей;

– збільшення обсягу та удосконалення структури індивідуального споживання матеріальних благ і послуг;

– підвищення забезпеченості житлом і комунальними послугами (за кількістю і якістю);

– розвиток структури і повнота задоволення послугами індивідуального і колективного споживання;

– поліпшення умов безпеки праці;

– зменшення рівня захворюваності та збільшення середньої тривалості життя;

– збільшення вільного часу працівників;

– підвищення рівня культури і освіти населення, кваліфікації працівників;

– збереження і впорядкування навколишнього середовища.

Деякі з перелічених видів соціального ефекту можуть бути виражені в кількісних параметрах.

Між національно-соціальним розвитком і ефективністю суспільного виробництва існує прямий позитивний зв'язок. Працівники з вищою кваліфікацією, культурою, з кращим здоров'ям, які матеріально забезпечені, мають добрі побутові умови і умови праці, час для вільної діяльності, працюють продуктивніше і якісніше. Освіта і розвиток інтелектуальних здібностей обумовлюють вищу результативність праці наукових працівників, конструкторів і технологів. Загальне підвищення рівня життя створює соціально-економічні передумови для пришвидшення науково-технічного прогресу і підвищення продуктивності праці. Інтегральна оцінка національно-соціального ефекту передбачає вираження потенційної продуктивності суспільної праці, як функції основних кількісних показників національно-соціального розвитку.

3.8. Ефективність національної економіки

Національна ринкова економічна система є самодостатньою, якщо вона побудована на принципах продуктивного й ефективного функціонування праці та капіталу. Досвід країн із ринковою економікою свідчить, що для продуктивного й ефективного функціонування праці та капіталу необхідно забезпечити економічні свободи людини, простоту контрактних відносин, правовий захист приватної власності. Результатом економічної діяльності є створення валового продукту виробником і національного продукту країною загалом. При тому продуктивність праці та капіталу, ефективність виробництва продукції є основними критеріями оцінки і самооцінки господарської діяльності, яка здійснюється співставленням національних витрат праці та капіталу зі створеним національним продуктом.

Державні та регіональні органи статистики регулярно проводять аналіз із метою отримання даних про господарську діяльність фірм і громадян – обсяги виробництва, розміри доходів, структуру попиту і пропозиції, рівень установлених ними цін тощо, і узагальнюють їх на рівні регіонів і країни. На основі отриманих даних розраховують різні макроекономічні показники, які в сукупності характеризують стан національної економіки загалом та її окремих регіонів зокрема.

Чи не найважливіший показник, який розраховується у системі національних рахунків на рівні всієї країни, і є базовим у розрахунках інших показників – це валовий випуск національного продукту

$$\mathbf{B = Qц}$$

де *Q* – фізична кількість товарів, робіт і послуг,
ц – ціна одиниці товарів, робіт і послуг.

Його розрахунок є основою аналізу економічних і соціальних процесів, виявлення тенденцій поступу економічної системи загалом, обґрунтування економічної і соціальної політики. Річ у тому, що валовий випуск повинен задовольнити потреби відновлення і розширення виробництва, а також матеріальні та духовні потреби суспільства. Задоволення цих потреб залежить від кількості та структури створеного продукту, витратності й прибутковості його виробництва. Фізична кількість та вартість створеного продукту дають змогу оцінити, наскільки національна економічна система відповідає основним принципам ринкової економіки, тобто ефективності функціонування праці та капіталу, гуманізації соціальних відносин. Показник валового випуску *В* характеризує натуральну *Q* і вартісну *Qц* форми товарів, які є предметом споживання і розподіляються за призначенням. Вартісна форма валового випуску *Qц* містить два дуже важливі показники: вартість частини продукту на відшкодування матеріальних затрат *Ф* та вартість частини продукту для споживання *Д,* або чистий продукт.

Результативною ознакою виробничого функціонування праці та капіталу країни є валовий випуск товарів, робіт і послуг. Його величина залежить від кількості та якості задіяних у виробництво праці та капіталу.

Валовий випуск – це вартість національного продукту, створеного протягом певного періоду всіма задіяними чинниками національних продуктивних сил.

Вартість валового національного продукту містить вартість національних витрат, тобто вартість задіяних основних елементів продуктивних сил. Валовий випуск *В* розглядають як функцію валових витрат *В*: В = F (В*),* або функцію продуктивних сил країни. Аргументами функції, тобто витратами, є вартість праці зайнятих – *Т*, вартість основного капіталу – *К,* вартість оборотного капіталу – *О*, а їх взаємодія описується виробничою функцією:

$$Ov = F (T, K)$$

де *v* – коефіцієнт оборотності оборотного капіталу.

Застосовуючи такий методологічний підхід, національна економіка повинна аналізувати не лише частину продукту, спрямовану на споживання *Д*, яку називають валовий внутрішній (національний) продукт *Д = ВВП*, а й частину продукту, яка відшкодовує затрати на виробництво *О*. Це важливо щодо ефективності використання всіх видів ресурсів, зокрема обігових, трудових, фінансових, основного капіталу тощо. Не менш важливо простежити розподіл ВВП та забезпечити виробникам повернення і нагромадження основного капіталу, відтворення і підвищення кваліфікації кадрів, створення інноваційних, інвестиційних фондів тощо. За ефективного функціонування економіки, підприємства не повинні відчувати дефіциту

обігового капіталу, фонду заробітної плати, а бюджет держави – недостатніх надходжень у доходну частину. Якщо підприємства не мають або мають недостатньо обігового капіталу, хронічно затримують виплати заробітної плати, не сплачують вчасно податків до бюджету держави, то страждає економіка загалом. Ці негаразди можуть спричинятися невідповідною до вимог об'єктивних законів національною економічною політикою, надмірною гіперболізацією власних інтересів виробниками, державними чиновниками, фінансовими структурами, що призводить до дисбалансу між формами валового випуску: вартісною *Qц* і грошовим оборотом *Г*. Економічні закони вимагають, щоб вони були у постійній рівновазі:

$$\mathbf{В = Г} \text{ або } \mathbf{Qц = Г}$$

Права *Г* і ліва *Qц* частини рівняння визначають зміст макроекономічного управління і регулювання, зокрема, поєднання грошової (монетарної) і бюджетної (фіскальної) політики, формування і використання всіх видів національного капіталу, оптимізацію структури готового національного продукту через реструктуризацію економічної системи, встановлення оптимальних пропорцій у системі виробництва, розподілу, обміну і споживання.

Одним із найважливіших принципів успішного функціонування ринкової економіки є продуктивне використання задіяного капіталу і робочого часу. Продуктивну силу (продуктивність праці одного зайнятого *Вт* і капіталовіддачу одиниці основного капіталу *Вк* одиниці трудового й основного капіталу) можна розрахувати, використовуючи застосовані до цього позначки.

1. Продуктивність одного зайнятого B_m:

$$\mathbf{В_т = В / Т}$$

Обсяг виробництва *В* за чисельності зайнятих *Т* і часу роботи *t* визначають з рівняння $B = Tв_m t$, тобто обсяг виробництва продукту прямо пропорційний чисельності, продуктивній силі одного зайнятого і часу праці.

2. Продуктивність одиниці основного капіталу $в_к$:

$$\mathbf{в_к = В / К}$$

Обсяг виробництва *В* за кількості основного капіталу *К* і часу роботи *t* визначають з рівняння $B = Kв_к t$, тобто обсяг виробництва продукту прямо пропорційний кількості основного капіталу, віддачі одиниці основного капіталу і часу роботи.

Важливим принципом ринкової економіки є ефективність використання задіяного капіталу на виробництво одиниці продукції, яка

вимірюється відношенням вартості задіяного національного капіталу *К* до вартості створеного або реалізованого продукту *В:*

$$\mathbf{к_в = К / В}$$

Результат відношення $к_в$ характеризує кількість затрат, яка міститься в одиниці продукту вартістю 1 грн.

Ефективність виробництва одиниці продукції $к_в$ є оберненою функцією продуктивної сили одиниці задіяного капіталу трудового $в_т$, основного – $в_м$, або трудового і основного – *в:* $к_в = 1/в$, тобто чим вища продуктивна сила одного зайнятого, тим менші затрати капіталу в одиниці продукту, отже, більший прибуток.

Вартісна структура створеної одиниці продукту чи валового продукту охоплює:

– питому вартість (одиниці продукту) або валову вартість сировинно-матеріальних затрат;

– питому або валову вартість затрат праці (оплату праці одного і всіх зайнятих);

– частину перенесеної вартості основного капіталу (амортизацію);

– прибуток, якщо ціна реалізації продукту вища за сумарну вартість затрат.

Отже, зменшення затрат за незмінної ціни реалізації продукту або її зростання забезпечує зростання прибутку.

Аналогічно можна розраховувати матеріаломісткість продукту чи одиниці продукції, енергомісткість, трудомісткість та ін.

Розрахунок цих параметрів дає змогу визначати стан виробництва у певній галузі, регіоні, підприємстві та вживати заходів для покращення виробництва, якщо в цьому виникає потреба.

Складовими загального рівняння головної тотожності національних рахунків є валовий випуск або дохід *В* і валові витрати *В**. Різниця цих двох величин за збалансованої економіки дорівнює нулеві:

$$\mathbf{В – В^* = 0}$$

Взаємозв’язок між цими величинами може бути:

1) прямим, тобто залежність витрат від величини створеного продукту: *В => В*;*

2) зворотним, тобто залежність величини створеного продукту від витрат: *В <= В**.

У першому випадку йдеться про економічну політику уряду країни щодо розподілу створеного продукту; у другому – про стимулювання політикою розподілу продукту процесу його відтворення.

У закритій економіці розподіл продукту виражається рівнянням

$$\mathbf{В = С + Б + К}$$

а його витрати

$$\mathbf{В^* = С + Б + К,}$$

тобто доходи домашніх господарств *С,* держави *Б* і підприємств *К* збалансовані з їх витратами. Валовий випуск і валові витрати тісно пов'язані з продуктивною й ефективною функціями:

$$\mathbf{В = F\ (В^*вt)}$$

Валовий випуск прямо пропорційний величині валових витрат *В** за час *t* і продуктивної сили одиниці задіяних витрат *в.* Існує взаємозв'язок валового випуску *В* з валовими витратами *В**, продуктивною силою одиниці витрат *в** і часом функціонування валових витрат *t,* тобто з продуктивною функцією валових витрат:

$$\mathbf{В = F\ (В^*в^*t),}$$

де *в* = 1/в* – питомі витрати.

Валовий випуск обернено пропорційний кількості питомих витрат *в**, необхідних для створення продукції на певну одиницю вартості – 1 грн., 10 грн. тощо. Існує взаємозв'язок валового випуску *В* з питомими витратами на одиницю продукції певної вартості за час *t* і ефективною функцією валових витрат.

Отже, валовий випуск *В* у продуктивній та ефективній функціях є результативною ознакою валових *В** і одиничних *в** витрат. Відношення валового випуску до валових витрат називають ***мультиплікатором витрат.***

За збалансованості доходів *В* з витратами *В* (В = В*)* мультиплікатор дорівнює одиниці: *В/В** = 1. Це означає, що одиниця витрат *1В** створила одиницю продукту *1В*, або витрати вартістю 1 грн. створили продукт вартістю 1 грн.

Як зміна витрат впливає на зміну створення продукту, можна простежити через співвідношення параметрів продуктивної та ефективної функцій.

Отже, продуктивна функція витрат коригується ефективною функцією витрат. Їх взаємодія відбувається одночасно. Витрати на виробництво одиниці продукції не можуть зростати надмірно, а тільки до певної межі, оскільки кожна додаткова одиниця витрат зменшує частку прибутку в ціні одиниці продукції. Межею цих витрат є мультиплікатор *В/В** = 1, тобто коли ціна одиниці продукції дорівнює ціні одиниці витрат. Структура витрат *В* = С + Б + К.* Надмірне зростання витрат споживання *С* можливе лише за рахунок зменшення витрат *Б* і *К.* Аналогічно зростання витрат держави *Б* виникає за рахунок зменшення споживання *С* і капіталовкладень *К* тощо. За

надмірних витрат мультиплікатор $B/B^* < 1$, що призводить до збитковості виробництва.

Економічний потенціал характеризують кількість і якість задіяних продуктивних сил, тобто чинники виробництва:
T – вартість залученої праці, або

$$\mathbf{T = T_к ц_т}$$

де $T_к$ – чисельність зайнятих (осіб);
$ц_т$ – ціна праці одного зайнятого (грн.);
K – вартість задіяного основного капіталу або

$$\mathbf{K = K_п ц_к}$$

де $K_п$ – натуральна кількість задіяного основного капіталу;
$ц_к$ – ціна одиниці задіяного основного капіталу (грн.);
$Ф$ – вартість використовуваного оборотного капіталу, тобто

$$\mathbf{Ф = Ф_о ц_о}$$

де $Ф_о$ – натуральна кількість сировинних, матеріальних, енергетичних та інших ресурсів, тонн, штук, кг тощо;
$ц_о$ – ціна одиниці оборотного капіталу (грн.).

Продуктивною силою конкретного чинника виробництва є його спроможність створювати продукт *в* за одиницю часу *t.* Припускаємо, що фонд робочого часу $t=t$ (незмінний) і коефіцієнт його використання – $t_ф / t$, де $t_ф$ – рівень фактичного використання робочого часу. Зазвичай $t_ф / t < 1$, що впливає на скорочення обсягу виробництва і зростання ціни витрат на одиницю продукції.

На продуктивну силу може впливати ціна чинників виробництва $T = T_к ц_т$, $K = K_п ц_к$, $Ф = Ф_о ц_о$ і ціна створеного ними продукту $B = Q ц$. У цьому випадку ціна, наприклад, праці – це заробітна плата працівників *T;* основного капіталу – кількість грошей, які треба заплатити за купівлю основного капіталу *K;* оборотного капіталу – кількість грошей, які треба заплатити за сировину, матеріали та інше *Ф.* Ціну кожного чинника визначають його попит і пропозиція на ринку. Наприклад, на ринку праці пропозиція праці $T_к ц_т$ буде реалізована за попиту T: $T_к = T / ц_т$; на фондовому ринку пропозиція засобів виробництва $K_п ц_к$ буде реалізована за попиту K: $K_п = K/ц_к$; на ринку сировини і матеріалів пропозиція оборотного капіталу $Ф_о ц_о$ буде реалізована за попиту $Ф$: $Ф_о = Ф/ц_о$. Аналогічно кількість створеного продукту B або пропозиція продукту на відповідних ринках $Q ц$ буде реалізована за попиту B: $Q = B / ц$.

Перед кожним підприємством, галуззю, регіоном і країною загалом завжди стоїть питання: скільки купити праці, основного капіталу, оборотного капіталу, щоб досягти максимальних обсягів виробництва. Межею зростання продуктивної сили кожного чинника є ціна його одиниці (для живої праці – $ц_т$, для основного капіталу – $ц_к$, для оборотного капіталу – $ц_0$) і ціна одиниці виробленого продукту – $ц$. Ціна одиниці продукту є функцією обертання ціни одиниці оборотного капіталу: $ц = ц_0 v$. Ціна одиниці продукту $ц$ є функцією затрат одиниці праці $ц_т$ і одиниці основного капіталу $ц_к$:

$$\mathbf{ц = f\,(ц_т,\ ц_к)}$$

Перед кожним суб'єктом виробництва постає завдання, щоб ціна одиниці продукту $ц$ містила відшкодування $ц_т$, $ц_к$ і $ц_0$ та принесла прибуток $Δц$. Структура ціни одиниці продукту може бути виражена формулою:

$$\mathbf{Ц = ц_0 + ц_к + ц_т + Δц}$$

З цієї формули зрозуміло, що зростання витрат на залучення у виробництво певного чинника залежатиме від його відтворення і величини прибутку, яку він принесе виробникові.

Нехай продуктивна сила одного працівника $в = q_т\, ц$. При реалізації за ціною $ц = в/q_т$ повинні бути відшкодовані затрати праці одного працівника $ц_т$ і отриманий прибуток $Δц$: $ц = ц_т + Δц$. За таких умов виробник може залучати додаткову працю $ΔT_к$. Однак виробнича функція стверджує, що приріст $ΔT_к$ чи іншого чинника має схильність до зменшення $Δq_т$ і ціни одиниці продукції загалом $в + Δв$. Цю залежність виробничої функції можна записати у порядку зростання чинника: $Δв_1/ΔT_1 > Δв_2/ΔT_2 > Δв_3/ΔTз$ і до $Δв/ΔT = 1$. Отже, у відповідності до дії ***ефекту масштабу виробництва***, збільшення чисельності працівників може тривати доти, поки ціна одиниці продукції $ц$ не зменшиться до ціни праці одного працівника $ц_т$:

$$\mathbf{ц = ц_т}$$

Аналогічно можна залучати інші чинники виробництва.

Питання до самоконтролю та дискусії:

1. В чому полягає сутність та зміст категорії економічний потенціал? Через які інші економічні категорії можна розкрити його значення?
2. В чому ключова відмінність між поняттями „ресурс” та „потенціал”? Чи може бути потенціал відновлювальним та вичерпним?
3. Від чого залежить поділ економічного потенціалу на внутрішній та зовнішньоекономічний? Чи можливою є структурна переорієнтація цих категорій?
4. Що таке національне багатство? Яка його структура?
5. Що таке людський капітал, чим він відрізняється від традиційного?
6. Що таке ресурсна ефективність використання економічного потенціалу? Чим відрізняються показники його вимірювання на мікро- та макрорівнях?
7. Як інформаційні технології здійснюють трансформацію суспільних відносин, у тому числі й економічних?
8. Яким чином інформація, як чинник виробництва, який набуває дедалі більшого значення, здійснює підрив основ теорії ринкової економіки?
9. У чому різниця між інформацією, інформаційним потенціалом та інформаційним ресурсом?
10. Які нові інституціональні форми практичного впровадження науково-виробничого потенціалу ви знаєте? Які з них присутні у вашому регіоні?
11. Дайте характеристику природно-ресурсному потенціалу України.
12. Назвіть великі промислові міста та найбільш розвинуті міжгалузеві комплекси України. Про що свідчить така структура економіки?
13. Що таке якість трудового потенціалу? В чому глибинні причини низької якості продуктивних сил України?
14. Що таке демографічний потенціал, трудовий потенціал, трудові ресурси?
15. Якими показниками можна охарактеризувати стан та тенденції руху населення України?

Тестові завдання:

Економічний потенціал характеризує:

а) спроможність національної економіки
б) наявність певних економічних ресурсів
в) виробничі можливості національної економіки
г) всі попередні відповіді вірні
д) всі відповіді невірні

Людський капітал не включає в себе:

а) стан здоров’я населення
б) особисте майно трудового потенціалу
в) рівень набутої освіти
г) рівень природжених здібностей населення
д) професійний досвід

Рівень та якість життя характеризує:
а) структура національного багатства
б) обсяг природно-ресурсного потенціалу
в) цільова ефективність використання економічного потенціалу
г) торговельний баланс
д) ресурсна ефективність використання економічного потенціалу

Який обсяг світових ресурсів знаходиться на території України?
а) 7%
б) 12%
в) 20%
г) 8%
д) 5%

Найбільшу частку в структурі природно-ресурсного потенціалу України посідають:
а) земельні ресурси
б) мінерально-сировинні ресурси
в) водні ресурси
г) природно-рекреаційні ресурси
д) лісові ресурси

До відновлювальних ресурсів не належать:
а) ґрунти
б) повітря
в) прісні води
г) фауністичні ресурси
д) правильна відповідь відсутня

Найбільш розвиненим міжгалузевим комплексом України є:
а) металургійний
б) паливно-енергетичний
в) агропромисловий
г) машинобудівний
д) хімічний

До числа найбільших машинобудівних міст не належить:
а) Одеса
б) Луганськ
в) Дніпродзержинськ
г) Харків
д) Київ

Інвестиціями у людський капітал не можна вважати:
а) витрати на освіту

б) витрати на охорону здоров’я
в) оплату витрат на відрядження, пов’язане з підвищенням кваліфікації
г) витрати на перепідготовку працівників
д) правильна відповідь відсутня

До природних ресурсів не належить:
а) земля, ліси
б) водні ресурси
в) мінеральні ресурси
г) обладнання
д) географічний простір

Яка з перелічених властивостей не характерна для ресурсів?
а) обмеженість
б) різноманітність
в) безмежність
г) корисність
д) поширеність

Все наявне населення країни, це:
а) трудовий потенціал
б) виробничий потенціал
в) трудові ресурси
г) людський капітал
д) демографічний потенціал

Все зайняте населення країни характеризує:
а) трудовий потенціал
б) трудові ресурси
в) демографічний потенціал
г) людський капітал
д) інноваційний потенціал

Все населення працездатного віку характеризує:
а) трудовий потенціал
б) трудові ресурси
в) демографічний потенціал
г) людський капітал
д) інноваційний потенціал

Сучасний стан руху населення України можна охарактеризувати як:
а) деномінацію
б) депопуляцію
в) деградацію
г) демонополізацію

д) всі відповіді вірні

Кількість прибулих до країни та вибулих з неї характеризує показник:
а) природного приросту
б) чистого експорту
в) механічного приросту
г) міграційного капіталу
д) митного балансу

Спроможність до створення та впровадження у виробничий процес новітніх розробок характеризує:
а) науковий потенціал
б) інноваційний потенціал
в) науково-технічний потенціал
г) споживчий потенціал
д) потенціал сфери освіти

Науково-виробничий комплекс, до якого входять дослідний центр і компактна виробнича зона з впровадження нових розробок, має назву:
а) бізнес-інкубатор
б) технологічнй парк
в) технополіс
г) регіон високого науково-технічного розвитку
д) вільна економічна зона

Можливості та ресурси обробки і використання інформації, це:
а) інформаційний ресурс
б) інформація
в) інформаційний потенціал
г) інформаційні технології
д) інформаційний капітал

Необмеженим чинником виробництва є:
а) трудові ресурси
б) природні ресурси
в) час
г) інформація
д) національний капітал

Глава 4. ІНСТИТУЦІОНАЛЬНІ ЧИННИКИ РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

СТРУКТУРА:

4.1. Демократія як чинник ринкових перетворень.
4.2. Національно-економічне мислення та національна ідеологія.
4.3. Економічна свобода та національний суверенітет.
4.4. Інституційні національно-економічні пропорції.
4.5. Національно-ментальні особливості.

Питання до самостійного реферативного опрацювання:

1. *Моделі регулювання ринку цінних паперів.*
2. *Сучасні підходи та принципи державного регулювання економіки.*
3. *Цілі та сфери державного регулювання економіки.*
4. *Межі товарного ринку і антимонопольне регулювання.*

Ключові терміни: демократія, національно-економічне мислення, національна ідеологія, національна самосвідомість, національний патріотизм, національна гідність, національний інтелект, національні інтереси, національно-громадянське суспільство, економічна свобода, національний суверенітет, національна самоорганізація суспільства, національно-економічні пропорції, національно-ментальні переваги та недоліки.

Терміни та категорії для повторення або самостійного вивчення: *ринок, мікроекономіка, ефективність, платоспроможність, фінанси, національний продукт, економічні закони, поділ праці, гроші, грошовий обіг, товарне виробництво.*

4.1. Демократія як чинник ринкових перетворень

Розвинуті країни досягли високих економічних і соціальних показників завдяки вивільненню ринкових сил через демократизацію суспільних відносин. Демократія уможливила вільне політичне волевиявлення, вибір політичного ладу і державної системи, які забезпечили свободу підприємництва та стимулювання виробництва. Отже, економічні та політичні демократичні перетворення повинні здійснюватись паралельно.

Демократія *(грец. demos – народ і kratos – влада)* – система відносин у країні щодо формування влади і уряду з обраних народом представників.

Головними принципами демократії, що найбільш повно відображають її сутність як інституції громадянського суспільства, є: рівноправність усіх громадян, наділення їх соціальними, політичними, національними та іншими правами та свободами, що закріплюються в законі та традиціях, право на

участь в управлінні державою і суспільством, підпорядкування меншості більшості.

Основою демократії в економічній підсистемі кожного суспільства, тобто національної економіки, є: економічна демократія, що означає реальну можливість і право реалізувати свої права власності (задекларованe і фактичне) працівника на свою робочу силу, на частку власності (колективної і державної) у формі певної кількості акцій та її реалізації через механізм привласнення економічного мінімуму дивідендів, або право на частку приватної власності, на управління власністю; право індивідів на власний розсуд обирати сферу діяльності тощо.

Економічна демократія – теорія, практика і наслідки втілення принципів демократії в економічні відносини, демократизація всього господарського механізму суспільства.

Історично економічна демократія розглядалася як складова частина загального процесу демократизації суспільства на шляху перетворення його на суспільство демократичного соціалізму. Економічною передумовою розвитку економічної демократії в капіталістичних і колишніх соціалістичних країнах стала необхідність посилення мотивації праці та підвищення її продуктивності.

На рівні національної економіки розвиток економічної демократії передбачає:

• наявність органів соціального партнерства або економічного самоуправління;

• процес залучення профспілок до співволодіння підприємством через збільшення частки участі (фондів) у прибутках підприємств;

• контроль виробничих рад за значною сферою господарської діяльності (зайнятість, соціальна політика, гуманізація праці тощо).

Діяльність держави повинна бути спрямована на створення сприятливих умов для розвитку демократії національної економіки, саме тому за нею залишаються такі функції, як:

• забезпечення кредитів та інвестицій;

• розвиток системи навчання і перепідготовки кадрів;

• поширення засобів доступу працівників до виробничої економічної та іншої інформації на рівні підприємства, регіону, галузі тощо;

• визначення стратегії суспільного розвитку;

• розв’язання загальнонаціональних завдань;

• визначення пріоритетних напрямів в економіці тощо.

Демократія як спосіб державотворення і гуманізації суспільних відносин підлягає певному виміру на основі відповідних критеріїв, які групують на політичні, соціальні, організаційні, моральні, економічні. Кожній групі відповідає показник рівня демократії і поведінки влади та виборців щодо його дотримання.

1. Політичні критерії суспільної ефективності демократії – рівні політичні права партій і громадян: рівні права представляти свої програми

щодо національного, політичного, ідеологічного, економічного, соціального, міжнаціонального розвитку країни виборцям.

2. Соціальні критерії – соціальна рівність: усі соціальні верстви виборців мають рівні права обирати владу (депутатів, президента, уряд, місцеве управління) і бути обраними.

3. Організаційні критерії – влада обраної виборцями більшості: владні структури формуються за принципом більшості отриманих голосів кандидатами на виборах.

4. Економічні критерії – добробут нації: діяльність демократичної влади повинна забезпечити економічне зростання, платоспроможність своїх громадян, соціальну справедливість, рівновагу і стабільність.

5. Моральні критерії – гідність і чесність представників влади: більшість і меншість, влада і опозиція діють згідно з Конституцією і законами країни, не допускають ідеологічних, національних, політичних, економічних, соціальних, організаційних спекуляцій, пам'ятають про пріоритет національних і державних, регіональних інтересів та інтересів осіб, а не своїх власних.

Мораль – це один із способів регулювання дій людини за допомогою норм, які ідейно обґрунтовані у вигляді ідеалів добра, зла, справедливості, гідності тощо. Разом із загальнолюдськими цінностями, мораль включає до себе історичні та класові норми, принципи та ідеали.

Мораль належить до основних типів нормативної регуляції дій людини, таких як право, звичаї та інші, перетинається з ними, і в той же час суттєво відрізняється від них. Так, можна сказати, що мораль є визначальним чинником господарського механізму нанорівня особистості. Регламентація економічної поведінки особистості здійснюється у відповідності до її економічних інтересів та ступеня розвитку морально-етичних якостей.

Основна суспільна функція моралі, яка визначає специфіку її соціального буття, – це функція регуляції людської поведінки та міжлюдських стосунків. Важливим чинником є формування суспільної національної моралі, як чинника формування міждержавних стосунків. Етика міжнаціональних відносин визначає поступовий рух до вирівнювання рівня розвитку окремих країн до рівня можливості задоволення абсолютних потреб глобального суспільства.

За твердженням колективу провідних українських вчених, етичне вчення розширює етичний кругозір, формує культуру етичного мислення, кристалізує моральні почуття, сприяє виробленню моральних переконань, розвиває особистісний потенціал. Під моральним потенціалом слід розуміти гарантування учасникам економічних відносин у майбутньому дотримання визначених документальних та усних домовленостей, поширення моральних установок та їх удосконалення в процесі розвитку майбутніх поколінь людського потенціалу. Економічний зміст моральних установок економічних відносин полягає у відмові від великих короткострокових чи разових зисків, які можна отримати через нечесну систему дій, орієнтації на довгострокові моделі співпраці з отриманням сталих і поступово зростаючих доходів.

Етичний аспект економічної прибутковості полягає в усвідомленні та управлінні власними моральними нормами.

Раціонально-теоретичний рівень суспільної моральної свідомості спрямований на вирішення головних питань сенсу життя, має чіткий, послідовний, раціональний і системний характер. Здійснення порядної економічної діяльності створює коло постійних партнерів, позитивний авторитет, полегшує переговорні процеси. Але у разі морального вибору між прибутковістю та порядністю, людина може приймати нераціональні рішення, які шкодитимуть її економічному зиску у разі виникнення протиріч із наявними моральними установками. Тому необхідним є виховання суспільної моралі сукупного людського потенціалу, його поширення на рівень ноосфери з метою недопущення збагачення морально вільних осіб за рахунок морально свідомих мешканців. Проте досягненню суспільної гармонії на основі всебічного застосування моралі в якості регулятора суспільних відносин заважає гедонізм.

Гедонізм – це філософсько-етичне вчення, згідно з яким прагнення отримання задоволення, насолоду є вищою метою та визначальним мотивом людської діяльності.

Головною метою взаємодії економіки, людини і соціуму є досягнення соціоекономічної рівноваги суспільства – такого стану суспільства, при якому має місце усталена відповідність між економічною та соціальною сферами, узгодженість інтересів окремих людей з інтересами соціальних, етнічних, релігійних та демографічних груп і верств населення, в тому числі й інтересами держави. Наприклад, наука соціоекономіка розглядає етнічність та релігійність як фактори економічного розвитку, що здатні стимулювати не лише збільшення обсягів виробництва, а й розвиток нових технологій. При цьому прийнято вважати, що релігійні основи світосприйняття здатні не лише розвивати етику праці особистості, а й є ґрунтом національних економічних цінностей. Розвиток суспільної нерелігійної моралі пришвидшує процеси етичного виховання особистості, не обмежує її світоглядного кола, надає можливість вибору власної теологічної позиції та уникнення догматичних тверджень сутності та мети людського буття.

Економічні реформи є серйозним випробуванням для будь-якої демократичної країни. Річ у тому, що процес активізації підприємницької діяльності серед найширших верств населення тривалий і потребує усвідомлення суспільством його необхідності, великих капіталовкладень і концентрації зусиль на економічній трансформації.

Досвід таких трансформацій у різних країнах світу засвідчує, що початкові етапи реформ супроводжуються негативними економічними і соціальними процесами, що нерідко породжує зневіру населення і навіть суспільну паніку. Інколи важко досягти необхідної згоди з економічних питань між парламентом, Президентом та іншими політичними структурами. Уряди, які зважилися на проведення важких реформ, нерідко зазнають поразки на виборах, перш ніж реформи почнуть давати позитивні результати. Однак поглиблення демократизації, запровадження і сприйняття

демократичних засад у політиці та в економіці як норми життя позитивно впливає на активізацію ділової активності, зростання капіталовкладень, зайнятості та обсягів виробництва і споживання загалом.

Найважливіше, що Україна повинна взяти для себе, аналізуючи процес ринкових трансформацій у світі, – це необхідність пробудження національної самосвідомості і гідності та використання досвіду країн в економічних перетвореннях, а також те, що фундаментальні економічні реформи мають відбуватися одночасно з демократизацією суспільства.

Політичні сили, які на виборах здобули більшість голосів народу, автоматично отримують мандат на формування керівних структур парламенту чи уряду. Якщо політичні сили, які здобули менше голосів, і задля того, щоб бути при владі, змовляються та витісняють тих, хто отримав більше голосів, це є порушенням принципів демократії. Такі політики – не демократи, оскільки ігнорують право соціальної рівності щодо волевиявлення більшості виборців. В Україні ідеї демократії нерідко використовують для утримання влади ті, хто її не втрачав з радянських часів.

Історія України свідчить, що так званий соціалістичний шлях розвитку їй було нав’язано. Насаджування соціалістичної ідеології, суспільної власності, колективної системи господарювання в сільськогосподарському секторі економіки, однотипної централізованої системи управління було наслідком її політичної залежності. Ставши політично незалежною державою, вона має здійснювати політичні та економічні перетворення відповідно до потреб українського народу.

Демократія і ринкова економіка – явища взаємозалежні. Ринкова економіка базується на вимогах об’єктивних економічних законів господарської збалансованості, товарообміну і товарного виробництва, а дотримуватися цих вимог належить конкретній людині – власнику капіталу, людині-підприємцю, людині-бізнесмену, тобто конкретному суб’єкту виробництва. Для того щоб конкретні суб’єкти виробництва могли виробляти товарів і послуг у такій кількості, такої якості, структури та асортименту, як цього потребує суспільство, вони повинні мати економічну свободу і стимули здійснювати виробництво. Практика довела, що саме демократія забезпечує права і свободи будь-якого суб’єкта ринку, в тому числі й у сфері виробництва товарів і послуг. Вона формує серед усіх членів суспільства усвідомлення необхідності поваги взаємних прав і свобод, встановлення відносин співробітництва на засадах партнерства і взаємовигоди. Демократія не допускає несправедливої гіперболізації інтересів будь-яких суб’єктів влади і ринку, тим більше нечесного та незаконного привласнення нестворeного ними продукту. Навпаки, вона спонукає до активної підприємницької діяльності, розширення її видів, справедливого розподілу продукту, об’єднання зусиль, праці і капіталу для досягнення позитивних економічних та соціальних результатів.

Ринкова економіка розвиває поділ праці не лише між виробниками всередині країни, а й між виробниками різних країн. Демократія забезпечує визнання й гарантії взаємовигідного партнерства у сфері міжнаціонального

виробництва, торгівлі та інших видів діяльності. Вона спонукає до захисту відносин прав і свобод людини в політичній, економічній і соціальній сферах конституціями і законами країн, які запроваджують демократію і встановлюють відносини з іншими країнами.

Демократизація політичного та економічного життя країн сприяє міждержавному порозумінню, уніфікації законів, розвитку національних економік і міжнаціональних економічних відносин, вільному руху капіталів, праці, товарів, створенню потужних міжнародних фінансових інститутів, нагромадженню вільних кредитних та інвестиційних ресурсів, їх найефективнішому використанню. Отже, ринкові перетворення в Україні мають відбуватися на основі демократії.

4.2. Національно-економічне мислення та національна ідеологія

Національно-економічне мислення – пізнання господарських законів і усвідомлення усіма громадянами того, що зростання добробуту залежить від їхньої працездатності, професіоналізму, національно-державного патріотизму, від створених ними конституційних засад держави, економіки, законодавчих актів господарювання.

Складовими національного мислення та формами його втілення є:

– **національна самосвідомість** (спосіб мислення, який відображає усвідомлення людиною своїх коренів, збереження історично сформованих національних рис культури, мови, побуту, освіти тощо);

– **національна демократія** (політико-ідеологічна система мислення, що базується на принципах побудови правової держави, соціально орієнтованої економічної системи за національними ознаками титульної нації країни та рівних конституційних правах розвитку національних меншин);

– **національний патріотизм** (рівень національного самосприйняття, для якого характерним є гордість за свою націю і країну, бережливе ставлення до національної (державної) мови, культури, історії, освіти, релігії, культурних та історичних надбань інших народів);

– **національна гідність** (суспільна, політична, ідеологічна, соціально-економічна позиція людини, яка відстоює національні інтереси своєї країни, нації);

– **національний інтелект** (синтетичний показник розвитку нації та її індивідів, який відображає рівень знань природних і суспільних процесів, а також рівень національного самоусвідомлення, гуманістичних відносин, моралі, етики, ідеології, міжнародних зв’язків та ін.);

– **національні інтереси** (політичні, державні, економічні пріоритети, які реалізуються в процесі міжнаціональних відносин і є необхідними для національного самовідтворення, розвитку і входження України до міжнародних політичних, економічних, фінансових, торговельних

організацій і союзів). До них належать завдання, виконання яких забезпечує самозбереження нації, її виживання та розвиток: охорона довкілля, захист від зовнішньої експансії, підтримка стабільного життя, чисельності нації, її здоров'я, а також інтелектуального потенціалу та працездатності населення.

– **національно-громадянське суспільство** з розвинутою політичною демократією і соціально орієнтованою ринковою економікою – державно організована нація, для якої пріоритетними є національні та загальнолюдські цінності у сферах державотворення (правова держава), економічної свободи людини, розвитку національних і культурних надбань представниками різних етнічних груп.

Гуманізм – ставлення до людини, як до найвищої цінності, абсолютного пріоритету.

Національно-демократична ідеологія відстоює пріоритет людини у розбудові національної економічної системи і правової держави, сприяє усвідомленню національних пріоритетів та формуванню патріотизму. Законодавство при цьому не регламентує права і свободи людини, а захищає їх та формує правосвідомість. Правова держава набуває ознак національно-демократичної, її **атрибутами** є державна мова та національна самобутня культура, а **національними символами** – прапор, герб, гімн тощо.

Національна ідеологія розробляється і втілюється в життя з урахуванням вимог об'єктивних суспільних законів, інтересів різних етнічних груп на таких засадничих принципах:

– конституційний захист прав і свобод усіх етнічних та соціальних верств населення, їх реалізація чинним законодавством і дотримання у відносинах як громадянами, так і державними чиновниками;

– визнання і дотримання усіма громадянами країни положень Конституції держави і чинного законодавства; повага до державних символів і атрибутів, збереження та розвиток культури і традицій корінної нації та етнічних груп населення;

– залежність соціального розвитку кожного громадянина країни від внеску у створення національного продукту, а не від титулу чи посади; неможливість збагачення одних за рахунок погіршення матеріального стану інших, зменшення виробництва національного продукту.

Важливим напрямом державної політики в період переходу до ринку є формування і втілення в життя національної ідеології, покликаної об'єднати суспільство і спрямувати його зусилля на забезпечення економічного зростання та підвищення добробуту всіх громадян. Досвід розвинутих країн підтверджує, що ці завдання можуть бути реалізовані лише в тому разі, якщо національна ідеологія розробляється і втілюється в життя з урахуванням вимог об'єктивних суспільних законів (економічних і соціальних), інтересів різних етнічних груп.

З'ясування ролі та місця національної ідеології при переході до ринку і в розвитку ринкової економіки загалом потребує розкриття умов, за яких ринкова економіка може продуктивно і ефективно функціонувати. Такими умовами є:

1) унеможливлення „тіньового” чи кримінального розподілу (розкрадання) валового внутрішнього продукту, державного та місцевого бюджетів, існування організованої економічної злочинності та злиття її з державними і правоохоронними структурами, відмивання „брудних” грошей;

2) прийняття країною з перехідною економікою цінностей демократичних, правових, економічних, політичних та міжнаціональних відносин, що утвердилися в країнах з розвинутою ринковою економікою і політичною демократією, розроблення програми політичної та економічної співпраці й інтеграції з ними;

3) економічна свобода людини і нації загалом, що забезпечується приватною власністю на основний та оборотний капітал, на створений власником та найманими працівниками продукт і національною власністю на природні ресурси;

4) лібералізація виробничої діяльності, пошук партнерів для виробничої і торговельної співпраці, зовнішньоекономічної діяльності, місця проживання, легального отримання доходів і прибутків;

5) чітке розмежування функцій виробництва і соціального захисту між виробниками та державою, встановлення пропорцій розподілу валового внутрішнього продукту і чистого прибутку між ними з метою створення і збереження стимулів високопродуктивного та високоефективного виробництва.

Такий підхід дає змогу виявити національні суспільство-утворювальні чинники і механізми, зокрема національну ідеологію і економічні закони, які інтегрують людей у націю та її самодостатню економічну систему.

Національна суспільна система є життєздатною лише за умови, що вона розвивається на основі об’єктивних суспільних законів і навколо свого національного суспільство-утворювального ядра – людини національної. Спрощена схема формування цієї системи така: сім’я – група людей – громада – суспільство. Отже, людина – її національна свідомість, духовні потреби, національно-громадянська належність, переконання, матеріальний добробут – є основою змісту процесів творення національного суспільства, а національно-ідеологічні, економічні, державні, політичні структури – це форми, за допомогою яких люди задовольняють свої національні та життєві потреби.

Історія знає два види організації суспільних систем:

1) мононаціональна;

2) полінаціональна.

Стійкість і стабільність кожної з них залежить від того, наскільки повно у них задовольняються потреби кожної конкретної людини (національні, духовні, культурно-освітні, матеріальні, політичні, релігійні тощо). Рівень задоволення цих потреб визначається формами і механізмами відносин: національними і міжетнічними, економічними, державними та ін. За умови, що форми і механізми забезпечують розв’язання проблем людини, сім’ї, груп людей і суспільства загалом, не виникає гострих конфліктів, воно

належним чином функціонує і розвивається, в іншому разі таких конфліктів, напруженості не уникнути.

Життєві потреби людей задовольняються через декілька основних блоків (форм) відносин, об'єднаних відповідними організаційними інститутами. До них належать: національно-громадські відносини (інститути освіти, культури, мистецтва, релігії, громадських об'єднань – політичних, національних); державно-політичні відносини (інститути всіх рівнів влади); соціально-економічні відносини (інститути господарського управління, виробництва, обігу, послуг).

Національно-громадські відносини визначають передусім внутрішній зміст самої людини, сім'ї та ін. Вони є основою розвитку загальнолюдських і національних цінностей. Загальнолюдські цінності уможливлюють співіснування різних за національною належністю груп людей. За допомогою організаційних інститутів національно-громадських відносин формуються зміст духовної спільності людей, національна ідеологія, філософія, наука, освіта, культура, мистецтво, мова. Така форма відносин розвиває інтелект, творчість, мислення, сприяє самоусвідомленню індивіда, розумінню свободи, праці на себе і мети поступу. Інтеграційна суть національно-громадських відносин – розвиток у членів суспільства високої духовності на основі спільної мови, побуту, історії, традицій, релігії, культури. Характер і зміст цього блоку відносин має важливе суспільно-політичне значення: утверджуючи людину в суспільстві як його основу, а економіку, державу тощо як інфраструктуру життя, розвитку і захисту людини, він дає змогу втілити в життя принцип: економіка і держава для людини, нації, суспільства, а не людина для економіки, держави.

Державно-політичні відносини передбачають створення держави у формі відповідних інститутів влади і надання їм суспільно необхідних функцій законодавчої, виконавчої та судової. Кожна з гілок влади забезпечує через виконувані нею функції основи життя індивіда і суспільства загалом, свободи і права на працю, розвиток, власність, відпочинок, результати праці, освіту та ін. Люди створюють державу з метою реалізації особистих і спільних інтересів, потреб. Держава, у свою чергу, згідно з її функціями і повноваженнями забезпечує задоволення соціальних і матеріальних потреб людини та суспільства через механізм формування і функціонування економічної системи. Вона законодавчо встановлює норми виробництва, розподілу, обміну; здійснює організацію планування і регулювання економічного та соціального розвитку. ***Законодавча влада*** ухвалює господарські закони – створює правове поле діяльності окремих виробників і національного господарства як усередині нього, так і за його межами (зокрема, визначає норми діяльності для зарубіжних партнерів). ***Виконавча влада*** здійснює організаційну діяльність виробників, формує концепції, програми і плани виробництва, інвестицій, організації праці та її оплати, реалізації продукції, соціального розвитку і добробуту. ***Судова влада*** вирішує господарські конфлікти, що виникають через порушення договірних зобов'язань, майнових і ресурсних прав та ін.

Соціально-економічні відносини є засобом, механізмом створення матеріальної і духовної основи життя суспільства, його добробуту. Вони формують зміст і структуру національної економіки, її продуктивні сили, структуру і обсяги виробництва продукції, системи розподілу, обміну та споживання, соціальну інфраструктуру. Система економічних відносин охоплює всі верстви населення, інтегруючи їх матеріальні та соціальні інтереси, створюючи передумови задоволення матеріальних і духовних потреб. Інтеграційна роль цього блоку відносин виявляється в залученні працездатних членів суспільства до діяльності у сфері виробництва і в невиробничій сфері, де визначається мета виробництва, заходи її реалізації та можливості задоволення потреб людей різного віку і статі.

Отже, кожен блок суспільних відносин відіграє важливу інтеграційну роль завдяки специфіці свого впливу. Їхнє функціонування є взаємообумовленим і взаємозалежним. Посилення впливу на формування суспільства якогось одного блоку відносин і послаблення іншого призводять до монополізму, який може негативно позначитись і на економіці, і на політиці, і на ідеології. Тому між ними завжди має існувати рівновага, яка забезпечує гармонійний розвиток економіки, держави і духовності відповідно до прав і свобод людини, нації, суспільства.

Еволюція суспільних систем засвідчує, що чимало з них розпалися (і розпадаються) через те, що базувалися не на об'єктивних законах суспільного розвитку, а на штучно створених засадах. Політична ідеологія і практика у процесі історичного розвитку країн світу ґрунтувалися на двох ідеях: національній і соціальній. На основі національної ідеї сформувалися ідеологія і партії національно-демократичного спрямування, на основі соціальної – соціал-демократичного спрямування.

Національна демократія – політико-ідеологічна система, побудована на принципах створення правової держави, соціально орієнтованої економічної системи за національними ознаками титульної нації країни і рівних конституційних прав розвитку національних меншин.

В основі ідеології соціал-демократії – соціальна рівність (суспільна власність на засоби виробництва), справедливий розподіл національного продукту, підтримка тих соціальних прошарків населення, які не зайняті виробничою діяльністю і не створюють національного продукту.

Соціал-демократія – система політичних принципів, яка передбачає побудову соціалізму як економічної і політичної форми людського суспільства завдяки виробленню демократичних засад співжиття. Вона сповідує ідеї загальнолюдських цінностей, посилення ролі влади в організації економічної системи, управління виробництвом, розподілом і споживанням національного продукту. Її принцип: „сильна влада – сильна економіка", тобто пріоритет надається здобуттю влади в усіх сферах державного, фінансового і господарського управління представниками соціал-демократичних партій. Згідно з цим принципом зростає роль чиновників і влади у визначенні пріоритетів економічного розвитку, фінансового стану країни і населення. Представники соціал-демократичних партій не

відкидають існування в перехідний період приватної власності на засоби виробництва і створюваний продукт, займають „центристську” позицію – між „правими” націонал-демократами і „лівими” соціал-демократами (комуністами, соціалістами, селянськими і аграрними партіями). У країнах, де домінують партії соціал-демократичного спрямування, держава будується за принципами „сильної влади”, соціального спокою, регульованої економіки і розподілу національного продукту [5, С.111].

Ідеологія, держава і економіка не повинні бути метою, якої необхідно досягти, вони – лише засіб досягнення поставлених цілей: свободи людини і нації, захисту прав і соціального стану людей, легального отримання належних грошових доходів, забезпечення гідного людини рівня життя та ін. З огляду на це вибір національної ідеології має бути обґрунтований чинниками, що уможливлюють формування відповідного національно-політичного, національно-економічного і національно-соціального мислення усіх громадян країни, зокрема такими, як:

1) об’єктивні закони економіки і суспільства, зокрема закон господарської збалансованості *(Qц = νГ$_м$),* дотримання вимог якого забезпечує збалансованість національних економічних, політичних і соціальних пропорцій і стабільність усього суспільства; закон товарообміну (*Q = Г / ц),* що спонукає виробника до забезпечення конкурентоспроможності його товару, а споживача – до його платоспроможності; закон товаровиробництва *(В = О + dВ* чи *Г = Г$_о$ + dГ),* дотримання якого уможливлює відшкодування витрат виробництва та отримання валового внутрішнього продукту в його натурально-вартісній і грошовій формах для національних потреб;

2) національне мислення як результат самопізнання кожної людини і нації загалом щодо її ставлення та сприйняття нею цінностей політичної, економічної, ідеологічної, соціальної свобод і засобів їх досягнення.

Для України є життєво важливим:

– створення демократичної правової держави, яка б відстоювала національні інтереси, забезпечувала захист прав своїх громадян, здійснювала передбачувану, виважену внутрішню і зовнішню політику;

– формування ринкової економічної системи, в якій домінувала б приватна власність на капітал і створюваний продукт, діяли механізм ринкового регулювання виробництва, розподілу і споживання національного продукту та надійна система соціального захисту тих, хто його потребує;

– сприйняття Україною цінностей політичної демократії і соціального розвитку провідних європейських країн та країн світу, політичне і економічне зближення з ними через інтеграцію в європейські структури, тощо;

– збереження та розвиток рівноправних партнерських економічних і торговельних відносин з країнами СНД і країнами, що розвиваються.

Жодного суто громадянського суспільства в світі не існує, оскільки жодна країна не має громадянської конституції, а має державну

(національну) конституцію за ознаками титульної нації, тому суспільство цієї країни є національно-громадянським.

Сутність такого суспільства реалізується за дотримання загальнолюдських цінностей співжиття:

– прийняття, запровадження і дотримання законів країни, які захищають природні права і свободи людини на працю, доходи, самовираження, освіту, охорону здоров'я, житло;

– забезпечення умов і захисту вільного вибору виду діяльності, місця праці, місця проживання, розвитку національної культури, формування національної самосвідомості всіх етнічних груп населення;

– створення економічних і правових умов, за яких працюючі та непрацездатні громадяни країни отримують грошові доходи, що уможливлює їх платоспроможність і гідний людини рівень життя;

– створення правових і економічних умов, за яких виробники здатні здійснювати виробництво конкурентоспроможних товарів та послуг для відшкодування витрат виробництва і отримання прибутків на внутрішньому та зовнішньому ринках.

Підтвердженням цього є досвід розвинутих країн, економічна система яких забезпечує високу зайнятість населення і добробут усіх членів суспільства.

Економічне мислення мусить бути підпорядковане певній логіці, яка випливає з вимог об'єктивних економічних законів. Ці вимоги зведені у правила, аксіоми, якими повинні володіти суб'єкти мислення. Для того щоб продукти мислення суб'єктів були переконливими, слід використовувати методи економічного моделювання причинно-наслідкових зв'язків на основі реальних кількісних параметрів задіяних праці, капіталу, створеного продукту тощо.

Особливістю національної економіки є те, що вона разом з вивченням дії загальноекономічних законів обґрунтовує напрями національного самопізнання, самоусвідомлення, адекватності національного мислення дії економічних законів. Єдине суспільство, організоване на основі незалежної демократично-правової держави, яке будує самовідтворювальну національно-економічну систему, повинно мати сформоване єдине національно-економічне мислення.

Аксіоми економічного мислення – упорядковані положення про дію об'єктивних економічних законів, які не залежать від волі та свідомості людини і визначають поведінку суб'єктів господарювання щодо організації виробництва, розподілу, обміну і споживання продукту.

Громадяни повинні мати переконаність, що їх добробут залежить від них самих, від створених ними конституційних основ держави, законодавчих актів господарювання, що господарський професіоналізм забезпечує економічне зростання, а національно-державний патріотизм – саморозвиток держави і суспільства загалом. Основою концепції національно-економічного мислення є визнана в державі національна ідея, яку формують:

– ***національна соціально-суспільна ідеологія*** – формує національно-громадянський блок відносин, визначає насамперед внутрішній зміст людини, сім'ї, колективу; розвиток загальнолюдських (громадянських) і національних (локалізованих на державно організованій групі) людських цінностей, інтелекту, творчості, мислення, розуміння свободи, праці на себе, переконання, що економіка і держава призначена для людини, нації, суспільства, а не людина для економіки, держави;

– ***національна правова демократична держава*** – забезпечує основи життя людини, сім'ї, громади і суспільства загалом: свободи і права людини на працю, розвиток, власність, наслідки власної праці, відпочинок, освіту тощо; люди створюють державу для вирішення власних потреб, для особистих і спільних інтересів; держава, в свою чергу, згідно з її функціями і наданими повноваженнями, забезпечує задоволення соціальних і матеріальних потреб людини та суспільства загалом через механізм формування і функціонування економічної системи; держава створює законодавчі норми виробництва, розподілу, обміну, здійснює організацію планування та регулювання економічного і соціального розвитку;

– ***національна соціально-ринкова економічна система*** – є засобом і механізмом створення матеріальної та духовної основи життя суспільства, його добробуту; відображає зміст і структуру національної економіки, її продуктивні сили, структуру та обсяги виробництва продукції, систему розподілу, обміну і споживання, соціальну інфраструктуру; система економічних відносин залучає всі верстви населення, інтегруючи їх матеріальні та соціальні інтереси, створюючи передумови задоволення матеріальних і духовних потреб; визначає мету виробництва, заходи її реалізації і можливості задоволення потреб людей різного віку і статі.

Національна ідея – це неформальний комплекс установок щодо формування, відтворення і розвитку певної країни, нації та держави. Вона може бути втілена у життя у вигляді окремих законодавчих та нормативних актів, щоденної поведінки її громадян, економічних суб'єктів та органів державної влади.

Складові національної ідеї є основою самоусвідомлення і логіки національно-економічного мислення, яке базується на незаперечних соціально-економічних аксіомах незалежного розвинутого суспільства, тобто випливає:

– із самоусвідомлення кожною людиною того, що вона є продуктом певної національної спільноти і носієм рис її самоорганізації, державного ладу, мови, культури, моралі, інтелекту, побуту тощо: людина не може існувати поза самоорганізованою спільнотою людей, самовідтворюватися, саморозвиватися і задовольняти соціальні потреби; самовідтворювана спільність людей характеризується відповідним ставленням кожної людини до забезпечення власного самовідтворення і суспільства загалом, тобто кожен живе і розвивається так, щоб приносити користь собі та суспільству;

– із необхідності виробництва матеріальних і духовних продуктів для забезпечення життя і розвитку нації, як форми національно-суспільного

самовідтворення: немає готових продуктів задоволення матеріальних і духовних потреб кожної людини, їх необхідно створити конкретною працею кожного громадянина в кількості, яка задовольнятиме життєві потреби працюючих і непрацюючих членів суспільства;

– із необхідності узгодження особистих, колективних, державних і суспільних або національних інтересів у процесі виробництва, розподілу, обміну і споживання: в самовідтворюваній національно-економічній системі не можна допускати гіперболізації, наприклад, державних інтересів, оскільки внаслідок цього будуть порушені інтереси людини, колективу та суспільства загалом; так само не можна надавати переваги інтересам окремої людини чи колективу при розподілі ресурсів, організації виробництва тощо, бо ослабне держава;

– із розуміння того, що економіка – це мистецтво ведення господарства, основна роль у якому відводиться продуктивній людині: в суспільстві створюються умови формування національного інтелекту, свободи підприємництва, встановлення горизонтальних зв'язків між підприємливими людьми, стимулювання виробництва продукції, виконання робіт, надання послуг, можливості кожному виявляти себе у виробництві;

– із переконаності в тому, що організація підприємництва, бізнесу та економіки загалом повинна відповідати закону ефективності, тобто вкладені у виробництво чи бізнес капітали мають відшкодуватися та забезпечити виробництво додаткового продукту; інвестований трудовий, основний і обіговий капітали повинні використовуватися так, щоб їх віддача перевершувала вартість залученого капіталу; маса капіталу повинна відносно зменшуватися, а його рух і продуктивність – зростати; задіяний у виробництво капітал частково чи повністю не повинен переміщуватися у неформальну (тіньову) сферу руху, оскільки це призводить до загальної розбалансованості економіки, зниження ефективності використання капіталу у формальному секторі та нетрудового нагромадження доходів у неформальному;

– з підпорядкування форм організації виробництва продукції, виконання робіт, надання послуг їх змістові, тобто ефективності функціонування підприємства, регіону, галузі, національної економіки загалом; первинним в організації виробництва є його економічний зміст, тобто ефективність вкладеного капіталу та соціальна доцільність, яка визначається потребою в певній продукції та послугах; ніякі ідеологічні концепції, теорії та їх організаційні системи не можуть визначати форму організації виробництва, якщо не забезпечується його ефективність;

– з доцільності формування єдиного погляду на зміст, структуру, пріоритети розвитку національно-економічної системи та її входження в систему світової економіки і міжнародного співробітництва: національно-економічна система не може розвиватися замкнуто, в такому разі вона приречена на хронічне відставання в економічному розвитку та на тривале зниження рівня життя народу;

– із залежності макроекономічних процесів від мікроекономічних: на мікроекономічному рівні відбувається виробництво фізичної одиниці продукції (робіт, послуг) *q* з ціною одиниці продукції (робіт, послуг) *ц,* створення вартості виробленої продукції (робіт, послуг) *в = qц* її грошовооборотного еквіваленту *г:*

$$\mathbf{в = qц = г}$$

Головними суб'єктами на мікроекономічному рівні є підприємства, фірми, бізнесмени (виробники), з одного боку, і домашні господарства (споживачі) – з іншого.

Рішення споживачів зводяться до отримання максимальної корисності, а виробників – максимальної прибутковості. Взаємозв'язок і залежність макроекономіки від мікроекономіки полягає в тому, що на основі використання зведених до спільного знаменника показників (найчастіше вартісних), мікроекономічні явища і процеси утворюють єдине ціле, виводячи узагальнені зміни і тенденції розвитку на загальнонаціональний або макроекономічний рівень. Наприклад, обсяг виробленої в країні продукції, робіт і послуг $Q_ц$ можна представити як суму вартостей $\sum q_ц$ різних видів продукції, робіт і послуг, створених на мікрорівні:

$$\mathbf{Q_ц = \sum q_ц}\text{, або } \mathbf{B = \sum в}$$

Аналогічно обсяг грошового обороту *Г,* необхідного країні для обслуговування руху вартості виробленої продукції, визначають як суму її грошовооборотних еквівалентів:

$$\mathbf{\sum г = Г}$$

Осмислення національної економіки загалом потребує оцінки поведінки і рішень окремих економічних агентів. Наприклад, для виявлення чинників, які визначають сукупне (національне) споживання, необхідно проаналізувати рішення сім'ї про те, скільки доцільно витратити в певний час, а скільки відкласти на майбутнє. Для виявлення чинників, які визначають загальний обсяг капітальних вкладень (інвестицій), необхідна інформація про рішення фірм щодо створення нових потужностей. Для виявлення чинників, які визначають обсяг обігового капіталу, слід знати поточні потреби фірм щодо обсягів виробництва продукції тощо. Оскільки макроекономічні показники є просто сумою змінних, які утворюються внаслідок рішень суб'єктів споживання і виробництва, то й основи макроекономіки закладаються вже на мікрорівні.

Головним носієм продуктивної сили та економічного мислення є людина. Вона створює засоби виробництва, технології, підвищує свій кваліфікаційний рівень і формує „механізм моделі" національної економічної

системи, розміщує її продуктивні сили, створює систему управління і регулювання, фінансів, розподілу продукту і споживання. Кожний рівень організації економічної системи потребує відповідного рівня економічного мислення:

– ***національний макроекономічний рівень*** *управління і регулювання* – вимагає від його суб'єктів глибокого знання макроекономічної теорії, суспільних і політичних процесів, правових основ функціонування внутрішніх національних і міжнаціональних економічних та політичних відносин, уміння аналізувати національно-економічні та суспільні процеси, приймати правильні рішення для захисту національних інтересів;

– ***регіональний рівень*** *управління і регулювання* – вимагає від його суб'єктів глибокого знання теорії і практики управління територіальними економічними системами (області, району, населеного пункту), володіння методами забезпечення збалансованості територіального виробництва, створення робочих місць і підвищення зайнятості в регіоні, залучення капітальних вкладень, вирішення інтересів регіону та соціальних питань і екології.

– ***мікроекономічний рівень*** *управління і регулювання* (рівень підприємства) – вимагає від його суб'єктів глибокого знання теорії мікроекономіки, кредитування, страхування, менеджменту, маркетингу, ефективного використання праці зайнятих, основного й оборотного капіталів, робочого часу та часу виробництва з метою забезпечення прибутковості їх діяльності.

Спільним для суб'єктів кожного рівня управління і регулювання є вирішення інтересів держави, регіону, конкретного виробника.

Цими інтересами є:

– для держави – надходження до бюджету держави і його розподіл (*Гд*);

– для регіону – надходження до бюджету регіону і його розподіл *(Гр);*

– для виробника – надходження до його бюджету від його прибутку (*Гд*) (для робітника – його заробітна плата, для власника капіталу – приріст капіталу та ін.) та його розподіл для відтворення праці зайнятих і утримання їх сімей, для оновлення основного капіталу, продукції, підвищення професійної кваліфікації зайнятих тощо.

Керівникам державного та регіонального рівнів управління і регулювання повинні бути притаманні такі якості:

– національний патріотизм і загальнолюдський гуманізм. На їх відповідальності інтереси держави і регіонів, загальний стан економіки та соціальної сфери, долі працюючих і непрацюючих, авторитет країни та відомств, якими вони керують;

– професіоналізм і діловитість. Керівникам належать функції прийняття рішень щодо вибору пріоритетів, ресурсів та засобів забезпечення стабільних темпів економічного зростання, оптимізації пропорцій розміщення продуктивних сил і вирівнювання економічних рівнів розвитку регіонів;

– чесність і справедливість. Обов'язок керівників полягає в збереженні, примноженні та раціональному використанні державного, регіонального бюджетів, недопущенні привласнення державних і регіональних коштів, невиплати заробітної плати, пенсій, стипендій, створенні матеріальної та фінансової бази соціального захисту тих, хто цього потребує.

4.3. Економічна свобода та національний суверенітет

Суверенітет держави – це верховенство, самостійність, повнота і неподільність влади в певній державі в межах її території, а також незалежність і рівноправність країни у зовнішніх відносинах.

Держава – це суверенна політико-територіальна організація влади певної частини населення в соціально неоднорідному суспільстві, що має спеціальний апарат управління і примусу.

За формами державного правління розрізняють **монархію** і **республіку**. Республіка, в свою чергу, може бути *парламентською, президентською* та *змішаною*.

За формою державного устрою розрізняють просту (**унітарну**) та складну форми. Складні форми поділяються на **федерацію, конфедерацію** та **імперію.**

Ознаки національного суверенітету визначають здатність суспільно-господарської системи до самоорганізації, до реалізації себе як суб'єкта міжнародних рівноправних партнерських, господарських та інших зв'язків.

До них належать:

– суверенітет і недоторканість території державного утворення;

– суверенітет законотворчості та чинності правових актів на державній території;

– суверенітет національної внутрішньої і зовнішньої політики;

– суверенітет суспільно-культурної ідеології;

– суверенітет господарської діяльності.

Автономія – самоуправління, форма організації керування країною чи регіоном, за якої вони мають певні права та можливості прийняття відносно самостійних рішень.

Економічна свобода – широта економічної поведінки суб'єктів господарювання при виборі форм власності та сфери докладання своїх зусиль, здібностей, знань, професії, способів розподілу доходів, споживання матеріальних благ. Економічна свобода передбачає вільний вибір діяльності, залучення на добровільних засадах до здійснення підприємницької діяльності майна та коштів юридичних осіб і громадян; самостійне формування програми діяльності та вибір постачальників і споживачів виготовленої продукції.

Вона включає наступні елементи:

- встановлення цін у відповідності до законів ринку та економічної доцільності;
- вільний найм працівників, залучення і використання матеріально-технічних, фінансових та природних ресурсів, використання яких не заборонено або не обмежено законодавством;
- вільне використання прибутку, що залишається після сплати податків та штрафів;
- самостійне здійснення підприємцем (юридичною особою) зовнішньоекономічної діяльності з використанням належної йому частки валютної виручки на свій розсуд.

Формою реалізації економічної свободи є **національна самоорганізація суспільства** – конституційно і державно самоорганізована спільнота (громада) на основі єдиної національно-демократичної ідеології титульної нації і національних меншин, самодостатньої, соціально орієнтованої економічної системи, сповідування принципів загальнолюдських цінностей, добробуту і захисту громадян.

Проблематика національної економіки є важливим чинником розбудови національно-демократичної правової держави і створення самодостатньої національно-економічної системи. Адже позитивні зрушення у державотворенні й економічному зростанні здатні забезпечити професійно підготовлені, патріотично налаштовані кадри.

Суспільні процеси в будь-якій країні визначають особливості системи суспільно-політичних, соціальних, економічних знань. Загалом систему суспільно-політичного, соціального, економічного мислення в Україні відображає структура політичних сил, яку спрощено можна подати за такою схемою:

– *праві політичні сили* – сформовані на ідеях національної демократії, які переважно є прихильниками радикальних економічних і державотворчих реформ;

– *центристські політичні сили* – об’єднані на ідеях соціальної демократії, виступають прихильниками еволюційних економічних і соціальних перетворень;

– *ліві політичні сили* – сповідують ідеї побудови економічної системи на суспільній власності, колективному суспільному господарстві тощо.

На межі XX-XXI століть дія цих сил у суспільстві зрівноважена, але консенсусу щодо принципів побудови високоефективної економічної системи в Україні вони не дійшли. Аналіз полеміки українських економістів може навести на думку, ніби Україна – перша і єдина країна, яка зіткнулася зі складнощами створення ринкової системи. Десятки країн намагаються розв’язувати аналогічні проблеми: високу інфляцію, приватизацію, відкриття зовнішніх економічних кордонів, ліквідацію планової системи; створюють власні економічні теорії для організації національних економічних систем. Як засвідчує їх досвід, виробництво, раціональне використання ресурсів, ефективна економічна політика держави неможливі без надійного і

послідовного ринкового реформування на основі теорії національної економіки. Її основою є вчення про економічну систему країни як самодостатню господарську систему, здатну до саморозвитку завдяки власному виробництву і торгівлі з іншими країнами.

4.4. Інституційні національно-економічні пропорції

Збалансованість національної економічної системи досягається через оптимізацію національних ідеологічних, політичних, демократичних, економічних та соціальних пропорцій.

Для України актуальною є оптимізація пропорцій в усіх сферах національно-державного і економічного будівництва. Вона визначає стан економічного зростання і підвищення добробуту населення. У свою чергу, оптимізація національних пропорцій у сфері державотворення і економіки залежить від національно-державного і національно-економічного мислення громадян країни. З урахуванням того, що перехід до ринку – це перехід до нової системи мислення, передусім мають відбутися зміни у співвідношенні прихильників і опонентів ринкових реформ на користь перших.

Пропорції – стійкі співвідношення між двома показниками протягом декількох років. Національні пропорції є складною системою співвідношень таких основних груп показників:

1) **пропорції національної самосвідомості** – виражають співвідношення населення і влади за критеріями національного патріотизму, національного нігілізму, національної винятковості;

Національний нігілізм – спосіб мислення, який відображає байдуже ставлення до національного походження, меркантильні інтереси, ідеологію ***космополітизму***.

Національний патріотизм – рівень національного самосприйняття, для якого характерним є гордість за свою націю і країну, бережливе ставлення до національної (державної) мови, культури, історії, освіти, релігії, культурних та історичних надбань інших народів.

2) **пропорції національно-державного мислення** – виражають співвідношення населення і влади за критеріями ідеологічного, політичного і державного мислення, зокрема національної чи соціальної демократії; створення державного механізму для дотримання законів, які захищають права людини, чи механізму, в якому домінує культ державної установи, державного чиновника або природного господарського монополіста та ін.;

3) **пропорції національно-економічного мислення** – виражають співвідношення за критеріями економічних прав і економічної свободи людини та виробничого колективу, зокрема орієнтація економіки на приватну чи державну власність; лібералізацію чи централізацію руху праці та капіталу; стимулювання праці і виробництва економічними методами чи „тіньовими", кримінальними; розподіл доходів за результатами праці кожного чи за посадами, титулами, званнями, державним статусом та ін.;

4) **пропорції виробництва** *В* **і споживання** *В** – співвідношення виробничих і споживчих потреб *В** та виробничих можливостей економіки *В.*

Можливі такі співвідношення:

– $B = B^*$ (національне виробництво задовольняє національні потреби в товарах і послугах);

– $B > B^*$ (національне виробництво задовольняє національні потреби, існує надлишок товарів і послуг);

– $B < B^*$ (національне виробництво не задовольняє національних потреб, існує дефіцит товарів і послуг);

5) **пропорції виробничої структури національного продукту**:

– $B = B_м + B_п$ (співвідношення у національному продукті частки сфери матеріального виробництва $B_м$ і частки сфери послуг $B_п$);

– $B_м = B_б + B_с$ (співвідношення у продукті сфери матеріального виробництва частки базових виробництв $B_б$ (металургія, хімія, гірничовидобувна промисловість, енергетика, важке машинобудування та ін.) і частки соціальних виробництв $B_с$ (галузі виробництва товарів широкого вжитку – для споживчого ринку));

6) **пропорції вартісної структури національного продукту**:

– $B = O + dB$ (співвідношення у вартості національного продукту частки проміжного споживання *О* і частки валової доданої вартості *dB)*;

– $dB = T + B$ (співвідношення у валовому внутрішньому продукті частки на оплату праці найманих працівників *Т* і частки валового прибутку *В)*;

– $B = A + ЧП$ (співвідношення у валовому продукті частки амортизаційних нарахувань на основний капітал *А* і частки чистого прибутку *ЧП)*;

7) **пропорції розподілу валового внутрішнього продукту** *dB**:

– $dB^* = C + Б + K + (E - I)$ (співвідношення між споживанням домашніх господарств *С*, держави *Б,* капіталовкладеннями *К* і чистим експортом: $ЧЕ = E - I$);

8) **пропорції натурально-вартісної і грошової форм національного продукту**:

– $Qц = vГ_м$ (кількість товарів та їх ціна *Qц* дорівнюють кількості грошової маси та її оборотності $vГ_м$);

– $Qц > vГ_м$ (нерівність, що виражає дефіцит грошової маси, її оборотності або надлишок товарів і послуг);

– $Qц < vГ_м$ (нерівність, що виражає надлишок грошової маси, її оборотності або дефіцит товарів і послуг);

– $С = С^*$ (доходи домашніх господарств $С$ дорівнюють їх витратам – $С^*$);

– $С > С^*$ (доходи домашніх господарств більші, ніж витрати, можливі заощадження);

– $С < С^*$ (доходи домашніх господарств менші за витрати, потрібні державні субсидії);

– $Б = Б^*$ (доходна частина державного бюджету $Б$ дорівнює витратній частині $Б^*$);

– $Б > Б^*$ (доходна частина державного бюджету більша за витратну, можливий профіцит);

– $Б < Б^*$ (доходна частина державного бюджету менша за витратну, можливий дефіцит);

– $К = К^*$ (наявні ресурси капітальних вкладень $К$ дорівнюють реальним капітальним вкладенням $К^*$);

– $К > К^*$ (наявні ресурси капітальних вкладень більші за реальну потребу у внутрішніх капітальних вкладеннях, можливе вивезення капіталу за кордон);

– $К < К^*$ (наявні ресурси капітальних вкладень менші за реальну потребу у внутрішніх капіталовкладеннях, потрібні внутрішні та іноземні запозичення);

– $Е = І$ (експорт дорівнює імпорту, сальдо платіжного балансу $ЧЕ$ дорівнює нулю);

– $Е > І$ (експорт більший за імпорт, сальдо платіжного балансу додатне, можливі резерви іноземної валюти);

– $Е < І$ (експорт менший за імпорт, сальдо платіжного балансу від'ємне, необхідні внутрішні та зовнішні запозичення, що призводить до внутрішньої і зовнішньої заборгованості).

Абсолютно збалансованої і стабільної економічної системи не існує, оскільки це передбачає цілковиту статичність її складових і системи загалом та ізоляцію від зовнішніх економічних впливів, а будь-яка ізоляція призводить до відмирання системи. Йдеться лише про національну економічну систему з порівняно високим рівнем збалансованості й стабільності. Такими в 90-ті роки XX ст. були господарські системи розвинутих країн. Однак життєздатність високостабільних економічних систем обмежена певним періодом, і для підтримання рівня стабільності необхідні постійне прогнозування та регулювання соціально-економічних процесів. У розбалансуванні економічної системи завжди зацікавленні певні політичні та корумповані елементи, які, спекулюючи на труднощах, що виникають в економіці, наживаються на фінансових та інших махінаціях. Спроби стабілізації економічної системи можуть натикатися на жорсткий опір як ззовні, так і зсередини, що гальмує досягнення вищого рівня збалансованості та стабільності, або унеможливлює їх і, як наслідок, – розбалансованість і дестабілізація економіки.

Найважливішою ознакою, що характеризує раціональну збалансованість і стабільність національної економічної системи, є її

динамічність – необхідний рівень стабільності, який забезпечує самозбереження системи, але не є нездоланною перепоною до змін. У таких економічних системах легко спрогнозувати соціально-економічні зміни, застосувати метод регулювання, за якого досягається збалансованість і стабільність.

Забезпечення збалансованості пропорцій встановлення стабільності економічної системи базується на сукупності нестійких рівноваг між системоутворювальними і системозмінними процесами, між складовими системи (у цьому разі – між виробництвом, розподілом, обміном, соціальним розвитком і захистом населення). Ці складові не ідентичні як за формою, так і за функціональним призначенням. Вони мають самозбалансовуватися (збалансовуватися як окремі підсистеми) і перебувати в такому взаємоспіввідношенні, яке забезпечило б збалансованість усієї системи. Внутрішня збалансованість кожної підсистеми виражається певними кількісними співвідношеннями її складових і функцій, що уможливлюють належне функціонування інших складових системи.

Кожна національна економічна система має загальні та власні критерії збалансованості, зумовлені природними і соціально-економічними особливостями господарювання.

Стабільний стан в основних підсистемах (у виробництві, на ринку, у сфері соціального розвитку) визначають такі групи критеріїв:

– виробничі;

– ринкові;

– соціальні.

До ***виробничих критеріїв національно-економічної збалансованості і стабільності*** відносять:

– відсутність абсолютної монополії окремих груп виробників, переважання конкуренції у відносинах виробників, боротьба за якість продукції і за споживача;

– пришвидшення оновлення основних виробничих фондів і технологій (середній термін оновлення фондів 4-6 років), пришвидшення руху оборотних засобів, вилучення частини цих засобів і використання їх для оновлення продукції та підвищення її якості;

– раціоналізація розміщення продуктивних сил, удосконалення структури виробництва з урахуванням вимог ринку, потреб споживачів;

– стабільність темпів зростання обсягів виробництва, розширення номенклатури та асортименту виробів, відносне зменшення витрат на виробництво продукції, робіт і послуг (витратність виробництва (матеріальні витрати у структурі валового суспільного продукту) не перевищує, а іноді й менша за 50% обсягу виробництва);

– перевищення темпів зростання продуктивності праці над темпами зростання заробітної плати не менш як на 3-5%; посилення ролі стимулів до продуктивної праці та ефективного виробництва;

– збільшення національного доходу завдяки зростанню фондовіддачі основних фондів і підвищенню продуктивності праці виробників та зниженню собівартості на його створення;

– збільшення кількості робочих місць, зменшення плинності кадрів (не повинна перевищувати 3-4%), поліпшення виробничо-побутових умов, системи управління виробництвом, виробничої інфраструктури, структури і кваліфікації робочої сили.

Названі виробничі критерії характеризують стан економіки, який забезпечують високопродуктивна і високоефективна функції праці та капіталу. Економічна політика уряду узгоджується з вимогами закону товаровиробництва, що впливає на стабільне економічне зростання національного продукту, оптимізацію пропорцій виробництва, розподілу і споживання.

Ринкові критерії національно-економічної збалансованості і стабільності охоплюють критерії збалансованості та стабільності на ринках засобів виробництва, споживчому, валютному, ринку праці та ринкові ціни.

Ринок засобів виробництва:

– ділова активність виробників і споживачів засобів виробництва, бірж матеріальних ресурсів;

– активний пошук продавців і покупців, можливостей реалізації своїх економічних інтересів;

– збільшення пропозиції нової, ефективнішої техніки і технологій, кількості взаємовигідних угод між виробниками і споживачами засобів виробництва.

Споживчий ринок:

– поява на ринку широкого асортименту продовольчих і непродовольчих товарів, зростання доступності товарів різного асортименту і цін на них для широких верств населення;

– досягнення 3-4% допустимих відхилень попиту і пропозиції в той чи інший бік.

Валютний ринок:

– збереження відносно стабільного курсу валют, цінних паперів;

– активізація діяльності банківських і кредитних установ, фондових бірж;

– розширення можливостей надання коротко- і довгострокових кредитів, зниження відсоткових ставок за кредитами, підвищення кредитоспроможності виробників, надійності вчасного повернення кредиту та ін.

Ринок праці:

– зростання попиту на робочу силу, зокрема на висококваліфіковану, спроможну швидко адаптуватися на виробництві, працювати високопродуктивно;

– досягнення рівня безробіття, який не перевищує 1,5-2% від кількості працездатного населення.

Ринкові ціни:

– коливання цін на ринку засобів виробництва і на споживчому ринку в межах 2-3%, що не потребує спеціальних координаційних, регулюючих заходів, оскільки збалансованість забезпечується конкуренцією виробників і посередницьких організацій;

– відсутність гіперінфляції (розміри інфляції незначні й суттєвих змін у розбалансованість не вносять);

– згортання діяльності спекулянтів, представників „тіньової" економіки або звуження сфери їх діяльності до незначних масштабів.

Ринкові критерії національно-економічної збалансованості та стабільності мають важливе значення щодо регулювання економічної системи загалом. Вони відображають стан виробництва, розподілу, обміну і споживання. Тенденції ринкових макроекономічних показників дають змогу визначити заходи регулювання і встановлення збалансованого та стабільного розвитку.

Соціальні критерії національно-економічної збалансованості. До них належать:

– пріоритет національно-демократичної ідеології в державотворенні, перевага реформаторів національно-економічної системи над консерваторами, підтримка державотворчих і демократичних перетворень провідними країнами Європи та світу, реальна фінансова допомога міжнародних банків і МВФ, реальні кроки щодо співпраці з європейськими структурами, економічне зростання;

– поліпшення співвідношення розподілу національного доходу на фонд нагромадження і фонд споживання (збільшення першого з них, зростання обсягів коштів на житло і соціально-культурне будівництво);

– незначні коливання в державному бюджеті щодо негативного і позитивного сальдо; виділення в структурі використання бюджету основної частки на удосконалення розвитку державних виробничих і обслуговуючих підприємств, на підтримку приватного підприємництва та фермерства, фінансування соціально-культурної сфери, науки, освіти та охорони здоров'я, дещо меншої – на оборону і управління;

– поліпшення пенсійного, стипендіального забезпечення, утримання шкільних установ, підвищення розмірів дотації малозабезпеченим, будинкам сиріт, інвалідам, виділення коштів на охорону природи, впорядкування територій;

– скорочення до мінімуму (до рівня, який не загрожує розбалансованістю і дестабілізацією національно-економічної системи) зовнішньої та внутрішньої заборгованості.

Соціальні критерії національно-економічної збалансованості виявляють стан реальної політики розподілу і споживання національного продукту. Через формування бюджету, доходів простежується відповідність обсягу і структури національного продукту потребам населення та виробництва, стан платоспроможності уряду і населення, можливості національних заощаджень і капіталовкладень для економічного зростання.

4.5. Національно-ментальні особливості

На формування української ментальності вплинули як природні умови, так і історико-політичні процеси. Певною мірою перші сприяли формуванню традиції господарювання, другі – соціально-психологічних стереотипів поведінки. Щодо принципів ринкової економіки, то в більшості українців сформувалися якості мислення і дій, які безсумнівно впливають на пришвидшену адаптацію до нових умов господарювання.

Архетип – за ***Карлом Густавом Юнгом*** (Швейцарія, 1875–1961), це форма прояву колективного несвідомого, яка включає в себе природжені психічні структури, образи, стародавню сутність, яка не залежить від особи та її свідомості. Вона включає в себе національні, расові, загальнолюдські вірування, міфи, давню емоційну спадщину і може проявлятись у снах, фольклорі, поведінці людини.

Успіх ринкових перетворень залежить від рівня адаптації моральних, культурних, освітніх, ділових особливостей нації до фундаментальних основ і принципів ринкової економіки. Розвиток націй та їх економік відбувається за різних політичних, економічних та ідеологічних умов, які суттєво впливають на психологію нації, спосіб її господарювання, структуру економіки, систему культурних, соціальних, загальнолюдських цінностей.

Ментáльність – (від лат. *mens* – пов'язаний з духом, духовністю) образ мислення, загальна духовна налаштованість, установка індивіда або соціальної групи (наприклад етнії, професійного або соціального прошарку) до навколишнього світу. На відміну від ідеології, ментальністю звуться не форми мислення або оціночні поняття, через які середовище впливає на особу (чи групу) і спонукає її до дії, а ставлення, відношення, що вона сприймає і спосіб поведінки, що від неї очікується.

Ментальність – це призма, через яку людина дивиться на світ і себе в ньому. Тож можна говорити про те, що вона притаманна кожній людині, незалежно від етнічної належності, соціального стану, статі, мови тощо. Вона залежить від цих факторів, особливо від національності та зумовлених нею мови та культури, проте вони не заперечують її існування, а навпаки – формують ментальність.

Національно-ментальні переваги українців можна звести до таких груп:

– усвідомлення українцями своєї національної самобутності, яка формувалася з половини першого тисячоліття і була реалізована створенням держави Київська Русь; з 1991 р. відновлена національна держава Україна з проголошенням розбудови демократичної правової держави та ринкової економіки;

– формування національної культури на засадах християнства, соціальної справедливості, освіти, доброзичливості до інших народів і культур; потужний науково-освітній потенціал України;

– схильність до матеріального виробництва, індивідуального будівництва, господарювання, індивідуального і кооперативного підприємництва, упорядкованого побуту, рівноправного партнерства, справедливості у виробничих відносинах; наявність потужного промислового, сільськогосподарського і транспортного секторів економіки;

– схильність до раціонального використання ресурсів, заощадження нагромаджень, інвестування в освіту дітей, передання набутого майна і капіталу рідним; розуміння необхідності ділової активності, збагачення за рахунок продуктивної і чесної праці;

– схильність до виконання робіт за різних умов праці, до високої якості праці й створюваного продукту; легка адаптація до нового середовища, до екстремальних умов виживання.

Крім того, мешканці території України вважаються працелюбними, доброзичливими, уважними та гостинними. Існування такого архетипу здійснює безпосередній вплив на характер та структуру національного господарювання, що проявляється у надмірній лібералізації (явній чи тіньовій) зовнішніх відносин, високій трудомісткості національного виробництва та високому рівні освіченості населення.

Правильне використання національно-ментальних переваг спроможне тісно згуртувати не лише зайнятих в економіці, а й усю націю для швидкої економічної трансформації.

Національно-ментальні недоліки відбиваються у вигляді:

– применшення власної оцінки окремими українцями, почуття меншовартості, зниження інстинкту самозахисту національної самобутності. Недостатня опірність чужоземним впливам, інколи негуманним ідеологіям та ін.;

– недостатнє усвідомлення сутності і змісту національної системи виробництва, ролі національної ідеології та політики у формуванні самодостатньої економічної системи, індивіда, людини економічної у виробничій системі, взаємопідтримки задля реалізації приватних і національних інтересів;

– надмірний індивідуалізм, переважання власних інтересів над державними і національними передусім тієї частини зайнятих, яка виконує управлінські та владні функції;

– інертність, пасивне споглядання явищ незаконного збагачення частини владних чиновників, недотримання або порушення окремих положень Конституції України і конституційних законів та ін.

Певні складності стосовно трансформації соціально-культурних цінностей виникли внаслідок економічної лібералізації та культурної експансії західної культури. Реформи не враховували міру підготовленості до них культурно-ментальних стереотипів та усталених способів життя населення, що призвело до зовсім інших, негативних наслідків порівняно з очікуваними. Не враховувався і той факт, що культурні цінності та традиції завжди виступають базою для створення спочатку неформальних, а потім уже формальних інститутів, а також те, що інституціональні зміни „знизу-

вверх” є набагато ефективнішими (краще сприймаються усім суспільством), ніж зміни „зверху-вниз”, оскільки вони є продуктом самого суспільства. Причини західноєвропейського поступу з кінця пізнього середньовіччя й по наш час закладені у взаємодії трьох компонентів культури: власного типу економіки, техніки і науки. Враховуючи складові суспільно-організаційної культури менш розвинуті країни не повинні втрачати особисті, притаманні саме їм риси.

Матеріальною культурою вважається все, що відноситься до взаємостосунків людини з довкіллям, задоволення її потреб, забезпечення подальшого існування, технологічної сторони життя. ***Духовна культура*** теж частково залежить від стану розвитку матеріальної, вона не може зберігатись лише в людській пам’яті і вимагає певного матеріального забезпечення: розвитку інфраструктури та бази створення і розвитку культури, забезпечення працівників культури, створення носіїв, які фіксують культурні досягнення та результати діяльності в соціально-культурній сфері.

Національна культура об’єднує людей, що живуть на більших територіях і не обов’язково пов’язані кровно-родинними стосунками. Вона є ширшою, ніж етнічна культурна, її творцями виступає освічена частка населення, її цінності полягають у духовній сфері. Водночас розвиток ринкової економіки та нехтування культурними цінностями на користь матеріально-грошових добутків зумовив появу так званої масової культури, існування якої не обмежується межами однієї країни. Технічний поступ забезпечив засоби масового тиражування і споживання творів культури та мистецтва. Тим самими поступ перетворив культуру з естетичної категорії на демографічне явище. Відтворення естетичного смаку населення та спроможності до виховання його в інших особах є однією з передумов повноцінного розвитку нації.

При виході підприємства на світовий ринок, створенні спільних підприємств та розв'язанні економічних проблем з іноземними партнерами, слід знати деякі особливості їх звичаїв та варіанти поведінки при веденні переговорів.

Американці намагаються обсудити всі деталі, вони відкриті, щирі, не люблять дуже офіційних прийомів. Кожен член делегації є відносно незалежним при прийнятті рішень. Вони мають сильну позицію, люблять торгуватись, люблять, щоб про їхні переговори писали в пресі. Надають перевагу неформальному спілкуванню.

Французи не ведуть переговорів „віч-на-віч", при прийнятті рішень вони менш незалежні, ніж американці. Переговори ведуть дуже жорстко, і, як правило, тільки французькою мовою.

Китайці за манерами поведінки та зовнішнім виглядом визначають головних осіб делегації, і акцентують свою увагу на них. Поступки роблять лише наприкінці переговорів.

Японці намагаються уникнути зіткнень позицій. Якщо ви підете їм на поступки, вони, швидше за все, зроблять їх і вам. Використання погроз ніякого ефекту не дасть. Японці завжди слухають дуже уважно, але це не значить, що вони з вами згодні. Таким чином вони лише заохочують вас до обговорення.

Угорці не люблять торгуватись і здатні йти на компроміс. Мають дуже сильне відчуття національної свідомості. Основні питання обговорюють протягом офіційної зустрічі.

Німці заздалегідь детально пропрацьовують свою позицію, на переговорах обговорюють питання послідовно, одне за одним. Велике значення приділяють точності формулювань, порядку ведення переговорів та пунктуальності.

Араби люблять встановлювати довірчі стосунки, згадують історичне минуле своїх країн, велике значення приділяють ісламським традиціям.

Питання до самоконтролю та дискусії:

1. В чому полягає економічний зміст демократії? До чого призводить демократизація суспільних відносин?
2. В чому економічний зміст національного мислення? Що є його метою?
3. Якою є ієрархія складових елементів в структурі економічного мислення?
4. Назвіть позитивні та негативні чинники космополітизму.
5. В чому полягає різниця між політичними та економічними державними інтересами?
6. Які існують прояви національного патріотизму у економічній площині?
7. Назвіть економічні інструменти впровадження національної ідеології.

8. Який тип економічної системи є найсприятливішим для національної самоорганізації суспільства?
9. Назвіть національно-ментальні переваги та недоліки українців.
10. Яким національно-економічним пропорціям у посібнику приділено недостатню увагу, чому ви так вважаєте?
11. Що таке національна гідність, які можуть бути політичні форми її прояву?
12. Що таке національний інтелект, яким є його зв'язок з національно-економічним мисленням?

Тестові завдання:

„Влада народу" є перекладом слова:
а) демократія
б) держава
в) республіка
г) унія
д) федерація

Суспільна ефективність демократії може бути реалізована за допомогою:
а) моральних критеріїв
б) економічних критеріїв
в) організаційних критеріїв
г) соціальних критеріїв
д) усі відповіді вірні

Рівень знань суспільних процесів відображає:
а) національна свідомість
б) національна винятковість
в) національні інтереси
г) національний інтелект
д) громадянське суспільство

Державно організована нація є ознакою:
а) громадянського суспільства
б) національної свідомості
в) менталітету
г) суверенітету
д) всі відповіді вірні

Формування та зміцнення національного патріотизму здійснює:
а) економічна політика
б) національна свідомість
в) національна самоорганізація суспільства
г) національна ідеологія
д) інформаційна політика

Державним атрибутом є:
а) державний прапор
б) державний герб
в) державний гімн
г) державна територія
д) державна мова

Національним символом виступає:
а) національна культура
б) державний герб
в) державна мова
г) система територіальної організації
д) національна свідомість

Недоторканість території державного утворення відноситься до ознак:
а) економічної безпеки
б) оборонного потенціалу
в) національного суверенітету
г) економічного потенціалу
д) всі відповіді вірні

Широту економічної поведінки визначає:
а) рівень державного управління
б) економічна свобода
в) національний суверенітет
г) національна гідність
д) національні інтереси

Співвідношення патріотизму, нігілізму та національної винятковості відносять до:
а) пропорцій національної свідомості
б) пропорцій національно-державного мислення
в) пропорцій національно-економічного мислення
г) пропорцій виробництва і споживання
д) всі відповіді невірні

Формування української культури на засадах християнства відноситься до:
а) принципів державотворення
б) національно-ментальних недоліків
в) засад формування суспільної моралі
г) національно-ментальних переваг
д) ознак раціональності економічної поведінки

Надмірний індивідуалізм мешканців України є фактором:
а) національної винятковості
б) національно-ментальних недоліків
в) національної ідеології
г) індивідуальної економічної поведінки
д) формування суспільної психології

Глава 5. ФУНКЦІОНУВАННЯ ІНФРАСТРУКТУРИ НАЦІОНАЛЬНОГО РИНКУ

СТРУКТУРА:

5.1. Сутність та функції ринкової інфраструктури.
5.2. Економіко-географічне місцезнаходження інфраструктури та види ринків.
5.3. Форми інфраструктури.
5.4. Характеристика елементів інфраструктури.

Питання до самостійного реферативного опрацювання:

1. *Система соціально-економічних норм і нормативів та принципи їх розрахунку.*
2. *Інституційні перетворення як передумова становлення та розвитку підприємництва в Україні.*
3. *Економіко-екологічні норми та нормативи державного регулювання природокористування.*
4. *Функція місцевих бюджетів у регулюванні економічних відносин.*

Ключові терміни: ринкова інфраструктура, функції ринкової інфраструктури, економіко-географічне місцезнаходження інфраструктури, форми інфраструктури, характеристика елементів інфраструктури, біржа, торговий дім, аукціон, аудиторська фірма, холдинг, інвестиційний фонд, страхова компанія, соціальна інфраструктура.

Терміни та категорії для повторення або самостійного вивчення: *ринок, виробничі відносини, фінанси, цінні папери, праця, міграція, послуга, грошовий обіг, валюта, споживання, робоча сила, інтелектуальна власність, податки.*

5.1. Сутність та функції ринкової інфраструктури

Економічні відносини, які значною мірою формуються в умовах невизначеності і нестабільності економічного середовища, вимагають високоефективних засобів та методів управління господарською діяльністю. Функціонування і дієздатність усіх елементів ринкової інфраструктури є важливою та необхідною умовою реальної трансформації економіки України у ринкову. Розвиток цієї інфраструктури вимагає відповідного законодавства, юридичних гарантій, дієвого механізму втілення та матеріально-фінансового забезпечення.

Інфраструктура ринку – це сукупність установ, інститутів, підприємств, служб тощо, які забезпечують рух товарів і послуг від виробника до споживача. Ринкова інфраструктура може бути представлена підприємствами і організаціями, які виконують функції оптової торгівлі, транспортування, зберігання, комунікаційного зв'язку, стандартизації, сертифікації, цільового моніторингу, інформаційного забезпечення тощо.

Створення ринкової економіки означає забезпечення умов для вільного руху товарів, послуг, грошей, цінних паперів, праці, міграції, тобто відносин між виробниками і споживачами. Для пришвидшення руху товарів і послуг, підвищення продуктивності виробництва та ефективності використання ресурсів потрібні організації, які, діючи в рамках закону, обслуговують ринкові відносини.

Відносини між тими, хто робить свій підприємницький, споживчий, трудовий або державний бізнес, на ринку опосередковані відповідними організаційними формами, які й забезпечують реалізацію суб'єктами ринку їхніх ділових інтересів.

Ринкова інфраструктура є механізмом функціонування підприємництва (бізнесу). Вона охоплює широкий економічний простір – від виробництва до споживання: укладення договорів, контрактів на постачання, просування товарних потоків галузями і регіонами, регулювання збуту та обслуговування економічної системи. З огляду на це ефективність функціонування ринкової економіки передусім залежить від комплексності та ефективності її інфраструктури. Елементи інфраструктури не можуть бути нав'язані ззовні, сконструйовані в міністерських кабінетах – вони зумовлені потребами ринку, діловими відносинами. Сучасна інфраструктура ринкової економіки формувалася у процесі еволюції товарного виробництва, вона являє собою сукупність організаційно-правових форм, за допомогою яких ринкові відносини функціонують як єдине ціле.

Продуктом інфраструктури є послуга, що надається різним ринковим суб'єктам.

Послуга – це особливий товар, який існує лише в момент його виробництва; це особлива споживна вартість процесу праці, виражена в корисному ефекті, що задовольняє потреби людини, колективу й суспільства.

Інфраструктура ринку виступає з'єднуючою ланкою між основними його установами. Вона являє собою сукупність інститутів, які забезпечують обіг різних товарів. Надаючи різні посередницькі послуги підприємствам і домашнім господарствам, установи інфраструктури виконують ряд важливих функцій, серед яких виділяють такі:

а) доведення товарів до безпосереднього споживача. Інститути інфраструктури допомагають виробникові певного товару знайти свого споживача та забезпечити його реалізацію. Важливою є організація виробництва продукції, але не менш важливо забезпечити її реалізацію.

Забезпечення реалізації – справа не проста. Спеціалізація на посередницьких операціях надає можливість скоротити час на реалізацію товару, зменшити витрати, які виникають у процесі збереження та доставки, пришвидшити обіг фондів підприємства, а також у більшості випадків урахувати побажання і потреби споживачів.

б) забезпечення зворотного зв'язку між виробництвом і споживанням. Інфраструктура на собі відчуває вплив як виробника (пропозиція товарів), так і споживача (попит на нього). Аналізуючи просування того чи іншого товару на ринку, посередник може виявити тенденції, урахування яких надасть можливість більш ефективно орієнтувати виробництво на інтереси споживачів.

в) перерозподіл ресурсів між різними галузями та всередині їх. Ця функція забезпечується як переорієнтацією на випуск нової продукції, так і обслуговуванням ринку цінних паперів. Зміна курсу акцій приводить до переміщення капіталів із одної галузі до другої, підтримуючи тим самим визначений рівень пропорційності в розвитку економіки.

г) акумуляція тимчасово вільних грошових та інших ресурсів, регулювання грошового обігу. Банківські установи здійснюють кредитування підприємств, мобілізацію вільних грошових ресурсів населення та економіки. В результаті цієї діяльності формується ринок грошей, збільшуються інвестиційні можливості підприємств, пришвидшується товарообмін. Крім того, через зміну ставки банківського відсотку фінансово-кредитні заклади можуть впливати на структуру інвестицій, забезпечуючи їх перерозподіл між галузями, пришвидшуючи чи гальмуючи темпи економічного розвитку країни.

Інститути інфраструктури займаються наданням посередницьких послуг у галузі інвестування, страхування різних видів господарської діяльності, проводять довірчі операції. Інфраструктура також використовується при макроекономічному регулюванні, з її допомогою держава здійснює антиінфляційні заходи, політику зайнятості, створює протидію циклічним коливанням економіки.

Таким чином, можна зробити висновок, що економічна інфраструктура має суттєвий вплив на функціонування економічної системи в цілому.

5.2. Економіко-географічне місцезнаходження інфраструктури та види ринків

Економіко-географічне місцезнаходження (ЕГМ) є вирішальним чинником розміщення не лише великих промислових об'єктів, а й невиробничих елементів. Воно входить до переліку класичних чинників розміщення промисловості. Якщо інші чинники (ресурси, джерела енергії, робоча сила) можуть втрачати своє значення (наприклад, у разі надмірної їх кількості), то економіко-географічне місцезнаходження є стійким.

Аналіз ЕГМ треба проводити комплексно, об'єктивно, з урахуванням усіх його елементів: місцезнаходження населення і території (району) в координатній системі; місцезнаходження з урахуванням висоти місця, природної здатності до зв'язків із сусідніми районами більш високого рангу; місцезнаходження відносно чітко виражених господарських утворень; місцезнаходження відносно міст з важливим функціональним значенням і сусідніх районів; місцезнаходження відносно державних кордонів; транспортне місцезнаходження в минулому і нинішнє з визначенням того, наскільки воно використане.

Перехід від якісних до кількісних оцінок економіко-географічного місцезнаходження є важливим для практики становлення регіональної самостійності, особливо первинних господарських ланок – підприємств. Держава повинна стягувати рентні платежі з підприємств, які перебувають у кращих природних умовах і мають вигідніше ЕГМ, ніж у середньому підприємства цієї галузі. Рентні платежі мають бути встановлені й для підприємств деяких галузей оборонної індустрії. Встановлення різних видів ренти – один із шляхів кількісної оцінки економіко-географічного місцеперебування.

Економіко-географічне місцезнаходження інфраструктури можна розглядати за трьома основними ознаками:

1. стосовно елементів суспільного відтворення. За цією ознакою розрізняють такі види економіко-географічного місцеперебування:

а) ***виробничо-географічне*** стосовно баз матеріального виробництва, центрів тяжіння господарського життя або економічних ресурсів;

б) ***ринкове*** – стосовно ринків збуту споживчих товарів виробничого призначення;

в) ***демографічне*** – стосовно зосередження населення, трудових ресурсів;

г) ***транспортно-географічне*** – стосовно транспортної мережі з урахуванням її перевізної здатності, швидкості та вартості транспортування;

2. відносно району, області, країни. Це ЕГМ поділяється на

а) центральне,

б) периферійне,

в) ексцентричне тощо;

3. залежно від масштабів (або дистанційності) об'єктів. Сукупність ЕГМ областей України характеризується унікальним поєднанням природних умов і ресурсів, їх природно-ресурсний потенціал визначається запасами паливно-енергетичних, мінерально-сировинних, а також водних, земельних і рекреаційних ресурсів. Внаслідок територіальної диференціації природних умов і ресурсів формуються складні, різноманітні за спеціалізацією галузеві й міжгалузеві територіальні комплекси, які впливають на суспільний територіальний поділ праці.

Економіко-географічне місцезнаходження адміністративних областей характеризується в тому числі чинниками межування із сусідніми країнами. Східні області України (Харківська, Луганська, Донецька, Сумська) мають сприятливі передумови інтенсивних територіально-виробничих зв'язків з Росією та країнами Закавказзя.

Вигідність ЕГМ адміністративних областей Придніпров'я визначається близькістю до важливої водної магістралі – Дніпра зі зручними виходами до Чорного та Азовського морів, а також до Донецького вугільного басейну. Області Придніпров'я не мають власного твердого палива, проте вигідно розташовані стосовно Донбасу, а також джерел води і гідроенергії. Більшість промислових центрів тяжіє до Дніпра і утворює ядра промислових вузлів, інші території використовуються у сільському господарстві.

Центральне економіко-географічне місцезнаходження адміністративних областей України (Київська, Полтавська, Кіровоградська, Черкаська) характеризується близькістю до центрів паливно-металургійного комплексу Придніпров'я і Донбасу, можливістю отримувати різні види металу і палива, а також зручним місцезнаходженням стосовно промислово розвинених і густонаселених районів Росії.

Важливим чинником розвитку продуктивних сил західних областей України є їх близькість до центральноєвропейських країн. Серединне місцезнаходження Вінницької, Львівської, Закарпатської, Чернівецької областей стосовно країн Центральної Європи використовується для транзитних міждержавних перевезень. Транспортна інфраструктура прикордонних областей перетворюється на важливу галузь міжнародної спеціалізації, що вимагає збільшення її пропускної спроможності.

Велике значення в процесі розташування інфраструктури є типологія ринків. Залежно від того, що є предметом купівлі–продажу, розрізняють такі види ринків:

1. Фінансовий ринок до якого входять ринок готівки, ринок боргових зобов'язань (державних і приватних облігацій), спекулятивний ринок грошей та ринок інших (крім облігацій) цінних паперів – акцій, сертифікатів.

2. Ринок робочої сили до якого входять ринки професійні, галузеві, регіональні та окремих сфер народного господарства (матеріального і нематеріального виробництва тощо). Суб'єктами цього ринку є наймані працівники (від їх імені, як правило, виступають профспілки, що свідчить про колективний характер продажу даного товару), підприємці (від їх імені

нерідко виступають союзи підприємців) і держава (безпосередньо в державному секторі та опосередковано – в недержавному).

3. Ринок засобів виробництва або ринок капіталу, на якому вирізняють ринок засобів праці та ринок предметів праці. Ринок засобів праці поділяють на ринок нового і уживаного устаткування, а також ринок специфічного устаткування, яке виготовляють за індивідуальними замовленнями.

4. Ринок предметів споживання. Складовими цього ринку є виробництво товарів тривалого користування (телевізорів, холодильників, автомобілів, відеотехніки, пральних машин тощо) та поточного споживання.

5. Ринок послуг. Особливістю послуги як товару (порівняно зі звичайним товаром, з матеріальними благами) є те, що вона корисна не як річ, а як діяльність. У складі послуг розрізняють особисті послуги, що задовольняють потреби окремої людини (у здобутті освіти, охорони здоров'я, культурно-побутовому обслуговуванні тощо) та послуги, які задовольняють колективні й суспільні потреби (з охорони громадського порядку, оборони, управління суспільством, у тому числі народним господарством).

6. Ринок інтелектуальної власності. Як і в категорії „економічної власності", в інтелектуальній власності також розрізняють кількісну та якісну сторони. Перша – це різні об'єкти інтелектуальної власності (патенти, ліцензії, проекти, „ноу-хау", програми матеріального забезпечення, наукові прогнози тощо), друга – відносини, які виникають і розвиваються між людьми з приводу створення та привласнення названих об'єктів власності.

7. Валютний ринок – сфера економічних відносин з приводу купівлі-продажу іноземних валют і платіжних документів (чеків, векселів, акредитивів, телеграфних та поштових переказів), виражених в іноземній валюті. На валютному ринку здійснюються операції з зовнішньої торгівлі, розрахунків, міграції капіталів та робочої сили, туризму.

8. Ринок інформації – певна сукупність економічних відносин з приводу збирання, доробки, систематизації інформації та продажу її кінцевому споживачу. Від якості та обсягу інформації залежить правильність прийнятого рішення.

9. Ринок золота – певна сукупність виробничих відносин з приводу організації та здійснення купівлі-продажу золота.

З урахуванням історичного процесу виникнення ринків основними їх типами є:

1. Вільний ринок – ринок, на який постачають товари і послуги багатьох незалежних товаровиробників; жоден з них не виробляє більшості продукції, і неспроможний внаслідок цього впливати на рівень цін, а процес ціноутворення здійснюється через механізм вільної конкуренції.

2. Монополізований ринок – ринок, на якому пропонують товари і послуги незначної кількості товаровиробників, кожен з яких виробляє таку частку продукції, що може впливати на рівень цін. Об'єднання кількох таких товаровиробників дає змогу зосередити левову частку товарів і послуг в їхніх руках, та внаслідок цього диктувати ціни на ринку.

3. Регульований ринок – ринок, який регулює і контролює держава за допомогою заходів адміністративно-правового та економічного характеру. Адміністративно-правові заходи – це насамперед антимонопольне законодавство, економічні – податкова, кредитна, фінансова політика тощо.

5.3. Форми інфраструктури

Формами інфраструктури в сучасній ринковій економіці є:

– кредитна система і комерційні банки;

– емісійна система і емісійні банки;

– організаційно оформлене посередництво на товарних, сировинних, фондових і валютних біржах;

– аукціони, ярмарки та інші форми організованого позабіржового посередництва;

– система регулювання зайнятості населення і центри (державні й недержавні) сприяння зайнятості (біржі праці, служби професійної орієнтації, центри перепідготовки спеціалістів);

– інформаційні технології та засоби ділової комунікації;

– податкова система і податкові інспекції;

– системи страхування комерційного господарського ризику і страхові (державні і недержавні) компанії;

– спеціальні рекламні агентства, інформаційні агентства і засоби масової інформації;

– торгові палати, інші громадські й добровільні об'єднання ділових кіл;

– митна система;

– професійні спілки тих, хто працює за наймом;

– комерційно-виставкові комплекси;

– система вищої та середньої економічної освіти;

– консультативні (консалтингові) та інжинірингові компанії;

Інжиніринг *– це надання інженерно-консультаційних послуг щодо створення виробничих підприємств, об'єктів економічної інфраструктури та товаропросування, експлуатації устаткування і реалізації готової продукції, що надаються на комерційній основі.*

– аудиторські компанії;

– громадські та державно-громадські фонди, створені з метою стимулювання ділової активності;

– спеціальні зони вільного підприємництва тощо.

Елементи ринкової інфраструктури поділяють на два види:

1) спеціалізована ринкова інфраструктура; 2) загальна ринкова інфраструктура. Перша обслуговує окремі ринки: ринок товарів, послуг, цінних паперів тощо, друга – всю економічну систему – від виробництва до споживання.

Спеціалізована ринкова інфраструктура забезпечує організаційне оформлення ринкових відносин за допомогою бірж, торгових домів, аукціонів, систем роздрібної та гуртової торгівлі, ярмарків, торгових палат та ін. Також розрізняють спеціалізовані біржі: товарні, фондові, фрахтові, валютні, нерухомого майна, праці.

Інфраструктура ринку засобів виробництва включає три основних блоки: організаційний, технічний та інформаційний.

До ***організаційного блоку*** належать біржі, оптові магазини та дилерські компанії, торгівельні будинки, виставки, власні комерційні структури певних промислових підприємств, роздрібна торгівля.

До ***технічного*** – склади, транспортна система, тарне господарство.

Інформаційний блок забезпечує підприємство необхідними матеріалами у вигляді довідників, реклами, каталогів, норм та нормативних документів, розпоряджень тощо.

Всі організації, підприємства, що входять в ринкову інфраструктуру мають забезпечити вирішення наступних завдань:

- рух матеріалів, сировини від виробника до споживача;
- виробничо-технічне обслуговування основного виробництва;
- рух і відповідність інформаційних потоків.

Перехід до ринкових відносин вимагає розв’язання такої проблеми, як раціональне поєднання роботи великих і малих підприємств. Водночас надмірна концентрація виробництва призводить до монополізму. Великим підприємствам важко пристосовуватись до ринкових умов без значних втрат. Невеликі підприємства більш сприйнятливі до технічного прогнозу, ринкових умов, оперативно реагують на зміну попиту.

Розвиток виробничих зв’язків у регіоні починається темпами зростання продуктивних сил та характером їх розміщення, рівнем спеціалізації і кооперування виробництва. Основними показниками виробничих зв’язків є: обсяги валової продукції наданих послуг у натуральному вираженні; обсяги капітальних вкладень і введених в дію основних фондів; показники розвитку матеріально-технічної бази.

Всі елементи ринкової інфраструктури по-різному впливають на ринок засобів виробництва, від їх розвитку значною мірою залежить характер і темпи його становлення.

5.4. Характеристика елементів інфраструктури

Біржа – це постійно діюча організаційна форма оптового ринку цінностей.

Такими цінностями є:

– товари масового попиту, які мають стандартні споживчі якості;

– акції акціонерних товариств і банків;

– боргові грошові зобов'язання держави і облігації корпорацій, казначейські сертифікати;

– векселі (цінні папери, виписані під надані в кредит товари);

– фрахтові документи (страхові зобов'язання під товари, що перевозяться);

– валюта (іноземні банкноти або чеки на іноземні депозити);

– нерухоме майно;

– праця.

Біржа не є ринком реального товару, вона організовує обмін на основі документального відображення товарів і капіталів. За видом діяльності розрізняють біржі загальні та спеціалізовані. ***Загальна біржа*** – це біржа, на якій обертаються кілька видів цінностей (наприклад, товари і цінні папери). ***Спеціалізована біржа*** – це біржа, яка здійснює операції лише з одним видом цінностей.

Біржі є місцем, де відбуваються торговельні операції – укладаються відповідні угоди. Угоди купівлі-продажу укладають на біржі професійні посередники – агенти, брокери, дилери. Зі своїх членів біржі визначають головуючого і клерків для проведення біржових сесій. Біржі здійснюють котирування цін, встановлюють стандарти на біржові товари, розробляють типові контракти, здійснюють розрахунки між продавцями і покупцями, інформаційну діяльність, надають своїм клієнтам страхові, арбітражні та інші послуги.

Товарна біржа – це комерційне підприємство, регулярно функціонуючий ринок однорідних товарів з певними характеристиками. Це організація підприємств торгівлі, збуту, обміну. Її мета – укладання відповідних угод, виявлення товарних цін, попиту і пропозиції товарів, вивчення, впорядкування і полегшення товарообороту та обмінних операцій, представництво і захист інтересів членів біржі, вирішення спорів щодо операцій тощо. Свого часу значне місце у світовій торгівлі, особливо зерном, цукром тощо, займала, наприклад, Одеська біржа. Товарні біржі бувають публічні та приватні. На публічних біржах угоди можуть укладати як їх члени, так і підприємці, що не є їх членами. Діяльність цих бірж регулюється законами та урядовими актами.

Приватні біржі організовуються у формі акціонерних товариств та закритих корпорацій. Укладати угоди на таких біржах можуть лише акціонери. Члени біржі, як правило, не отримують дивідендів на вкладений

капітал. Їх прибуток утворюється за рахунок винагород, отриманих від клієнтів, тобто біржі виступають у ролі брокерів.

Товарна біржа у системі ринкової інфраструктури відіграє одну з провідних ролей. Це один з найважливіших і найперших елементів ринкового механізму. Вона є особливою формою торгівлі, якій властиві певні характеристики, а саме: масовість, стандартність, взаємозамінюваність і непередбачуваність цін. На самій біржі, як правило, товару немає. Він продається згідно з установленими стандартами і зразками, біржові контракти жорстко регламентують якість та строки поставок. Об'єктами міжнародної торгівлі сьогодні виступають близько 70 видів товарів, що становлять 30% міжнародного товарообороту.

За сферою діяльності та функціями біржі поділяються на ***національні*** та ***міжнародні***. На біржах укладаються два основних види угод: операції з реальним товаром і на строкові (ф'ючерсні) операції. У першому випадку товар переходить від продавця до покупця, тобто це реальний товарообіг, для інших рух товару не є обов'язковим, оскільки при цьому продаються лише права на товар. Велику роль у розвитку біржової торгівлі відіграє біржова стандартизація, тобто розробка біржових стандартів, які значно відрізняються від існуючих державних стандартів.

Брокери – це особи, які купують та продають товари, грошові номінали або акції від імені інших осіб.

Брокерські фірми надають клієнтам і додаткові послуги, в тому числі й у вигляді кредитів, інформації про кон'юнктуру ринку, реклами тощо.

Біржа як комерційне підприємство забезпечує брокерів приміщенням, зв'язком, здійснює облік операцій, визначає біржові ціни (котирування), сприяє розрахункам, розробляє типові контракти, веде арбітражне розслідування та розглядає спори.

Економічна роль товарних бірж передусім полягає в тому, що вони сприяють встановленню ринкової рівноваги, відтворювальним процесам, ефективності економіки.

Протягом тривалого часу існування товарних бірж, вироблялися й апробувалися практикою принципи та правила функціонування суб'єктів ринкових відносин, викристалізовувалось біржове законодавство, правове забезпечення їх діяльності. Одним з перших сформувалися поняття так званих біржових товарів та біржового контракту. Останній є юридичним зобов'язанням поставити або прийняти товар на певних умовах. До нього належать угоди зі стандартними умовами: сума, кількість, дні та засоби поставки товарів, межі щоденних коливань цін.

В Україні функціонує низка бірж. Серед них – Українська універсальна товарна біржа, Українська універсальна агропромислова біржа, Українська фондова біржа та ін. Найпоширенішими є товарні біржі.

Фондова біржа – це організована система купівлі-продажу цінних паперів. Із середньої ціни операцій тут формується курс акцій, біржа фіксує стан фінансів окремих підприємств, акціонерних товариств і народного господарства в цілому. На основі біржової інформації формують свою

господарську та фінансову стратегію уряди, керівники акціонерних товариств і підприємств, а також населення. Фондова біржа разом із акціонерними товариствами сприяє об'єднанню коштів як приватних виробників, так і роздрібнених вільних коштів населення, мобілізації грошових нагромаджень, створенню обсягів капіталу, потрібних для організації або розширення виробництва. Головна функція біржі – бути вторинним ринком цінних паперів, тобто сприяти їх переходу з одних рук до інших. Саме біржа, як вторинний ринок, концентруючи попит і пропозицію в цінних паперах, надає акціям властивість ліквідності.

Торговий дім – це спеціалізована фірма, яка торгує одним товаром або групою однорідних товарів за дорученням клієнтів чи власним коштом. Це торговельні фірми, що закуповують товари у виробників або оптовиків своєї країни і перепродають за кордон, або закуповують товари за кордоном і перепродають місцевим оптовим та роздрібним торговцям і споживачам у промисловості та інших галузях господарства.

Торгові доми здійснюють операції за свій рахунок, але можуть виконувати функції комісіонера як для вітчизняних, так і зарубіжних підприємців, торговельних організацій та окремих осіб. Вони є відмінними від товарної біржі тим, що на біржі торгують самі учасники або за їх дорученням брокери, а в торговому домі – сама фірма. Для виконання своїх функцій торгові доми мають мережу магазинів, складські приміщення, транспортні засоби, засоби зв'язку та інформаційні центри. Торгові доми існують у формі акціонерних товариств, засновниками яких є промислові підприємства, банки, науково-дослідні установи та ін.

Сфера діяльності торгового дому є досить широкою: операції з внутрішньої оптової та роздрібної торгівлі; експортно-імпортні та інші зовнішньоекономічні операції; виробництво продукції; надання замовникам різноманітних супутніх послуг (комерційно-посередницьких, інженерно-консультаційних, транспортно-експедиторських, фрахтових, страхових та ін.). В Україні торгові доми виникли на базі товарних бірж після прийняття Закону „*Про товарну біржу*", згідно з яким біржам було заборонено здійснення посередницької діяльності, а більшість перших бірж були зорієнтовані саме на це. Щоб не порушувати закону, деякі з них змінили свій статус на торговий дім.

Торгово-промислова палата – це комерційна організація, головним завданням якої є сприяння розвитку економічних і торговельних зв'язків із зарубіжними країнами та партнерами. Вона є юридичною особою, яка діє на принципах повного комерційного розрахунку та самофінансування. Торгово-промислові палати надають цільові інформаційні послуги.

Аукціон – це різновид періодичних відкритих публічних торгів, на яких відбувається продаж товарів, що вирізняються індивідуальними властивостями і не є взаємозамінними: твори мистецтва, антикваріат, хутро та ін.

Існує два способи проведення аукціонів: 1) аукціон на підвищення цін; 2) аукціон на зниження цін (голландський аукціон). На першому товар

купує той, хто дає найвищу ціну. На другому спочатку встановлюється штучно завищена ціна, яка поступово знижується. Купує товар той, хто перший зупинить зниження ціни. Розрізняють аукціони примусові та добровільні. **Примусові аукціони** проводять за рішенням суду для стягнення боргів з неплатників, а також державні та приватні організації для реалізації конфіскованих вантажів, заставленого і не викупленого в установлений термін майна, прострочених та неоплачених товарів. **Добровільні** організовують з ініціативи власників товарів або майна, що продаються з метою найвигіднішої їх реалізації.

Аукціони проводять спеціальні фірми, які працюють головним чином на комісійних засадах, а також брокерські фірми та асоціації.

Ярмарки – це торги, ринки товарів, які періодично організовуються у встановленому місці. Вони є надзвичайно важливим елементом ринкової інфраструктури і бувають всесвітніми, міжнародними, регіональними, національними та місцевими. Свого часу вони відігравали важливу роль в економічному житті країн Західної Європи. З розвитком суспільного виробництва, розширенням торговельно-обмінних операцій, посиленням конкуренції з центрів привозу великих партій наявного товару ярмарки перетворилися на ярмарки-виставки зразків товарів, які можна замовити.

Роздрібна торгівля – це діяльність з продажу товарів чи послуг безпосередньо кінцевим споживачам для їх особистого споживання.

Роздрібні торговельні підприємства класифікують за чотирма ознаками:

1) за пропонованим асортиментом – спеціалізовані магазини, універмаги, універсами, магазини товарів повсякденного попиту, торговельні комплекси та роздрібні підприємства послуг;

2) за цінами – магазини знижених цін, склади-магазини, магазини-демонстраційні зали, що торгують за каталогами;

3) за характером обслуговування – торгівля на замовлення, торговельні автомати тощо;

4) за власністю – корпоративна, державна, кооперативна, індивідуально-приватна торгова мережа.

Роздрібний торговець – головний суб’єкт товарного ринку. Через нього маса продукції та послуг від виробництва надходить до безпосереднього споживача. Саме в цій ланці завершується один цикл відтворення і починається інший. Отже, ефективність функціонування роздрібного торгового підприємця визначають ефективність функціонування суспільного виробництва загалом.

Гуртова (оптова) торгівля – це діяльність з продажу товарів гуртом (оптом) тим особам, хто купує їх для перепродажу або виробничого використання.

Гуртові (оптові) торговельні підприємці допомагають виробникам ефективно доставляти товари роздрібним торговельним підприємствам і промисловим споживачам, виконуючи функції збуту, стимулювання,

закупівель, формування товарного асортименту, складування, транспортування, фінансування та ін.

У гуртовій (оптовій) торгівлі виділяють такі основні напрями, які визначають її спеціалізацію, а також спеціалізацію товарних ринків:

– торгівля товарами народного споживання;

– торгівля засобами виробництва;

– торгівля сільськогосподарською продукцією.

Комерційно-посередницькі фірми – це оптові підприємства, які здійснюють оптову торгівлю за свій рахунок і з залученням кредитів, як із власних складів, так і зі складів виробника та інших оптових посередників. Організаційно, вони можуть об'єднувати декілька складських підприємств, транспортне господарство, цехи та дільниці по наданню додаткових і виробничих послуг.

Оптові бази – це підприємства, що організаційно об'єднують склади зі спільними енергетичними, транспортними та іншими комунікаціями, а також централізованими експедиційними, допоміжними службами, апаратом управління, які організовують складування і відправку продукції.

Оптові магазини – це підприємства, які максимально наближені до покупців, характеризуються невеликими масштабами оптової реалізації, наявністю торгового залу з виставленими зразками, великою питомою вагою продажу за готівку.

Аудиторська фірма – це організація, яка здійснює комплексну перевірку фінансово-господарської діяльності підприємств і організацій.

Аудиторські перевірки проводять за рішенням органів влади і управління, з ініціативи самої фірми або її засновників, акціонерів, вкладників. У всіх випадках аудит є незалежною експертизою, дані якої використовують як важливий фактичний матеріал (у тому числі доказ, компромат) при розгляді ділових відносин між різними суб'єктами. У країнах з ринковою економікою цей вид послуг широко практикується, в Україні ж сьогодні відбувається лише його становлення.

Холдинг – це компанія, яка володіє контрольними пакетами акцій інших компаній, що дає їй право контролю і управління їх діяльністю. Розрізняють два види холдингів: 1) **чистий** холдинг – для скуповування контрольних пакетів акцій інших компаній і управління їх діяльністю у власних інтересах; 2) **змішаний** холдинг – окрім управління діяльністю і контролю за іншими компаніями, здійснює певну підприємницьку діяльність – промислову, торговельну, транспортну, кредитно-фінансову та ін. Він створюється, як правило, у зв'язку із заснуванням підконтрольними компаніями дочірніх фірм або поглинанням ними інших акціонерних товариств. Холдингом є фактично кожна велика компанія або банк, які володіють контрольними пакетами акцій інших компаній.

Холдингові компанії існують в різних юридичних формах – акціонерне товариство, товариство з обмеженою відповідальністю, одноосібна компанія, державні організації.

Інвестиційний фонд – це елемент кредитної системи, який формує сукупність грошових або інших ресурсів з коштів населення, асоціацій, об'єднань, підприємств, організацій, державних установ для цільового використання (інвестування).

Джерело утворення інвестиційних фондів, залежно від форми власності, – податки і грошові збори, субсидії, позики, обов'язкові та добровільні пожертви підприємств, організацій і населення. Отже, сутність інвестиційних фондів – акумулювання коштів населення і використання їх для нагромадження, розвитку економіки, зростання коштів вкладників тощо.

Однією з функцій інвестиційних фондів у процесі приватизації державної власності є обслуговування обігу приватизаційних паперів при розміщенні їх населенням в об'єкти приватизації.

Інвестиційні фонди функціонують у формі державних організацій, акціонерних товариств, приватних установ. Управління ними здійснюють суб'єкти цих організацій (концерну, асоціації), правління, або конкретні громадяни. Як правило, головним органом управління інвестиційним фондом є загальні збори, конференція, сесія або конгрес. Фонд здійснює свою діяльність на підставі статуту.

Страхова компанія – це акціонерна, приватна або державна організація, яка страхує майно, комерційні операції, виробництво, житловий фонд та ін. Страхові фірми займаються також ощадною справою і підприємництвом. Зокрема, мобілізовані ними кошти населення вкладають у кредитні операції, надходження від яких становить більшу частину їх прибутку. Наприклад, страхові фірми Англії та США покривають понад 50% потреб промисловості цих країн у довготермінових кредитах. Вони також вкладають гроші безпосередньо у крупні та найприбутковіші компанії, володіють великими пакетами високодоходних заставних паперів під нерухоме майно, купують облігації державних позик. Здійснюючи ощадну, фінансову, кредитну, інвестиційну діяльність, страхові фірми суттєво впливають на функціонування ринкової економіки, сприяють підвищенню її ефективності.

В Україні цей високоефективний елемент ринкової інфраструктури поки що не діє. Страхова справа, фактично монополізована державою, виконує лише функцію акумулювання вільних коштів населення, що значно обмежує її вплив на економічну систему. Альтернативні страхові структури лише зароджуються. Отже, з часом вони впливатимуть на процес становлення і функціонування ринкової економіки.

Підприємствам України важливо, наскільки це можливо, зберегти зв'язки з колишніми партнерами в країнах СНД з метою реорганізації виробництва на новій основі. Необхідною умовою для відновлення цих зв'язків нерідко називають створення так званих фінансово-промислових груп (ФПГ), мета яких – розвиток співпраці між промисловими підприємствами.

Фінансово-промислова група – це об'єднання промислових підприємств з метою координації їх виробничих процесів, потоків капіталів, грошей, товарів та захисту спільних інтересів на ринках, на яких вони діють.

Безпосередня участь приватних або державних банків не є при цьому ні умовою для встановлення коопераційних зв'язків, ні гарантією їхньої ефективності.

Пайова участь підприємств як у зв'язках українських підприємств між собою, так і в їхніх зв'язках з іноземними підприємствами дає позитивні результати, якщо зумовлена прагненням самих підприємств, відповідає вимогам індустріальної логіки, не залежить лише від отримання державних кредитів і якщо кожне окреме підприємство зберігає при цьому необхідний мінімум незалежності. Важливо, щоб обмін товарами та послугами між цими підприємствами не обкладався бартерним податком. У разі штучного створення фінансово-промислових груп під контролем міністерств виникає загроза, що таке об'єднання буде тимчасовим (з метою отримання субсидій), а відтак не орієнтуватиметься на середньотермінові цільові показники збуту і прибутків.

Установи служби зайнятості – це елементи ринкової інфраструктури, які сприяють швидкому переміщенню робочої сили, забезпеченню ефективної зайнятості працездатного населення як всередині країни так і за її межами. В Україні відповідно до основ законодавства про працю, питаннями зайнятості населення відає державна служба зайнятості, яка здійснює пошук робочих місць та працевлаштування, регулює процеси зайнятості на території, веде профорієнтаційну роботу, підготовку та перепідготовку кадрів, організовує громадські роботи, виплачує допомогу при тимчасовій незайнятості, допомагає з переселенням до інших районів у разі появи там вакансій.

Переважна частина функцій з управління зайнятістю передається у райони та міста з власними центрами зайнятості. Вони виконують комплекси робіт – аналіз, прогноз, розробку програм зайнятості, надають професійні консультації, здійснюють підготовку та працевлаштування.

Державний фонд сприяння зайнятості населення є самостійною системою і створюється на місцевому рівні у розмірі не менше 3% від обсягів місцевих бюджетів, обов'язкових внесків підприємств, добровільних внесків громадських організацій, громадян, зарубіжних фірм, інших надходжень, а також служб зайнятості, які вони одержують за надання платних послуг підприємствам та організаціям. З нього виплачуються компенсації при втраті роботи, особливі гарантії працівникам, що вивільняються з виробництва, працівникам, трудовий договір з якими був розірваний з ініціативи підприємця чи підприємства у зв'язку зі змінами в організації праці, ліквідацією, реорганізацією, перепрофілюванням установ та організацій.

Питання до самоконтролю та дискусії:

1. В чому полягає економічний зміст інфраструктури? До чого призводить її розвиток та удосконалення?
2. В чому різниця між категоріями соціальна та економічна інфраструктура? Обґрунтуйте свою відповідь.
3. Наведіть приклади виробничої та наукової інфраструктури.
4. В чому специфіка діяльності небанківських кредитних установ? За рахунок чого вони витримують конкурентну боротьбу в кредитному секторі з банками?
5. В чому принципове значення діяльності бірж, яке значення вони мають для економічної системи?
6. Розкрийте сутність та ознаки економіко-географічного місцезнаходження інфраструктури.
7. Дайте розгорнуту характеристику біржі.
8. В чому відмінність біржі від торгового дому?
9. В чому специфіка страхової діяльності, як елемента кредитного сектору економіки?
10. Що слід відносити до емісійної системи?
11. Яким чином холдинг впливає на соціальну активність національної економіки?
12. Що таке аудит? В чому полягає різниця аудиторської перевірки приватних і бюджетних установ?

Тестові завдання:

Результатом діяльності інфраструктури є:

а) товар
б) послуга
в) продукт
г) цінні папери
д) люб’язність

Основною функцією інфраструктури є:

а) доведення товару безпосередньо до споживача
б) реалізація товару за високими цінами
в) організація монополії
г) контроль за обсягами імпорту
д) всі відповіді вірні

Інфраструктура ринку, це:

а) сукупність компаній і організацій
б) певний обсяг фізичних і юридичних осіб
в) нагромаджений обсяг виробничих фондів
г) система економічних відносин
д) всі відповіді невірні

Яку діяльність включає в себе оптова торгівля?
а) з продажу товарів
б) видача пенсій, субсидій
в) консалтингові послуги
г) пошиття одягу
д) фінансове посередництво

Головним елементом фінансової інфраструктури є:
а) інвестиційний фонд
б) страхова компанія
в) комерційний банк
г) холдинг
д) позиково-ощадна асоціація

До функцій інфраструктури не відноситься:
а) доведення товарів до безпосереднього споживача
б) забезпечення зворотного зв'язку між виробництвом і споживанням
в) перерозподіл ресурсів між різними галузями та всередині їх
г) акумуляція тимчасово вільних грошових та інших ресурсів, регулювання грошового обігу
д) правильна відповідь відсутня

Периферійне економіко-географічне місцерозташування відноситься до розташування:
а) стосовно елементів суспільного відтворення
б) стосовно району, області, країни
в) залежно від масштабів (або дистанційності) об'єктів
г) стосовно цільового призначення об'єкта
д) відповідно до територіально-адміністративного поділу

До емісійної системи належить:
а) торгово-промислова палата
б) холдинг
в) Центральний банк
г) страхова компанія
д) державна акціонерна компанія

Продаж унікальних товарів відбувається в межах:
а) біржі
б) торгового дому
в) виставкового комплексу
г) аукціону
д) всі відповіді невірні

Суб'єкт інфраструктури, на якому фірма власноруч здійснює торгові операції має назву:
а) біржа
б) торговий дім
в) холдинг
г) фінансово-промислова група
д) інвестиційний фонд

На якому елементі ринкової інфраструктури відбувається торгівля робочою силою:
а) біржа
б) торговий дім
в) кредитна спілка
г) ярмарок
д) банк

Добровільним і примусовим може бути:
а) банк
б) аукціон
в) холдинг
г) інвестиційний фонд
д) всі відповіді вірні

Перевірку використання бюджетних фондів здійснюють за допомогою:
а) інвестиційних фондів
б) холдингів
в) аудиторських компаній
г) фінансово-промислових груп
д) адвокатських контор

Активну діяльність через володіння акціями інших компаній здійснює:
а) інвестиційна компанія
б) кредитна спілка
в) комерційний банк
г) холдинг
д) аудиторська компанія

Спеціалізована ринкова інфраструктура:
а) здійснює торгівлю певними групами товарів
б) забезпечує функціонування ринкових відносин взагалі
в) сприяє розвитку комунальної інфраструктури
г) всі відповіді невірні
д) всі відповіді вірні

Глава 6. РЕГУЛЮВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

СТРУКТУРА:

6.1. Чинники, що впливають на стан національної економіки. Економічна безпека країни.
6.2. Національні інтереси та загрози національній безпеці.
6.3. Економічна система.
6.4. Господарський механізм, його типи.
6.5. Об'єктивна необхідність, сутність та функції державного регулювання економіки (ДРЕ).
6.6. Форми та інструменти ДРЕ.
6.7. Основні напрями економічної політики та її завдання.
6.8. Макроекономічна стабілізація.

Питання до самостійного реферативного опрацювання:

1. *Державне регулювання фондового ринку.*
2. *Міжгалузевий баланс виробництва та розподілу продукції.*
3. *Державне регулювання інвестиційних процесів.*
4. *НТП та інновації як об'єкти державного регулювання економіки.*

Ключові терміни: економічна система, господарський механізм, економічна безпека країни, національні інтереси, державне регулювання економіки, форми та інструменти регулювання національної економіки, екстерналії (зовнішні ефекти, витрати переливу), адміністративне, правове та економічне регулювання, неформальні методи регулювання економіки, основні напрями економічної політики, донорські, інституціональні та протекціоністські методи регулювання економіки, макроекономічна стабілізація, антимонопольна політика.

Терміни та категорії для повторення або самостійного вивчення: *ринкове саморегулювання, економічна кон'юнктура, економічний прогрес, стійкість економіки, соціальне партнерство, амортизація, фінансування, ціна, інвестиції, інновації, монополія, трудові ресурси, конкурентоспроможність, експорт, імпорт, акція, біржа, корпорація, ринок праці.*

6.1. Чинники, що впливають на стан національної економіки. Економічна безпека країни

На функціонування національної економіки системно здійснюють вплив низка чинників:

- стан, рівень розвитку внутрішнього ринку, чинники його саморегулювання;
- регулювання національної економіки з боку держави;
- міжнародна економічна кон'юнктура (стан ринкового середовища);
- економічна політика інших країн;
- діяльність транснаціональних корпорацій, міжнародних економічних організацій та установ.

Визначальним чинником економічного розвитку держави є досягнення її економічної безпеки. *Безпека* як система корінних, типових властивостей будь-якої країни втілює в собі усі сфери різних галузей життєдіяльності та розвитку людини, суспільства, держави і природи. В цілому, **безпеку** можна визначати як якісну характеристику об'єкта (системи), здатність об'єкта до існування і розвитку, його захищеність від внутрішніх та зовнішніх загроз. Місце, роль та пріоритет кожного елементів безпеки визначаються обставинами, що реально складаються на певний період часу всередині й зовні об'єкта. Зі зміною ситуації життєво важливого значення об'єктивно можуть набувати різні її властивості.

При визначенні економічної безпеки національної економіки слід розмежувати поняття національної безпеки, економічної безпеки та економічної безпеки держави.

Національна безпека будь-якої **держави** – це системна категорія права, політичної економії та політології, яка тісно пов'язана з категоріями територіальної єдності й недоторканності, агресії та примусу, економічної незалежності та економічного суверенітету тощо. Тобто, це здатність держави ефективно протидіяти впливу наявних чи потенційних загроз її існуванню і незалежному розвиткові. При цьому необхідно зауважити, що системоутворюючим елементом, основною складовою поняття „національна безпека" є поняття „*нація*". Саме з нього випливає розуміння, чому саме безпека є національною, а не державною чи суспільною [1, С.376].

Економічна безпека є провідною складовою національної безпеки. Вона відображає причинно-наслідковий зв'язок між економічною могутністю країни, її воєнно-економічним потенціалом та національною безпекою. Цей зв'язок передбачає з боку держави свідоме підтримання певних пропорцій між нагромадженням валового внутрішнього продукту і військовим будівництвом для забезпечення кількісних та якісних параметрів обороноздатності.

Економічна безпека держави – це спроможність національної економіки забезпечити свій вільний і незалежний розвиток, стабільність

громадянського суспільства та його інститутів, достатній оборонний потенціал країни за всіляких несприятливих умов і варіантів розвитку подій, а також здатність держави до захисту національних економічних інтересів від зовнішніх і внутрішніх загроз.

Виділяють передусім **три основні складові** економічної безпеки:

1. Економічна незалежність, що означає насамперед можливість здійснення державного контролю за національними ресурсами, спроможність використовувати національні конкурентні переваги для забезпечення рівноправної участі у міжнародній торгівлі.

2. Стійкість і стабільність національної економіки передбачає міцність і надійність усіх елементів економічної системи, захист усіх форм власності, створення гарантій для ефективної підприємницької діяльності, стримування дестабілізуючих факторів.

3. Здатність до саморозвитку і прогресу, тобто спроможність самостійно реалізовувати і захищати національні економічні інтереси, здійснювати постійну модернізацію виробництва, ефективну інвестиційну та інноваційну політику, розвивати інтелектуальний і трудовий потенціал країни.

Належний рівень економічної безпеки досягається здійсненням єдиної державної політики, підкріпленої системою скоординованих заходів, адекватних внутрішнім та зовнішнім загрозам. Без такої політики неможливо домогтися виходу з кризи, примусити працювати механізм управління економічною ситуацією, створити ефективні механізми соціального захисту населення.

Зокрема, до **основних принципів** забезпечення економічної безпеки України відносять:

• дотримання законності на всіх етапах забезпечення економічної безпеки;

• баланс економічних інтересів особи, сім'ї, суспільства, держави;

• взаємну відповідальність особи, сім'ї, суспільства, держави щодо забезпечення економічної безпеки;

• своєчасність і адекватність заходів, пов'язаних із відверненням загроз і захистом національних економічних інтересів;

• надання пріоритету мирним заходам у вирішенні як внутрішніх, так і зовнішніх конфліктів економічного характеру;

• інтеграцію національної економічної безпеки з міжнародною економічною безпекою.

До **об'єктів** економічної безпеки відносять не тільки державу, її економічну систему, а й суспільство та особистість. **Суб'єктами** економічної безпеки України є центральні державні органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи та організації різних форм власності.

6.2. Національні інтереси та загрози національній безпеці

Серед найважливіших національних економічних інтересів, від реалізації яких залежить майбутнє України, добробут і процвітання нації, співробітники Національного інституту стратегічних досліджень виділяють наступні:

- створення самодостатньої, конкурентоспроможної, соціально спрямованої, потужної національної економіки;
- створення надійної системи економічної безпеки України, забезпечення можливості самостійного, прогресивного національно-економічного розвитку;
- здійснення структурної перебудови економіки;
- забезпечення ефективного розвитку національної промисловості;
- здійснення державою протекціоністських заходів, спрямованих на підтримку національного товаровиробника;
- істотне зменшення енергомісткості і матеріаломісткості ВВП;
- здійснення кардинальної модернізації виробництва та розвиток його наукомістких галузей;
- створення замкнених циклів виробництва стратегічно важливої продукції, зокрема, військової техніки та озброєння;
- пошук і освоєння родовищ нафти, газу, вугілля, золота, алмазів тощо;
- забезпечення альтернативних джерел надходження нафти і газу;
- створення потужного воєнно-промислового комплексу, зокрема, ракетно-космічної галузі;
- збереження та розвиток інтелектуального та науково-технічного потенціалів України;
- закріплення за Україною її загальносоюзної частки зовнішнього державного боргу та активів (золотого запасу, алмазного і валютного фондів, фінансових ресурсів, майна за кордоном, боргів іноземних держав);
- створення достатніх запасів державних золотовалютних резервів;
- здійснення політики енерго- та ресурсозаощадження;
- здійснення прогресивних економічних перетворень на базі власної моделі реформ;
- здійснення широкого комплексу інституційних змін з метою динамічного розвитку національної економіки;
- здійснення реформи податкової системи, посилення стимулюючого впливу податків на розвиток виробництва;
- забезпечення фінансової стабілізації, подолання кризи неплатежів;
- подолання інфляції;
- проведення земельної реформи, підтримка фермерських господарств;

• здійснення реформи агропромислового комплексу, відродження села;

• забезпечення конвертованості національної грошової одиниці;

• залучення внутрішніх інвестиційних ресурсів до розвитку національної економіки;

• зростання добробуту українських громадян;

• вирішення державою соціальних проблем (безробіття, бідність, злочинність, житлове забезпечення тощо);

• забезпечення населення продовольчими товарами, поліпшення якості та структури споживання;

• розвиток внутрішнього ринку та внутрішнього попиту;

• проведення рішучої боротьби з „тіньовою" економікою;

• створення соціально-однорідного середовища в усіх регіонах держави, усунення дисбалансу в їхньому соціально-економічному розвитку;

• забезпечення зайнятості населення та високого рівня трудових ресурсів;

• створення рівних соціальних та економічних можливостей для всіх громадян України;

• здобуття Україною належного місця у світовому розподілі праці та міжнародній торгівлі, інтеграція у світове господарство;

• побудова економічних відносин з іншими країнами на засадах рівноправності та взаємовигідності;

• забезпечення конкурентоспроможності вітчизняної продукції;

• удосконалення товарної структури експорту та імпорту;

• забезпечення географічної збалансованості експорту та імпорту;

• нарощування експортного потенціалу, забезпечення позитивного сальдо зовнішньоторговельної діяльності;

• підтримка вітчизняних експортерів, сприяння виробникам імпортозамінної продукції, особливо критичного імпорту;

• захист національного ринку від несприятливої дії світової кон'юнктури та іноземної конкуренції;

• ефективне використання Україною свого вигідного географічного положення для здійснення міжнародного транзиту.

Концепція національної безпеки України пропонує лише один національний інтерес, що прямо стосується економічної безпеки України, а саме – створення самодостатньої соціально орієнтованої ринкової економіки, яке передбачає втілення в життя пріоритетів, що запропоновані вище.

Гарантом захисту національних економічних інтересів повинна виступати держава. Однак в Україні ще відсутні чітко визначені національні економічні інтереси, не сформовано їхню цілісну систему. Це дає змогу урядовцям різних рівнів виправдовувати свої дії, запевняючи, що вони повністю відповідають національним економічним інтересам.

Для створення цілісної системи національних, економічних інтересів та їх ефективного функціонування насамперед необхідно:

• створити відповідну нормативну базу;

• проводити моніторинг національних економічних інтересів та їх моделювання;

• створити банк даних щодо національних економічних інтересів;

• забезпечити баланс національних економічних інтересів та їх гармонійне поєднання.

Серед першочергових проблем забезпечення економічної безпеки є відстеження й оцінка рівня загроз пріоритетним національним інтересам, а отже їх взаємозалежність: розрахунок сумарного потенціалу, розкриття закономірності в системі „пріоритети національних інтересів – загрози".

Загрозами економічній безпеці України слід вважати фактори, що безпосередньо чи у перспективі унеможливлюють або ускладнюють реалізацію національних економічних інтересів, створюючи перешкоди на шляху нормального розвитку економіки і небезпеку незалежному державному існуванню та добробуту народу.

Загрози економічній безпеці України набули, на жаль, перманентного характеру і провокують її критичний стан за цілим рядом основних критеріїв. Тому завдання усіх суб'єктів національної економіки зараз полягає у створенні надійної системи блокування та упередження економічних загроз, яка б забезпечувала її стабільність та розвиток.

Виходячи з ситуації в українській економіці, а також з тенденцій, які спостерігаються в процесі її реформування, можна виділити стрижневі внутрішні та зовнішні загрози економічній безпеці України.

Внутрішні загрози:

• відсутність на державному рівні розробленої концепції та системи економічної безпеки;

• низький рівень науково-технічного потенціалу, втрата лідерства на важливих напрямках науково-технічного розвитку;

• високий рівень зношеності матеріально-технічної бази багатьох економічних галузей, передусім матеріального виробництва;

• усунення держави від монополії у виробництві й реалізації алкогольних напоїв та тютюнових виробів, необґрунтована лібералізація зовнішньоекономічної діяльності;

• надто різка диференціація у доходах та споживанні населення, зростання рівня бідності, високий рівень безробіття;

• негативна, антисоціальна політика у сфері приватизації, що призводить до значного заниження вартості об'єктів приватизації;

• криміналізація економіки, зростання її „тіньового" сектора, поширеність організованої злочинності на ключові галузі економіки України;

• високий рівень корупції у державно-управлінській сфері;

• недосконаліть законодавства у сфері економічних відносин та механізмів формування економічної політики;

• низький рівень заробітної плати, відсутність мотивації до праці тощо.

Зовнішні загрози:

• зниження інвестиційних надходжень в економіку держави;

• значна частка сировинного експорту у зовнішньоекономічній діяльності та втрата традиційних ринків збуту;

• залежність забезпечення України від імпорту продовольчих товарів, товарів повсякденного попиту, технологічної продукції стратегічного значення;

• скуповування іноземними фірмами підприємств України з метою усунення їх як із зовнішніх, так і з внутрішніх ринків збуту;

• негативний вплив на національну економіку світових фондових, фінансових та валютних ринків;

• високий рівень зовнішнього боргу тощо.

Загрози економічній безпеці у перспективі породжують стратегічні та національні ризики. Кожній загрозі відповідає певний ступінь ризику. Необхідність визначення ступенів ризику значною мірою зумовлена питанням визначення прийнятного рівня безпеки. Кількісний вимір різних видів загроз за рахунок визначення рівня ризиків дає можливість порівнювати ці види загроз між собою і, відповідно, визначати рівень безпеки – ступінь їх захищеності.

Національні ризики – це імовірність втрати державою частини своїх ресурсів, недоотримання доходів або появи додаткових витрат у результаті здійснення певної діяльності в умовах невизначеності; вони визначають нестабільність внутрішнього стану країни, що впливає на результати діяльності підприємств.

Вони включають у себе стандартні ризики, які мають певну ступінь вірогідності настання, що характеризують стан розвитку економіки та політики даної країни, а також сукупність специфічних ризиків, характерних для розвитку даної країни.

До **стандартних ризиків** будь-якої країни відносять такі:

- природні;
- країнові;
- політичні;
- загальноекономічні;
- фінансові.

Враховуючи спектри викликів та загроз національній безпеці, а також рівень наукових, правових і технічних розробок стосовно проблем безпеки, розрізняють такі **диференційовані стратегічні ризики***:*

- вибору державного та соціального устрою;
- соціально-політичного розвитку;
- економічні;
- глобальних і регіональних воєнних конфліктів;
- демографічні;
- розвитку науково-технічного і оборонного потенціалу;
- природно-техногенних катастроф;
- тероризму;
- технологічного розвитку;
- екологічні.

6.3. Економічна система

Економічна система – це особливим чином упорядкована, скоординована система зв'язку між суб'єктами національної економіки. Виділяють такі її типи: *чисто ринкова, адміністративно-командна (АКС), змішана ринкова економіка, перехідна і традиційна*.

У процесі еволюції нації залежно від конкретно-історичних та ідеологічних умов і ступеня свого розвитку використовували два принципово відмінних механізми організації економіки: на основі приватної власності на засоби виробництва і результати праці та на основі неприватної власності на капітал і результати господарської діяльності. Вид власності визначає і механізм управління економікою. Для неприватної (державної) власності характерним є централізоване (державне) управління, для приватної – самоуправління конкретних виробників. Економічна система з централізованим управлінням отримала назву „планова (командно-адміністративна) економіка". У системах цього типу координування праці окремих індивідуальних працівників відбувається переважно позаекономічними методами, через прямий примус. Товарно-грошові відносини і стимули є другорядними, підпорядкованими. Управління економікою здійснюється на основі затверджених планів і директив, які доводять до виробників.

Економічна адаптація – пристосування економічної системи до нових умов господарського життя, ринкової кон'юнктури, соціально-економічних пріоритетів.

Економічна система, побудована переважно на приватній власності, спирається на широку господарську самостійність товаровиробників, які діють на свій страх і ризик. Засобом координації праці в цих системах є товарно-грошові відносини і конкуренція, які диктують товаровиробникам певний спосіб дії.

Україні належить здійснити перехід від планової до ринкової економіки з системою приватної власності та самоуправління виробників.

Економічна система формується під впливом об'єктивних (економічні закони) і суб'єктивних (певні ідеологічні системи) факторів. Найадекватнішою за господарським змістом (відповідністю механізму формування структури праці, капіталу, створеного продукту потребам суспільства) і суспільним призначенням є економічна система, в якій ці фактори узгоджено. Оскільки економічні закони діють об'єктивно і незмінно, то ідеологічні системи повинні формуватися згідно з вимогами цих законів, що потребує їх пізнання і з'ясування їхньої дії. Превалювання форми економічної системи над її господарським змістом призводить до кризових явищ. Зміст економічної системи повинен відображати зміст праці і життєдіяльності індивіда, груп індивідів і суспільства загалом. Люди створюють виробництво задля розв'язання своїх проблем і тільки через економічну доцільність можуть використовувати найвигідніші форми його організації.

Світовій практиці відомі приклади створення економічних систем як за економічним змістом (за ефективністю виробництва), так і за господарською формою (колективне виробництво на усуспільненій власності). Однак і в першому, і в другому випадках базою становлення та розвитку національної економічної системи є основне економічне відношення: відношення людини до власності на засоби виробництва і результати праці. В обох випадках до уваги береться **економічний інтерес**: у першому випадку – людини-працівника, у другому – всього суспільства. В першому випадку вважається, що **спонукою (економічним стимулом)** до виробництва є ***приватний інтерес*** людини, в другому – ***суспільний інтерес***.

Різні підходи до організації економічної системи зумовили принципові відмінності внутрішньої організації їх виробництва, розподілу і обміну. Механізми реалізації господарських процесів у цих системах були неоднаковими, а отже, різними були й відповідні результати.

Економічна система будь-якого типу охоплює декілька підсистем, зокрема:

– систему виробництва;
– систему розподілу;
– систему обігу;
– систему споживання;
– систему державного і соціального розвитку.

У *системі виробництва* створюється національний продукт, його вартість; у *системі обігу* відбувається реалізація національного продукту, яка забезпечує відшкодування витрат виробництва і отримання прибутку в системі виробництва і системі обігу; *система державного і соціального розвитку* функціонує на основі перерозподілу прибутків і доходів через державний бюджет, отриманих у перших двох системах. Отже, питання вибору типу економічної системи зводиться до обґрунтування перерозподілу функцій управління в суспільстві і економіці між власниками капіталу та державою за принципом: виробники самостійно управляють процесом виробництва продукту і його реалізації, а держава обмежується управлінням державними справами та соціальним захистом тих, хто його потребує. Оскільки процес виробництва товарів і послуг та їх обмін, які здійснюються суто ринковими методами, супроводжуються гострими соціальними конфліктами, запобігти їм або послабити їх може держава, певною мірою впливаючи на економічні процеси. Отже, вона є необхідним інструментом регулювання економіки, але економіка функціонує на основі товарно-грошових відносин. У цьому полягає магістральний шлях сучасного прогресу не в одній окремій країні, а в цілому світі.

Сама власність ще не визначає економічного змісту виробництва і процесів обігу, але вона є основою формування відносин, що забезпечують відповідний господарський зміст.

Власність – це система економічних відносин з приводу володіння, користування і розпорядження майном. Власність – об’єктивна економічна категорія. Водночас вона органічно обумовлюється її суб’єктом.

Специфічною властивістю власності є здатність приносити прибуток і нагромаджуватися чи розширюватися завдяки цілеспрямованій праці. Об'єкт власності як фізична річ сам не може приносити прибуток і нагромаджуватися, це можливо лише за відповідного спонукання до праці її суб'єкта (власника або користувача) через механізм економічного інтересу, що забезпечує остаточний результат – отримання прибутку чи доходу. Саме завдяки прибутку чи доходу власник має змогу відтворити і розширити об'єкт власності, а користувач – збільшити свою заробітну плату. Найефективніше цей механізм функціонує за збігу інтересів власника і користувача.

Володіння характеризує необмежену в часі належність об'єкта власності певному суб'єктові, фактичне панування суб'єкта над об'єктом власності.

Відчуження – процес перетворення діяльності та здібностей людини на самостійну силу, уречевлення результатів праці з перетворенням власності суб'єктів на об'єкти економічних відносин.

Домінуючий об'єкт власності – характеристика розвитку продуктивних сил; визначальний чинник, навколо якого будуються процеси обміну. В певних умовах може виконувати функції грошей.

Економічний інтерес є рушійною силою виробництва або надання послуг. Пріоритетна ланка в діалектичній єдності суб'єкта власності і його економічного інтересу – суб'єкт власності, який і формує свій інтерес, свої наміри. Практика доводить: чим конкретнішим є власник засобів виробництва, тим виразнішим є його інтерес і тим раціональніше та ефективніше функціонують матеріальні та грошові ресурси для реалізації цього інтересу.

З урахуванням цих відмінностей виділяють два типи національних економік.

1. Економіка, в якій домінує приватна власність (пряме невід'ємне право конкретної особи на засоби виробництва, землю, створений продукт).

2. Економіка, сформована на неприватній (суспільній) власності (опосередкованому праві конкретної особи на засоби виробництва, землю, створений продукт).

Виділяють такі **форми приватної власності**:

– індивідуальна (суб'єктом власності є одна особа);

– сімейна (суб'єктом власності є сім'я, родина власників);

– колективна або корпоративна (індивідуальні, сімейні, групові власники передають свою власність у колективне управління).

Форми неприватної власності:

– державна (суб'єктом власності є держава, для господарського використання об'єктів державної власності вона наймає відповідну робочу силу);

– кооперативна (суб'єктом власності є група осіб, об'єднаних на основі майнової пайової участі в кооперативі. Створена і розширена ними власність є спільною);

– колективна (державна власність інтегрується в об'єднання, концерни, корпорації, а кооперативна – у спілки, союзи тощо). Суб'єктами власності є відповідно держава і кооперативи. Можливі корпоративні утворення державної та індивідуальної чи сімейної власності на основі акціонування.

Економічні системи різняться видом власності і суб'єктом власності. Суб'єктом приватної власності є конкретна особа, неприватної – суспільство. Вид власності визначає систему управління нею: приватна власність передбачає, що капіталом управляє його власник, неприватна власність вимагає централізованого або директивного управління суспільним капіталом і створеним продуктом. Відповідно відмінні й функції виробників та споживачів у процесі відтворення виробництва.

Центральними суб'єктами ринку є власники капіталу, підприємці, домашні господарства і держава. Обсяг і структура товарного виробництва визначаються потребами домашніх господарств і держави. Власне суспільні потреби є сигналом для виробників: для кого виробляти, що виробляти, як виробляти і скільки виробляти. На ринку ресурсів виробники купують потрібне устаткування, сировину, матеріали, працю, технології і здійснюють виробництво товарів, яких потребує суспільство. Конкуренція підказує, як здійснювати виробництво, які застосовувати технології, як знизити витрати і отримати прибуток, де реалізувати свої товари. Ринок товарів показує, скільки і яких товарів потребують домашні господарства і держава. Тобто на кожному ринку кожний його суб'єкт реалізовує власні інтереси. Важливо, щоб ринкові умови були сприятливими для цього, інакше можливий спад виробництва і зниження доходів.

Найменше відчуження суб'єкта власності від об'єкта власності пропорційно знижує його (суб'єкта) інтерес до високоефективної праці та виробництва.

Більше того, відсутність можливості у суб'єкта праці задовольнити життєво необхідний інтерес неминуче спонукає його до „тіньових" форм задоволення своїх економічних чи соціальних потреб, до правопорушень.

У приватної власності є конкретний суб'єкт, який не відчужений від об'єкта власності і має чітко визначений інтерес з матеріалізованими кількісними та якісними параметрами, з відповідною стратегією і тактикою їх досягнення. Інтерес суб'єкта приватної власності поширюється на весь процес відтворення: зниження витрат виробництва; оптимізація оплати праці і узалежнення її від затрат праці та її продуктивності; збільшення чистого прибутку чи доходу. Неприватна власність має неконкретизованого власника, суб'єкти праці відчужені від об'єкта власності, а їхні інтереси звужуються до розміру заробітної плати.

Світова практика господарювання доводить, що з огляду на інтереси індивіда, колективу і суспільства адекватно повинні виявлятися види власності у різних формах. Це не означає, що форми їх вияву мають жорстко встановлені пропорції. Навпаки, їх співвідношення повинно бути таким, щоб чутливо реагувати на корективи, які вносять відповідні економічні та

соціальні процеси, тобто ці співвідношення повинні бути структурно динамічними і соціально та економічно згармонізованими.

Важливою умовою гармонізації структури, сприятливого та ефективного функціонування пропорцій видів і форм власності є їх антимонопольний характер. Створення умов для їх **конкуренції** – запорука сприятливого впливу видів і форм власності на зростання обсягів виробництва і підвищення якості продукції.

Особливістю двох видів власності незалежно від їх форм є різні підходи до управління, розподілу, обміну в межах кожного виду. Це зумовлено передусім тим, що різні види власності спонукають до неоднакової міри вираження економічного інтересу, можливостей його досягнення.

Приватна і неприватна власність формують відмінні системи свідомості у виробників-власників і виробників-невласників, системи залучення кожного з них до процесу виробництва, їх ставлення до праці та її результатів, системи управління і регулювання тощо, які в підсумку позначаються на остаточних результатах праці, виробництва, обміну і розподілу.

Для кожного типу економічної системи характерні свої організаційні форми власності, управління, розподілу, обміну і відповідні ознаки їх вияву через процеси виробництва, якість продукції, структури національних економік тощо.

Найістотніші відмінності двох типів національних економік такі: в економіці, заснованій на приватній власності, виробник вільно розпоряджається своїм продуктом, реалізуючи його на ринку, тобто є продавцем, а споживач – покупцем; акт купівлі-продажу відбувається на ринку за узгодженою між ними ціною. В економіці, що базується на неприватній (суспільній) власності, виробництво, розподіл і споживання продукту здійснюються централізовано, за планом. Вільного ринку не існує, розподіл продукту і ціни його реалізації регламентує держава. Отже, перший тип – економіка ліберально-ринкова, другий – економіка регламентовано-планова.

В основі **командно-адміністративної** національної економіки – неприватна (суспільна) власність на засоби виробництва (капітал) і на створений продукт. Суб’єктом неприватної (суспільної) власності є держава, місто, кооператив тощо. Відповідно до форми неприватної власності створюється система управління виробництвом товарів чи послуг держави, міста, кооперативу тощо. За своєю організаційною суттю ця система є централізованою, вертикальною і, як правило, однотипною для всіх сфер діяльності.

Командно-адміністративна економіка (державний соціалізм) – це тип економічної системи, який визнає існування лише державної власності на засоби виробництва, підприємницька ініціатива індивіда при цьому заборонена. Головною рушійною силою економічного розвитку при цьому є державний інтерес. Держава за допомогою централізованого планування

визначає обсяги виробництва, систему розподілу товарів, використання ресурсів і методологію ціноутворення.

Вертикальна система управління – суворо ієрархічна система управління, в якій вища інстанція директивно передає завдання для виконання нижчій.

У таких системах управління праця окремих індивідуальних працівників координується переважно позаекономічними методами, прямим примусом. Товарно-грошові відносини і стимули є другорядними, підпорядкованими. Регламентовано-планова економіка передбачає існування сильного центру, роль якого бере на себе держава або інша влада, спроможна нав'язати суспільству свою волю. Класична централізована економічна система існувала у колишньому СРСР. Висока централізація економіки досягалася тут на основі державної власності на засоби виробництва і обмеження ринкових регуляторів державними структурами. Державна влада була домінуючим фактором організації виробництва і розподілу продукту. Жорстка регламентація і дисципліна за такої системи перетворюють виробників на „гвинтиків" державної машини, обмежують розвиток і вияв внутрішнього потенціалу людини, породжують апатію, покірність і байдужість. Примусовий характер праці, відсутність зацікавленості в її результатах гальмують підвищення ефективності виробництва.

Функціонування регламентовано-планової економіки вимагає багаточисельної армії чиновників, які доводять команди центру до виконавців. Це до краю загострює внутрішні суперечності, і постає питання про необхідність удосконалення соціально-економічної системи.

Чисто ринкова економіка базується на приватній власності на капітал і створений продукт, лібералізації виробничої діяльності, пошуку партнерів, реалізації створеного продукту тощо. Вона спирається на широку господарську самостійність товаровиробників, які здійснюють виробництво на свій страх і ризик. Засобом координації праці в цій системі є товарно-грошові відносини і конкуренція, що диктують товаровиробникам певний спосіб дії, тобто ринок.

Ліберально-ринковий тип економіки, створюючи стимули до праці, забезпечує високу гнучкість виробництва, швидкі структурні зміни, а це сприяє високим темпам розвитку продуктивних сил, відкриває широкий простір для науково-технічного прогресу.

Чиста ринкова економіка (чистий капіталізм) – це тип економічної системи, який характеризується приватною власністю на економічні ресурси. При цьому поведінка кожного суб'єкта економічних відносин мотивується його особистими інтересами, а головною рушійною силою економічного розвитку є конкуренція. Держава при цьому не втручається в економічні процеси, ціноутворення відбувається стихійно, внаслідок взаємодії попиту і пропозиції.

Водночас ринкова економіка є жорсткою формою організації виробництва, її негативні риси – численні банкрутства підприємств, постійна загроза безробіття, а отже, позбавлення джерела існування багатьох членів

суспільства. Матеріальні стимули в цих системах нерідко не пов'язані з трудовими зусиллями, а визначаються винятково успіхами на ринку. ***Конкуренція***, яка є „двигуном" ринку, створює специфічні суспільні відносини, що заохочують прагматизм, індивідуалізм і егоїзм. Навіть найбагатшим країнам з ринковою економікою не вдається подолати бідність, злочинність, наркоманію, а в країнах з невисоким рівнем добробуту, де економічний прогрес досягається ціною жорсткої експлуатації, незабезпеченості, соціальної незахищеності значної частини населення, ці явища є набагато масштабнішими. Все це свідчить про те, що ринок, ринкові відносини самі по собі не є соціально справедливими, вони є лише засобом забезпечення вищого рівня розвитку продуктивних сил.

Ліберально-ринковий тип економіки зорієнтований на ефективність виробництва і пов'язані з нею механізми реалізації, а регламентовано-плановий – на форму її організації і створення відповідної інфраструктури та засобів для її обслуговування.

У світовій практиці господарювання ці два типи господарських систем співіснували в економічному суперництві. Планова система неспроможна була конкурувати з високоефективною ринковою, і з початку 90-х років XX ст. країни, де вона існувала, почали трансформування своєї економіки в економіку ринкового типу.

Традиційна (натуральна) економіка існувала за часів феодалізму та рабовласницького ладу, в умовах, коли засобами виробництва володіла одна особа (рабовласник, феодал), обмін товарами між окремими домогосподарствами був обмеженим і мав переважно характер бартеру, кожне домогосподарство забезпечувало себе усім необхідним для життя. Економічні процеси при цьому регулювались за допомогою звичаїв, традицій, релігійних догм тощо. Вона характеризується такими рисами: низький рівень економічного і соціального розвитку суспільства; багатоукладність економіки з переважанням сировинної складової; залежний (колоніальний) характер соціально-економічного розвитку; переважання традиційного (звичаєвого) права у координації економічних відносин; технічний прогрес різко обмежений; демографічні кризи (зазвичай темпи росту населення перевищують темпи росту промислового виробництва); низький рівень розвитку науки та освіти; низька продуктивність праці за рахунок застарілих способів управління та технологічного застарівання; великий державний борг; виключно висока роль держави і силових структур в економіці та політиці. Така економічна система й до цього часу існує близько у 100 країнах світу. Країни традиційної системи є постачальниками сировини і матеріалів для світового господарства, служать ринком збуту готової продукції і є повністю залежними від зовнішніх джерел фінансування.

Характерною рисою традиційної економіки є **натуральне господарство** – форма господарювання, за якої домогосподарство забезпечує себе усім необхідним, не відчуваючи потреб у процесі обміну результатами господарювання.

Перехідна економіка – це економіка, яка знаходиться у стані докорінних змін, переходу від одного стану до іншого, від однієї до іншої економічної системи. Як правило, коли говорять про перехідну економіку, розуміють економіку переходу від командно-адміністративної до ринково орієнтованої економіки. Специфікою перехідної економіки України є відсутність чіткої структури її народногосподарського комплексу; недостатній рівень розвитку ринку; низький життєвий рівень широких верств населення, їх соціальна незахищеність тощо. Сутність переходу до ринку полягає у ліквідації вертикальної системи управління економікою та наданні функцій виробничої, підприємницької ініціативи конкретній людині. ***Мотивація виробництва*** товарів і послуг тісно корелюється з мотивацією потреб споживачів. Ці потреби не можуть визначатися з якогось єдиного центру, навпаки, економічну політику центру слід будувати на основі вивчення реальних потреб споживачів. Мотивація економічної вигоди спонукає людину економічну вступати у виробничі зв'язки з іншими виробниками на кожному сегменті ринку, що, у підсумку, спонтанно приводить у рух всю економічну систему, тобто економіка функціонує під впливом ринкових сил. Цьому рухові сприяють лібералізація, приватизація та інші передумови активізації вияву ринкових сил.

Перехід від планової до ринкової економіки потребує певного часу для здійснення необхідних інверсійних процесів.

Інверсія (англ. inversion – перестановка, зміна) **економіки** – докорінна зміна функціональних засад економіки, зокрема видів і форм власності, управління, розподілу, вибору виду діяльності, ціноутворення, економічних відносин загалом.

Перехідна економіка є новим типом економіки, в якому відбуваються ринкові зміни, тобто це вже не планова, але ще й не ринкова економіка.

Процес інверсії, або переходу до ринку, непростий, зокрема для України, з огляду на ті завдання, які їй необхідно реалізувати: формування національної ідеології, зміна стереотипів політичного та економічного мислення, побудова національно-демократичної правової держави, здійснення радикальних економічних перетворень, стимулювання виробництва, створення умов для впровадження іноземних інновацій та залучення інвестицій.

У регламентовано-плановій економіці України, що існувала до проголошення незалежності, праця і капітал були неприбутковими або малоприбутковими, створений продукт – малоефективним або збитковим, таким, що не відшкодовував виробникам витрат на його виробництво, рівень життя більшості населення – низьким, у той час як у країнах з ринковою економікою набагато вищим.

Згідно з теорією національної економіки найефективнішою за господарським змістом і суспільним призначенням є економічна система, в процесі побудови якої узгоджено суб'єктивні (ідеологічні) та об'єктивні (економічні) фактори. Якщо економічні закони діють об'єктивно і незмінно, то ідеологічні системи мають формуватися залежно від типу економіки, а

вона – відповідно до вимог об'єктивних економічних законів. Регламентовано-планова економіка була сформована на ідеології суспільної власності та централізації управління, що не відповідає вимогам об'єктивних економічних законів, а ліберально-ринкова – на ідеології приватної власності і самоуправління власників капіталу та продукту, що відповідає вимогам об'єктивних економічних законів. Перша не витримала випробування часом і розпалася, а друга успішно розвивається. Для кожної з цих систем характерний певний спосіб суспільного виробництва: для регламентовано-планової – так званий соціалістичний, для ліберально-ринкової – капіталістичний. Таким чином, Україні належить перейти від першого до другого способу виробництва. Період, в який відбувається такий перехід, має назву „перехідний", а економіка цього періоду – „перехідна".

В українських реаліях перехідна економіка означає перехід від планово-директивних методів господарювання до ринкових механізмів функціонування економіки, тобто від адміністративних до ліберальних методів. Він передбачає такі докорінні зрушення і зміни в організації та функціонуванні економіки:

– усвідомлення на всіх рівнях влади і нацією загалом необхідності формування нового, національно-економічного мислення на основі глибокого пізнання дії об'єктивних економічних законів і організації економічної системи відповідно до вимог цих законів;

– перехід виробничої та підприємницької ініціативи до власників капіталу і тих, хто прагне здійснювати підприємницьку діяльність; обмеження впливу держави на економіку (вона лише створює інституційні передумови функціонування економіки, стимулювання обсягів виробництва, соціального розвитку і захисту непрацюючих);

– формування передумов розвитку відносин щодо вільного руху працівників, капіталу, грошей, цін, попиту, пропозиції, конкуренції тощо, які характеризують головні категорії ліберально-ринкової економіки;

– визначення і законодавче закріплення пріоритету приватної власності на капітал та створений продукт; запобігання незаконному збагаченню за рахунок розкрадання національних ресурсів, використання службового становища і владних функцій, „тіньових" чи кримінальних економічно-фінансових операцій; створення правових умов законного збагачення через лібералізацію підприємництва, державну та банківську його підтримку, забезпечення права на зовнішньоекономічну діяльність, прибутки, доходи та ін.

Згідно з теорією національної економіки перехід від регламентовано-планової до ринкової економіки передбачає три етапи: стабілізація, становлення ринку, реструктуризація.

1. **Стабілізація**. Уряд спрямовує свої зусилля на подолання інфляції та інших негативних наслідків розпаду соціалістичної системи. Це найскладніший період, оскільки, як правило, супроводжується спадом виробництва національного продукту, зростанням цін, поляризацією суспільства. Розпад радянської політичної та економічної системи в **1991** р.

був історично закономірним. Економічний занепад почався вже наприкінці 50-х рр. XX ст. У 70-ті–80-ті рр. уряди країн Центральної Європи та СРСР змушені були звернутися за допомогою до іноземних кредиторів. Колосальний дефіцит державного бюджету розкручував спіраль інфляції. Підвищення заробітної плати без відповідної бази заподіяло значні збитки підприємствам, які відтак вимагали нових і нових субсидій. Іноземні кредити вичерпалися, міжнародні кредитори почали вимагати повернення зовнішніх боргів.

Саме тому початок посткомуністичної ери для країн Центральної і Східної Європи був позначений гострою фінансовою кризою. Зокрема, у Польщі влітку 1989 р., коли уряд „Солідарності" вже прийшов до влади, але ще не розпочав економічних реформ, дефіцит державного бюджету становив понад 10% від валового національного продукту, а зовнішній борг країни перевищував 40 млрд. дол. (уряд не мав твердої валюти навіть на виплату відсотків за кредитами). Інфляція сягала 30% на місяць. Повсюдний ціновий контроль призвів до зникнення товарів за державними цінами, населення змушене було купувати їх на чорному ринку, ціни на якому нерідко були втричі вищі за державні.

У колишньому СРСР ситуація була ще складнішою. Дефіцит бюджету в 1991 р. становив приблизно 16% від валового національного продукту. Як і Польща, він був неспроможний сплатити зовнішній борг, що перевищив 60 млрд. дол., інфляція у другій половині 1991 р. досягла 30% на місяць. Державний контроль за цінами мав наслідком загальний дефіцит і розквіт *чорного ринку*. На кінець 1991 р. з прилавків зникли продовольчі товари. Обсяги виробництва, зокрема у стратегічно важливих енергетичних галузях, різко знизилися, видобуток нафти скоротився з 560 млн. т у 1989 р. до 461 млн. т у 1991 р.

Нові посткомуністичні уряди в Польщі і в Україні зіткнулися ще з однією гострою проблемою: селяни припинили продаж зерна державі (і як наслідок – виникла реальна загроза голоду), оскільки державні закупівельні ціни були в кілька разів нижчими, ніж на чорному ринку. З огляду на це вигідніше було продати зерно на чорному ринку, вивезти його у вигляді контрабанди до сусідніх країн або зберегти до підвищення державних цін. До листопада 1991 р. уряд спромігся закупити менше 20% урожаю, запаси зерна у великих містах вичерпалися. Постала потреба в закупівлі його за кордоном.

Отже, у період стабілізації першочерговим завданням є розв'язання проблеми стабілізації фінансів загалом, тобто відносин з приводу руху грошей і товарів. Ознака нестабільних фінансів – інфляція чи навіть гіперінфляція, яка загрожує обернутися катастрофою для всього народного господарства. Тому стабілізаційні заходи мають бути рішучими і спрямовуватися на подолання фінансової кризи, передусім інфляції, через зменшення, а відтак і ліквідацію бюджетного дефіциту. Необхідно скасувати контроль за цінами і таким чином вирішити питання нестачі товарів першої необхідності.

Однак період стабілізації ще не розв'язує економічних і соціальних проблем у країні. Стабільний стан на ринку товарів і послуг, що характеризується відносною сталістю, появою товарів, відносною платоспроможністю споживачів є лише першим кроком до створення механізму ринкової економіки. У цей період реальних ринкових реформ здійснено ще небагато, рівень життя населення низький (це значною мірою є наслідком проблем, успадкованих від колишньої системи). За таких умов реформатори нерідко втрачають свою політичну популярність і підтримку населення щодо здійснення подальших реформ.

2. **Становлення ринку.** Передбачає створення основних інституцій ринкової економіки, роздержавлення і приватизацію національного капіталу, трансформацію ринкової інфраструктури і механізму функціонування виробництва та обміну відповідно до правил ринкової економіки. Формування ринкового механізму можливе на основі надійної економічної стабілізації, яка повинна супроводжуватися зростанням виробництва національного продукту, платоспроможністю споживачів, зниженням внутрішньої і зовнішньої заборгованості тощо. Період стабілізації в Україні дещо затягнувся, що зміщує в часі період становлення ринку. Однак перехід від стабілізації до становлення ринку швидше умовний, ніж чітко визначений. Ліквідація надмірної інфляції і дефіциту бюджету дає підстави запроваджувати ринкову модель економіки, яка принаймні через п'ять років має дати відчутні економічні та соціальні результати. Використовуючи досвід розвинутих країн, Україні доцільно внести необхідні зміни до економічних інституцій, пристосувати їх до умов ринку і таким чином скоротити цей термін.

Ринкова економіка спирається на три фундаментальні принципи: економічну свободу, економічні контрактні відносини і приватну власність.

Економічна свобода реалізується на базі державних законодавчих норм, вона невіддільна від економічної відповідальності громадян. У регламентовано-плановій системі економічної свободи не існує, оскільки всі важливі рішення заздалегідь передбачено центральним планом, а підприємства та працівники є лише виконавцями цих рішень.

Економічні контрактові відносини – відносини з приводу взаємних юридичних зобов'язань щодо здійснення економічних операцій (купівлі-продажу товару, передання іншій особі права власності, створення товариства чи спільного підприємства).

У здоровій ринковій економіці правова система допомагає фізичним та юридичним особам укладати ділові угоди, що мають позовну силу; визначає процедуру укладання контрактів і шляхи забезпечення їхнього виконання з відносно низькими втратами, якщо одна зі сторін порушує умови угоди.

Принцип приватної власності – принцип, згідно з яким людина має невід'ємне право володіти, управляти та розпоряджатися своєю власністю незалежно від того, особиста це власність (наприклад, будинок) чи економічна структура (компанія).

За ринкової системи більша частина майна в економіці належить фізичним особам або організаціям (які, у свою чергу, також належать фізичним особам). Держава володіє лише незначною його частиною. Отже, більшість економічних рішень є результатом свідомого вибору громадян, які розпоряджаються своєю власністю і не залежить від вказівок державних чиновників, які розпоряджаються власністю від імені народу. На початку перехідного періоду в Україні державі належало більш як 90% підприємств. Тому ключовим елементом ринкових реформ є процес приватизації, під час якого державна власність стає приватною власністю індивідуальних власників.

У процесі переходу до ринку виділяють дві стадії – нижчу і вищу. На нижчій стадії усуваються перепони на шляху до економічної свободи та конкуренції, успадковані від планової системи; на вищій – створюється нова система, що базується на приватній власності та законах ринку.

Утвердження головних економічних свобод можливе за наявності таких ключових умов:

1) скасування контролю за цінами з тим, щоб приватні особи та організації мали змогу реалізовувати товари на договірній основі. Державне регулювання цін заперечує існування головної економічної свободи – свободи обміну й торгівлі. Із його скасуванням відбувається розвиток таких ринкових структур, як валютні, фондові та товарні біржі;

2) відмова від державного регулювання економіки – вказівок держави як, що, яким чином і в якій кількості виробляти. Галузеві міністерства можуть бути розформовані, оскільки управління виробництвом перейде до самих підприємств;

3) усунення бар'єрів у міжнародній торгівлі.

Період становлення ринку започатковується створенням правових інституцій. Цей процес потребує значно більшого часу, ніж скасування контролю за цінами. При створенні правових основ ринкової економіки Україні доцільно запозичати досвід розвинутих країн.

Формування ринкової економіки в Україні вимагало:

– розроблення комерційного права, яке б регулювало укладання і забезпечення виконання контрактів; реформи фінансової системи, що охоплює розвиток і регламентування банківської системи та реалізацію закону про банкрутство;

– прийняття закону про компанії, який би регулював створення приватних підприємств;

– створення незалежної системи судочинства, на яку покладається тлумачення законів і забезпечення їхнього виконання. Країни, що реформуються, мають створити новий суд, забезпечити захист його від політичного втручання і навчити нових суддів усім тонкощам економічного права;

– приватизації. До початку ринкових реформ практично всі українські підприємства (приблизно 50 000 малих і до 20 000 середніх та великих) були державними. Більшість із них мали бути приватизовані. Постало питання про

швидкий і справедливий спосіб здійснення приватизації. Щодо її економічних аспектів, то слід було розробити програму приватизації для забезпечення ефективного управління підприємствами з боку нових власників; обрати нові форми підприємств: акціонерні компанії, товариства тощо, процедуру проведення аукціонів державних підприємств, визначити установи, що найкраще сприятимуть приватизаційному процесу;

– узгодження інтересів усіх сторін, що беруть участь у приватизації: робітників, адміністрації підприємств, місцевих органів влади (політичний аспект приватизації).

При створенні правових основ ринкової економіки важливо враховувати юридичні нюанси. Наприклад, комерційне право у країнах з ринковою економікою містить закон про іпотечний кредит, згідно з яким будь-яка фізична чи юридична особа може позичити гроші під заставу своєї нерухомості. У разі неповернення позички кредитор набуває права володіння заставним майном. Цю систему дуже складно втілити в життя, оскільки вона потребує розроблення, зокрема, механізму засвідчення дійсного власника майна, однак вона надзвичайно важлива для ефективного функціонування економіки.

3. **Реструктуризація.** Означає зміну характеру і структури виробництва та зайнятості під впливом ринкових сил. Цей етап є підсумковим. Національна економіка повинна набути всіх ознак ринкової щодо співвідношення приватної і неприватної власності на користь приватної, створення корпорацій і контрактної системи їх функціонування на ринках капіталів, товарів, кредитів, розвитку конкуренції, зростання обсягів національного продукту, доходів населення і рівня його життя.

Це період реалізації національно-економічного мислення уряду країни і нації загалом щодо реорганізації економічної системи, який має завершитися оновленням основного капіталу, продукту, зміною пропорцій продуктивних сил і товарів на споживчому ринку. Навіть після того, як Україна здійснить стабілізацію і створить ринкові інституції, знадобиться ще багато часу на остаточне подолання наслідків регламентовано-планової економіки, тому що більш як за сімдесят років її існування трудові та інші ресурси витрачалися марнотратно, спрямовувалися у галузі економіки, продукція яких на сьогодні не має належного попиту.

В успадкованій від колишнього СРСР економіці України переважає важка промисловість, оскільки вважалося, що саме вона забезпечує економічне зростання, необхідне для побудови міцної мілітаризованої держави. Внаслідок цього в Україні вироблялося забагато вугілля, сталі, кольорових металів тощо для внутрішніх потреб. Українські заводи випускали велику кількість озброєння, для якого дедалі важче знайти застосування після закінчення холодної війни. Водночас у країні слабко розвинуті споживчі галузі промисловості та сфера послуг.

Змішана економіка характеризується поєднанням характерних рис чистого капіталізму та командно-адміністративної економіки. В ній присутні різні форми власності та два складових елементи регулювання економічних

процесів: як ринкове саморегулювання, так і державне втручання в економічні процеси. В залежності від їх співвідношення розрізняють змішані економіки різних типів: американську, шведську, німецьку, японську тощо.

6.4. Господарський механізм, його типи

Кожен вид економіки має свій **механізм регулювання економічних процесів, або господарський механізм**. Так, прийнято вважати, що в ринковій економіці діє механізм ринкового саморегулювання. Регулятором адміністративно-командної економіки є планово-державний механізм (адміністративно-командна система управління). Управління змішаною національною економікою – це механізм, який містить в собі ринкове саморегулювання та державне централізоване управління в їх органічній єдності.

Проте в силу постійного розвитку та ускладнення продуктивних сил та економічних відносин, елементи ринкового механізму зазнали значних змін і були доповненні соціальним контролем з боку суспільства (ЗМІ, релігійні, соціальні, культурні, політичні організації тощо) та крупного бізнесу в особі сучасних корпорацій та надфірмових утворень. Усі вони у своїй сукупності становлять єдину систему механізмів регулюючого впливу на національну економіку країни. В Україні переважає адміністративне (державне) регулювання економічного буття, проте ринкові та позаринкові механізми регулювання та управління економікою хоч і повільно, проте розвиваються та доводять свою ефективність поряд із державним втручанням в господарські процеси. Їх поєднання у структурі господарського механізму України в кінцевому результаті має привести до формування єдиної комплексної стабільної і оптимальної системи регулювання національної економіки.

Механізм макроекономічного регулювання ринкової економіки змішаного типу – це система макроекономічних регуляторів, що складається з таких основних елементів:

- ринкові регулятори;
- важелі державного впливу на економіку;
- корпоративне управління;
- інститут соціального партнерства.

Механізм ринкового саморегулювання полягає у русі важелів попиту і пропозиції у випадку порушення ринкової рівноваги. Якщо пропозиція перевищує попит, це створює ***надлишок*** продукції, і продавці починають реалізовувати його за нижчими цінами. У випадку перевищення попиту над пропозицією виникає ринковий ***дефіцит*** – нестача товарів. Тоді продавці починають піднімати ціни на свою продукцію, відновлюючи таким чином ринкову рівновагу.

У випадку збільшення пропозиції при незмінному попиті, буде знижуватись ціна і зростати обсяг реалізації – і навпаки. Якщо при незмінній пропозиції зростатиме попит – то і ціна, і обсяги виробництва зростатимуть, і навпаки.

Рівноважне збільшення як попиту так і пропозиції призведе до збільшення обсягів виробництва, а ціна залишиться на попередньому рівні.

Дефіцит – явище, що виникає в умовах перевищення попиту над пропозицією, у випадку відсутності можливості збільшення обсягу виробництва необхідного товару. Він підвищує ринкові ціни та стимулює виробництво і є однією з найхарактерніших рис командно-адміністративної економіки, в умовах ринку – явище нетипове.

Дія механізму ринкового саморегулювання здійснюється через взаємодію важелів ***попиту*** і ***пропозиції*** та їх впливу на формування рівноважної ціни.

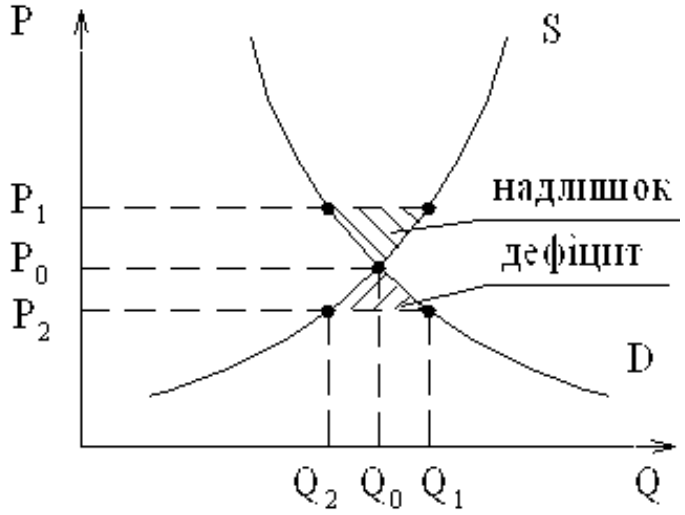

Рис. 8. Ринкова рівновага

При цьому надмірне зростання попиту може компенсуватись збільшенням обсягів виробництва, а надвиробництво вимагає посилення заохочувальних мотивів до придбання.

Дерегуляція економіки – система заходів держави, спрямована на ***лібералізацію*** усіх економічних відносин, зменшення обсягів втручання держави у господарський механізм.

Розрізняють такі прогресивні моделі господарського механізму.

Американський господарський механізм – максимально лібералізована система управління національної економіки, у якій основний акцент переноситься на ринкові регулятори економічних процесів; державне управління зводиться до використання правових і опосередкованих методів з метою створення „правил гри” і сприятливих умов для розвитку бізнесу.

Серед найрозвинутіших індустріальних країн, США є майже хрестоматійною ілюстрацією вільного ринку. У цій країні сформувалася сильна, конкурентоспроможна економіка, в якій держава відіграє незначну

роль. Політичне мислення у США традиційно ґрунтується на недовірі до надто сильної урядової влади. Декларацію про незалежність було проголошено 1776 р., і того ж року побачило світ класичне обґрунтування ринкової економіки – дослідження А. Сміта „*Про природу і причини багатства народів*". Масштаби США, її політична філософія, розмаїття культурних та інших традицій, а також мирні умови її існування сприяли тому, що історично держава мало втручалася в економіку, яка бурхливо розвивалася.

Лібералізація – це спосіб організації економічної системи, який передбачає вільний рух праці, капіталу, цін, підприємництва, зовнішньоекономічної діяльності, заснований на принципах рівноправного партнерства суб'єктів ринку та обмеженого втручання держави.

Японський господарський механізм – централізоване регулювання соціально-економічного розвитку країни з боку держави на основі використання переважно економічних, опосередкованих та неформальних методів регулювання економіки. При цьому в суспільстві домінує психологія колективізму, солідарності, підпорядкування особистих інтересів колективним і державним.

Особливістю японської моделі ринкової економіки є те, що вона увібрала в себе кращі світові політичні, економічні, наукові здобутки. Японія не стільки створювала власні новації ринкової економіки, як запозичувала їх у США, Європи та інших країн, зберігаючи при цьому національне, політичне та релігійне мислення. Свій суспільний уклад японці вміло пристосовували до нових економічних відносин. Історія Японії засвідчує, що впродовж двох з половиною століть, з 1603 по 1854 рік, країна була майже цілком ізольована від зовнішнього світу, оскільки феодальні правителі Японії вбачали в цьому умову досягнення внутрішньої політичної стабільності. Феодальна система того періоду в поєднанні з віковими традиціями *конфуціанства* сприяла закріпленню багатьох характерних особливостей японської економіки, зокрема домінування групи над особистістю і певна недовіра до аутсайдерів. Після буржуазної революції 1868 р., так званої ***Реставрації Мейдзи***, феодальну систему Японії було ліквідовано, і країна вступила в епоху капіталізму. Однак японський капіталізм формувався під впливом історичних традицій. Японія і тепер є більш ієрархічним, менш індивідуалізованим суспільством, ніж західні держави, що позначається на організації її підприємств і фінансових ринків.

Шведський господарський механізм – управління соціально-економічним розвитком країни на основі активного втручання держави у процес розподілу і перерозподілу доходів, створення потужної системи соціального захисту населення, домінування ідей рівності та солідарності; прийнято вважати, що в Швеції існує найпотужніша система соціального захисту в світі. Багато хто називає шведську економічну модель – **соціалізмом**.

Німецький господарський механізм – система управління національної економіки з активним використанням ринкових регуляторів,

насамперед конкуренції, і створенням на державному рівні ефективної системи соціального захисту громадян.

Політичний, національний та економічний розвиток країн Західної Європи має інші традиції. Більшість із них були в минулому монархіями, і традиційно уряд мав прерогативу в питаннях управління економікою. На початку XIX ст. в Європі панувала феодальна система, не пов'язана з поняттям „економічна свобода". Ця свобода часто „дарувалася" державою згори замість того, щоб бути завойованою. Соціальна прірва між знаттю та селянством породжувала суспільні конфлікти. Саме ці та інші історичні фактори визначили суттєву роль держави як „регулятора" соціальних конфліктів. Наприкінці XIX ст. з ініціативи *рейхсканцлера* ***Отто фон Бісмарка*** в Німеччині вперше було прийняте соціальне законодавство, спрямоване на забезпечення певної соціальної стабільності (у США, де переважала орієнтація на вільний ринок, таке законодавство було запроваджено через півстоліття як частина „Нового курсу" ***Франкліна Рузвельта*** часів Великої депресії 1929–1933 рр.). Отже, вже за часів Бісмарка й відтак після Другої Світової війни, держава у Західній Європі починає відігравати винятково важливу роль в управлінні системою соціального забезпечення та обмеженні нерівності в розподілі доходів.

Специфіка історичних традицій і політичної філософії США, європейських держав і Японії впливає на організацію економічного життя цих країн. Так, у країнах ЄС частка урядових витрат вища, ніж у США та Японії, що пояснюється особливим ставленням цих країн до системи державного соціального забезпечення як способу обмеження нерівності доходів і утримання суспільної стабільності. В Японії, наприклад, обсяг суспільних асигнувань набагато нижчий, більшу частину соціальних потреб задовольняє сім'я (зокрема, діти зобов'язані піклуватися про своїх батьків похилого віку). У США, попри соціальний захист, громадяни розраховують передусім на себе.

Одним із наслідків такого підходу до соціальної політики є нерівність у доходах. Відсоток людей, що живуть за межею бідності, у США вищий, ніж у Європі та Японії, незважаючи на те, що Америка – найбагатша країна світу.

Істотно різняться ринки праці США, Європи та Японії. Американський ринок праці характеризується: високою конкурентоспроможністю і гнучкістю; значною свободою підприємств у наймі та звільненні працівників, мобільністю населення щодо зміни місця роботи, роду занять і проживання; слабким впливом профспілок, внаслідок чого ставки оплати праці можуть зростати і знижуватися досить вільно (не існує жодних обмежень, встановлених урядом або сильними профспілками).

У Європі, навпаки, утримується більш-менш стабільний рівень заробітної плати. В багатьох європейських країнах існує державне обмеження на мінімальний рівень оплати праці з тим, щоб запобігти зниженню доходів низькооплачуваних верств населення. Ринок праці в Японії відмінний від американського та європейського тим, що плинність

кадрів на японських підприємствах не така висока, як, наприклад, у США. Робітники переважно працюють на одному підприємстві впродовж усього життя, а відданість компанії вважається позитивною рисою і всіляко заохочується.

Різний підхід до соціальної політики і політики зайнятості у США, Європі та Японії зумовив і різні рівні безробіття. У Сполучених Штатах безробіття перебуває на відносно низькому рівні завдяки високій конкурентоспроможності ринку праці. Наприклад, якщо попит на низькокваліфіковану працю невисокий, заробітна плата низькокваліфікованих робітників зменшується і наймати таку робочу силу стає вигідніше. В Європі, навпаки, розцінки на некваліфіковану робочу силу встановлюються переважно урядом і профспілками. Якщо попит на неї знижується, підприємства наймають менше некваліфікованих робітників (зберігаючи таким чином рівень оплати праці), що призводить до зростання безробіття серед них. У 2003 р. рівень безробіття у США становив до 6% від усього активного населення, а в країнах ЄС – 11%. В Японії також намітилася тенденція до зростання безробіття: система довічного найму обходиться японським підприємствам надто дорого, тому рівень безробіття тут невдовзі може зрівнятися з рівнем безробіття у США.

Американська та європейська моделі ринку різняться також підходом до організації корпоративної власності та фінансових ринків. У США сформувався великий і динамічний ринок цінних паперів. Акції корпорацій продаються на біржі, і фондовий ринок нерідко використовується для поглинання одних підприємств іншими: коли справи компанії погіршуються, курс її акцій на біржі знижується, що дає змогу зовнішньому інвестору скупити контрольний пакет акцій, змінити керівництво підприємства, запровадити ефективніші методи управління й унаслідок підвищення курсу акцій підприємства отримати більший прибуток.

В Японії та більшості країн Західної Європи такий корпоративний контроль відсутній, оскільки великі пакети акцій однієї корпорації належать іншим корпораціям, а не фінансовим посередникам: взаємним фондам, пенсійним фондам або страховим компаніям. Тому торгівля акціями здійснюється не так активно, як у США, що перешкоджає поглинанню, адже корпорації вважають за краще не продавати акції інших компаній, які їм належать, на відкритому ринку. В Японії „**крос-холдинг**” (ситуація, за якої дві компанії володіють акціями одна одної) реалізується в системі *кейрецу* – декілька компаній, які пов’язані тісними фінансовими зв’язками і певною мірою координують спільну стратегію діяльності. Фірми, що входять до кейрецу, забезпечують одна одній захист від стороннього покупця, так само, як у Західній Європі.

Промислова політика США, європейських країн і Японії має чотири спільні риси:

1) засоби виробництва в них майже повністю перебувають у приватній власності. Таким чином, йдеться про державну підтримку приватних підприємств;

2) ринкова конкуренція в цих країнах є визначальним фактором розширення виробництва та удосконалення технологій (в Україні деякі керівники державних підприємств переконані, нібито японські фірми захищені від конкуренції і що такий захист є джерелом їхнього тривалого успіху). Японські компанії діють в умовах жорсткої конкуренції, і багатьом не вдається уникнути банкрутства. Тому вони прагнуть поліпшити якість продукції і знизити виробничі витрати з метою завоювання більшої частини ринку;

3) здійснення промислової політики в них обмежене рамками міжнародного права. Зокрема, за умовами СОТ заборонено використання експортних субсидій і спеціальних імпортних тарифів проти країн-учасниць. Аналогічно правила ЄС перешкоджають наданню більшості видів прямих промислових дотацій на національному рівні, оскільки це може заподіяти шкоду іншим країнам ЄС;

4) стимулювання наукових досліджень і розробок на приватних підприємствах. Оскільки ринкова економіка не завжди забезпечує належний рівень науково-дослідницької діяльності та освіти, існує широкий простір для фінансової участі уряду. У США, Європі та Японії держава надає відчутну фінансову підтримку науковим дослідженням та освітній діяльності.

Особливості промислової політики Японії виявилися в тому, що японський уряд, головним чином, через Міністерство торгівлі та промисловості (МТП) сприяв розвиткові одних промислових секторів і скороченню інших. Всупереч поширеному уявленню, таке сприяння було обмеженим, однак у деяких секторах економіки воно виявилося досить ефективним. Проте не участь уряду була головним джерелом небувалого економічного зростання Японії, воно багато в чому залежало від внутрішніх особливостей японської системи. На сьогодні промислова політика в цій країні є не такою важливою, як після Другої Світової війни.

У повоєнній Японії вона почалася з радикальної ***демілітаризації*** економіки наприкінці Другої Світової війни. З ліквідацією військово-промислового комплексу промислові ресурси було спрямовано на виробництво споживчих товарів. Японське МТП допомагало промисловим секторам розробляти плани капіталовкладень, оздоровлення та зростання економіки. Воно відіграло важливу роль у забезпеченні промисловості інформацією, її обізнаності зі становищем на світовому ринку й технологічними новаціями, координуванні (збільшенні чи зменшенні) інвестицій.

МТП допомогло також координуванню скорочення обсягів виробництва і рівня зайнятості у таких занепадаючих галузях економіки, як суднобудівна та вугільна, в організований і соціально прийнятний спосіб.

Ефективність діяльності МТП пояснюється тим, що воно було політично незалежним і не відчувало тиску різноманітних *лоббі*. За припущення, що українська промислова політика здійснювалася б за японським зразком, тиск промислового лоббі, виходячи з ситуації, що склалася, був би неминучим. Збиткові фірми за підтримки свого політичного

лоббі значною мірою впливали б на формування державної політики, і вона відображала б інтереси не нових динамічних структур, а структур віджилих але впливових.

Усе це дає підстави для таких висновків:

1) усі моделі ринкової економіки є ефективними і переважають економіку соціалістичного типу;

2) українські політики певною мірою впливають на появу ринкових інституцій. Однак цей вплив не є домінуючим, оскільки розвиток економіки визначають не лише законодавчі норми і наявність чи відсутність певних економічних інститутів, а й історичні передумови.

Зокрема, у повоєнній Японії окупаційна влада (США) допомагала реформуванню економічних інституцій через:

– ліквідацію системи великих підприємств, які сприяли посиленню військової сили Японії – *дзайбацу* (тісно пов'язані конгломерати компаній, якими переважно володіла й управляла одна сім'я) і продаж їхніх акцій у процесі масової приватизації;

– закладення підвалин соціальної злагоди шляхом поділу великих земельних володінь і передання невеликих земельних наділів у приватну власність селянам;

– створення ринкової економіки, заснованої на приватній власності на засоби виробництва, ринковій конкуренції та міжнародній торгівлі. З цією метою під тиском американців японський уряд прийняв законодавство американського зразка в галузі політики зайнятості, фінансових ринків і конкуренції, розробив жорстку програму фінансової стабілізації, основними елементами якої було скорочення бюджетного дефіциту і припинення субсидування промисловості.

Невдовзі ця політика дала відчутні результати, забезпечивши тривале економічне зростання. Саме вона визначила економічний зміст ринкових реформ, здійснюваних тепер у багатьох країнах світу, в тому числі й в Україні. Однак не менш важливим є й те, що американська промислова політика в Японії не породила капіталізму американського типу, хоч і базувалася на американських законах. Наприклад, розпущені дзайбацу було замінено схожими на них кейрецу; незважаючи на те, що нове законодавство про працю мало в чому відрізнялося від американського, японці створили систему пожиттєвого найму, яка не відповідає американським уявленням про трудову зайнятість; у формуванні соціальної політики Японія враховувала рекомендації США, однак переважають у ній національні традиції.

Таким чином, не існує єдиної формули ринкової економіки для всіх національних економік. Спільними є лише загальноринкові засади, зокрема приватна власність, лібералізація, відкритість руху товарів і капіталів та ін. Кожна країна намагається у ці загальні ринкові засади внести свої національні переваги, які підсилюють їхню дію і поліпшують функцію виробництва, розподілу, обміну і споживання.

6.5. Об'єктивна необхідність, сутність та функції державного регулювання економіки (ДРЕ)

Необхідність втручання держави в економіку зумовлена проблемами, які ринковий механізм вирішити неспроможний або вирішує їх погано, створенням умов для ефективного функціонування самого ринкового механізму, усуненням негативних наслідків ринкових процесів, захистом національних інтересів на світовому ринку. Потреба у державному регулюванні економіки визначається наявністю таких явищ в економіці як інфляція, безробіття, неефективне використання ресурсів, монополізм, забруднення довкілля, падіння ділової активності, відсутність соціального захисту непрацездатних, неспроможність національної економіки задовольнити усі потреби внутрішнім виробництвом тощо.

Господарська стабільність – стан економіки, за якого ціни на товари, обсяги виробництва, рівень безробіття та інші макроекономічні показники незмінні (або змінюються несуттєво) і не впливають на зміну соціального становища в країні.

Найбільш глибоко обґрунтував необхідність державного впливу на економіку англійський економіст ***Джон М. Кейнс***. У 1936 р. він опублікував працю „*Загальна теорія зайнятості, відсотка і грошей*", чітко окресливши коло специфічних макроекономічних проблем, запропонував засадні принципи методології та методики їхнього аналізу, сформулював завдання економічної політики держави.

Державне регулювання економіки (ДРЕ) – це управління соціально-економічним розвитком країни, тобто сукупність заходів державного впливу на об'єкти і процеси з метою певного спрямування господарської діяльності суб'єктів національної економіки, узгодження їхніх інтересів і дій для реалізації конкретних цілей.

Державне регулювання економіки – це система заходів задля здійснення підтримуючої, компенсаційної та регулюючої діяльності держави, спрямованої на створення нормальних умов ефективного функціонування ринку та вирішення складних соціально-економічних проблем розвитку економіки і всього суспільства.

Підтримуюча діяльність держави (підтримка функціонування ринку) передбачає: правове забезпечення ринкової діяльності, створення ринкової та виробничої інфраструктури, підтримання конкурентного середовища тощо.

Компенсаційна діяльність держави покликана компенсувати недоліки або негативні наслідки функціонування ринку шляхом введення антимонопольних та екологічних заходів, організації системи захисту для непрацездатних та малозабезпечених верств населення, боротьби з безробіттям тощо.

Регулююча діяльність держави передбачає регулювання економічних та соціальних відносин з метою реалізації певних *цілей*.

З'ясування ролі держави в економіці є предметом багатьох економічних наук. Для визначення її ролі в економічній літературі використовуються різні терміни: „державне втручання в економіку", „державна економічна політика", „державне управління економікою" та ін. Найменше відповідає сутності явища такий поширений термін, як „державне втручання в економіку". Він породжує уявлення про насильницьке втручання, навіть із добрими намірами, однієї самостійної системи (держави) в іншу, як хірургічне втручання в організм людини. Насправді держава є не зовнішньою системою щодо економіки, а її складовою частиною.

Державне управління економікою – це організуючий і регулюючий вплив держави на економічну діяльність суб'єктів ринку з метою її впорядкування та підвищення результативності. Основними функціями управління є: організація, планування, регулювання, кадрове забезпечення, контроль.

Управління будь-яким процесом починається з того, що цей процес виокремлюють як певний об'єкт. Для впливу на нього з метою реалізації потрібних цілей створюється відповідна організація. Організація здійснює планування заходів, спрямованих на досягнення цілей. Коли створено організацію та визначено плани її діяльності, встановлюються правила поведінки кожного члена організації в межах планових заходів. Підбирається персонал, здатний здійснити намічене. Виникає динаміка управління, яка потребує постійного контролю.

Отже, регулювання є однією з функцій управління. Однак, у наведеному ланцюжку є кілька слабких місць. По-перше, створення спеціальних організацій (державних органів) для керування соціально-економічними процесами негативно впливає на державні фінанси. По-друге, за змішаної економіки вплив на соціально-економічні процеси здійснюється, як правило, за допомогою непрямих (опосередкованих) методів.

Державне регулювання економіки можна розглядати з теоретичного і практичного погляду. З теоретичного погляду державне регулювання економіки – це система знань про сутність, закономірності дії та правила застосування типових методів та засобів впливу держави на хід соціально-економічного розвитку, спрямованих на досягнення цілей державної економічної політики.

Державне регулювання економіки є складовою частиною процесу *відтворення*. Його об'єктивна необхідність пояснюється потребою подолання вад ринкового саморегулювання та виконання економічних функцій держави. ДРЕ є чистим суспільним товаром, споживачами якого є всі члени суспільства і суб'єкти господарювання, громадські організації і т. п. Цей товар перетворюється у суспільне благо в тому разі, коли державне регулювання забезпечує економічну ефективність і соціальну справедливість.

Останнім часом набув поширення термін „державна регуляторна політика". По суті, він означає політику у сфері ДРЕ. **Регуляторна політика**

– це заходи щодо створення сприятливих умов становлення та розвитку підприємництва, державна мікроекономічна політика.

Конкретні напрямки, засоби, методи, масштаби ДРЕ визначаються характером і гостротою соціально-економічних проблем у країні в конкретний період. Тобто державне регулювання має гнучко реагувати на зміни, які відбуваються в економіці.

Складною теоретичною проблемою є визначення об'єкта державного регулювання економіки. Дослідження науковців і практична діяльність держави в цій сфері мають поки що фрагментарний, некомплексний характер. Найбільш агрегованим об'єктом ДРЕ є економічна система держави, тобто об'єкти державного регулювання економіки і макроекономіки є тими самими. У зв'язку з цим методологічною основою регулювання національної економіки є економічна теорія і передовсім макроекономіка.

Об'єктами ДРЕ є також: економічні підсистеми (економіка регіонів, народногосподарських комплексів, галузей, сектори екокоміки, стадії відтворення); соціально-економічні процеси (економічні цикли, демографія, зайнятість, інфляція, науково-технічний прогрес, екологія, кон'юнктура тощо); відносини (кредитні, фінансові, зовнішньоекономічні тощо); ринки (товарів, послуг, інвестицій, цінних паперів, валюти, фондів, капіталів).

Складність утілення названих об'єктів державного регулювання в чіткі організаційні форми зумовлює, як правило, опосередкований вплив держави на функціонування та розвиток підсистем, процесів, відносин, ринків і т. п. Безпосереднім об'єктом державного регулювання є діяльність підприємств (установ, закладів, організацій), державних органів, домашніх господарств.

Отже, **об'єкти державного регулювання економіки** – це сфери, галузі економіки, регіони, а також ситуації, явища та умови соціально-економічного життя країни, де виникли або можуть виникнути труднощі, проблеми, які не вирішуються автоматично або невідкладно, як того вимагають умови нормального функціонування економіки і підтримання соціальної стабільності. До них відносять економічний (інвестиційний) цикл, секторну, галузеву та регіональну структури господарства, зайнятість населення та умови праці, грошовий обіг, платіжний баланс, довкілля, умови нагромадження інвестиційного капіталу, ціни та умови конкуренції, монополістичні тенденції, підготовку та перепідготовку кадрів, зовнішньоекономічні зв'язки, тінізацію економіки.

Перелічені об'єкти мають абсолютно різний характер, вони охоплюють макроекономічні процеси: господарський цикл, нагромадження капіталу в масштабах країни, окремі галузі, територіальні комплекси і навіть стосунки між суб'єктами.

Сутність державної **антициклічної політики** або регулювання господарської кон'юнктури полягає в тому, щоб під час спадів та депресій стимулювати попит на товари та послуги, капіталовкладення і зайнятість. Для цього приватному капіталу надають додаткові фінансові пільги, збільшують державні інвестиції, що дає змогу зменшити глибину та

тривалість імовірного спаду виробництва, збільшити можливість інвестицій та зростання зайнятості.

Державне регулювання економіки у сфері галузевої та територіальної структури забезпечують за допомогою фінансових стимулів та державних капіталовкладень, які гарантують привілейовані умови для розвитку окремих галузей та регіонів. В одних випадках підтримку надають галузям та територіальним одиницям, що перебувають у стані затяжної кризи; в інших – заохочують розвиток нових галузей та видів виробництв – носіїв науково-технічного прогресу, що зумовлюють прогресивні структурні зміни всередині галузей, між галузями та в усьому національному виробництві, сприяють підвищенню його ефективності та конкурентоспроможності.

Багаторічні спостереження засвідчують, що ринкова економіка розвивається циклічно: економічне зростання змінює спад виробництва, а процвітання – криза й депресія. Ці коливання відбуваються зі сталою послідовністю і у чітко визначених межах. Це дає можливість розглядати циклічність як загальну закономірність економічного розвитку.

Економічний цикл – це рух виробництва від закінчення попередньої кризи до початку наступної. Кожен цикл складається з п’яти фаз: *пожвавлення, піднесення, бум, падіння, криза*.

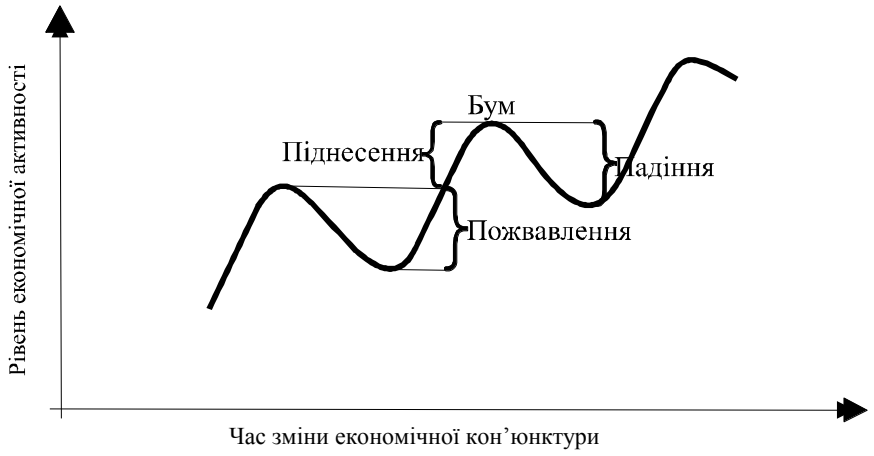

Рис. 9. Економічний цикл

Розрізняють три групи циклів:

- **короткі** (малі), тривалість 3-4 роки, пов’язані з відновленням рівноваги на споживчому ринку, їх основою є грошові відносини;

- **середні** (промислові) цикли, тривають 7-11 років, вони пов’язані зі зміною попиту на засоби виробництва, матеріальна основа – необхідність оновлення основного капіталу;

- довгі хвилі, термін 40-60 років, пов'язані зі змінами в технологічному прогресі, основа – зміна поколінь машин.

На стадії піднесення цикл супроводжується швидко зростаючими темпами інфляції, на стадії падіння – зростанням безробіття.

Найважливішим об'єктом державного регулювання економіки є нагромадження капіталу. Тому державна економічна політика заохочення нагромадження відповідає економічним інтересам суб'єктів господарства. Одночасно державне регулювання нагромадження опосередковано слугує й іншим об'єктам державного регулювання економіки. Створюючи додаткові стимули та можливості в різний час усім інвесторам або окремим групам по галузях та територіях органи регулювання впливають на економічний цикл, структуру виробництва та зайнятість населення.

Регулювання зайнятості – це підтримання нормального, з погляду ринкової економіки, співвідношення між попитом та пропозицією робочої сили. Це співвідношення повинне задовольняти потребу економіки у кваліфікованих працівниках, заробітна плата яких повинна бути мотивацією праці.

Безробіття – це неспроможність економічної системи повністю використовувати наявний ресурс „робоча сила", наявність значної кількості людей, які не можуть знайти роботу, що відповідає їх фаховій підготовці та професійному рівню. Історично сформувалось три форми безробіття:

фрикційне – пов'язане з добровільним чи вимушеним пошуком або очікуванням роботи в умовах наявності незайнятих робочих місць, які відповідають фаху безробітних. Воно може відбуватись внаслідок зміни місця проживання або пошуку кращого місця роботи;

структурне – пов'язане з вивільненням робочої сили під впливом структурних зрушень в економіці, які змінюють попит на певні професії. Воно виникає внаслідок змін споживчого попиту на певні види продукції;

циклічне – пов'язане із загальним занепадом виробництва (фазою падіння економічного циклу) та скороченням його обсягів.

Фрикційне та структурне безробіття існують завжди, тому їх додаток називають **природним рівнем безробіття.**

Приховане безробіття – стан, коли робітники формально є зайнятими, але реально не працюють та не отримують доходів. Ситуація властива Україні.

Постійним об'єктом уваги державних органів регулювання є забезпечення стабільності національної валюти та грошового обігу, стримування інфляції, що становить серйозну небезпеку для економіки. Регулювання грошового обігу опосередковано впливає також на нагромадження, ціни, соціальні відносини.

Інфляція – це знецінення грошей, виражене у вигляді підвищення загального рівня цін. Підвищення цін на окремі товари не є інфляцією, нею вважається підвищення цін на усі товари.

За причинами виникнення розрізняють інфляцію попиту та інфляцію витрат (пропозиції). **Інфляція попиту** характеризує стан економіки, коли купівельна спроможність покупців перевищує кількість доступних товарів, тобто має місце переважання попиту над пропозицією („*гроші полюють на товари"*). В більшості випадків, причиною її виникнення є надмірна грошова емісія.

Інфляція витрат має місце у випадку подорожчання витрат на виробництво, коли економіка наближається до межі виробничих можливостей. Найчастіше джерелами інфляції витрат є необґрунтоване підвищення номінальної заробітної плати та цін на енергоносії.

За формами виразу інфляція буває відкритою та прихованою. **Прихована інфляція** – це явище, властиве більшою мірою командній системі економіки, коли незважаючи на підвищення вартості виготовлення продукції, ціни стримуються державними методами.

В залежності від темпів зростання розрізняють:

- **повзучу** інфляцію, 5-8% на рік, яка є прогнозованою та певною мірою позитивною;
- **галопуючу,** 20-80% на рік, яка є негативним явищем;
- **гіперінфляцію,** більше 100% на рік, яка викликає загальну руйнацію економіки.

Дефляція – зниження загального рівня цін у порівнянні з минулим періодом. Негативне явище для економіки в цілому, виникає під час економічної кризи та скорочення доходів населення.

Інфляція пов'язана з безробіттям, це доводить **крива Філліпса**, вона вказує на зворотну залежність між цими явищами: ***з підвищенням рівня безробіття зменшується рівень інфляції***. Значення кривої Філліпса полягає в тому, що вона дає орієнтири вибору економічної політики держави: або боротьба з інфляцією, або з безробіттям.

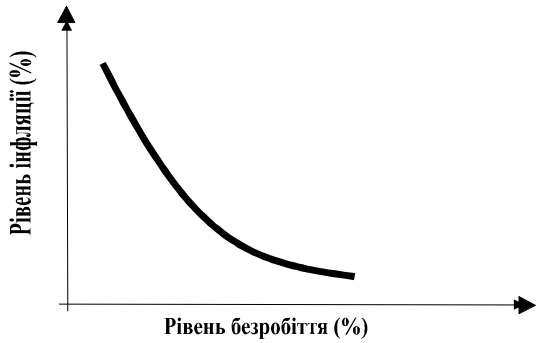

Рис. 10. Крива Філліпса

Найбільш негативним явищем в економіці є **стагфляція** – швидке знецінення грошей, що супроводжується падінням обсягів виробництва і зростанням рівня безробіття. Вона заперечує криву Філліпса і виникає в економіці дуже рідко.

Одним з головних об'єктів регулювання є ціни. Динаміка та структура цін відображає стан економіки. Водночас самі ціни значно впливають на структуру господарства, умови капіталовкладень, стійкість національної валюти, соціальну стабільність.

Дуже важливим об'єктом регулювання є тіньова економіка. Виділяють два види **негативного підприємництва**: ***насильницька діяльність***, пов'язана із силовими методами отримання благ, або ***злочинність,*** та **тіньова економіка**, що поділяється на ***неофіційну*** (тобто ту, що уникає державного податкового та статистичного обліку) і ***фіктивну*** економіку, що пов'язана з ошукуванням партнерів та клієнтів, тобто ***шахрайство***.

Витрати переливу – витрати на виробництво, що здійснюють „треті" особи, які не є виробниками або споживачами певного товару. Так, особи, що мешкають поруч із заводом, який забруднює навколишнє середовище, витрачають своє здоров'я в процесі роботи цього підприємства, без відповідного відшкодування.

Квазісуспільні блага – освіта, бібліотеки, музеї, автошляхи, медицина тощо. На відміну від суспільних благ, вони можуть бути виключені з процесу споживання.

У цілому ж головною метою державного регулювання економіки є забезпечення економічної і соціальної стабільності та зміцнення економічної безпеки держави. З цього випливають конкретні завдання, без виконання яких головної мети досягти не можна. Ці конкретні цілі нерозривно пов'язані з об'єктами державного регулювання економіки. Сюди належить також удосконалення галузевої та регіональної структури господарства, поліпшення стану довкілля

Названі цілі, хоч і неоднакові за значенням та масштабами, однак перебувають у тісному взаємозв'язку. Частіше за все одну мету не можна поставити та досягти незалежно від інших.

З практичного погляду ДРЕ – це сфера діяльності держави для цілеспрямованого впливу на поведінку учасників ринкових відносин з метою забезпечення пріоритетів державної економічної політики.

Вважається, що первинним суб'єктом державного регулювання є людина (громадянин). У демократичному суспільстві громадянин (споживач) висловлює і захищає свої інтереси як виборець за допомогою механізму голосування. Але виборці безпосередньо обирають не напрямки соціально-економічної політики або методи та засоби ДРЕ, а лише склад органів державної влади. Отже, суб'єктом державного регулювання економіки стає держава в особі державних органів (президента, парламенту, уряду, місцевих адміністрацій).

Суб'єкти державного регулювання економіки – це носії, виразники та виконавці господарських інтересів. **Носії** інтересів – це соціальні групи, наймані робітники та власники підприємств, фермери та земельні власники, управлінці та акціонери, інвестори та ін. У кожної з цих груп є свої інтереси, зумовлені їхнім соціально-економічним становищем, а також належністю до того чи іншого регіону, виду діяльності.

Виразниками господарських інтересів у ринковій економіці є об'єднання, асоціації, спілки підприємців і фермерів, ***профспілки***, політичні партії, громадські організації.

Виконавцями господарських інтересів держави є органи державної та місцевої влади, а також Національний банк.

Основні функції ДРЕ:

1. **Цільова** – полягає у визначенні цілей, пріоритетів і основних напрямків розвитку національної економіки.

2. **Стимулююча** передбачає формування регуляторів, здатних ефективно впливати на діяльність господарюючих суб'єктів і стимулювати економічні процеси у бажаному для суспільства напрямку.

3. **Нормативна** (регламентуюча) – держава за допомогою законів, законодавчих актів та нормативів встановлює певні правила діяльності для суб'єктів економіки, визначає правовий простір.

4. **Коригуюча** – зводиться до коригування розподілу ресурсів в економіці з метою розвитку прогресивних процесів, усунення негативних екстерналій і забезпечення нормальних соціально–економічних умов життя суспільства.

5. **Соціальна** – передбачає регулювання державою соціально-економічних відносин, перерозподіл доходів, забезпечення соціального захисту і соціальних гарантій, збереження навколишнього середовища тощо.

6. **Безпосереднє управління неринковим сектором** економіки – регулювання державного сектору економіки, створення суспільних благ і товарів.

7. **Контролююча** – означає державний нагляд і контроль за виконанням та дотриманням законів, нормативних актів, економічних, екологічних і соціальних стандартів тощо.

Основними **принципами** державного регулювання економіки є: наукова обґрунтованість; погодження інтересів; системність; цілеспрямованість; пріоритетність; комплексність; адаптація до кожної конкретної ситуації; ефективність.

Треба мати на увазі, що держава втручається в ринкову систему лише настільки, наскільки це потрібно для підтримання стійкості та макроекономічної рівноваги, а також для забезпечення роботи механізмів конкуренції. Тобто державне втручання в економіку має бути обмеженим, бо надмірна активність держави може породжувати негативні тенденції та наслідки. Державне регулювання економіки повинне враховувати рівень розвитку народного господарства країни в комплексі з національною специфікою.

6.6. Форми та інструменти ДРЕ

Реалізація соціально-економічної політики, вибір методів та засобів державного регулювання економіки залежать від діяльності державного апарату з урахуванням вад (недоліків) держави.

Вади держави – це її нездатність забезпечити ефективний вплив на розподіл обмежених ресурсів та невідповідність політики розподілу обмежених ресурсів поширеним у суспільстві уявленням про справедливість. Виділяють чотири групи факторів, які негативно впливають на обґрунтування та реалізацію державних управлінських рішень у сфері державного регулювання економіки.

1. **Обмеженість інформації**. Застосування будь-яких інструментів ДРЕ має ґрунтуватися на аналізі можливих наслідків прийнятих рішень. Там, де не вистачає об'єктивних даних, що унеможливлює прогнозування результатів з достатньою достовірністю, слід, як правило, утримуватися від надмірного державного втручання в економіку.

2. **Нездатність держави повністю контролювати реакцію контрагентів на її дії**. Втручання держави в економіку може спричиняти негативні побічні наслідки (екстерналії).

3. **Недосконаліть політичного процесу.** Під впливом виборців, груп спеціальних інтересів (лоббі), політичних маніпуляцій і т.п., державні органи здатні застосовувати неадекватні методи регулювання і тим самим проводити неефективну політику.

4. **Обмеженість контролю над державним апаратом.** Особливості становища і поведінки бюрократії здатні посилювати неефективність функціонування економіки, зокрема призводити до надмірного зростання управлінського апарату та невиправданого збільшення бюджетних витрат.

Для реальної економіки характерні ситуації, коли одночасно мають місце як вади ринку, так і вади державного втручання. При цьому послабити вплив одних вад найчастіше можна лише посилюючи вплив інших. Приймаючи економічні рішення, слід зіставляти наслідки впливу вад ринку й держави, щоб визначити оптимальну форму та межу державного регулювання.

Методи регулювання – це сукупність способів, прийомів та засобів державного впливу на соціально-економічний розвиток країни. Розрізняють правові, адміністративні, економічні, інституціональні, донорські та протекціоністські методи.

За характером впливу держави на громадські суб'єкти, регулювання поділяється на пряме (жорстке) і непряме (м'яке). **Пряме регулювання** – це вплив держави на економічні процеси за допомогою безпосереднього використання відповідних регуляторів, наприклад, *бюджетне фінансування* державою відповідних програм, *державні закупівлі, встановлення централізованих цін*, *норми амортизації, державні інвестиції* тощо. При використанні **методів непрямого впливу** держава прямо не втручається в

процес прийняття рішень суб'єктами економіки, а лише створює передумови для того, щоб при самостійному виборі суб'єкти надавали перевагу тим варіантам, які відповідають цілям економічної політики.

Залежно від терміну здійснення розрізняють **довгострокове** (стратегічне) і **короткострокове** (поточне) регулювання.

Правове регулювання економіки здійснюється шляхом прийняття законів і законодавчих актів, указів Президента, нормативних актів Уряду (декретів, постанов). Вони також передбачають вироблення механізму їх реалізації і контролю. Закони, законодавчі і нормативні акти визначають об'єкт та зміст регулювання, відповідальність юридичних та фізичних осіб за їх невиконання. Закони виконують функцію довготермінового правового регулювання, а укази, нормативні акти – короткотермінового, оперативного.

Зміни і доповнення до законів вносять відповідними законодавчими актами, постановами Верховної Ради України, постановами і декретами Кабінету Міністрів.

Важливе значення для розвитку ринкових відносин, обмеження монополізму і розвитку здорової конкуренції має антимонопольне законодавство. В умовах розвинутої ринкової економіки монополізм і конкуренція перебувають у діалектичній суперечності. Крім цього, суперечність між тенденцією до монополізму і потребою збереження конкурентного клімату – головної рушійної сили економічного розвитку – вирішують, як правило, шляхом зовнішнього регулювання. Цю функцію виконують державні та громадські органи, завдання яких – пошук і визначення в кожному конкретному випадку оптимального співвідношення рівнів монополізації і конкуренції та вироблення антимонопольних регуляторів.

Особливість сучасного стану економіки України полягає у тому, що без ефективної конкуренції тут сформувався своєрідний і небезпечний тип монополізму. У колишньому СРСР ідея монополізму з самого початку була закладена у моделі господарського механізму. Найнебезпечніше те, що в Україні поки що є причини, які дають ґрунт для монополізму: збережені деякі принципові риси адміністративно-командної системи, стійкий і масовий дефіцит товарів, який перетворює виробників дефіцитної продукції на монополістів тощо.

Велике значення мають закони України „*Про обмеження монополізму та недопущення недобросовісної конкуренції у підприємницькій діяльності*" та „*Про захист від недобросовісної конкуренції*". В них сформульовані головні принципи антимонопольного регулювання діяльності суб'єктів господарювання. Законами заборонено таке:

- обмеження або припинення виробництва товарів, потрібних для ринку;
- нав'язування контрагенту невигідних йому умов угоди;
- відмова від збуту або закупівлі, які дискримінують учасників господарського обороту у разі відсутності альтернативних джерел постачання або збуту;

- нав’язування громадянам примусових заходів продажу товару;
- порушення порядку використання вільних цін або завищення державних і верхньої межі регульованих цін;
- порушення обсягу збуту або закупівлі, які дискримінують учасників господарського обороту у разі відсутності альтернативних джерел постачання або збуту товарів, послуг.

Для державного контролю за розвитком конкуренції та обмеження монополістичної діяльності в Україні створено Антимонопольний комітет.

Сьогодні сфера безпосереднього державного управління економікою звужується, оскільки зменшується кількість господарська об’єктів, які функціонують на базі державної форми власності. Виконавчі й розпорядчі функції щодо використання державного майна покладено на відповідну розгалужену систему органів державного управління.

За умов домінування приватної власності держава повинна провадити відповідну політику в економічній сфері, реалізуючи в ній свою господарсько-організаторську, соціальну та інші функції, з переважанням не диктату, а регулювання, контролю, координації, методів економічного характеру.

Для України принципове значення правового регулювання визначається тим, що воно забезпечує *правові основи* підприємницької діяльності. Правові регулятори захищають систему ринкового підприємства, встановлюють права і обов’язки суб’єктів ринкової системи.

Адміністративні методи базуються на використанні сили державної влади, це дії адміністрації держави або регіону, спрямовані на збалансованість інтересів суб’єктів господарювання за допомогою нормативних актів, вказівок, розпоряджень. Вони здійснюються через заходи (засоби) заборони, дозволу або примусу. Адміністративне регулювання ринкової економіки виражає пряме управління з боку держави і передбачає використання таких інструментів: системи державних замовлень та контрактів, застосування державних санкцій і штрафів, ліцензій, дозволів, квот, розпоряджень, запровадження норм і стандартів, і таке інше.

Адміністративне регулювання – це дії адміністрації держави або регіону, спрямовані на збалансованість інтересів господарювання за допомогою нормативних актів, вказівок, розпоряджень. Суть адміністративних методів залежить від обраного способу управління суб’єктами ринкової діяльності. Наприклад, ліцензування вводять з метою регламентувати підприємництво у тих видах діяльності, які не може регулювати ринок.

Адміністрація – це орган державної влади на конкретній території. Вона покликана втілювати в життя закони, постанови і розпорядження, що відіграють організаційну роль і визначають відносини між членами суспільства. В умовах нинішнього динамізму адміністративний апарат державного управління повинен оперативно приймати рішення, прогнозувати майбутнє. Запізнення держадміністрації з прийняттям відповідних рішень робить їх непотрібними.

Адміністративна реформа – політико-правова реорганізація, що спрямована на удосконалення організаційної структури та ефективності виконавчої та місцевої влади.

Застосування адміністративних методів є необхідним та ефективним у таких сферах:

1) прямий контроль держави над монопольними ринками;
2) охорона навколишнього середовища і здоров'я людей;
3) соціальний захист населення, визначення і гарантування мінімально допустимих життєвих параметрів – встановлення соціальних стандартів (гарантований прожитковий мінімум, регламентація умов праці тощо);
4) реалізація державних програм і планів тощо.

Влада, використовуючи адміністративні методи регулювання, вирішує проблеми, які не під силу ринку. Йдеться про виконання перспективних завдань розвитку країни, окремих регіонів, у тому числі формування доцільних виробничих комплексів з охорони і раціонального використання природних ресурсів, організації раціонального використання та відтворення трудових ресурсів тощо.

Еволюція ринкових відносин – це перехід від стихійного ринку через його розвиток і удосконалення до впровадження державного регулювання, що дає змогу збалансувати складові елементи системи та поставити конкретні цілі, розробити масштабні проекти та державні програми. В період війни, економічних криз адміністративне регулювання посилюється. Після стабілізації економічної системи його вплив послаблюється. Проте вільного, повністю саморегульованого ринку немає. Отже, державне адміністративне регулювання є об'єктивною потребою.

В умовах перехідної економіки адміністративне регулювання насамперед націлене на створення відповідних умов для саморегулювання. Адміністративні засоби досить ефективні, а деколи мають більшу перевагу порівняно з іншими способами державного регулювання економіки. Використання адміністративних методів обґрунтоване в ситуаціях, коли нічим не обмежена свобода окремих суб'єктів зумовлює втрати для інших суб'єктів і ринкової економіки в цілому.

Адміністративне регулювання доцільне у разі прямого державного контролю над монопольними ринками шляхом державного регулювання цін. Адміністративний контроль ведуть за екологічною безпекою великих виробництв, використанням трансфертних платежів та ін. Регулювання економіки адміністративними засобами ефективне й тоді, коли спрямоване на захист національних інтересів у системі зовнішньоекономічної діяльності, наприклад, ліцензування експорту або державний контроль за імпортом.

За умов перехідного періоду від адміністративно-командної системи до ринкових відносин, адміністративне регулювання більшість підприємців сприймають як вседозволеність. У результаті порушується збалансованість розвитку господарств, утворюються диспропорції у грошовому обігу, розриваються стадії регіонального відтворення. Зменшити тривалість цього

періоду, в якому, зокрема, опинилась Україна можна запровадженням твердої виконавчої влади.

Нагромаджений свого часу в адміністративній економіці досвід у справі державного регулювання з великим ефектом використали країни ринкової економіки, зокрема Франція, Японія та ін. В міру стабілізації економіки державне адміністративне регулювання поступово перетворюється у глобальний державний вплив. Щойно тоді, в міру реалізації ринкових реформ, слід поетапно визначати межі й для державного регулювання ринкової економіки.

Влада, використовуючи адміністративні методи регулювання, вирішує проблеми, які не під силу ринкові. Йдеться про виконання перспективних завдань розвитку країни, окремих її регіонів, у тому числі формування доцільних виробничих комплексів з охорони і раціонального використання природних ресурсів, організацію раціонального використання трудових ресурсів тощо. Адже адміністративне регулювання – це управління об'єктом на стадії його руху до заданого результату; діяльність уряду щодо виконання законів і формування суспільної атмосфери, які б сприяли ефективному функціонуванню ринкової економіки, а також створенню умов конкуренції, перерозподілу валового національного продукту і національного багатства; коригування розподілу ресурсів з метою удосконалення суспільного виробництва; стабілізація економіки через широкий контроль за фінансовою, кредитно-грошовою діяльністю фізичних та юридичних осіб; аналіз економічної кон'юнктури; стимулювання виробничої активності тощо.

Держава втручається у підприємницьку діяльність навіть за усіх сприятливих умов. Йдеться про застосування фіксованих цін, про цінову дискримінацію (заборона виробникам запроваджувати свою ціну на продукцію подібної якості, якщо це завдає шкоди конкуренції). Такі обмеження визначає держава, а також дія законів про недобросовісну конкуренцію, використання цінової реклами тощо.

У США з метою підвищення ефективності роботи органів державної влади, поліпшення іміджу державної служби 1939 р. було створено американське товариство державного управління. Сьогодні воно налічує понад 12 тис. службовців, керівників, учених і студентів, які впроваджують наукові ідеї та розробки у державний сектор. Найактивніше в організації професійних адміністраторів США діють такі секції: політичного аналізу та управління; наукових досліджень у державному управлінні; управління в кризових ситуаціях; бюджету і фінансового управління; адміністрування в охороні здоров'я; державного законодавства та ін.

В умовах формування ринкових відносин, економічної свободи, потрібна розробка дієвих механізмів територіальних систем адміністративного регулювання, які б забезпечували збалансованість інтересів суб'єктів регіону та відповідне регулювання процесів економічного і соціального розвитку. Відповідальність за це покладена на представників Президента та державні адміністрації усіх рівнів – області, адміністративного району. Йдеться, насамперед, про суміщення галузевого і територіального

індикативного (рекомендаційного) планування, поєднання регіональних інтересів з інтересами підприємств (об'єднань) загальнодержавного підпорядкування, що розміщені на території регіону. За всіляких умов важливу роль у реалізації завдань регіонального адміністративного регулювання відіграє держава. Вона повинна забезпечити виконання програми реструктуризації економіки; будівництво підприємств, які завершують технологічні цикли, випускають кінцеву продукцію. Реалізувати таку програму можна як за кошти загальнодержавного фонду регіонального розвитку, так і через отримання державних замовлень.

Механізм адміністративного регулювання зовнішньоекономічної політики – це втілення у життя адміністративними державними органами заходів з формування зовнішньоекономічних зв'язків.

Сучасне адміністративне регулювання в Україні є розімкненою системою (системою спостережень) без елементів зворотного зв'язку та належного виконавчого механізму. Немає чіткого розмежування прав і відповідальності, з одного боку, між державним центром і місцевими органами влади, з іншого – між апаратом Президента, урядом і законодавчими органами. Це зумовлює дублювання, підміну функцій, неможливість ефективно використовувати владні повноваження. Державні структури самоусуваються від вирішення питань, які в ринковій економіці є у сфері їхньої компетенції. У великих масштабах виникають недержавні структури спекулятивно-посередницького типу, організація і діяльність яких далекі від принципів реформи. Після розпаду радянської імперії і втрати старих основ управління натомість нічого нового не було запропоновано, а без конкуренції це призвело до некерованості економікою. Виник своєрідний вакуум, який породив організаційну анархію і падіння виконавської дисципліни, де за цих умов громадяни часто позбавлені таких основоположних суспільних благ, як законність і правопорядок.

У період економічного спаду можна було б зменшити тривалість періоду кризи запровадивши сильну виконавчу владу, передусім в областях. В Україні, однак, головні важелі виконавчої влади – управління, планування господарства – у чинному законодавстві, по суті, проігноровані.

Відмінність адміністративного регулювання від правового полягає в тому, що правове регулювання носить переважно стратегічний характер; крім того, реалізація правових методів на місцях здійснюється за допомогою адміністративного регулювання економіки.

Економічне регулювання пов'язане зі створенням державою фінансових чи матеріальних стимулів, здатних впливати на економічні інтереси суб'єктів господарювання та обумовлювати їхню поведінку (бюджетно-податкові, грошово-кредитні заходи) або ж здійснювати прямий вплив на економічні процеси (цільове фінансування, державне замовлення).

Економічні регулятори знаходяться в основі відповідного напряму економічної політики держави. Так цільове фінансування і система державних замовлень (закупівель) – в основі структурної політики. Інші

регулятори – в основі бюджетно-податкової, грошово-кредитної, цінової політики тощо.

Економічна роль держави не обмежується регулюючим впливом. Вона діє також у якості самостійного господарюючого суб'єкта, утворюючи так званий **державний сектор** економіки. Він виступає специфічним інструментом ДРЕ. У цьому разі державний сектор це не лише державна власність і державне підприємництво, але й уся сукупність форм участі держави у виробництві, розподілі, обміні та споживанні. Зокрема, державний бюджет, який розглядається як частина державного сектора, розміщеного у сфері споживання, потрібен для того, щоб перерозподілити доходи, фінансувати випуск „*громадських*" (або суспільних) *товарів* і таке інше. Отже, за допомогою економічних регуляторів держава цілеспрямовано налагоджує ринковий механізм таким чином, щоб на його основі стимулювалась або стримувалась ділова активність в раціональних межах.

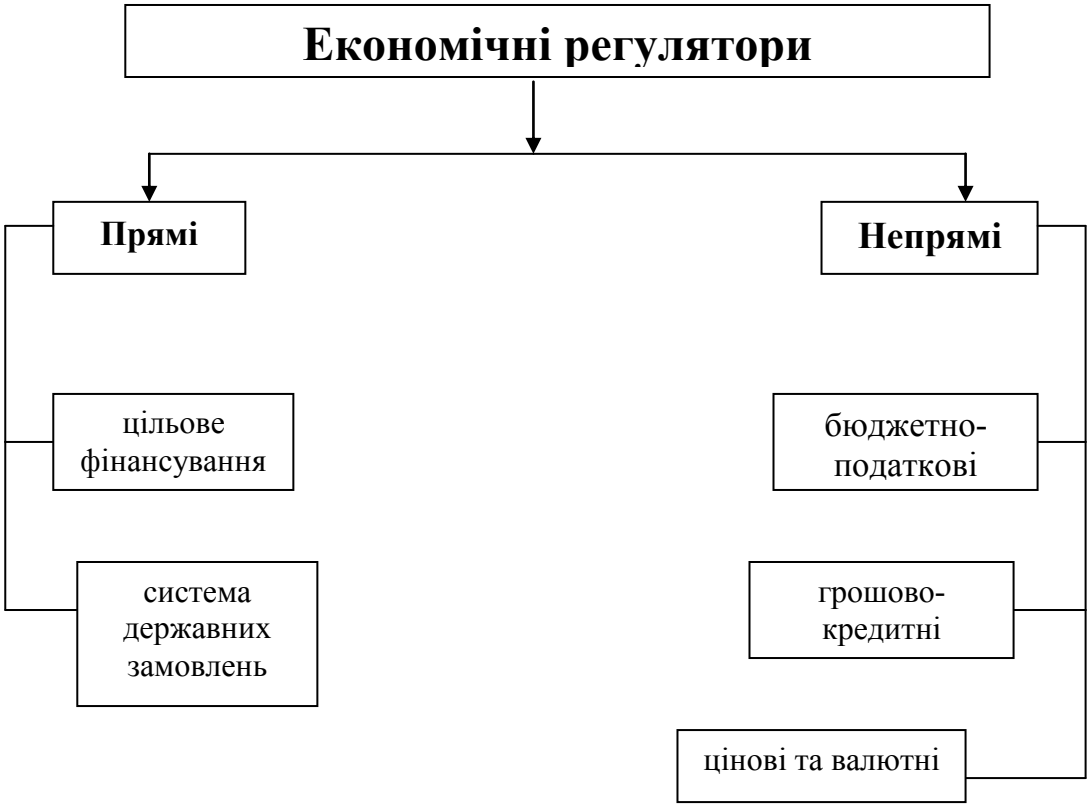

Рис. 11. Економічні методи ДРЕ

У розвинутих ринкових країнах широко використовуються **інституціональні методи.** Через це поняття відображається той безперечний факт, що в цих країнах економіка багато в чому втрачає випадковий характер розвитку і немов пронизується певними правовими, етичними, психологічними, організаційними нормами і спеціальними правилами. Поява нових форм економічних відносин вимагає розвитку нових інституцій, які регулюватимуть відносини в зазначеній галузі.

До перелічених методів слід додати й такі – **донорські** (дотації, податкові пільги, пільговий кредит тощо), які спрямовані на вливання додаткових обсягів ресурсів у певні економічні сектори; **протекціоністські,** які передбачають захист національного виробника від зовнішньої конкуренції (квоти, ліцензії тощо), сприяння розвитку національної науки і техніки.

Неформальні засоби державного регулювання економіки – вплив держави на формування громадської думки, суспільної свідомості, економічного мислення тощо.

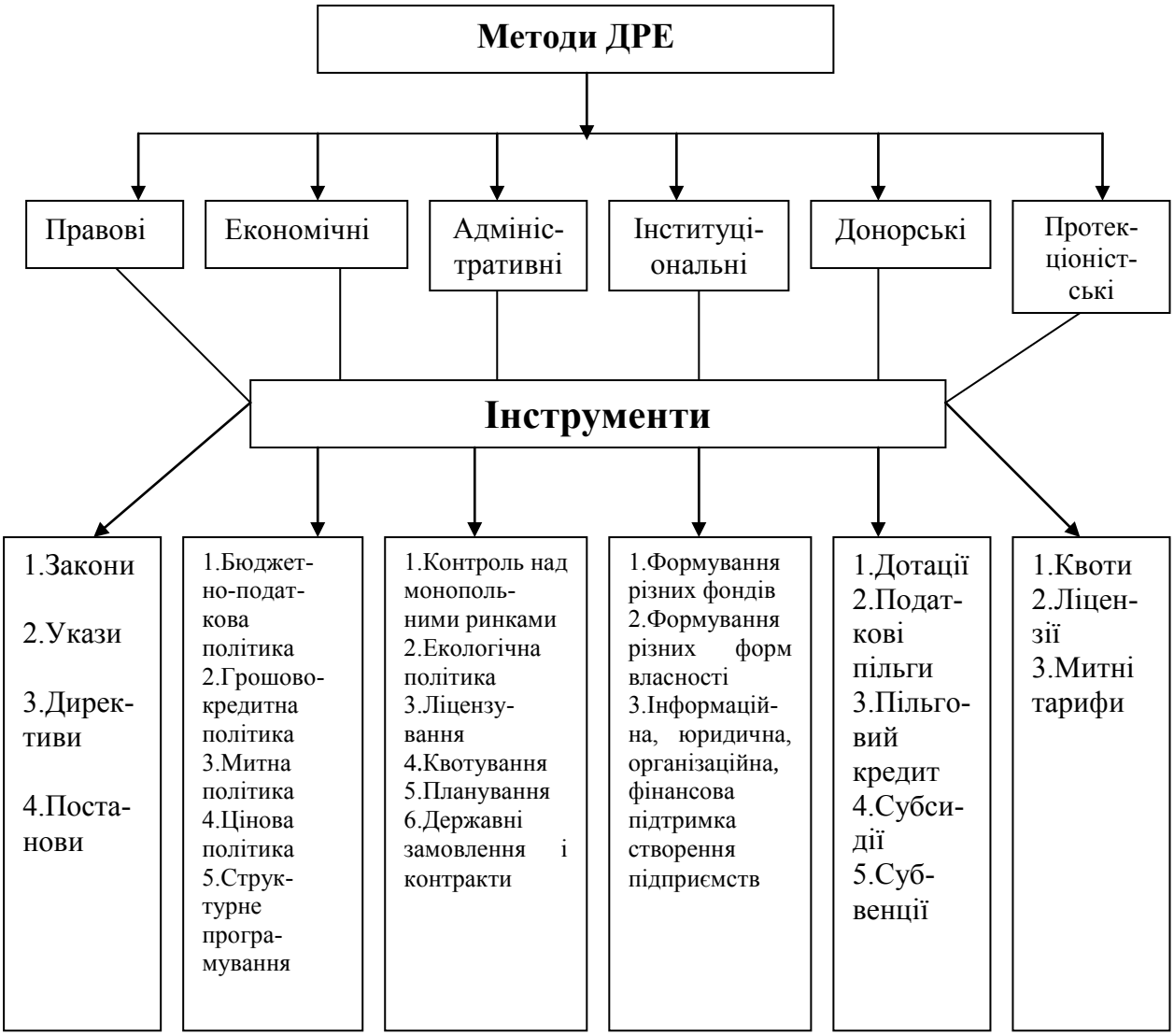

Рис. 12. Методи, форми та інструменти державного регулювання економіки

6.7. Основні напрями економічної політики та її завдання

Економічна політика держави є елементом загальної державної політики, яка включає соціальний, гуманітарний, оборонний, екологічний та інші напрямки. Якою б не була державна політика за своїми напрямками, характеристиками та пріоритетами, вона має бути комплексною, охоплювати всі сфери суспільного життя. Навіть ті, хто визнає базисний характер економіки, не заперечують великого впливу на неї політичних, соціальних, моральних, духовних, психологічних та інших факторів. Забувати це – значить позбавляти себе можливості ефективно впливати на економічні процеси.

У правовому суспільстві утвердження і забезпечення прав людини є головним обов'язком держави. Кожна людина вільна у виборі економічних, політичних, соціальних інтересів та засобів їх задоволення в межах існуючого законодавства. На відміну від громадянського суспільства, де скільки людей, стільки й інтересів, держава – одна. У державі не може бути „багато політик", шарахання в різні боки, служіння то тим, то іншим інтересам. Засадною основою державної економічної політики мусять бути стратегічні орієнтири, інакше – це вже не державна політика. У державі важливим є момент загального (інтегрованого) інтересу та волі більшості громадян. Для цього державна політика має бути відомою й зрозумілою суспільству, закріпленою законодавчо та організаційно.

Економічна політика – це система ретельно спланованих, науково обґрунтованих заходів, спрямованих на зміну господарських процесів і явищ, що мають місце в національній економіці, метою яких є досягнення конкретних цілей.

Існує багато визначень поняття „державна економічна політика". Беручи загалом – це є цілеспрямований вплив на економічні процеси на макро- і мікрорівні, створення й удосконалення умов економічного розвитку відповідно до певного суспільного устрою. У багатьох економічних дослідженнях поняття „державна економічна політика" та „державне регулювання економіки" ототожнюються. Однак ближчим до істини буде твердження, що економічна політика є тією засадною основою, на якій базується державне регулювання економіки.

Економічна політика є складовою економічного дослідження та пізнання господарських процесів.

Завданнями економічної політики є не лише стабілізація суто економічних процесів, а й захист сфер, які не завжди є вигідними для приватного бізнесу: освіта, наука, медицина, захист навколишнього середовища, оборона, охорона громадського порядку, соціальні суспільні блага тощо. Співвітчизник ***Конфуція***, філософ ***Мен-Цзи*** (371–289 рр. до н.е.) у своєму вченні про управління підкреслював, що найважливішим чинником будь-якої держави є народ, а не правитель.

Рис. 13. Методологія економічного дослідження

До головних видів економічної політики належать:

1. Грошово-кредитна політика, система заходів, спрямованих на управління кількістю грошей в обігу. Головним її суб'єктом є Центральний банк країни.

2. Фіскальна або фінансово-бюджетна політика – система управління податками, бюджетними надходженнями та бюджетними витратами.

3. Митна політика – регулювання обсягів і структури експорту та імпорту.

4. Валютна політика – управління курсами валют та методологією їх встановлення.

5. Інноваційна політика – поєднує в собі науково-технічну та інвестиційну політики, тобто розробку нових технологій і товарів та їх впровадження у виробництво.

6. Цінова політика – методологія формування цін в окремих галузях та на певні товари.

7. Політика доходів – управління рівнем доходів населення.

8. Регіональна політика – напрями соціально-економічного розвитку окремих територій.

9. Структурна політика – це дії держави, спрямовані на структурні перетворення (зміни) в економіці, визначення її пріоритетних ланок та оптимального співвідношення між ними (промисловістю і сільським господарством, експортом і імпортом, виробництвом і споживанням, ринковим і неринковим секторами економіки тощо).

10. Соціальна політика – це діяльність держави щодо створення та регулювання соціально-економічних умов життя суспільства з метою підвищення добробуту його членів, усунення негативних наслідків функціонування ринкових процесів, забезпечення соціальної справедливості та соціально-політичної стабільності в країні.

Основні цілі регулювання економіки:

1. раціональне використання ресурсів і досягнення макроекономічної ефективності;

2. забезпечення стабільного розвитку національної економіки;

3. забезпечення конкурентоздатності вітчизняних товарів на світовому ринку;

4. реалізація соціальних цілей розвитку суспільства.

Реалізація соціальних цілей розвитку суспільства передбачає забезпечення:

- соціальної справедливості;
- ефективної зайнятості;
- екологічної рівноваги;
- задоволення соціально-культурних, духовних потреб населення.

Після здобуття незалежності перед Україною постала проблема формування та розвитку власної господарської системи:

1. Сформувати структуру економіки за галузями, народногосподарськими комплексами, сферами виробництва та обслуговування, оскільки після розпаду СРСР економіка України не становила цілісного комплексу (до 1991 року в Україні вироблялось лише 20% кінцевого продукту);

2. Створити умови та визначити механізми первісного нагромадження капіталу;

3. Переформувати управлінські та регулятивні органи, що відповідають за розвиток економічної системи суспільства;

4. Створити сприятливі умови для формування ринкової інфраструктури, структури ринків відповідно до нових закономірностей функціонування економіки;

5. Визначити стратегічні напрямки руху національної економіки – модель економічного розвитку;

6. Відповідно до стратегії економічного розвитку сформувати інституційну базу економічних реформ;

7. Закласти підвалини для формування та ефективного функціонування валютної, грошово-кредитної, фінансової, бюджетної, фіскальної та інших підсистем національної економіки;

8. Створити умови для переходу національної економіки від системи закритого до системи відкритого типу;

9. Реформувати відносини власності;

10. Переорієнтувати економіку з аграрно-промислової на промислово-аграрну країну;

11. Створити умови для активізації розвитку підприємництва;

12. Провести повну інвентаризацію господарських одиниць за галузевими, функціональними, організаційними та іншими ознаками з метою формування реєстрів суб'єктів господарювання і економічних ресурсів та ін.

Моделі антимонопольної політики та їх еволюція. Прикладом прямої заборони певної діяльності є антитрестівський закон Шермана, ухвалений у США 1890 року. Цей закон не дозволяв компаніям захоплювати більшу за визначену частку ринку, а в разі, коли така ситуація траплялась, він вимагав їх поділу. З часом подібні закони було ухвалено і в інших країнах Західної Європи, а потім і в усіх ринкових країнах.

На практиці виділяють дві форми боротьби з монополізмом в економіці: американську і європейську. **Американська** модель була побудована за принципом заборони монополії незалежно від соціально-економічних наслідків її діяльності. Прибічники цієї моделі стверджують, що якщо галузь має монополістичну структуру, то і процеси в ній мають монополістичний характер, тобто вони будуть негативними з погляду суспільства і тому повинні підпадати під дію антимонопольного законодавства.

Європейська модель зосереджується на принципі контролю за зловживаннями. За даного підходу до уваги береться не структура галузі, а поведінка окремих суб'єктів господарювання. В європейській моделі проголошується не будь-яка монополія, а тільки така, соціально-економічні наслідки діяльності якої мають для суспільства негативний характер. Для з'ясування характеру наслідків діяльності монополій створюється спеціальна система адміністративних органів, яка постійно аналізує й контролює стан конкуренції на різних ринках. Саме ці органи реалізують за необхідності регулюючі та заборонні засоби, які мають переважно адміністративну специфіку.

Сучасна американська модель дедалі ближче наближається до європейської і враховує принципи та наслідки механізму господарювання (потенційного) монополіста.

Специфікою перехідної економіки України є відсутність чітких форм її народногосподарського комплексу; втрата зв'язків з економічними комплексами інших пострадянських держав; ресурсномістке затратне виробництво; суттєва залежність від іноземної допомоги; недосконаліть законодавчого забезпечення реформ; самоусунення держави від виконання регулюючих функцій та інше.

У перехідний період функціями та завданнями державного регулювання економіки є:

- зміна відносин власності шляхом її роздержавлення та приватизації;
- створення ринкового економічного середовища (системи конкуренції та вільного підприємництва);
- структурна перебудова економіки з орієнтацією на останні досягнення науково-технічного прогресу;
- розвиток ринкової інфраструктури (кредитно-банківської та фінансової систем, бірж, і таке інше);
- підвищення рівня життя і соціальної захищеності населення;
- створення правової і соціальної бази реформ, ринкового законодавства;
- унеможливлення появи та функціонування фінансових пірамід, інших форм шахрайства;
- виховання ринкової психології і ринкового економічного мислення населення.

Необхідно знати основні **принципи** створення системи державного регулювання економіки в Україні: *розумної достатності, адекватності, поступовості та послідовності*.

6.8. Макроекономічна стабілізація

Сутність **макроекономічної стабілізації** полягає у подоланні макроекономічної незбалансованості, яка характеризується коливанням національного продукту, рівнів цін і зайнятості та браком умов для впевненого зростання обсягу ВВП. У традиційній ринковій економіці коливання цих величин має переважно циклічний характер, тому макроекономічна стабілізація зводиться до скорочення амплітуди відхилень та зменшення глибини спаду. Свого конкретного змісту вона набуває в економічній політиці, яка сприяє наближенню фактичного рівня ВВП до його потенційного рівня і на цьому підґрунті досягнення повної зайнятості та стабільних цін.

У першу чергу відмінність макроекономічної стабілізації у країнах, що переходять до ринкової економіки, у тому числі й в Україні, полягає у тому, що вона скерована не на пом’якшення циклічних коливань, а насамперед на подолання системної кризи, яка охопила усі сторони суспільного життя. Особливістю перехідних економік є необхідність інституціональних перетворень та макроекономічної стабілізації. Наприклад, ринкове середовище потребує певної кількості суб’єктів господарювання у кожній сфері чи галузі. Проте, утворити їх миттєво неможливо, а також неможливо говорити про наявність усіх ланок інфраструктури, правової бази, системи збору і обробки інформації тощо.

Загальновідомо, що головними моделями трансформування економіки є „шокова терапія" та градуалізм.

Модель **„шокової терапії"** є радикальною, вона передбачає блискавичні разові заходи і безповоротне руйнування попередньої економічної системи. Вона базується на лібералізації цін, послідовній і по можливості якнайширшій приватизації, фінансовій стабілізації монетарними методами. В цій моделі макроекономічна стабілізація практично ототожнюється з фінансовою стабілізацією, її головною ідеєю є приборкання інфляції та досягнення стабільності цін.

Ця модель поділяється на ортодоксальний і гетеродоксальний варіанти. ***Ортодоксальний*** підхід передбачає скорочення дефіциту державного бюджету за рахунок зменшення державних витрат (на соціальне забезпечення, управління, оборону, освіту тощо) і збільшення прибуткової бази бюджету (скорочення податкових пільг, ліквідація позабюджетних фондів, підвищення контролю за податковою дисципліною). Одночасно проводиться **політика „дорогих грошей"**: обмеження грошової емісії, підвищення облікової ставки відсотка, підвищення норми резервування комерційних банків, скорочення кредитів центрального банку, продаж державних цінних паперів та ін.

Ортодоксальний підхід ділиться в свою чергу на два підвиди залежно від вибору економічних стабілізаторів (так званих *якорів*). За грошового якоря монетаристські методи ґрунтуються на жорсткій бюджетній, податковій, грошово-кредитній політиці за „плаваючого" обмінного валютного курсу. Перелічені методи застосовують для обмеження грошової маси і сукупного попиту. В другому випадку вибирається валютний якір, за яким акцент робиться на стабілізації валютного курсу. Впливаючи на курс, тримаючи його під контролем, держава знижує інфляційні очікування населення, прив'язує до нього внутрішні ціни, що обумовлює антиінфляційні наслідки.

Гетеродоксальний підхід ґрунтується на підтвердженні інерційної природи інфляції. Щоб зупинити вплив минулої інфляції на стабілізацію цін, передбачається застосування певної політики доходів через контроль за зарплатою і цінами. Цей контроль охоплює: 1) повне заморожування цін і зарплати; 2) законодавчі обмеження рівня приросту цін і заробітної плати; 3) укладення угод між урядом та роботодавцями і профспілками щодо цін і зарплати тощо. Цей підхід не обмежується політикою доходів і доповнюється антиінфляційними заходами податково-бюджетної та грошово-кредитної політики. Фіскальні та монетарні обмеження мають створити в товарно-грошовій сфері такі умови, за яких ціни та доходи взаємозбалансовуються. За інших умов контроль за цінами і доходами спричинить приховану інфляцію, яка відразу стане відкритою після його відміни і спричинить ціновий стрибок.

Антиінфляційна політика розраховується на певний період часу, залежно від чого вона може бути швидкою чи повільною. Стратегія швидкого зниження темпів інфляції означає поступове обмеження грошової

маси і зниження темпів знецінення грошей. Повільне скорочення грошової маси несуттєво впливає на обсяг виробництва і не призводить до його спаду.

Градуалістська модель макроекономічної стабілізації (виробничо-структурний варіант) потребує поступових перетворень, зваженого використання елементів попередньої економічної системи. Вона зберігає провідну роль держави в економіці за умов перегляду й оновлення функцій державних організацій, надання самостійності підприємствам усіх форм власності, стимулювання вітчизняного виробництва та структурної перебудови. Її основними характеристиками є:

1. Активне державне регулювання економіки способом поєднання прямого впливу на умови і процеси відтворення з фінансовим регулюванням.
2. Реалізація структурної перебудови економіки з допомогою концентрації зусиль держави на перспективних напрямах економічного розвитку та ліквідації наявних диспропорцій.
3. Посилення інвестиційної діяльності держави як за її безпосередньої участі в капіталовкладеннях, так і завдяки стимулюванню інвестиційної діяльності.
4. Широка підтримка вітчизняних товаровиробників.
5. Вибір заходів, що стимулюють кінцевий попит з боку фірм та домогосподарств, а не обмежують його.

Структурно-виробнича стабілізація є антиподом „шокової терапії" і суто фінансової стабілізації. Її зміст охоплює ідеї кейнсіанського вчення, інституціональної теорії, соціал-демократичної та еволюціоністської шкіл і т. ін. Структурно-виробничий варіант макростабілізації на противагу „шоковій терапії" надає менш важливого значення приватизації, лібералізації цін і зовнішньої торгівлі. Фінансова стабілізація при цьому розглядається як похідний елемент від виробничої стабілізації. Передбачається, що активна виробнича, інвестиційна, структурна політики сприятимуть швидкій модернізації продуктивних сил, забезпечать зниження витрат, підвищення якості, зміцнення конкурентоспроможності вітчизняної продукції і, зрештою, призведуть до фінансової стабілізації. Але реалізація політики структурно-виробничої стабілізації може спричинити підвищення інфляції, але її завжди можна утримати в певних рамках і зробити контрольованою. А з часом висока інфляція, що виникає на першому етапі реформ, „гаситься" економічним піднесенням.

Питання до самоконтролю та дискусії:

1. Які чинники впливають на стан національної економіки? Які з них є підконтрольними органам національного управління?
2. В чому полягає різниця між категоріями „економічна безпека" та „національна безпека"?
3. Які чинники дедалі більше здійснюють вплив на стан економіки України? Чим це зумовлено?

4. Які існують недоліки функціонування чисто ринкової економіки? Як історично еволюціонувала роль держави в економічній думці?
5. В чому причини відставання України в процесі участі в економічних відносинах на субрівні?
6. Які відмінності між господарськими механізмами полюсних економічних систем – командно-адміністративної економіки та чистого капіталізму?
7. Які, крім господарського механізму, характеристики входять до структури економічної системи?
8. Які типові моделі господарського механізму вам відомі? Яка з них є найбільш прийнятною для України? Чому?
9. В чому полягає протиріччя внутрішньої структури суб'єктів державного регулювання економіки?
10. Як еволюційно змінюється структура об'єктів державного регулювання економіки?
11. Для подолання яких об'єктів державного регулювання доречніше використовувати прямі, а для яких – опосередковані методи державного регулювання економіки?
12. В чому різниця та якою є ієрархія адміністративного та правового регулювання економіки?
13. Чим відрізняються прямі та опосередковані методи економічного впливу на процеси національного розвитку?
14. Що таке економічна політика? В чому її відмінність від державного регулювання економіки?
15. Які існують форми економічної політики, що є їх метою?
16. Які заходи економічної політики слід застосовувати для забезпечення окремих складових економічної безпеки країни?
17. Які чинники заважають формуванню економічної системи країни?
18. Які економічні інтереси реалізуються в процесі регулювання національної економіки?
19. Які заходи державного регулювання є найбільш ефективними в умовах перехідної економіки? Чому?

Тестові завдання:

Спроможність національної економіки забезпечити свій вільний і незалежний розвиток, це:

а) економічна безпека країни
б) економічна політика
в) національна оборонна доктрина
г) програма національно-економічного розвитку
д) всі відповіді невірні

На діяльність національної економіки не впливає:

а) регулювання національної економіки з боку держави
б) міжнародна економічна кон'юнктура (стан ринкового середовища)

в) економічна політика інших країн
г) діяльність транснаціональних корпорацій, міжнародних економічних організацій та установ
д) правильна відповідь відсутня

Найвищий рівень соціального захисту на сьогоднішній день демонструє така модель господарського механізму:
а) американська
б) шведська
в) німецька
г) японська
д) австрійська

Управління рівнем доходів населення здійснює:
а) грошово-кредитна політика
б) фінансово-бюджетна політика
в) соціальна політика
г) науково-технічна політика
д) політика доходів

Суб'єктом якої політики виступає Центральний банк:
а) фінансово-бюджетної
б) структурної
в) соціальної
г) промислової
д) всі відповіді невірні

До основних ознак суспільних (державних) благ не належать:
а) неподільність
б) можливість користування, минаючи безпосередню оплату
в) оплата державою
г) індивідуальне рішення про оплату та користування ними
д) правильна відповідь не названа

Основними типами економічних систем прийнято вважати:
а) чистий капіталізм, змішану економіку, натуральну економіку, централізовано-планову економіку
б) товарне виробництво, чистий ринок, змішану економіку
в) натуральне господарство, товарне господарство, планову економіку
г) аграрне та індустріальне господарство
д) парламентське та президентське господарство

Що з переліченого не можна вважати одним з напрямків негативного впливу монополізму на економіку?
а) підрив рівноправних стосунків між виробниками та споживачами
б) обмеження можливості вибору споживачів
в) штучне ліквідування можливості дрібних виробників працювати в галузі
г) правильна відповідь відсутня
д) всі відповіді правильні

Засновником теорії державного регулювання економіки слід вважати:
а) А. Сміта
б) Ж. Б. Сея
в) К. Маркса
г) Ф. Ліста
д) Дж. М. Кейнса

Найсуттєвішою рисою непрямого державного регулювання економіки є:
а) використання державою приватних структур для впливу на поведінку економічних суб'єктів
б) досягнення державою бажаних результатів в економіці через співробітництво з міжнародними економічними організаціями
в) формування економічного середовища, яке стимулює бажану поведінку економічних суб'єктів
г) прийняття державних документів, які носять рекомендаційний характер і не є обов'язковими для виконання
д) обмеження споживчого попиту

Держава у системі змішаної економіки:
а) використовує переважно методи непрямого (економічного) впливу на поведінку економічних суб'єктів
б) держава використовує методи прямого (адміністративного) і непрямого впливу на поведінку економічних суб'єктів
в) держава прагне позбутись методів еволюційного регулювання поведінки економічних суб'єктів
г) держава не втручається в економічні процеси
д) всі відповіді правильні

Економічними функціями держави в сучасних суспільних системах не можна вважати:
а) захист конкуренції
б) стабілізацію економіки
в) перерозподіл доходів
г) гарантування певного мінімуму доходу кожному працездатному членові суспільства
д) правильна відповідь відсутня

Витрати переливу (зовнішні ефекти, екстерналії) в економіці – це:

а) переміщення деяких вигод або витрат, пов'язаних із виробництвом або споживанням певних товарів, до суб'єктів, які не є їх безпосередніми продавцями або покупцями

б) шкідливий вплив виробництва на природне середовище через недостатньо ефективну систему технологічного захисту

в) елементи несумлінної конкуренції у підприємницькій діяльності, які шкодять покупцям певних товарів чи послуг

г) у цілому позитивні нові нормативні документи держави, які, однак, через певні обставини, вносять і деякі негативні моменти в господарську діяльність економічного суб'єктів

д) правильно вказане у п. б), в), г)

Які фактори нашого часу викликають необхідність державного втручання в економіку?

а) ринок породжує монополію, а тому необхідний захист конкуренції

б) неконтрольована диференціація доходів загрожує соціальній стабільності

в) ринковий механізм не може забезпечити достатню зацікавленість бізнесу у виробництві певних товарів і послуг

г) правильне вказане у п. а), б)

д) правильні відповіді а), б), в)

Економічна система, в якій держава здійснює макроекономічне регулювання, це:

а) централізовано-планова економіка

б) змішана економіка

в) мікроекономіка

г) натуральна економіка

д) всі відповіді правильні

Для економіки розвинутих країн світу характерним сьогодні є:

а) незначна роль держави

б) пошук оптимального поєднання ринкового та державного регулювання економіки

в) істотне зростання економічної ролі держави

г) досить швидке просування до економічної моделі класичного типу

д) розвиток бартерних відносин

До основних економічних цілей суспільства не можливо віднести:

а) досягнення економічного зростання

б) досягнення стабільного рівня цін

в) забезпечення зайнятості

г) підвищення рентабельності підприємства

д) досягнення сприятливого зовнішньоторговельного балансу

Економічна політика – це:
а) заходи, спрямовані на вирішення економічних проблем
б) конкуренція різних економічних ідей
в) здатність управляти економічними процесами
г) здатність приймати ефективні господарські рішення
д) політика відносин з іншими країнами у сфері економіки

До суб'єктивних факторів економічної політики належать:
а) політичні інтереси
б) партійні інтереси
в) етичні цінності
г) рівень професійної підготовки менеджерів
д) всі відповіді правильні

До функцій держави у ринковій економіці не відносяться:
а) законодавча діяльність
б) підтримка конкурентного середовища
в) призначення цін на продукцію приватного сектора
г) антициклічне регулювання
д) грошово-кредитна політика

Для змішаної економіки не властиві:
а) вільна конкуренція
б) ринкове регулювання
в) державне регулювання
г) державне планування на мікрорівні
д) правильне вказане у п. а), г)

Які з наведених ознак не є ознаками чистого ринку?
а) приватна власність
б) конкуренція
в) суспільний інтерес як основний мотив поведінки
г) обмежена роль держави
д) вільне ціноутворення

Головною ознакою сучасної змішаної економіки є:
а) наявність натурального виробництва, яке доповнює товарне
б) поєднання традиційного та ринкового регулювання
в) наявність ринкового та державного регулювання економіки
без переважання одного з них
г) поєднання ручного, машинного та автоматизованого елементів
у технологічному способі виробництва
д) переважання п'ятого технологічного укладу

Глава 7. ПРОГНОЗУВАННЯ, ПРОГРАМУВАННЯ ТА МАКРОЕКОНОМІЧНЕ ПЛАНУВАННЯ

СТРУКТУРА:

7.1. Прогнозування національної економіки.
7.2. Програмування та державні програми.
7.3. Макроекономічне планування.
7.4. Індикативне планування.
7.5. Державне замовлення і державний контракт у системі регулювання економіки.

Питання до самостійного реферативного опрацювання:

1. Митно-тарифне регулювання.
2. Суб'єкти, цілі та механізм регулювання зовнішньоекономічної діяльності.
3. Форми, методи та інструменти впливу держави на зовнішньоекономічну діяльність.
4. Платіжний баланс як інструмент державного регулювання.
5. Суть, принципи і цілі регіональної політики держави (на прикладі України).
6. Основні форми та методи державного регулювання регіонів.
7. Прогнозування та планування комплексного розвитку регіонів.

Ключові терміни: прогнозування національної економіки, види та функції прогнозів, програмування, державні програми, види програм та їх структура, макроекономічне планування, директивне планування, стратегічне планування, індикативне планування, принципи, функції та методи планування, державне замовлення, державний контракт.

Терміни та категорії для повторення або самостійного вивчення: *управління, економічна рівновага, ринок, податки, кредити, ціни, відсотки, бюджет, санкції, міжнародна торгівля, власність, майно, мультиплікатор.*

7.1. Прогнозування національної економіки

Для виконання функцій державного регулювання потрібно спрогнозувати наслідки багатьох економічних процесів, щоб правильно вирішити теперішні завдання. Для цього необхідним є прогнозування на усіх ієрархічних рівнях управління.

Під **прогнозом** розуміють науково обґрунтоване міркування про можливий стан об'єкта у майбутньому. **Прогнозування** – це процес розробки прогнозів. Укладача прогнозу називають ***прогнозистом***.

Прогнози економічних явищ і процесів розробляють у вигляді якісних характеристик розвитку (загальної характеристики тенденцій і очікуваного характеру змін, а в найпростішому випадку – твердження про можливість або неможливість настання певних подій) і кількісних оцінок прогнозованих показників, а також їх величин. Правильність вихідних теоретичних передумов і методологічних основ прогнозу вирішальним чином впливає на його результати і можливість його практичного застосування.

Економічне прогнозування – це виявлення стану та можливих напрямків розвитку економічних явищ і процесів на різних рівнях економічної системи.

Воно поєднує в собі два елементи – ***передбачення*** і ***пропонування***. Відповідно до цього виділяють пошуковий і нормативний прогнози.

Якщо у першому випадку (**пошуковий прогноз**) описують можливі перспективи, стани, вирішення проблем майбутнього, то у другому (**нормативний прогноз**) – визначають бажаний (можливий) стан розвитку явища під впливом цілеспрямованої діяльності. Пошуковий прогноз має здебільшого теоретико-пізнавальний характер і не враховує цілеспрямованих дій з боку суб'єктів управління. Його завдання – з'ясувати, як розвиватиметься досліджуваний об'єкт у разі збереження існуючих тенденцій. Він базується на умовному перенесенні на майбутнє тенденцій розвитку об'єкта, що склалися в минулому та діють нині.

Нормативний прогноз має управлінський характер, пов'язаний з можливістю прийняття на підставі отриманих знань управлінського рішення, його розробляють на засадах визначених наперед цілей. Він розробляється на основі заданих цілей (нормативів), та передбачає визначення способів і терміну їх досягнення.

Проте прогноз порівняно з *гіпотезою* має значно більшу визначеність, оскільки ґрунтується не лише на якісних, а й на кількісних параметрах і тому дає змогу характеризувати майбутній стан об'єкта також кількісно. Водночас прогноз, як і гіпотеза, має імовірнісний характер.

Економічне прогнозування ґрунтується на вивченні закономірностей розвитку різних економічних явищ і процесів, виявляє найбільш імовірнісні та альтернативні шляхи їх розвитку і дає базу для вибору та обґрунтування економічної політики. Джерелами прогнозної інформації можуть бути *накопичені знання та досвід* (емпіричні та теоретичні знання про закономірності розвитку процесів), *фактична і статистична інформація про об'єкт прогнозування, економіко-математичні моделі*.

Ведення економічного і соціального прогнозування передбачає вивчення потенціалу України (регіону, галузі, підприємства), зокрема, економічного і соціального (сукупності трудових ресурсів, розвіданих, нерозвіданих і використовуваних природних ресурсів, джерел енергії), науково-технічного (сукупність трудових, матеріальних, фінансових ресурсів сфери науки і наукового обслуговування, нагромаджених знань у галузі суспільних, природничих, технічних наук, а також передового досвіду), промислово-виробничого (сукупність галузей промислового виробництва,

будівельної індустрії, транспорту і зв'язку, їхніх виробничих потужностей, основних фондів і трудових ресурсів), сільськогосподарського (сукупність трудових ресурсів, зайнятих у сільськогосподарському виробництві, технічних засобів, ресурсів рослинництва, а також лісних і водних), потенціалу соціального розвитку (охорони здоров'я, культури і мистецтва, спорту, туризму, загальної і професійної освіти, підготовки фахівців вищої кваліфікації, різних видів громадської діяльності, об'єктів соціальної інфраструктури).

Державне прогнозування економічного і соціального розвитку – це науково обґрунтоване передбачення напрямів розвитку країни, окремих галузей економіки або окремих адміністративно-територіальних одиниць, можливого стану економіки та соціальної сфери в майбутньому, а також альтернативних шляхів і строків досягнення параметрів економічного та соціального розвитку. Прогноз економічного і соціального розвитку є засобом обґрунтування вибору тієї чи іншої стратегії та прийняття конкретних рішень органами законодавчої та виконавчої влади, органами місцевого самоврядування щодо регулювання соціально-економічних процесів.

Прогнозні та програмні документи економічного і соціального розвитку – це документи, що відповідають вимогам законодавства України щодо документів і відображають прогнози та програми економічного і соціального розвитку. Учасники державного прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України – це органи державної влади, які розробляють, затверджують і здійснюють прогнозні та програмні документи економічного і соціального розвитку, а саме: Кабінет Міністрів України, уповноважений центральний орган виконавчої влади з питань економічної політики, інші центральні органи виконавчої влади, Рада Міністрів Автономної Республіки Крим, місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування.

Основними **принципами**, на яких базується державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України є:

- *принцип цілісності*, який забезпечується розробленням взаємоузгоджених прогнозних і програмних документів економічного і соціального розвитку України, окремих галузей економіки та окремих адміністративно-територіальних одиниць на коротко- та середньостроковий періоди;

- *принцип об'єктивності*, який полягає в тому, що прогнозні та програмні документи економічного і соціального розвитку України розробляються на основі даних органів державної статистики, уповноваженого центрального органу виконавчої влади з питань економічної політики, інших центральних і місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, а також звітних даних із офіційних видань Національного банку України;

- *принцип науковості*, який забезпечується розробленням прогнозних і програмних документів економічного і соціального розвитку на науковій

основі, постійним удосконаленням методології та використанням світового досвіду в галузі прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку;

- *принцип гласності*, який полягає в тому, що прогнозні та програмні документи економічного і соціального розвитку є доступними для громадськості, інформування про цілі, пріоритети та показники цих документів забезпечує суб'єктів підприємницької діяльності необхідними орієнтирами для планування власної виробничої діяльності;

- *принцип самостійності*, який полягає в тому, що місцеві органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування в межах своїх повноважень відповідають за розроблення, затвердження та виконання прогнозних і програмних документів економічного та соціального розвитку відповідних адміністративно-територіальних одиниць. Прогнозування і розроблення програм економічного та соціального розвитку забезпечує координацію діяльності органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування;

- *принцип рівності*, який полягає в дотриманні прав та урахуванні інтересів місцевого самоврядування, суб'єктів господарювання усіх форм власності;

- *принцип дотримання загальнодержавних інтересів*, який полягає в тому, що органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування повинні здійснювати розроблення прогнозних і програмних документів економічного та соціального розвитку, виходячи з необхідності забезпечення реалізації загальнодержавної соціально-економічної політики та економічної безпеки держави;

- *принцип системності прогнозування* означає, що, з одного боку, економіку розглядають як єдиний об'єкт, а з іншого – як сукупність порівняно самостійних напрямів (блоків) прогнозування. Цей підхід передбачає побудову прогнозу на підставі системи методів і моделей. Системність означає певну черговість використання моделей для формування прогнозу економічного і соціального розвитку країни, регіону, галузі тощо;

- *наукова обґрунтованість* означає, що в економічних прогнозах усіх рівнів потрібно враховувати вимоги об'єктивних економічних законів, вітчизняний та іноземний досвід формування прогнозів;

- *принцип альтернативності* прогнозування ґрунтується на потребі побудови альтернатив у разі передбачення майбутнього розвитку об'єкта прогнозування.

Адекватність прогнозу об'єктивним закономірностям характеризує не лише процес виявлення, а й оцінку стійких тенденцій і взаємозв'язків у розвитку економіки та створення теоретичного аналога реальних економічних процесів з їхньою повною і точною імітацією. Для цього потрібно, щоб методи і моделі, які використовують під час формування прогнозів, пройшли експериментальну перевірку щодо точності у визначенні змісту процесів, які прогнозують.

Сутність та роль макроекономічного прогнозування виявляються через його **функції.** Головними з них є такі:

- науковий аналіз економічних, соціальних, науково-технічних процесів і тенденцій;
- дослідження об'єктивних зв'язків соціально-економічних явищ господарського розвитку у конкретних умовах;
- оцінка сформованого рівня розвитку конкретної ситуації і виявлення тенденцій, які можуть скластися у майбутньому, передбачення нових ситуацій та їхня оцінка;
- виявлення можливих альтернатив розвитку економіки у перспективі, нагромадження наукового матеріалу для обґрунтованого вибору певних рішень.

Прогнози класифікуються за *масштабом*, *часом*, *об'єктом* та за *функціональною ознакою*.

За масштабом прогнози поділяються на:

- мікропрогнози (окремого підприємства);
- галузеві та регіональні;
- макропрогнози (на рівні національної економіки);
- суперпрогнози (рівень світової економіки).

За часом прогнози класифікують як:

- оперативні прогнози (терміном до 1 місяця);
- короткострокові (до 1 року);
- середньострокові (1-5 років);
- довгострокові (15-25 років);
- стратегічні (понад 25 років).

За об'єктом розрізняють:

- прогнози природних ресурсів;
- трудових ресурсів, трудового потенціалу та народонаселення;
- інвестицій та інвестиційної активності у динаміці;
- науково-технічні;
- соціальні;
- зайнятості;
- доходів;
- зовнішньоекономічної діяльності тощо.

За функціональною ознакою:

- пошуковий;
- нормативний.

Методи прогнозування – це сукупність прийомів, які на основі ретроспективних даних зовнішніх та внутрішніх зв'язків об'єкта прогнозування, а також їхніх змін дають можливість передбачати його майбутній розвиток. Вони класифікуються за різними ознаками. Так, залежно від способу прогнозування і наявності інформаційних даних вони поділяються на *фактографічні*, *формалізовані* і *комбіновані*.

Також за суб'єктивним підходом, розрізняють такі **варіанти** прогнозів:

1) **песимістичний** – відображає нижню межу можливого рівня розвитку національної економіки (за домінування негативних факторів впливу);

2) **середній (стриманий)** – окреслює найвірогіднішу траєкторію майбутнього розвитку явища чи події;

3) **оптимістичний** – показує можливу верхню межу розвитку (за домінування позитивних факторів).

Розрізняють такі **етапи (стадії) наукового аналізу об'єкта прогнозування**:

1. Ретроспекція – дослідження історії розвитку об'єкта прогнозування для забезпечення його систематизованого опису:

- визначення джерел прогнозної інформації;
- збирання, зберігання й обробка інформації;
- з'ясування і уточнення кількісних та якісних характеристик об'єкта прогнозування, методів виміру і представлення інформації.

2. Діагноз – визначення нинішнього стану об'єкта прогнозування (науковий опис основних характерних ознак):

- аналіз об'єкта прогнозування, що становить основу прогнозної моделі;
- розробка моделі прогнозування;
- вибір адекватного методу прогнозування.

3. Проспекція – розробка самого прогнозу (за даними діагнозу складається прогноз розвитку національної економіки):

- верифікація (оцінка достовірності, точності та обґрунтованості прогнозу);
- синтез (систематизація окремих прогнозів);
- оцінка повноти інформації, уточнення;
- коригування прогнозної моделі відповідно до нової інформації, що надходить [11, С.55].

7.2. Програмування та державні програми

Програмування національної економіки як явище в системі державного регулювання з'явилось у світовій практиці в середині XX ст. Першими на цей шлях стали США, Канада, Франція та Японія. Зокрема, відомими були програма освоєння ресурсів ріки Теннессі, розроблена в США в 30-ті роки XX ст., програми освоєння районів Півночі, розроблені і реалізовані в Канаді. В Японії найвідомішими є національні програми „Технополіс", „План реконструкції Японських островів" та ін.

Сутність **програмування** полягає в аналізі стану національної економіки, виявленні проблем, які не можуть вирішити ринкові механізми, розробці та реалізації окремих економічних програм. Іншими словами,

макроекономічне програмування – це розробка комплексних програм розвитку національної економіки або її секторів.

Програмування може бути успішним лише за умови дотримання централізованого підходу до розробки, управління та реалізації масштабних народногосподарських програм.

Програмування, як форма державного регулювання, має такі **специфічні особливості**:

1) втручання держави в економіку не ліквідує стихійність у ринкових перетвореннях, а лише коректує цей процес;

2) програмування є елементом сучасної ринкової організації економіки, оскільки держава не керує агентами ринку, а лише спрямовує їхню діяльність;

3) основою програмування є структурне регулювання;

4) програмування, як форма впливу на економіку, є системним і комплексним.

Основа державного програмування – це розробка і виконання довго- (10-15-20 років), середньо- (4-5 років) і короткотермінових (1 рік) програм.

Програма – це інструкція, принцип, орієнтир руху, а не операційна розкладка діяльності економічних агентів.

У Державній програмі відображаються:

- аналіз сучасного стану національної економіки;
- цілі та завдання розвитку;
- макроекономічні показники та пропорції, яких бажано досягти;
- заходи, пов’язані з удосконаленням фінансово-грошової системи, банківської діяльності;
- основні напрями розвитку галузей економіки та її структурної перебудови;
- науково-технічна діяльність, соціальний розвиток, доходи населення та рівень життя, який має встановитися в результаті виконання наміченої програми;
- загальні риси кон’юнктури внутрішнього та зовнішнього ринків;
- заходи щодо поліпшення зовнішньоекономічної діяльності, реформування відносин власності;
- заходи щодо охорони навколишнього середовища;
- основні напрями розвитку регіонів;
- форми й засоби державного регулювання економіки.

За рівнем масштабу порушених проблем розрізняють:

- великомасштабні комплексні програми. До них можна віднести комплексну програму НТП у національній економіці, програму вирішення найважливіших соціальних проблем;
- програми соціально-економічного розвитку, наприклад, житлова програма;
- вузькі науково-технічні програми.

Головним завданням програмування є підтримка економічної рівноваги, вплив на якісне перетворення економіки, стимулювання її розвитку.

Мета державного програмування – досягнення прийнятного для держави варіанта розвитку національної економіки.

Вивчення конкретних програм свідчить, що є суттєві відмінності у формах виконання їхнього втілення. Ці відмінності залежать від масштабу і сфери дії програм, ступеня залучення державного і приватного секторів, характеру економічних та адміністративно-правових зв'язків. Методи формування структури і змісту програм, особливо їхнього організаційно-економічного механізму, залежать від їхнього правового статусу (індикативного чи директивного).

Макроекономічні програми класифікуються за часом, масштабом, цілями та об'єктами.

Особливе місце в системі державних програм посідають цільові комплексні програми. **Комплексно-цільова народногосподарська програма** – це державний, адресний плановий документ, у якому міститься визначений за ресурсами, виконавцями і термінами комплекс економічних, техніко-виробничих, науково-дослідних та організаційно-господарських заходів, до яких залучено багато галузей, господарських органів, регіонів. Програма економічного і соціального розвитку України – це документ, в якому визначаються цілі та пріоритети економічного і соціального розвитку, засоби та шляхи їх досягнення, формується взаємоузгоджена і комплексна система заходів органів законодавчої і виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, спрямованих на ефективне розв'язання проблем економічного і соціального розвитку, досягнення стабільного економічного зростання, а також характеризуються очікувані зміни у стані економіки та соціальної сфери.

За змістом розрізняють такі комплексні цільові програми: соціально-економічні, виробничі, науково-технічні, екологічні та інші.

- соціально-економічні, спрямовані на вирішення проблем розвитку й удосконалення способу життя, підвищення матеріального і культурного рівня життя населення, поліпшення соціальних умов праці та відпочинку;
- виробничі, спрямовані на збільшення обсягу виробництва певних видів продукції (послуг), розвиток нових видів виробництва, підвищення якісних характеристик продукції, зростання ефективності використання ресурсів;
- науково-технічні, спрямовані на розвиток наукових досліджень, вирішення проблем розробки і впровадження в практику нових видів техніки і технологій;
- екологічні, спрямовані на виконання природоохоронних і природоперетворювальних проектів;
- інституційні, спрямовані на удосконалення організації управління господарськими системами.

Існують такі **види** державних програм:

- **спеціальні програми розвитку окремих галузей**, секторів або районів. Прикладом таких програм в Україні є Державна програма розвитку вугільної промисловості, Державна програма ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС, Державна національна програма „Освіта: Україна XXI століття”;

- **програми, що стосуються певних загальнонаціональних проблем**: Державна програма зайнятості, Державна програма соціального захисту населення, програми діяльності державних економічних органів, Державна програма приватизації, програми діяльності Кабінету Міністрів;

- **програми досягнення економічної рівноваги**: програми стабілізації економіки та виходу її з кризового стану, фінансові програми;

- **регіональні програми,** стосуються господарського освоєння нових районів, перетворення економіки регіонів, які вже сформовані, формування нових територіально-виробничих комплексів тощо.

За структурою цільова комплексна програма має такі головні **елементи (блоки)**:

- **цільовий**, де з’ясовані головна ціль і підцілі програми, бажана послідовність їхньої реалізації;

- **структурний**, формування якого дає змогу визначити набір та контури цілереалізаційних систем, тобто об’єктів національної економіки та їхніх елементів, які об’єднані за ознакою цільового призначення;

- **блок техніко-економічного обґрунтування**;

- **ресурсний**, який характеризує обсяг і структуру розподілу ресурсів, потрібних для виконання програми;

- **організаційний**, у якому по всіх елементах програми передбачені відповідальні виконавці, джерела і строки виділення ресурсів, а також терміни впровадження заходів.

7.3. Макроекономічне планування (МП)

Планування – це специфічна управлінська діяльність з визначення цілей та шляхів їх досягнення. Його здійснюють на підставі ринкових досліджень і аналізу внутрішніх можливостей. Змістом розробки планів є визначення взаємопов’язаних завдань структурним підрозділам об’єкта планування, обґрунтування потрібних ресурсів, визначення показників для контролю та оцінки ступеня досягнення цілей.

Макроекономічне планування – це свідома діяльність держави з метою досягнення бажаного стану національної економіки. Слід розрізняти три головні форми макроекономічного планування: *директивне*, *індикативне* та *стратегічне*.

Директивне планування було формою прояву жорсткого державного регулювання економіки в колишньому СРСР. У разі директивного планування товаровиробнику визначають скільки і якої продукції треба виробити, кому і за яку ціну продавати. Цьому процесу

відповідає адекватна централізована система постачання ресурсів. В основі цієї форми регулювання економіки є передусім абсолютизація державної форми власності, як основної і єдиної, а в концепції управління передбачено досягнення політичних результатів усупереч економічній логіці. Крім того, специфічно витлумачена економічна роль держави.

Здавалося б, на перший погляд, така система відносин між державою і товаровиробником є зручною для обох і може забезпечити повну збалансованість народного господарства. Натомість 70-річна практика господарювання за єдиним директивним планом довела неспроможність реалізувати це завдання. По-перше, жорсткий директивний план сковує товаровиробників у пошуках варіантів освоєння нових видів продукції і ліквідовує стимули саморозвитку. По-друге, для збалансованості розвитку народного господарства через план треба розраховувати не лише прямі, а й опосередковані витрати на одиницю продукції. Якщо ж номенклатура продукції перевищує десятки мільйонів найменувань, то навіть найсучаснішим комп'ютерам це не під силу. І хоча була розроблена модель міжгалузевого балансу, у практиці роботи центральних органів планування її використовували лише на рівні аналітичних і передпланових розрахунків. Тому не розраховували і не пов'язували навіть однієї тисячної частки того, що виробляли. З огляду на це механізм директивного планування перетворився у механізм відтворення диспропорцій. Крім того, це призвело до надмірного зростання товарно-матеріальних запасів, зменшення фондовіддачі і тотального дефіциту.

Централізм директивного планування, яке практикували в планово-розподільній системі країн колишнього СРСР, був доведений до абсурду.

Макроекономічне планування стратегії поведінки на ринку **(стратегічне планування)** набуло широкого застосування, зокрема, в країнах Європейського Співтовариства. Сутність цього планування полягає в забезпеченні виживання економічної одиниці будь-якого рівня (в тому числі макроекономічної національної системи) на динамічному ринку шляхом виявлення та утворення довготермінової стійкої відповідності між цілями системи, її ринковими шансами та внутрішнім потенціалом. Стратегічне планування – це системний спосіб управління змінами, творчий процес визначення і здійснення найбільш важливих дій (беручи до уваги сильні та слабкі сторони і можливості).

Об'єкти макроекономічного планування – це економічні, соціальні та науково-технічні народногосподарські процеси. **Суб'єкти** – держава, великі акціонерні товариства (корпорації), недержавні органи й організації. Плани класифікуються за *часом*, *об'єктом*, *масштабом* та *способом*.

Метою макроекономічного планування є: досягнення макроекономічної рівноваги та збалансованості, стабільного економічного розвитку, високої конкурентоздатності національної економіки, соціальної справедливості та екологічної безпеки держави.

Принципи макроекономічного планування:

- оцінка сучасного рівня розвитку економіки;

- правильне визначення пріоритетів;
- збалансованість;
- реалістичність;
- адаптація;
- поєднання різних видів планування;
- орієнтація на світові стандарти;
- гласність;
- рівність;
- самостійність та дотримання загальнодержавних інтересів.

Функції:

- визначення цілей і пріоритетів розвитку національної економіки;
- забезпечення найоптимальнішого варіанта розвитку національної економіки;
- координація економічної діяльності суб'єктів;
- гармонізація економічних інтересів суб'єктів господарювання.

Методи:

- метод системного аналізу;
- нормативний метод;
- метод оптимізації планових рішень;
- програмно-цільовий метод;
- балансовий метод.

У цивілізованих країнах регулюють стихію ринку насамперед через планування та прогнозування економічного і соціального розвитку держави. Саме у високорозвинутих країнах з ринковою економікою держава є примусовою політичною організацією, без якої ні ринок сам по собі, ні конкуренція не зможуть реалізувати економічні реформи. Що ж до нинішньої ситуації в Україні, то політика держави повинна бути спрямована на цілісну систему державного регулювання економіки з використанням як ринкових, так і адміністративних методів. Для цього треба відновити управління державним сектором через прогнозування і планування, оволодіти ситуацією в країні, зробити її керованою. А цього можна досягти, лише спираючись на жорстку виконавчу вертикаль, використовуючи адміністративні методи державного регулювання економіки.

7.4. Індикативне планування

Індикативне планування – спосіб регулювання економічних процесів за допомогою рекомендаційної постановки певних цілей, визначення пріоритетів розвитку національної економіки і застосування державних фінансових та інших непрямих стимулів для їх реалізації. Воно носить рекомендаційний характер і принципово відрізняється від директивного способу реалізації способу поставлених цілей. Показники

індикативного плану набувають життєвої сили для суб'єктів ринку лише через цілеспрямовану систему правових та економічних регуляторів.

Основними ознаками індикативного планування є:

1. Базується на змішаній економіці.
2. Планові документи окреслюють загальні контури майбутнього економічного розвитку (план-прогноз).
3. Завдання мають орієнтовний, рекомендаційний характер (є обов'язковими тільки для державних підприємств).
4. Головне завдання плану – координація господарської діяльності суб'єктів економіки.
5. Для стимулювання виконання завдань використовуються економічні, прямі, опосередковані та адміністративні методи.

Індикативне планування – це процес формування системи параметрів (індикаторів), що характеризують стан і рівень розвитку економіки країни і відповідають державній соціально-економічній політиці, та встановлення заходів державного впливу на соціальні й економічні процеси для досягнення зазначених індикаторів.

Головний зміст індикативного планування полягає в обґрунтуванні мети, завдань, напрямів і методів реалізації державної соціально-економічної політики і є дуже дієвою формою організації взаємодії всіх ланок системи державного управління як між собою, так і з регіональними органами управління в інтересах удосконалення економічної системи та її окремих елементів, відповідно до завдань соціально-економічного розвитку.

Метою індикативного планування є реалізація цілей державного впливу на економічний і соціальний розвиток.

Основні **функції** індикативного планування:

- визначення цілей і пріоритетів розвитку національної економіки;
- координація економічної діяльності суб'єктів;
- прогнозування макроекономічного розвитку та ринкової кон'юнктури;
- визначення сфер, де вкладання капіталу є найефективнішим та ін.

Індикативний народногосподарський план – це організаційно-економічний інструмент втілення економічної політики держави у практику дії суб'єктів господарювання, який ґрунтується на системі економічних, науково-технічних і соціальних прогнозів, має орієнтувальний, рекомендаційний характер і є основою для вироблення регуляторів ринку.

Головними **способами** реалізації індикативних планів вважають такі: застосування економічних регуляторів (податки, кредити, ціни, відсотки, бюджет і таке інше); застосування адміністративних регуляторів (державні замовлення, штрафи, санкції, квоти, антимонопольні закони тощо).

Показники цільових комплексних програм є в ***індикативному плані*** (Державній програмі економічного і соціального розвитку). До таких показників належать: виробництво найважливіших видів продукції для потреб програми; ліміти капітальних вкладень і обсяги будівельно-монтажних робіт на її реалізацію; державні замовлення на виробництво

(поставку) продукції, робіт, послуг, потрібних для виконання програми; державні замовлення на введення в дію виробничих потужностей і основних фондів; перелік найважливіших будов; витрати з державного бюджету на реалізацію цільових програм; затрати валютних ресурсів і найважливіші заходи у сфері зовнішньоекономічних зв'язків.

В Україні використовуються принципи планування та прогнозування, що залишились ще з часів командної системи управління народним господарством.

Індикативне планування, на відміну від централізованого, разом з прогнозуванням виконує в основному функцію перспективної соціально-економічної орієнтації, у ньому беруть участь не лише державні органи влади, а й малий та середній бізнес, корпоративні структури, громадські організації та міжнародні економічні інститути. При цьому повсякденна оперативна діяльність суб'єктів національної економіки забезпечується через механізми ринку.

Сучасні національні господарства в умовах посилення глобалізаційних та інтеграційних зв'язків є вплетеними у систему економічних відносин світової господарської системи через участь у міжнаціональному поділі праці, спеціалізації та кооперації, міжнародній торгівлі тощо. Ринкові правила гри, що діють на міжнаціональному економічному просторі вимагають від національних економік забезпечення належного внутрішнього соціально-економічного розвитку та дотримання міжнародних стандартів у сфері економіки. Саме тому будь-яка національна економіка з метою забезпечення конкурентного становища на світовому ринку повинна прагнути до підвищення внутрішніх стандартів економічного розвитку та їх підняття до міжнародного рівня.

У багатьох країнах світу державне управління ґрунтується на принципах централізації і децентралізації. Наприклад, у США функція управління кадрами розподілена між Департаментом і Радою захисту системи послуг. Рада забезпечує правовий нагляд і процес оскарження для державних службовців. У Канаді рівні зайнятості в департаментах контролює Скарбнича рада. В Англії протягом вісімнадцяти років прем'єрства Маргарет Тетчер Департамент державної служби було скасовано, а контрольні функції перейняла скарбниця.

У країнах Східної Європи головні зусилля адміністративних органів у перехідний до ринкової економіки період спрямовані на державне регулювання приватизації – вибір об'єктів для продажу, проведення торгів тощо. В Україні цими питаннями відає Фонд державного майна, який затверджує склад комісії з приватизації конкретного підприємства.

Принципи індикативного планування виражають головні вимоги до побудови індикативних планів. До них належать: поєднання інтересів усіх суб'єктів ринкових відносин – держави, регіонів, підприємств і окремих підприємців; порівняння витрат і доходів; комплексність, яка передбачає системний підхід у вирішенні економічних, соціальних, культурних, екологічних, зовнішньоекономічних та інших проблем; індикативність як

спосіб визначення цілей і пріоритетів соціально-економічного розвитку; розробку способів їх досягнення на базі глибинного аналізу об'єктивного стану і динаміки розвитку суспільства; поєднання планового і ринкового регулювання розвитку економіки; безперервність, яка передбачає безперервний процес прогнозування і планування; орієнтацію на вирішення соціальних завдань розвитку суспільства.

7.5. Державне замовлення і державний контракт у системі регулювання економіки

Важливим елементом державних програм є державний контракт та державне замовлення. **Державне замовлення** – це засіб прямого державного регулювання господарських зв'язків між державою-замовником і підприємством-виконавцем, спосіб реалізації суспільних і державних потреб, концентрації та ефективного витрачання державних ресурсів, форма співробітництва держави і підприємств під час вирішення стратегічних завдань особливої важливості. Державне замовлення полягає у формуванні на контрактній (договірній) основі складу та обсягів продукції, необхідної для державних потреб; розміщенні державних контрактів на її поставку (закупівлю) серед підприємств, організацій та інших суб'єктів господарської діяльності країни всіх форм власності.

До державного замовлення входять завдання введення в дію виробничих потужностей і об'єктів соціальної сфери, а також постачання найважливіших видів продукції, необхідних передусім для розв'язання загальнодержавних соціальних завдань, виконання науково-технічних програм, зміцнення обороноздатності та забезпечення економічної незалежності країни.

Формуючи державне замовлення, слід дотримуватися таких принципів: розміщення на конкурсній основі, стимулювання виконання замовлення, обумовлення взаємної відповідальності сторін – виконавця і замовника.

Ліміт – це ресурсний показник, що подає гранично допустиму величину витрат того чи іншого ресурсу для досягнення певної мети.

Державний контракт – це договір, укладений державним замовником від імені держави з виконавцем державного замовлення, в якому визначені економічні й правові зобов'язання сторін, та обумовлені взаємовідносини замовника і виконавця. Контрактна система спрямована на посилення державної підтримки пріоритетів, які забезпечують структурну перебудову, економічну стабільність.

Державний контракт призначений для державних підприємств, а *державні замовлення* виконують недержавні структури.

Значення держзамовлення досить важливе в економіці ринкового типу, за його допомогою реалізують суспільні потреби, ведуть будь-яку

пріоритетну політику. Держзамовлення в умовах ринку є базою для добровільної угоди між державою і підприємством. Такий підхід дає змогу не лише реалізувати ідею свободи підприємств, а й ставить держзамовлення в один ряд із важелями державного регулювання економічного походження.

Державні видатки, до яких входять державні контракти та державні замовлення, є складовою формування сукупного попиту, вони впливають на сукупний попит, а також на сукупну пропозицію. Збільшення державних видатків, безперечно змінить структуру сукупного попиту, але рівень його не обов'язково зміниться на ту ж величину. Збільшення державних видатків викликає зростання рівноважного ВВП, при цьому вплив державних видатків на рівноважний ВВП має *мультиплікативний* характер.

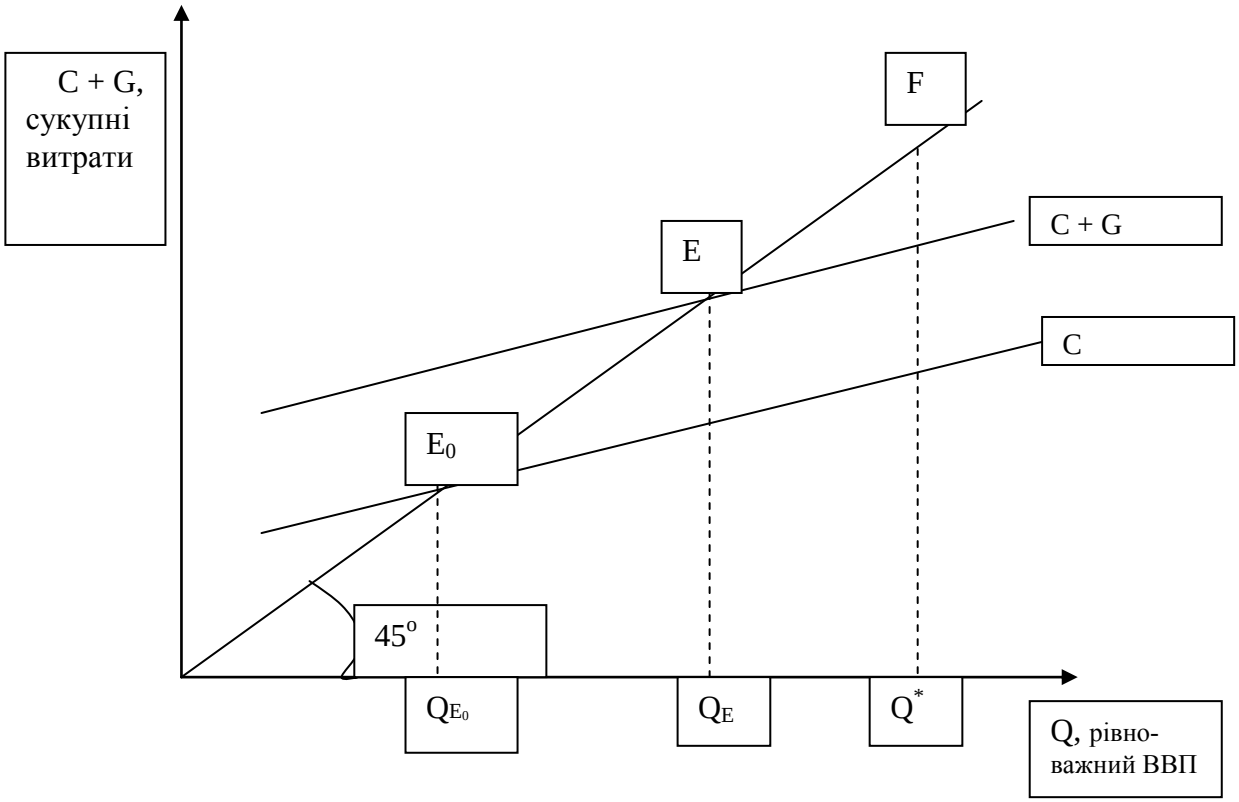

Рис. 14. Вплив державних видатків (G) на величину рівноважного ВВП(Q)

Державні видатки в цьому разі можуть виступати в якості: замовлення у сферах освіти і медицини, капіталовкладень у розвиток та удосконалення комунальної інфраструктури, витрат на наукові розробки, стратегічного інвестування у сферу культури і мистецтв. Відтак, у макроекономічному значенні, збільшення обсягів державного замовлення призводитиме до збільшення обсягів національного виробництва у мультиплікативному масштабі.

Ідею договору між державою і підприємством можна реалізувати за допомогою створення контрактної системи управління держзамовленням за наявності законодавчих гарантій прав підприємств на самостійність та

ініціативу.

З метою пришвидшення процесу реформування економічних відносин у сфері матеріального виробництва, створення повноцінних ринків промислової продукції, продовольства, товарів народного споживання, робіт та послуг у 1995 році в Україні введено державну контрактну систему.

Державне замовлення в умовах вітчизняної економіки є дещо іншим, ніж у країнах з розвинутою ринковою економікою. Держава в особі уповноважених Кабінетом Міністрів України центральних органів державної виконавчої влади через державні контракти забезпечує потреби у товарах, роботах, послугах державних органів управління, у сфері оборони, охорони громадського порядку, охорони здоров'я, освіти, культури, соціального захисту населення, виконання науково-технічних розробок, створення та поповнення державного резерву.

Механізм контрактної системи ґрунтується на класифікації замовлень-контрактів за видами і сферами господарського застосування. На підставі цієї класифікації розробляють типові форми контрактів, що є ґрунтом для переговорів між державними відомствами і підприємствами, під час яких визначають порядок формування ціни контракту, режим контролю за його дотриманням і коректуванням у міру зміни зовнішніх умов виконання замовлення.

Усі відомства, які укладають контракти з боку держави, зобов'язані надати підприємствам-підрядникам рекомендації з таких питань: політики держави у сфері розподілу державних контрактів; переліку робіт для контрактів; організаційних процедур; власності на отримані результати; нормативів і стандартів; обсягів фінансування; термінів; випуску цінних паперів і кредитної політики; процедур контролю і звітності; податкової політики. Розвиток контрактної системи пов'язаний передусім з персоніфікацією відповідальності.

Замовниками за державними контрактами є міністерства, інші центральні органи державної виконавчої влади України, обласні державні адміністрації та установи, які уповноважені Кабінетом Міністрів України укладати державні контракти.

Замовники користуються послугами виконавців незалежно від форм власності за договірними цінами. Якщо претендентів на виконання робіт є декілька, то виконавців підбирають на конкурсній основі і метою є вибрати найефективніший проект та зекономити державні кошти.

Державні контракти фінансують з Державного бюджету України, спеціальних фондів та інших джерел. Обласні державні адміністрації мають право укладати регіональний державний контракт, опираючись на кошти відповідних бюджетів. Виконавці державних контрактів самостійно забезпечують їх виконання матеріально-технічними ресурсами, за винятком спеціальних ресурсів, виробництво і споживання яких контролюють органи державної виконавчої влади.

Для підприємств, які згідно з законодавством є монополістами на ринку продукції, державне замовлення обов'язкове. Взаємовідносини та

відповідальність обох сторін обумовлені господарськими угодами. Державні контракти забезпечують підприємствам гарантований збут продукції.

З метою економічного стимулювання виконання державних замовлень виконавцям можуть бути надані пільги щодо податку на прибуток, цільові дотації та субсидії, кредити на пільгових умовах, валютні кошти, митні та інші пільги.

Контракти, як форма управління держзамовленнями, широко відомі в світі й апробовані практикою десятиріч. Їх застосовують у Великобританії, Франції, Німеччині та інших країнах з ринковою економікою, однак найбільшого поширення вони набули в США, де створена і вже багато років функціонує Федеральна контрактна система.

В індустріально розвинутих країнах державні контракти поширюються на сфери з обмеженими можливостями освоєння винаходів, новостворені наукомісткі галузі, їх також застосовують для державної підтримки інноваційної діяльності підприємств, стимулювання неприбуткових науково-дослідних робіт фундаментально-пошукового характеру.

У світовій практиці державного регулювання контракти поділяють за призначенням і методами ціноутворення. Незалежно від типу контракту всі вони мають єдину структуру (розділи, загальні принципи і положення). Контракти укладають на термін від 1 до 15 років. За методами ціноутворення контракти поділяють на такі два типи: контракти „фіксованої ціни” і контракти „відшкодування витрат виробництва”. Обидва типи передбачають отримання прибутку підприємством-підрядником. Однак у першому випадку прибуток – це прихований „ціпок” договору, а в другому – його розмір визначений у вигляді спеціальної винагороди.

Ці типи контрактів об’єднують в особливу групу і називають заохочувальними. Під час розробки цих контрактів механізм заохочення і накладання економічних санкцій формується залежно від двох факторів: виконання умов договору і комерційного ризику. У таких контрактах узгоджують чотири головних показники: ціну або затрати виробництва, норму прибутку, кількісні та якісні показники кінцевого результату, умови і терміни поставок.

Контракти *багаторазового заохочувального типу* широко використовують у тих галузях науки і техніки, де велика частка державних капіталовкладень і високий комерційний ризик. За цими контрактами підрядникам надана велика фінансова свобода і можливість пошуку нетрадиційного вирішення науково-технічної проблеми.

Важливим елементом економічного механізму контрактної системи є фінансування контрактів. Переважно використовують два методи фінансування: метод „зваженої частки участі підрядника” і метод, який застосовують для розрахунків за поставки складної і нової технології. Обидва методи відображають спробу держави пов’язати розмір прибутку підрядника із затратами на виконання держзамовлення.

Тип фінансування зводиться до характеру і форми відшкодування витрат виробництва підприємства на виконання держзамовлення та отримання прибутку. Фінансувати замовлення-контракти можна шляхом субсидування підприємств із коштів держбюджету; мобілізації коштів підприємств у вигляді залучення основного капіталу; використання кредитів банків, дотацій, благочинних і цільових фондів. Мета централізованого фінансування держзамовлень на контрактній основі – забезпечити підприємства необхідними обіговими коштами.

Питання до самоконтролю та дискусії:

1. Що таке прогнозування та в чому полягає його економічний зміст?
2. В чому полягає відмінність прогнозу від припущення, гіпотези, версії? Що з них має найвищий рівень імовірності, чому?
3. Які існують види прогнозів, які з них доречно застосовувати до якого випадку?
4. В чому відмінність між прогнозуванням, плануванням і програмуванням?
5. Як можуть поєднуватись у різних групах прогнозування і планування, планування і програмування, прогнозування і програмування?
6. Для чого застосовується песимістичний прогноз?
7. Яким чином досягається збалансованість між плануванням і самостійною діяльністю державного підприємства?
8. Що включає в себе комплексна народногосподарська програма соціально-економічного розвитку?
9. В чому полягає причина неефективності дії багатьох державних програм?
10. Що таке стратегічне планування? Як воно може застосовуватись в умовах ринкової економіки?
11. В чому відмінність між індикативним та стратегічним планом?
12. Чи може застосовуватись директивне планування в умовах світових криз? Які саме його риси доречно застосовувати в таких випадках?
13. В чому полягають проблеми довгострокового прогнозування в Україні?
14. В якій формі державного регулювання економіки найдоречніше здійснювати державне замовлення і державний контракт? В чому їх переваги?
15. Які інструменти, розглянуті в темі, доречно застосовувати для подолання світової фінансової кризи в Україні? Обґрунтуйте свою відповідь.

Тестові завдання:

Процес розробки прогнозів має назву:

а) програмування
б) прогнозування
в) планування
г) пропонування
д) передбачення

Прогноз, який має управлінський характер має назву:
а) комбінований
б) інтуїтивний
в) фактографічний
г) пошуковий
д) нормативний

Наукове передбачення стану явища у майбутньому, це:
а) план
б) гіпотеза
в) прогноз
г) програма
д) лист

Прогноз, який має теоретико-пізнавальний характер називається:
а) нормативний
б) пошуковий
в) інтуїтивний
г) фактографічний
д) змішаний

Песимістичними та оптимістичними бувають:
а) плани
б) програми
в) прогнози
г) індикативні плани
д) всі відповіді вірні

Розробка державних програм відбувається в процесі:
а) програмування
б) планування
в) прогнозування
г) таргетування
д) антициклічної політики

Систему цільових блоків має:
а) песимістичний прогноз
б) індикативний план
в) стратегічний план
г) фактографічний прогноз
д) державна програма

Розвитку окремих галузей присвячені:
а) державні програми

б) нормативні прогнози
в) фактографічні прогнози
г) індикативні плани
д) всі відповіді вірні

Необов'язковим до виконання є:
а) нормативний прогноз
б) програма Кабінету Міністрів
в) індикативний план
г) стратегічний план
д) директивний план

Директивне планування є характерною рисою:
а) чистого капіталізму
б) командно-адміністративної економіки
в) традиційної економіки
г) змішаної економіки
д) доіндустріальної економіки

На основі оцінки сучасного рівня розвитку економіки діє:
а) планування
б) прогнозування
в) програмування
г) антиінфляційне управління
д) система державних закупівель

Суб'єктами макроекономічного планування можуть бути:
а) недержавні організації
б) держава
в) корпорації
г) всі наведені вище відповіді вірні
д) всі відповіді невірні

Державна програма економічного і соціального розвитку в умовах змішаної ринково орієнтованої економіки може мати вигляд:
а) бізнес-плану
б) директивного плану
в) індикативного плану
г) нормативного прогнозу
д) всі відповіді невірні

Глава 8. СТРУКТУРНА ПЕРЕБУДОВА НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

СТРУКТУРА:

8.1. Структура економіки як об'єкт державного регулювання. Сутність структурного регулювання.
8.2. Заходи щодо реформування структури економіки.
8.3. Сутність державної інвестиційної політики. Державне регулювання інвестиційної діяльності.
8.4. Чинники розвитку національної економіки.
8.5. Теорії економічного зростання.
8.6. Джерела економічного зростання.
8.7. Політика національно-економічного зростання.
8.8. Економічний механізм процесу інновацій.

Питання до самостійного реферативного опрацювання:

1. *Державне регулювання туризму.*
2. *Державне регулювання транспорту.*
3. *Державне регулювання ринку праці.*
4. *Державне регулювання цін в аграрній сфері.*
5. *Політика держави в сфері земельних відносин. Земельна реформа.*

Ключові терміни: структура економіки, відтворювальна, галузева, територіальна, соціальна, зовнішньоекономічна та секторальна структура економіки, тіньова економіка, структурне регулювання, заходи щодо реформування структури економіки, державна інвестиційна політика, інвестиції, валові та чисті інвестиції, прямі та непрямі інвестиції, інвестиції в людський капітал, реальні та фінансові інвестиції, державне регулювання інвестиційної діяльності, екстенсивні та інтенсивні чинники розвитку національної економіки, економічне зростання та економічний розвиток, моделі економічного зростання, інновації.

Терміни та категорії для повторення або самостійного вивчення: *виробництво, споживання, неринковий сектор економіки, капітал, чистий експорт, послуга, інфраструктура, виробничий потенціал, витрати виробництва.*

8.1. Структура економіки як об'єкт державного регулювання. Сутність структурного регулювання

Структура економіки – це співвідношення різних елементів економічної системи, що відображають народногосподарські пропорції та стан суспільного поділу праці.

До основних видів структури економіки належать: відтворювальна, галузева, територіальна, соціальна, зовнішньоекономічна, секторальна, легальна.

Відтворювальна структура характеризує використання ВНП (ВВП) на відновлення капіталу, споживання та нагромадження; співвідношення між виробничим та особистим споживанням.

Галузева структура виражає пропорції розвитку окремих галузей, підгалузей, видів діяльності, сфер національної економіки.

Територіальна структура відображає розміщення виробництва в окремих економічних районах, що визначаються певними умовами.

Соціальна структура характеризує співвідношення між організаційно-правовими формами підприємництва (малими, середніми та великими підприємствами) та на основі форм власності (державні, приватні, колективні, змішані тощо), групами населення за рівнем доходів (наявність середнього класу, рівень бідності).

Зовнішньоекономічна структура відображає пропорцію між експортом та імпортом товарів (наявністю чистого експорту), послуг, капіталів тощо.

Секторальна структура відбиває співвідношення між ринковим та неринковим (державний/бюджетний сектор та сектор творчої/нераціональної діяльності) секторами економіки.

Легальна структура економіки відображає співвідношення між легальною та тіньовою економікою. Останній вид структури економіки має особливе значення для сучасної України. В процесі подолання високого рівня тінізації економіки можна суттєво збільшити обсяги податкових надходжень до бюджету, а отже і його соціальну базу.

Господарська збалансованість – стан економіки, за якого національно-господарські пропорції перебувають в оптимальному до потреб і технологій співвідношенні та рівновазі.

Структурне регулювання – це дії держави, спрямовані на структурні перетворення (зміни) в економіці, визначення її пріоритетних ланок та оптимального співвідношення між ними. Воно здійснюється, перш за все, за допомогою *інноваційної* та *інвестиційної* політики. **Інструментами** структурного регулювання є прогнозування, індикативне планування та програмування економічного і науково-технічного розвитку.

Рис. 15. Складові тіньової економіки

Головними **напрямами структурної перебудови** є:

- створення нової структури суспільного виробництва, яке відповідає вимогам сучасного науково-технічного прогресу;
- підвищення конкурентоздатності національної економіки;
- перехід від ресурсовитратного до ресурсозберігаючого виробництва;
- формування розвинутого споживчого сектору та інше.

При формуванні структурної політики важливу роль відіграє вибір пріоритетних напрямів розвитку окремих галузей, економічних районів, видів виробництва. В цьому випадку керуються такими *критеріями*:

- експортний потенціал галузі;
- перспективи попиту на продукцію галузі на внутрішньому ринку;
- досягнення більш високої індустріальної стадії розвитку;
- мінімізація дефіциту в торговельному балансі;
- розв'язання проблем зайнятості;
- вирішення екологічних проблем та інше.

В межах структурної політики розробляється і реалізується система державного впливу на економіку, яка включає:

1. заходи по стимулюванню переходу праці й капіталу з однієї галузі до іншої;
2. на державному рівні розробляються довгострокові плани, цільові програми, національні проекти щодо рішення актуальних проблем структурної перебудови, програми підготовки та перепідготовки робочої сили тощо;
3. заходи щодо згортання частини виробничого апарату депресивних галузей виробництва та інше.

Важелями державного регулювання структурних змін є:

- система податків з їх диференціацією;
- надання різноманітних кредитних пільг;

- проведення політики пришвидшеної амортизації;
- надання фінансової допомоги у вигляді інвестиційних надбавок, субсидій, дотацій на розвиток певних галузей, виробництв, регіонів.

8.2. Заходи щодо реформування структури економіки

Головними цілями структурної перебудови економіки нашої держави є:
- формування енергозберігаючої, інноваційної моделі розвитку економіки;
- реструктуризація підприємств і технологічне оновлення виробництва;
- підвищення конкурентоспроможності виробництва та збільшення експортного потенціалу;
- посилення соціальної орієнтації економіки;
- створення розвиненого національного ринку;
- створення ефективних регіональних структур економіки.

Для цього, держава має здійснювати такі ***заходи*** щодо структурного реформування економіки:
- удосконалення нормативно-правового забезпечення структурної перебудови;
- визначення пріоритетних галузей виробництв, їх державна підтримка;
- макроекономічна стабілізація, стимулювання прогресивних структурних зрушень в економіці;
- ефективна державна інвестиційна та інноваційна політика;
- розробка макроекономічних прогнозів щодо формування сучасної структури економіки та інше.

Україна має суттєві **конкурентні переваги**, тобто наявність специфічних ресурсів, чинників та умов, використання яких за відповідних обставин забезпечує додатковий ефект, завдяки нижчим витратам на одиницю продукції. Це *кваліфіковані трудові ресурси, значні запаси чорнозему, вигідне географічне положення та транспортна інфраструктура, суттєвий науково-технологічний потенціал*.

В той же час в Україні є багато чинників, які гальмують структурну перебудову. Це обмеженість інвестицій, відсутність єдиної програми структурної перебудови, суб'єктивні чинники реалізації економічної політики, високий рівень корупції та інше. Суб'єкти структурної політики мають звернути увагу на визначення пріоритетних галузей з урахуванням критеріїв пріоритетності.

Корупція – це система незаконних дій, спрямованих на маніпулювання законодавчими актами та нормативними постановами в економічній системі, з метою нелегального особистого збагачення,

пришвидшення отримання результату, уникнення певних нормативних процедур.

З огляду на це в Україні необхідні докорінні структурні зміни, які б уможливили переміщення економічної активності зі сфери озброєнь та інших галузей важкої промисловості до сфери виробництва споживчих товарів і послуг. Така трансформація наблизить українську економіку до економіки розвинутих країн і забезпечить зростання життєвого рівня населення. Однак структурні зміни супроводжуються на початкових етапах (до появи нових підприємств у галузях легкої промисловості та надання послуг) скороченням робочих місць у важкій промисловості, а отже – безробіттям, втратою доходів значною частиною населення.

Здійснення структурних перетворень – одне із невідкладних і найскладніших завдань перехідного періоду. Перші кроки на цьому шляху вже зроблено. З початком ринкових реформ у 1992 р. створено малі підприємства з надання послуг, виробництва товарів масового споживання. Для вагоміших зрушень (закриття неплатоспроможних підприємств, конверсії тощо) потрібно більше часу. Першочерговим завданням уряду є гарантування громадянам, рівень доходів яких у зв'язку зі структурними змінами різко скоротився, належного соціального захисту.

Рис. 16. Система структурного регулювання економіки

Здійснення перетворень на кожному етапі потребує неоднакового часу. Наприклад, стабілізаційний період може тривати від 1 року до трьох, залежно від глибини кризи та ефективності дій уряду; процес становлення ринку – приблизно п'ять років за умови, що політична ситуація є досить стабільною, а уряд дотримується курсу економічних реформ; структурне коригування – впродовж життя одного покоління, оскільки командно-адміністративна система мала згубні економічні наслідки.

8.3. Сутність державної інвестиційної політики. Державне регулювання інвестиційної діяльності

Інвестиції – це всі види майнових, фінансових та інтелектуальних цінностей, які вкладаються в об'єкти діяльності, в результаті чого створюється продукт (прибуток) або досягається соціальний ефект. Це витрати на створення, розширення, реконструкцію основного капіталу, а також пов'язані з цим зміни оборотного капіталу. Процес вкладення названих цінностей називається **інвестиційною діяльністю**, яку здійснюють **інвестори**, – фізичні та юридичні особи, в тому числі й органи державної влади та управління. Саме інвестиції є визначальним джерелом перетворення структури економіки з метою підвищення економічної ефективності.

Розрізняють багато різних видів інвестицій, залежно від підходів до їх класифікації.

Валові інвестиції – це сукупний обсяг капіталовкладень у структурі національної економіки, який здійснюють усі її суб'єкти для задоволення своїх різноманітних потреб.

Чисті інвестиції – це різниця між валовими інвестиціями та амортизацією, тобто це витрати, які фактично спрямовуються на розширення обсягів національного основного капіталу.

Прямі інвестиції – здійснюються безпосередньо інвестором.

Непрямі інвестиції опосередковуються посередником, який, переважно, є представником кредитного сектору (банком, інвестиційною компанією, кредитною спілкою тощо).

В залежності від терміну здійснення розрізняють **коротко-** (до 1 року) та **довгострокові інвестиції.**

Внутрішні інвестиції – джерелом інвестування яких є національні та внутрішні ресурси.

Зовнішні інвестиції – інвестиції, що здійснюють нерезиденти країни, мають спеціальний, відмінний режим.

Реальні інвестиції – вкладання коштів безпосередньо у придбання виробничого устаткування.

Фінансові інвестиції – капіталовкладення у цінні папери, акції та інвестиційні сертифікати підприємств.

Державна інвестиційна політика – це діяльність держави щодо регулювання інвестиційної діяльності з метою реалізації економічної, науково-технічної та соціальної політики. Іншими словами, це комплекс економічних, організаційно-правових та інших заходів держави, спрямованих на створення сприятливого інвестиційного клімату, структурну перебудову, підвищення ефективності національної економіки.

Основним об'єктом державного регулювання на сьогоднішньому етапі є **інтелектуальні інвестиції** (*патенти, ліцензії, ноу-хау, в розвиток людини*), поширення яких сприяє розвитку нових технологій та якісному оновленню структури національної економіки.

Особливого значення сьогодні набувають **інвестиції в людський капітал** – під ними прийнято розуміти будь-який захід, що спрямований на підвищення продуктивності праці робітників через освіту, поліпшення здоров'я, підвищення мобільності робочої сили, підвищення кваліфікації та набуття додаткових здібностей.

Державне регулювання інвестиційної діяльності включає в себе:

- пряме управління інвестиціями (державне інвестування, державні контракти);
- опосередковане управління (спрощений податковий режим, регулювання умов інвестиційної діяльності);
- контроль за законністю здійснення інвестиційної діяльності всіма учасниками та інвесторами.

Складовими механізму реалізації інвестиційної політики є:

- система оподаткування з визначенням суб'єктів та об'єктів оподаткування, податкових ставок, пільг;
- облікова та відсоткова політика, операції на фондовому ринку;
- грошова політика – забезпечення стабільності національної валюти;
- амортизаційна політика;
- бюджетна політика та політика державних інвестицій;
- державні норми, стандарти;
- державна експертиза інвестиційних проектів;
- зовнішньоекономічна політика;
- цінове регулювання та інше.

Основні **принципи** державного регулювання інвестиційних процесів:

1. Підвищення ролі власних джерел інвестування національної економіки.
2. Децентралізація інвестиційного процесу (передача функції забезпечення інвестиціями суб'єктам господарювання та місцевим органам самоврядування).
3. Розміщення централізованих капіталовкладень на конкурсній основі.
4. Фінансування інвестиційних проектів відповідно до державних цільових програм (принцип адресності) та інше.

Фінансовими **джерелами** інвестиційної діяльності є *внутрішні* та *зовнішні* (іноземні) інвестиції.

Основними **шляхами залучення** інвестицій є: підвищення рентабельності підприємств і можливостей самофінансування; створення галузевих та міжгалузевих фондів амортизації; випуск цінних паперів під конкретні проекти для широкого залучення коштів підприємств і населення та інше.

Реалізація інвестиційної політики держави передбачає розробку інвестиційних проектів, їх аналіз.

Інвестиційний проект – це планування, аналіз та освоєння інвестицій.

8.4. Чинники розвитку національної економіки

Розвиток – це рух, який призводить не лише до кількісних змін, а й породжує нову якість. За характером та швидкістю змін розрізняють два протилежних різновиди розвитку – *еволюція* і *революція.*

Еволюція – вид розвитку з поступовим характером змін.

Революція – стрімкий вид розвитку із раптовим переходом у нову якість.

За направленістю виділяють два напрями процесів розвитку – *прогресивний* та *регресивний.*

Прогрес – це рух об'єкта, що розвивається, уперед, по висхідній траєкторії, від нижчого до вищого, від гіршого до кращого, від менш досконалого до більш досконалого.

Регрес – рух об'єкта назад, по низхідній траєкторії, від вищого до нижчого, від кращого до гіршого, його деградація.

Одним із визначальних показників розвитку національної економіки є економічне зростання. **Економічне зростання** – це збільшення реального ВВП на душу населення, тобто зростання обсягів національного виробництва. Розрізняють три типи економічного зростання:

- екстенсивний, що здійснюється за рахунок кількісного нарощування виробничих ресурсів за умови їх якісної незмінності;

- інтенсивний, пов'язаний з якісним удосконаленням факторів виробництва та підвищенням виробничої продуктивності. Інтенсивний тип економічного зростання – це зростання обсягів виробництва і національного доходу передусім на основі підвищення технічного рівня, удосконалення організації виробництва та управління, найбільш повного й ефективного використання матеріальних, природних, трудових і фінансових ресурсів;

- змішаний, поєднує риси двох попередніх типів, відбувається внаслідок діалектичного переходу переростання кількості в якість.

Економічне зростання, що полягає у збільшенні обсягів виробництва, супроводжується зростанням обсягів зайнятості та, водночас, зростанням рівня цін. Останнє при цьому є помірним і викликається підвищенням рівня платоспроможності зайнятих робітників та здатністю економіки

забезпечувати соціальні виплати безробітним. Зростання зайнятості спостерігається у випадку домінування як інтенсивних, так і екстенсивних чинників, що зумовлюється потребою розвитку відповідної інфраструктури, в першу чергу ринку праці.

Економічний розвиток – це не лише збільшення обсягів існуючого виробництва, а й розробка та впровадження принципово нових товарів на основі нових технологій, перехід на нову стадію розвитку.

Чинники економічного зростання у відповідності до його типу поділяються на *інтенсивні* та *екстенсивні*.

До **екстенсивних факторів** відносять:

- збільшення обсягу працівників (незважаючи на свій екстенсивний характер, цей фактор спроможний поліпшувати соціальний стан суспільства);
- збільшення обсягу основного і оборотного капіталу;
- збільшення грошових витрат, отриманих кредитів, зовнішніх та внутрішніх інвестицій;
- розширення виробничих площ;
- збільшення обсягу задіяних засобів виробництва.

До **інтенсивних факторів** відносять:

- підвищення продуктивності праці;
- зростання професійно-кваліфікаційного рівня працівників;
- науково-технічний прогрес;
- режим економії, енергозберігаючі технології, утилізація;
- удосконалення організації праці, технологічних процесів, управління виробництвом;
- урахування суб'єктивного чинника виробництва, у тому числі, „розведення" у часі та просторі психологічно несумісних працівників.

8.5. Теорії економічного зростання

Метою функціонування продуктивних сил є виробництво валового внутрішнього продукту в такому обсязі і такої структури, які б задовольнили потреби суспільства загалом, і кожної людини зокрема. Елементами продуктивних сил є праця і капітал, якість та кількість яких визначають стан економіки, тобто її зростання чи спад. Згідно з теорією економічного зростання збільшення кількості праці та капіталу забезпечує зростання обсягу виробництва національного продукту. Це твердження випливає з рівняння виробничої функції $Q_ц = F(T, K)$. Однак збільшення праці та капіталу вимагає відповідних капітальних вкладень, які є дефіцитними в Україні, а запозичення потребують обережного, виваженого підходу, оскільки призводять до зростання заборгованості.

Виробництво ВВП в Україні на душу населення і до проголошення незалежності було невисоким, а після розриву технологічних зв'язків

підприємств України з підприємствами колишнього СРСР та з інших причин воно різко почало скорочуватись.

Обсяг виробництва визначається продуктивною силою зайнятого населення, задіяного основного і оборотного капіталів, технологіями. При цьому важливо, щоб надбання теорії макроекономіки були реалізовані практикою національного господарювання. Як свідчить досвід високорозвинутих країн, до найважливіших питань економічної політики належать:

– з'ясування обсягів продукції, яку потрібно виробити для задоволення потреб населення;

– з'ясування обсягів продукції, яку потрібно або можна використати в конкретний час;

– встановлення обсягу продукції, яку потрібно зберегти, перетворити на капітал для використання в майбутньому.

Залишки – це капітальні вкладення, які в процесі праці зайнятих створюють потрібний продукт. Обираючи певну політику, влада повинна прораховувати витрати і прибутки крізь призму формування збережень. Якщо витрати ВВП не забезпечують належних залишків, а суспільство більшу половину його „проїдає", то перспектива такого суспільства маловтішна. Зважаючи на ці та інші обставини, Україні необхідно значно збільшити обсяг виробництва ВВП загалом і на душу населення.

Між рівнянням закону товарного виробництва і рівнянням виробничої функції є тісний взаємозв'язок. Рівняння виробничої функції описує зростання обсягу виробництва внаслідок зростання кількості праці та капіталу. Зростання обсягів виробництва ВВП визначається:

1) відповідністю економічної системи вимогам дії закону товарного виробництва:

$$\mathbf{Qц = Q_п ц_п + dQц}$$

2) зростанням продуктивної сили чинників виробництва:

– $T_к$ – чисельності зайнятих в економіці;

– $K_п$ – кількості задіяного основного капіталу.

3) продуктивною (виробничою) функцією задіяних чинників виробництва:

$$\mathbf{Qц = F(T_к, K_п)}$$

Економічна система повинна будуватися відповідно до закону товарного виробництва, який вимагає:

– відшкодування матеріальних затрат $Q_п ц_п$;

– створення доданої вартості (за обсягом і структурою), адекватної потребами суспільства;

– забезпечення у створеному продукті $Q_ц$ відносного зменшення частки матеріальних затрат $Q_n u_n$ і зростання частки доданої вартості $dQ_ц$.

Виробнича функція описує залежність обсягів ВВП від кількості зайнятих в економіці $T_к$, основного капіталу K_n, обігового капіталу $Ф_0$, продуктивної сили одиниці основного і трудового капіталів q. Зростання кількості та якості задіяних чинників виробництва забезпечує більшу віддачу всього капіталу: $I_m = I_к = I_q$. Якщо індекси зростання чинників виробництва і продукту є однаковими, це означає, що продуктивна сила одиниці трудового і основного капіталів не змінилася:

$$\mathbf{I_q Q_ц = F\,(I_т T_к,\ I_к K_п)}$$

За рахунок якіснішого основного капіталу і технологій зростає продуктивна сила одного зайнятого q. Якщо збільшувати кількість і якість основного капіталу на одного зайнятого $k = K_n / T_к$, то й продуктивна сила одного зайнятого зростатиме $qц = Q_ц / T_к$, а виробничу функцію одного зайнятого $qц$, капіталоозброєного одиницею капіталу k, можна записати такою формулою:

$$\mathbf{qц = f\,(k)}$$

Приріст капіталу $Δk$ на одного зайнятого неминуче впливає на приріст продуктивної сили одного зайнятого $Δqц$:

$$\mathbf{qц + Δqц = f\,(k + Δk)}$$

Відношення $Δqц / Δк$ показує, у скільки разів збільшиться обсяг виробництва продукції, якщо на одиницю збільшити капіталоозброєність одного зайнятого, забезпечити реалізацію економічної політики і формування економічного механізму відповідно до вимог закону товарного виробництва. Головними у цьому механізмі є:

– професійність, рівень економічного і патріотичного мислення кадрового складу сфери управління;

– раціональне використання всіх видів ресурсів і робочого часу;

– зосередження зусиль на посиленні виробничої віддачі всіх елементів продуктивних сил;

– розподіл продукту за результатами продуктивності праці.

Негаразди з обсягом виробництва в Україні спричинені суб'єктивним чинником (кадровим і людським), використанням застарілих основного капіталу і технологій.

Найповніше економічне зростання було досліджено в моделях кейнсіанського та неокласичного напрямів економічної думки. Моделі зростання покликані пояснити характер впливу факторів виробництва

та інших чинників на створений продукт, визначити частку і значення кожного фактора у збільшенні продукту.

Розробка неокласичних теорій економічного зростання розпочалася у 50-60-ті рр. XX ст. у відповідь на появу неокейнсіанських моделей зростання. Теорії зростання підтвердили суттєві модифікації неокласичної концепції в цілому: перехід до аналізу макроекономічних проблем, зокрема процесів суспільного відтворення, розширення меж мікроекономічного аналізу, дослідження умов збалансованого зростання. Сукупність методологічних передумов класичної та неокласичної теорій, необхідних для побудови неокласичних моделей економічного зростання, представлена на рисунку 17.

Рис. 17. Методологічні засади неокласичних моделей зростання [20, С.325]

Прихильники неокласичної традиції будували моделі економічного зростання на основі виробничої функції, розробленої американськими математиком ***Чарльзом Коббом*** та економістом ***П. Дугласом*** у 1928 р. Теоретичною засадою неокласичної ***виробничої функції Кобба-Дугласа*** був факторний аналіз виробництва на мікроекономічному рівні (дет. див. тему 13). Виробнича функція Кобба-Дугласа має таку основну характеристику – за однакового відсоткового зростання факторів капіталу та праці, зростання продукту відбувається на той самий відсоток. Так само за незмінного обсягу праці та капіталу – продукт зростає на ту саму величину. Ця властивість одержала назву ***постійної віддачі від масштабу виробництва.*** Однією з передумов аналізу була також теза про незмінні ефективність та інтенсивність використання

праці й капіталу, що припускається в умовах екстенсивного розвитку, але не відображає умов інтенсивного господарювання. За допомогою функції Кобба-Дугласа були отримані розрахункові індекси зростання обсягів виробництва в обробній промисловості США за 1899–1922 рр., які виявилися досить близькими до фактичного темпу зростання.

Подальші дослідження факторів економічного зростання засвідчили, що не лише збільшення обсягів залученого капіталу і чисельності працездатного населення, а й інші фактори визначають його темпи. Дослідження ***Дж. Кендрика***, що охопило 1869–1957 рр., засвідчило, що вплив традиційних факторів – землі, праці й капіталу – формує менше ніж 50% приросту обсягу виробництва, а більшу частину забезпечує використання нефізичних факторів: рівень технологій, освіти, макроекономічна стабільність, рівень відкритості економіки. Основні фактори зростання були виявлені ***Е. Денісоном*** у праці „*Джерела економічного зростання*" (1962), де вчений дослідив залежність обсягів виробленої продукції від якісних змін праці та засобів виробництва: технічного прогресу як такого, зростання рівня концентрації виробництва, підвищення кваліфікаційного та освітнього рівня робітників, удосконалення організації виробництва й управління тощо. За підрахунками ***Р. Солоу***, у середині XX ст. внесок фактора технічного прогресу в економічне зростання перевищував 80%, і лише 20% змін припадало на приріст зайнятості та обсягів інвестицій. При цьому під технічним прогресом розуміють усю сукупність якісних змін факторів економічного зростання, а саме: підвищення рівня освіченості та кваліфікації робочої сили, економію на масштабі виробництва, нові форми організації виробництва, технічні винаходи й технологічні удосконалення.

Перехід неокласичної економічної теорії дослідження умов і факторів економічного зростання означав трансформацію традиційного статичного підходу в динамічний. Можливість існування стійкої динамічної рівноваги доводиться у праці ***Дж. Міда*** „*Неокласична теорія економічного зростання*" (1961).

Дж. Мід використав модифікований варіант функції Кобба-Дугласа:

$$У = \alpha K + \beta L + p,$$

де $У$ – середньорічний темп зростання національного доходу, %;
K – середньорічний темп зростання капіталу, %;
L – середньорічний темп зростання праці, %;
α, β – частки капіталу і праці у національному доході;
p – темп технічного прогресу, %.

Ця формула враховує як зростання застосовуваних обсягів праці й капіталу, що визначаються їх часткою у національному доході, так і темп

технічного прогресу – якісних змін виробництва. Модель зростання, за словами Дж. Міда, описує абстрактні економічні умови, коли діють закони граничної продуктивності, а виробничі фактори поєднуються у будь-яких пропорціях. Припускаючи, що темпи зростання праці і технічного прогресу незмінні, Дж. Мід робить висновок, що *стійке зростання буде досягнуто, якщо темп зростання капіталу дорівнюватиме темпу зростання національного доходу.* Якщо збільшення капіталу перевищує темп зростання доходу, то темпи нагромадження автоматично знижуються. Якщо темп зростання праці перевищує темп нагромадження капіталу, то внаслідок зниження граничної продуктивності праці відбудеться заміщення праці капіталом. Нове сполучення факторів виробництва за умов збереження незмінної пропорції розподілу доходу між ними забезпечить їх повну зайнятість.

Якщо технічні пропорції виробництва – *капіталомісткість* або *капіталоозброєність* – фіксовані, тоді зростання кількості працездатного населення не буде супроводжуватися збільшенням нагромадження та виробництва. Весь приріст населення виявиться надлишковим і виникне безробіття. Як наслідок з'явиться конкуренція робочих місць, що призведе до зниження заробітної плати, збільшуючи таким чином прибутковість капіталу. Перерозподіл доходу викличе зростання заощаджень із прибутку, збільшить темпи нагромадження і відновить рівновагу між зростанням населення і темпами нагромадження. У випадку швидшого зростання капіталу порівняно з темпом зростання населення виникнуть надлишкові виробничі потужності.

На новій теоретичній основі відбувається відродження докейнсіанських методів боротьби з безробіттям – Дж. Мід закликає відновити гнучке реагування цін (передусім грошових ставок зарплати) на зміни в умовах попиту і пропозиції. Практичні рекомендації стосуються реформування існуючої структури і механізму функціонування ринку праці задля надання йому більшої гнучкості та мобільності. Вчений, як і монетаристи, вважає профспілки монопольними утвореннями на ринку праці, що диктують ціни на робочу силу, а тому припускає можливість обмеження прав профспілок.

У післявоєнний період з 50-х рр. XX ст. теорії зростання розвивалися в умовах сталих темпів збільшення реального продукту, на відміну від довоєнного депресивного стану. У Західній Європі та Японії підйом був пов'язаний з американською допомогою за планом Маршалла, а у самих США – з військовими діями в Кореї. Неокейнсіанська модель Харрода-Домара надзвичайно перебільшувала нестійкість і нестабільність ринкової економіки і недооцінювала сили, що спричинюють її зростання. Із середини 50-х рр. XX ст. розпочався новий етап розвитку теорій зростання, під час якого провідну роль відігравала модель зростання ***Роберта Мертона Солоу*** (США, 1924 р.н.).

Основи моделі зростання Р. Солоу були викладені в його статті „*Внесок у теорію економічного зростання*” (1956). Р. Солоу дійшов висновку, що основною причиною нестійкості економіки в неокейнсіанській моделі *Харрода-Домара* є фіксована величина капіталомісткості, що відбиває жорстке співвідношення між факторами виробництва – працею і капіталом. Звичайно, в цьому випадку один з факторів часто залишається „недовантаженим”. Відповідно до принципів неокласичної теорії пропорції між капіталом і працею мають бути змінними і визначатися виробниками, що мінімізують витрати, залежно від цін на фактори виробництва.

Характерні риси моделі Р. Солоу:

• урахування трьох факторів: запасу капіталу (на одного працівника, тобто капіталоозброєності), зростання населення та технологічного прогресу;

• визначення факторів короткострокової дії (запас капіталу і зростання кількості населення) та довгострокової дії (технологічний прогрес);

• надання пріоритетного значення не зростанню продукту як такого (*У*), а зростанню продуктивності праці ($y = У / L$);

• визнання існування стійкого рівня капіталоозброєності *k*.

Замість фіксованого співвідношення капіталу та праці ($К / L$) Р. Солоу включив у свою модель лінійно-однорідну виробничу функцію

$$У = f (К, L)$$

Розділивши обидві частини на L і позначивши дохід на одного працівника Y / L через y, а капіталоозброєність K / L через k, одержимо:

$$y = f (k)$$

Передбачається, що населення зростає незмінним темпом n, а інвестиції становлять постійну частку доходу, що обумовлена нормою заощадження s. Фундаментальне рівняння Солоу має такий вигляд:

$$dk = sf (k) – nk$$

де $k = K / L$ – капіталоозброєність;

s – норма заощадження;

n – постійний темп зростання населення.

Формулювання рівняння звучить так: приріст капіталоозброєності одного працівника дорівнює надлишку інвестицій (заощаджень) над забезпеченням капітальними благами всіх додаткових працівників.

Якщо $sf(k) = nk$, то капіталоозброєність залишається сталою: $dk = 0$, тобто економіка зростає без будь-яких структурних зрушень і змін співвідношення факторів, що означає збалансоване зростання.

У моделі Солоу на противагу моделі Харрода-Домара траєкторія збалансованого зростання є стійкою, що показано на графіку.

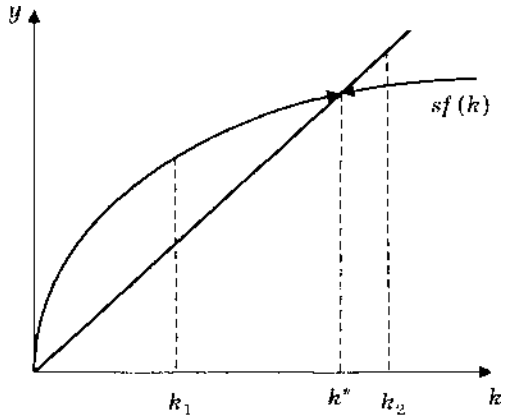

Рис. 18. Траєкторія збалансованого економічного зростання за Р. Солоу

Пряма на цьому графіку показує, скільки кожен працівник повинен заощаджувати та інвестувати зі свого доходу, щоб забезпечити майбутніх працівників (у тому числі своїх власних дітей) капітальними благами.

Крива *sf (k)* демонструє рівень фактичних заощаджень залежно від досягнутого рівня капіталоозброєності. Підвищення капіталоозброєності *(k)* призводить до падіння темпів зростання інвестицій (заощаджень). Вертикальна відстань між кривою і прямою відповідно до фундаментального рівняння Солоу визначає диференціальну зміну показника капіталоозброєності *dk.* У точці *k** вона дорівнює нулю і спостерігається збалансоване зростання. В усіх точках зліва від *k** (наприклад, k_1) капіталоозброєність буде зростати, а у всіх точках справа від *k** (наприклад, k_2) спадати, так що економіка постійно тяжіє до *k** і траєкторія збалансованого зростання є стійкою.

В моделі Солоу норма заощаджень *(s)* має значення тільки до виходу економіки на траєкторію стійкого розвитку: більша величина *s* забезпечує вище розташування графіка *sf (k)* і відповідно більше значення *k*.* Коли зростання стає збалансованим, його подальший темп визначається тільки зростанням населення й темпами технологічного прогресу.

Модель Солоу доводила, що вища норма заощаджень забезпечує вищу капіталоозброєність робітника, а значить і вищий темп збалансованого зростання. Однак зростання не є самоціллю, оскільки збільшення норми заощадження суттєво обмежує споживання. Тому наступним кроком, логічно обумовленим моделлю, було визначення умов оптимального для суспільства економічного зростання. Цей крок майже одночасно, на початку 60-х рр. XX ст., незалежно один від одного здійснили кілька економістів – *Дж. Мід, М. Алле, Дж. Робінсон* та інші, але першим був американський економіст Е. Фелпс. Саме йому належить термін „***золоте правило нагромадження капіталу***”, введений у широкий науковий вжиток.

Основне питання Фелпса – який оптимальний обсяг капіталу повинне мати суспільство, розвиток якого має траєкторію збалансованого зростання?

Сутність „золотого правила" полягає у наступному: **критерієм визначення норми заощаджень має бути максимізація добробуту суспільства, тобто якнайбільший обсяг споживання.** Правило виконується за передумови про рівність граничного продукту капіталу та обсягу вибуття капіталу (амортизації). „Золотому правилу" відповідає така норма заощаджень, за якої формується стійка капіталоозброєність, але за умови максимізації споживання.

Неокласичні моделі економічного зростання використовувались як інструмент економічного прогнозування та аналізу економічної ефективності виробництва. Вони підтверджувалися реальними даними в умовах відносно рівномірного зростання обсягів виробництва, бо тільки за такої передумови екстраполяція (перенесення на майбутнє виявлених у попередній період тенденцій) може надавати достовірні прогнози. Теорії зростання неокласиків не пояснюють внутрішньої природи і механізму науково-технічного прогресу, а саме економічне зростання трактується швидше як техніко-економічний, а не соціально-економічний процес. За такого підходу поза увагою дослідників залишається циклічний характер розвитку ринкової економіки, зокрема кризові спади виробництва, а також нерівномірний характер інновацій в умовах науково-технічної революції, що зумовлює нерівномірність розвитку окремих галузей та економіки певної країни в цілому. Однак саме за допомогою моделі Солоу стало можливим дослідити вплив на економічне зростання різних модифікацій виробничої функції, технічного прогресу, зміни норм заощаджень та оподаткування, а згодом – враховувати неоднорідність і „вік" капітальних благ та зміни грошової маси.

8.6. Джерела економічного зростання

Джерелами економічного зростання на сучасному етапі розвитку української економіки можуть бути зростання капіталовіддачі, інтенсифікація виробництва, активізація імпорту та оптимізація експорту.

Зростання капіталовіддачі. Обсяг виробництва взаємопов'язаний з нормою нагромадження капіталу: $K / dQ_ц$. Водночас можна вважати, що оберненою функцією норми нагромадження є функція капіталовіддачі: $dQ_ц / K$. Співвідношення зростання обсягу виробництва та норми нагромадження ідентичне відношенню приросту обсягів виробництва до приросту капіталовкладень. Світова практика свідчить, що норма нагромадження $0{,}2K / dQ_ц$ і більше, засвідчує зростання продуктивності капіталовкладень $\Delta dQ_ц / \Delta K$ на 12-30%, а ВВП – на 3-8% [6, С.323].

Значні капіталовкладення в економіку України можливі лише за рахунок зарубіжного капіталу. Для цього їй необхідно подолати інституційну

та структурну недосконаліть, досягти відповідного рівня продуктивності капіталовкладень, тобто віддачі – *Qц / К.* Але тільки капіталовкладення та приріст виробництва не забезпечать економічного зростання. Є й інші джерела збільшення обсягу виробництва ВВП:

– збільшення кількості та підвищення якості основного капіталу (нетто-капіталовкладення);

– збільшення чисельності зайнятих (кількості праці) та підвищення їх професійно-кваліфікаційного рівня;

– зведення втрат робочого часу до мінімуму та підвищення продуктивної віддачі задіяних чинників виробництва за одиницю часу;

– запровадження інновацій та забезпечення загального збільшення продуктивної віддачі задіяних чинників виробництва: технічного прогресу, новітніх технологій, якості капіталу і праці, нових видів продукції;

– проведення інституційних реформ, зокрема правової системи, створення конкурентних умов, забезпечення мобільності виробничих чинників, прозорості системи стимулювання, оподаткування, ринків та ін.

Згідно з концепцією виробничої функції ці джерела економічного зростання економіки України є надзвичайно важливими. Однак важко визначити, які з них Україна спроможна використати. Особливо актуальним є оновлення і збільшення основного капіталу. Але зростання капіталоозброєності без залучення інших джерел не буде ефективним. Реальна капіталовіддача якраз підкреслює тенденцію зростання капіталу і зниження приросту національного продукту.

Інтенсифікація виробництва. У концепції виробничої функції важливо зробити акцент на інтенсифікацію, яка є недооціненою. Однією з причин цього є те, що державні та господарські чиновники ще мислять далеко не інтенсивними економічними категоріями. Проте реальні показники виробництва засвідчують наявність чималих резервів інтенсифікації виробництва і праці. Передусім слід мати на увазі таке:

1. Економічного зростання можна досягти без особливого збільшення нетто-капіталовкладень, а за рахунок ефективнішого використання наявного основного капіталу. Досвід країн Центральної Європи свідчить, що завдяки цьому можна поліпшити якість, запровадити нові види продукції та знизити виробничі витрати. Це може істотно вплинути на конкурентоспроможність продукції на внутрішньому і зовнішньому ринках, на зростання експорту її в країни Центральної та Західної Європи. Однак така ситуація буде можливою лише тоді, коли підприємства вміло пристосуються до ринкових умов і будуть створені відповідні інституційні передумови.

2. У структурі виробничої функції джерелом зростання є фактично виконана праця. Приховане безробіття становить в Україні, за різними оцінками, 20-30%. Отже, постає завдання зменшити або повністю ліквідувати втрати робочого часу:

$$\mathbf{Qц = T_к q_т t}$$

Вироблений в Україні ВВП сягає лише 70% потенційного, який можна отримати за повного використання робочого часу. Кожний зайнятий робітник недодавав продукту на 1,3:

$$Qц = T_к q_т 1,3t$$

Нехай t = 1 рік. За повного використання фонду річного робочого часу ВВП міг становити:

20 млн. осіб х 7500 грн. х 1,3 = 195 млрд. грн.

Приріст ВВП міг досягти 45 млрд. грн. = 195 млрд. грн. - 150 млрд. грн.

3. Резервом інтенсифікації виробництва є збільшення чисельності зайнятих в економіці на кількість, вивільнену внаслідок кризових процесів, а це приблизно 3 млн. осіб.

23 млн. осіб х 7500 грн. х 1,3 = 224 250 млн. грн.

Приріст ВВП додатково 29 250 млн. грн. = 224 250 млн. грн. - 195 000 млн. грн.

Отже, за рахунок раціонального використання робочого часу і збільшення зайнятих на 3 млн. осіб приріст ВВП міг би становити:

74 250 млн. грн. = 45 000 млн. грн. + 29 250 млн. грн.

Аналогічних прикладів можна навести багато. Однак інституційних передумов ще не створено, відсутня ефективна конкуренція, тому очікувати реальної інтенсивної виробничої функції на найближчу перспективу малоймовірно [6, С.325].

Економічне зростання можливе завдяки активізації експорту та оптимізації імпорту.

Активізація експорту. Задекларувавши перехід до ринку, зробивши перші кроки на шляху входження у європейські й світові фінансові та ринкові структури, Україна отримала змогу використати стратегію економічного зростання, яка спирається на експорт. Іноземні ринки певною мірою стимулюють розширення виробництва, що активно використовують всі країни. Україна теж повинна максимально цим скористатися. Але її експорт, хоч і зростає, однак його темпи, структура ще малозначимі.

Експорт України формують традиційні експортні галузі: металургія, хімічна промисловість, сільське господарство. Але жорстка обмежувальна політика енергозабезпечення може негативно впливати на енергоємний експорт, особливо той, що базується на дешевій енергії. Щоправда, переважно таке скорочення експорту автоматично зменшує попит на енергію.

Проте дорога експортна продукція матиме збут тривалий час на тих ринках, де низький рівень затрат на заробітну плату та використовуються вже частково амортизовані потужності, тобто у країнах із перехідною економікою і тих, що розвиваються.

Певні можливості відкриває і те, що в процесі широкої реструктуризації європейської промисловості виникає та зростає попит на комплектуючі вироби, деталі та напівфабрикати для всіх видів обладнання, виготовлення яких вимагає великих трудових затрат, особливо для продукції машинобудівного комплексу. Українське машинобудування якраз і потребує зовнішньої кооперації на новітніх технологіях, особливо з європейськими країнами. Україна могла б постачати продукцію, яка здебільшого виготовляється в металообробній та металургійній промисловості.

Надзвичайно важливим для використання експортних можливостей є те, щоб імпульсам попиту, які надходять із-за кордону, не створювали адміністративні, тарифні перешкоди. Водночас потрібно також істотно поліпшити мобільність підприємств, зокрема поділом на менші структурні одиниці.

Оптимізація імпорту. Економічне зростання тісно пов’язане з оптимізацією імпорту. Йдеться не лише про його динаміку, а й про структуру. Динаміка імпорту зумовлюється передусім заощадженням енергії та імпортом технологій.

Закон товарного виробництва наводить на думку, що економічна політика України повинна орієнтуватись на суворе заощадження замість розширення національного виробництва енергії. Навіть скорочення імпорту енергії на 18–22% урівноважило б баланс поточних операцій. Істотним засобом заощадження енергії є правильне ціноутворення, якого можна досягти і завдяки припиненню постачання енергії в разі несплати. Адже фактично зростання заборгованості (від’ємного сальдо поточних рахунків) є зниженням цін або надходжень за використану енергію. Жорстка енергетична політика стосовно підприємств забезпечує значне заощадження енергії, а відповідно – скорочення імпорту енергоносіїв. Поки що енергоспоживання підприємств становить понад 60% загальної потреби України в енергії [6, С.326].

Вчасна оплата спожитої енергії може позитивно впливати на структуру імпорту, зокрема на зменшення частки енергії в його сукупному обсязі. Це дасть змогу неенергетичній складовій, зокрема імпорту капіталовкладень, технологій, зростати швидше від сукупного імпорту, що пришвидшуватиме економічне зростання. За цих умов імпорт необхідних технологій збільшуватиметься значно швидше, ніж темпи зростання національної економіки. У кінцевому підсумку це забезпечить повільне зменшення сальдо поточних рахунків.

Запорукою успішного здійснення стратегії й тактики економічного зростання є фінансова підтримка у розмірах, які забезпечили б реструктуризацію продуктивних сил, стабільну віддачу праці та капіталу.

Таку підтримку можуть надати країни з розвинутою економікою за умови здійснення Україною політичних, правових та економічних перетворень.

8.7. Політика національно-економічного зростання

Розв'язання проблеми економічного зростання потребує, крім виваженої економічної політики, мобілізації власних ресурсів і зусиль, політичної, фінансової підтримки високорозвинутих країн. Середньорічний обсяг українського ВВП – 160-180 млрд. грн. (приблизно 30-40 млрд. дол.) – недостатній для здійснення капіталовкладень, структурних змін та підвищення рівня життя населення. Його необхідно збільшити щонайменше у 20-25 разів, що Україні не під силу. Одним із найнадійніших варіантів виходу з цієї ситуації є політика національного макроекономічного розвитку на середньо- і довготермінову перспективу, яка передбачає політичну орієнтацію України на співпрацю з країнами Західної Європи, їх фінансову та інвестиційну підтримку у здійсненні радикальних економічних реформ.

Мета економічної політики уряду – виробництво ВВП у такому обсязі і такої структури, які б задовольнили потреби суспільства загалом і кожного громадянина зокрема. З огляду на це вона має стати пріоритетною для України. Збалансовану національну економічну систему за всіх рівнодійних факторів характеризують показники економічного зростання, яке являє собою збільшення масштабів валового випуску *B* і валового внутрішнього продукту *dB* [5, С.124].

Його найчастіше вимірюють середньорічними темпами приросту:

$$Iв = B' / B°$$

де *B'* – валовий випуск наступного періоду;

B° – валовий випуск попереднього періоду.

Аналогічно розраховують темп економічного зростання валового внутрішнього продукту.

Загальноприйнятою характеристикою масштабу національного виробництва є валовий внутрішній продукт вироблений *dB* і використаний *dB**. Динаміка співвідношення цих показників характеризує загальний стан національної економіки. Так, вищі темпи приросту валового внутрішнього продукту *dB* порівняно з темпами валового випуску *B* свідчать про скорочення його матеріаломісткості:

$$o_в = O / B$$

де $o_в$ – величина оборотного капіталу (матеріальних витрат), що міститься в одиниці валового випуску вартістю в 1 грн.;

O – вартість оборотного капіталу, грн.;

В – валовий випуск, грн.

Методологія оцінки економічного зростання передбачає аналіз взаємозалежності між національним попитом *В** і національною пропозицією *В*. У цьому взаємозв'язку попит визначає пропозицію: *В** → *В,* а не пропозиція встановлює попит: *В** ← *В*. Взаємозв'язок *В** → *В* показує, якими мають бути обсяг і структура національного продукту, щоб забезпечити задоволення суспільних потреб. Національний попит визначає розподіл продуктів виробництва між різними напрямами використання:

$$\mathbf{В^* = О + С + Б + К + (Е - І)}$$

де *В** – валові витрати;

О – оборотний капітал;

С – споживання домашніх господарств;

Б – споживання держави (бюджет);

К – капіталовкладення;

(Е – І) – чистий експорт.

У свою чергу, національна пропозиція *В* визначає обсяг виробництва товарів і послуг *Qц* у кожний конкретний момент, які можуть і не задовольняти суспільних потреб: *В = Qц.*

Оскільки валовий випуск *В* є функцією праці *Т* і капіталу *К,* то створений продукт *В* є виробничою (продуктивною) функцією: *В = F (Т , К).*

Формула загального розподілу ВВП відображає кількість продукту для споживання домашніми господарствами *С*, державою *Б,* а також для нагромадження капіталу *К,* для експорту *Е* та імпорту *І*, різницею між якими є чистий експорт *ЧЕ.* Для спрощення подальшого аналізу розподіл продукту поділено на дві групи: споживання – *С (dQц)* і нагромадження – *К (dQц),* оскільки чистий експорт поділяється на споживання та нагромадження. Відповідно загальну формулу розподілу ВВП можна подати так:

$$\mathbf{dQц = С\ (dQц) + К\ (dQц)}$$

Ця формула характеризує такі суттєві ознаки ВВП:

– величина споживання і величина нагромадження капіталу прямо пропорційні величині ВВП;

– величина споживання і величина нагромадження капіталу перебувають між собою в оберненій пропорції: якщо збільшити частку споживання, зменшиться частка нагромадження, і навпаки.

Вітчизняна і світова практика свідчать, що ці величини перебувають майже в однакових пропорціях в усіх країнах. У країнах з розвинутою економікою норма нагромадження може сягати *0,21К-0,22К*, у країнах, що розвиваються, *0,19К-0,20К*, у найменш розвинутих *0,17К-0,19К*. У період активних капіталовкладень, особливо з допомогою зарубіжних запозичень, норма нагромадження може сягати *0,30К-0,40К*. Для України розподіл ВВП

на споживання і нагромадження має такі параметри: *dQц = 0,80С + 0,20К*. За такого обсягу виробництва ВВП і співвідношення норм споживання та нагромадження при незмінній продуктивній силі одного зайнятого досягти зростання обсягу виробництва неможливо. Для цього необхідно:

– збільшити кількість основного капіталу загалом і в розрахунку на одного зайнятого, поліпшити його якість;

– підвищити рівень продуктивної сили одного зайнятого за рахунок підвищення капіталовіддачі та повного використання робочого часу.

Застарілий основний капітал, технології, втрати робочого часу, простої тощо, зумовлюють невисокий рівень капіталовіддачі $q_к$, яку можна вирахувати з рівняння:

$$q_кц = dQц / К$$

Результат продуктивної сили одного зайнятого $q_mц$ є функцією його капіталоозброєності $k = Кп / T_к$:

$$q_тц = f (k)$$

Звідси випливає, що чим вищий рівень капіталоозброєності *k*, тим вищий обсяг виробництва *f(k)* і тим більший обсяг нагромадження у пропорції *0,2k*, тобто більше продукту можна виділити на капіталовкладення.

Виробнича (продуктивна) функція показує, що обсяг виробництва товарів і послуг *В = Qц,* залежить від кількості та якості задіяної живої праці *Т* і основного капіталу *К*. Поділивши у виробничій функції ліву і праву частини рівняння на кількість живої праці, наприклад *В / Т = F (1, К / Т),* отримують виробничу функцію одного зайнятого *в,* капіталоозброєного величиною капіталу *k: в = f (k),* тобто продуктивність праці одного зайнятого *в = В / Т* залежить від величини його капіталоозброєності *k = К / Т*. Отже, рівень зайнятості та рівень капіталоозброєності одного зайнятого є важливими факторами економічного зростання.

Визначаючи його темпи, слід брати до уваги, що валовий випуск *В,* або валовий внутрішній продукт *dВ,* має дві форми вираження – натурально-вартісну *Qц* чи *dQц,* і грошову *Qц = Г* чи *dQц = dГ*, де *Q* – натуральна кількість товарів і послуг; *ц* – ціна одиниці товару і послуги; *Г* – грошова вартість товарів і послуг.

Валовий національний продукт також існує у двох формах – натуральній і вартісній. Динаміка їх змін не завжди збігається – вони можуть змінюватись у протилежних напрямках. Річ у тому, що натуральна форма виражається натуральним показником, тобто фізичною одиницею продукції *Q*, а вартісна – її ціною *ц*. За спаду обсягів виробництва і зростання інфляції фізична кількість продукції зменшується, а її ціна зростає. Якщо темп зростання ціни перевищує темп спаду обсягу виробництва, то за вартісним

показником простежується економічне зростання, хоча насправді відбувається спад виробництва.

Для правильного оцінювання реального зростання економіки використовують (відповідно до умов виробництва) систему показників (індексів):

1) за збалансованої економіки і незначних змін фізичного обсягу виробництва та цін – *індекс валового випуску продукту (валового внутрішнього продукту)* $I_{Qц}$:

$$I_{Qц} = \frac{Q' ц'}{Q_0 ц_0};$$

де Q' і $ц'$ – продукт і його ціна наступного періоду;

Q_o і $ц_0$ – продукт і його ціна попереднього періоду.

Цей індекс виражає економічне зростання в поточних цінах і характеризує зміну масштабу економіки як під впливом фізичного зростання валового суспільного продукту (національного доходу), так і у зв'язку зі зміною цін;

2) за економічного зростання лише за рахунок фізичного обсягу виробництва розраховують *індекс фізичного обсягу* I_Q.

$$I_Q = \frac{Q' ц_0}{Q_0 ц_0};$$

3) за впливу цін на економічне зростання розраховують *індекс цін* – $I_ц$:

$$I_ц = \frac{Q' ц'}{Q' ц_0}.$$

Між індексами економічного зростання існує тісний взаємозв'язок: індекс валового випуску $I_{Qц}$ дорівнює добуткові індексів фізичного обсягу I_Q і цін $I_Ц$ – $I_{QЦ}$= I_Q • $I_ц$, з якого можна вивести значення будь-якого індексу правої частини рівняння.

Досягнення збалансованості національної економічної системи і необхідних середньорічних темпів зростання обсягів виробництва національного доходу – надзвичайно складна проблема. На її розв'язання спрямовані зусилля урядів країн, виробничі програми збільшення фізичного обсягу продукту Q і призупинення зростання його ціни $ц$. Однак є країни, які досягають такої збалансованості, стають лідерами за основними показниками економічного зростання й успішно конкурують на світових ринках. Їх успіх закорінений передусім в організації національної економіки з дотриманням вимог об'єктивних законів виробництва і обміну, узгодженості інтересів усіх суб'єктів підприємництва. Недотримання цих вимог призводить до кризових явищ у господарській і політичній системі. Певною мірою це спричинило крах так званої соціалістичної системи господарювання наприкінці 80-х – на початку 90-х років XX ст. Нові незалежні держави, що утворилися на її теренах, розпочали трансформацію успадкованих господарських систем, перехід від планової до ринкової економіки.

За змістом виокремлюють екстенсивний та інтенсивний типи економічного зростання. На практиці жоден з них у чистому вигляді не існує, вони перебувають у певному співвідношенні, яке передусім залежить від „економічності" господарської системи. У регламентовано-плановій економіці переважає екстенсивне зростання, обумовлене суспільним типом власності, директивним плануванням макро- і мікроекономічних показників виробництва, відсутністю конкуренції, зацікавленості безпосередніх виробників в інтенсивності праці та ін. Таку економіку характеризує витратність виробництва, невисока ефективність підприємств, збитковість деяких із них.

Просте збільшення маси використовуваних ресурсів призводить до швидкого збільшення валового випуску *В*. Цей тип економічного зростання потребує великих запасів матеріально-сировинних ресурсів, резервів праці з тим, щоб за потреби залучити їх у систему виробництва. Він негативно впливає на розвиток галузей виробництва напівфабрикатів, підвищує затратність економіки загалом.

Розглянемо, як зростатиме валовий випуск *В* зі збільшенням кількості праці та капіталу. Припустимо, що не існує технологічних змін, які могли б вплинути на збільшення обсягу продукту. Отже, виробнича функція, що виражає залежність валового випуску *В* від кількості основного капіталу *К* і праці *Т,* є незмінною в часі: *В = F (Т , К).*

У такому разі обсяг валового випуску *В* змінюється лише зі зміною кількості праці *Т* і капіталу *К.*

З'ясуємо, на скільки одиниць зросте обсяг виробництва, якщо кількість праці збільшиться на Δ*Т* одиниць. Спершу визначимо граничну віддачу праці *ГВТ:*

$$\mathbf{ГВТ = F\ (Т + 1,\ К) – F\ (Т,\ К).}$$

Вона показує на скільки зросте виробництво за збільшення кількості праці на 1 одиницю. Якщо праця зросте на Δ*Т* одиниць, обсяг виробництва збільшиться на *ГВТ* · Δ*Т.* Припустимо, що *ГВТ* дорівнює 3, тобто додаткова одиниця праці збільшує обсяг виробництва на 3 одиниці. Якщо кількість праці збільшиться, наприклад, на 5 одиниць, то обсяг додаткового виробництва продукту Δ*В* обчислюють за формулою: Δ*В* = *ГВТ* ·Δ*Т* = 3 · 5 = 15.

Отже, збільшення затрат праці на 5 одиниць дає 15 одиниць додаткової продукції на рік.

Аналогічно розглянемо зміни кількості капіталу та їх вплив на зміни обсягів виробництва. Гранична віддача капіталу *ГВК* показує, на скільки одиниць зміниться випуск продукції із збільшенням капіталу на 1 одиницю:

$$\mathbf{ГВК = F\ (Т,\ К + 1).}$$

Якщо кількість капіталу збільшиться на ΔK одиниць, виробництво продукту зросте на $ГВК \cdot \Delta K$. Припустимо, що $ГВК$ дорівнює 0,5, тобто додаткова одиниця капіталу збільшує обсяг виробництва продукту на 0,5 одиниць. Зі збільшенням капіталу, наприклад, на 6 одиниць, кількість додаткової продукції обчислюють за формулою: $\Delta B = ГВК \cdot \Delta K = 0{,}5 \cdot 6 = 3$.

Отже, збільшення капіталу на 6 одиниць дає 3 додаткові одиниці готової продукції на рік [5, С.128].

На практиці обсяги праці і капіталу змінюються одночасно. Припустимо, що кількість праці збільшилася на ΔT, а кількість капіталу – на ΔK. У такому разі ΔB зміниться під впливом змін обох факторів:

$$\mathbf{\Delta В = (ГВТ \cdot \Delta Т) + (ГВК \cdot \Delta К).}$$

Перша сума в дужках – зростання виробництва за рахунок збільшення кількості праці, друга – зростання виробництва за рахунок збільшення кількості капіталу. Це рівняння показує, як розподілити зростання виробництва для кожного фактора. Перетворення його на рівність полегшує інтерпретацію даних. Після відповідних алгебраїчних перетворень рівняння набуває вигляду:

$$\frac{\Delta B}{B} = \left(\frac{ГВТ \cdot \Delta T}{B}\right)\frac{\Delta T}{T} + \left(\frac{ГВК \cdot \Delta K}{B}\right)\frac{\Delta K}{K} \ .$$

Воно показує співвідношення між темпом приросту виробництва $(I_в = \Delta B / B)$, темпом приросту затрат праці $(I_т = \Delta T / T)$ і темпом приросту капіталу $(I_к = \Delta K / K)$.

Відтак треба знайти спосіб обчислення величин, що в дужках. Гранична віддача капіталу дорівнює реальній ціні його використання, тому $ГВК \cdot K$ – загальна віддача капіталу, а $(ГВК \cdot K) / B$ – частка капіталу у створеному продукті. Аналогічно гранична віддача праці дорівнює реальній заробітній платі, тому $ГВТ \cdot T$ – загальна винагорода за працю, а $(ГВТ \cdot T) / B$ – частка праці у створеному продукті. За припущення, що екстенсивна виробнича функція має постійну віддачу від масштабу, сума цих двох частин дорівнює одиниці. Отже,

$$\frac{\Delta B}{B} = x\ \frac{\Delta K}{K} + \left(1 - x\right)\frac{\Delta T}{T};$$

де x – частка капіталу;

$(1 - x)$ – частка праці.

Екстенсивна виробнича функція праці та капіталу має властивість, яка характеризується зменшенням вартості кожної додаткової одиниці приросту продукції ΔB щодо вартості кожної додаткової одиниці приросту праці ΔT чи приросту капіталу ΔK. Ця властивість вказує на те, що додаткове залучення

праці чи капіталу має певні межі. На графіку кривої екстенсивної виробничої функції така межа для праці визначається рівністю вартості приросту додаткової праці ΔT і вартості створеного нею додаткового продукту ΔB.

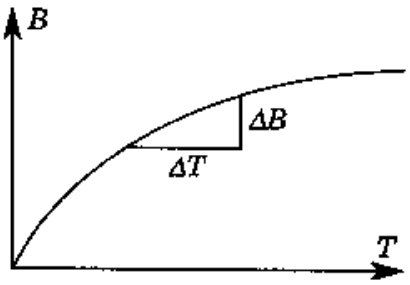

Рис. 19. Екстенсивна продуктивна функція праці

Цю властивість екстенсивної продуктивної функції праці ілюструє співвідношення додаткових затрат праці $\Delta T_1 + 1 + 1 + ... + n$ і додаткового приросту продукту $\Delta B_1, \Delta B_2,..., \Delta B_n$:

$$\mathbf{T_1+1+2+…n = \Delta B_1 > \Delta B_2 >... \Delta B_n}$$

Наведена рівність показує, що кожна наступна додаткова одиниця праці створює менший продукт, ніж попередня, хоча вартість створеного додаткового продукту ΔB більша від вартості додаткової праці ΔT на величину валового прибутку *ВП:*

$$\mathbf{\Delta B = \Delta T + ВП}$$

Отже, збільшення приросту праці доцільне лише до того зниження рівня вартості приросту продукту, за якого вартість приросту продукту ΔB дорівнює вартості приросту праці ΔT: $\Delta B = \Delta T$. Аналогічно розраховують продуктивну екстенсивну функцію основного капіталу.

На підприємствах і в галузях інтенсивне економічне зростання забезпечують:

– раціональна організація праці;

– повніше використання потужностей, наявного устаткування;

– удосконалення техніки і технології;

– механізація та автоматизація виробництва;

– підвищення міри безперервності виробничого процесу.

Для оцінки інтенсифікації виробництва і ступеня його розвитку використовують різні показники. На промислових підприємствах і в галузях промисловості такими показниками є:

– випуск продукції за одиницю часу з одиниці устаткування або виробничої площі;

– затрати праці на одиницю продукції;

– випуск продукції на одиницю основних фондів;
– рівень механізації та автоматизації виробництва;
– фондо- і енергоозброєність праці;
– коефіцієнт використання робочого часу;
– коефіцієнт змінності та ін.

Узагальненими показниками інтенсифікації є зростання масштабів виробництва внаслідок підвищення продуктивності праці, зниження собівартості продукції внаслідок доцільнішого використання основних фондів, а також поліпшення розміщення виробництва.

Продуктивність праці визначають за формулою:

$$в = В / Тt,$$

де *в* – випуск продукції одним зайнятим;
В – валовий випуск;
Т – число зайнятих;
t – час праці.

Отже, обсяг виробництва *В* залежить від таких факторів:

$$В = Твt$$

Оскільки додатковий приріст праці ΔT обмежений зниженням вартості додаткового приросту продукту ΔB до рівня $\Delta B = \Delta T$, а час праці є величиною сталою, зростання обсягу виробництва можливе також за рахунок підвищення продуктивності праці *в.*

Аналогічно розраховують капіталовіддачу *в:*

$$в = В / Кt,$$

де *в* – капіталовіддача;
В – валовий випуск;
К – вартість основного капіталу;
t – час роботи.

Обсяг виробництва *В* за рахунок капіталовіддачі *в* обчислюють за формулою [5, С.131]:

$$В = Квt$$

Зі збільшенням капіталу зростає капіталоозброєність: $k = K / T$. Це, у свою чергу, зумовлює зростання сукупної продуктивності факторів (основного і оборотного капіталів) через одного зайнятого: $в = f(k)$.

Отже, виробнича функція змінюється із зміною кількісних і якісних параметрів факторів виробництва *Т* і *К,* технологій *а*. Технологічний прогрес поліпшує виробничу функцію праці: $В = аТвt$; і капіталу: $В = аКвt$.

Параметр технологічного прогресу *а* показує, що за визначеної кількості праці *Т* і капіталу *К* отримують додатковий приріст продукту Δ*В*.

Виробнича функція з урахуванням сукупної дії факторів *Т, К* і *а* має такий вигляд:

$$\mathbf{B = aF\ (T,\ K),}$$

де *а* – сукупна продуктивність праці і капіталу.

Виробництво тепер зростає не лише тому, що зростають капіталоозброєність чи праця, а й завдяки зростанню їх сукупної продуктивності. Рівняння приросту обсягу виробництва за рахунок приросту праці, капіталу і технологічного параметра має такий вигляд:

$$\frac{\Delta B}{B} = x\ \frac{\Delta K}{K} + \left(1\ -\ x\ \frac{\Delta T}{T}\right) + \frac{\Delta a}{a}\ .$$

Воно є головним у розрахунку темпу технологічного прогресу – виявляє і уможливлює співвідношення трьох джерел зростання: зміни в кількості капіталу, в кількості праці та у величині їх сукупної продуктивності.

Оскільки сукупну продуктивність факторів виробництва (праці і капіталу) неможливо виокремити безпосередньо, її вимірюють непрямим способом за формулою:

$$\frac{\Delta a}{a} = \frac{\Delta B}{B} - x\ \frac{\Delta K}{K} - \left(1\ -\ x\ \frac{\Delta T}{T}\right),$$

де Δ*а / а* – частина темпу приросту валового випуску, отримана не за рахунок змін приросту праці і капіталу, а за рахунок інтенсивності їх використання.

Інтенсивна продуктивна функція праці *Т* і капіталу *К* відрізняється від екстенсивної тим, що їх сукупна продуктивність Δ*в* зростає вищими темпами, ніж приріст праці Δ*Т* і приріст капіталу Δ*К:*

$$\mathbf{\Delta в > \Delta Т + \Delta К.}$$

Відповідно крива інтенсивної продуктивної функції має такий вигляд:

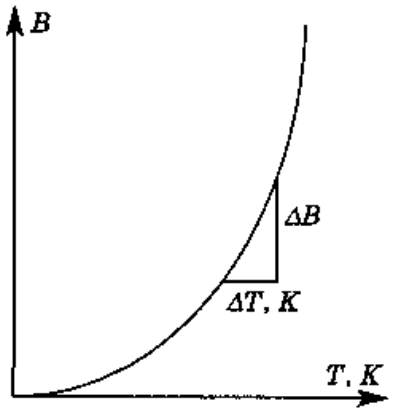

Рис. 20. Інтенсивна продуктивна функція праці та капіталу

Отже, для підвищення ефективності виробництва та економічної системи загалом визначальним є інтенсивний тип економічного зростання. На практиці він більш ефективний у ліберально-ринковій економічній системі, ніж у регламентовано-плановій. У ринковій економіці питання економічного зростання вирішують безпосередні виробники, їхні інтереси є пріоритетними. У конкурентній боротьбі вони створюють умови для нарощування обсягів виробництва, раціонального використання всіх видів ресурсів, підвищення якості продукції, ефективності зниження собівартості з метою отримання доходів і реалізації інших інтересів.

Проблема економічного зростання є однією з найважливіших для України. Вона потребує, крім глибоко продуманої економічної стратегії, мобілізації власних ресурсів і зусиль, політичної, фінансової підтримки високорозвинутих країн. Адже середньорічний обсяг українського ВВП – 160 млрд. грн. (еквівалентний приблизно 30 млрд. дол. США) – недостатній для здійснення капіталовкладень, структурних змін та підвищення рівня життя людей. Його потрібно збільшити щонайменше у 20–25 разів, а це власними силами майже неможливо. Одним із найнадійніших варіантів виходу з такого становища може бути стратегія національного макроекономічного розвитку на середньострокову і подальшу перспективу, яка передбачала б політичну орієнтацію України на співпрацю з країнами Західної Європи. Це гарантувало б їх фінансову та інвестиційну підтримку у проведенні радикальних економічних реформ, для них Україні потрібно щонайменше 60–70 млрд. дол. США.

Зі здобуттям незалежності Україна декларувала європейський вибір, і на це відповідно реагували міжнародні валютні організації: реформи, які розпочалися восени 1994 р., супроводжувалися підтримкою МВФ у межах угоди про кредит „стенд-бай” (стабілізаційний кредит). У центрі уваги перебувала тоді проблема стабілізації – подолання інфляції і скорочення її до 1% в місяць (не більше 10-12% за рік). Коли в 1996 р. наслідки подолання інфляції стали очевидні, було запроваджено в обіг грошову одиницю гривню. Україна і МВФ оголосили про намір досягти домовленості про середньострокову програму на 1997-1999 рр., яка супроводжувалася б кредитами в межах „механізму розширеного кредитування”. Програма

передбачала прийняття законів для зниження податкового тиску, дефіциту бюджету, зменшення субсидій, посилення економії ресурсів та ін. Однак відсутність політичного консенсусу в уряді та парламенті щодо європейського вибору, політичні спекуляції та інші причини не дали змоги Україні ефективно співпрацювати з МВФ та отримувати надійну фінансову допомогу, що негативно позначилося як на процесі реформування вітчизняної економіки, так і на її загальному стані. Ускладнило це і її взаємодію з економіками європейських країн, оскільки за багатьма критеріями і стандартами вона помітно відстає від них.

Але стратегія економічної інтеграції, передусім з країнами Центральної та Західної Європи, конче необхідна Україні передусім тому, що наявність єдиної національно-демократичної ідеології державотворення і концепції економічного розвитку, політичного і економічного вибору, принципів та конкретної мети підвищують дієздатність влади, полегшують її щоденну боротьбу за деталі та впровадження структурних реформ. Уже очевидно, що для досягнення успіху влада повинна дотримуватися шляху національної, політичної та економічної незалежності, рівного партнерського міжнародного співробітництва, загальнолюдських цінностей, послідовно та без суперечностей рухатися ним протягом тривалого часу. І саме європейська орієнтація, співпраця з високоцивілізованим європейським світом є гарантією цього.

Та й сам досвід економічного розвитку країн Західної Європи та Японії у другій половині XX ст. свідчить, що досягнення високих темпів економічного зростання тісно пов’язане з суворим дотриманням відповідної стратегії. Наприклад, Німеччина та Японія досягли за післявоєнний період високих щорічних темпів зростання реального ВВП в межах 9%. Колись аграрна, слаборозвинута Іспанія у співпраці з Європейським Союзом перетворилася на індустріально розвинуту країну із солідним валютним резервом та стабільно позитивними макроекономічними параметрами. Новітня політична й економічна стратегія країн Центральної Європи, Прибалтики теж принесла економічні та соціальні успіхи, що дало їм змогу набути членства у Європейському Союзі. Проте тривала за часом політична й економічна невизначеність України гальмує економічні перетворення, консервує стагнацію економіки, соціальну невлаштованість людей, підмиває політичну стабільність суспільства.

8.8. Економічний механізм процесу інновацій

Потреба переведення промисловості на інноваційний тип відтворення є визначальною в спроможності виходу країни з надважкої кризи та переходу до стійкого економічного зростання.

Інновація – це виробництво нового продукту, введення в дію нової технологічної системи, впровадження нової системи організації виробництва. В сучасній економіці інновація – обов'язкова складова конкурентоспроможного виробництва. Це принципово новий тип товару, який спроможний задовольняти наявний попит або навіть викликати нові потреби. Поняття інновація слід відділяти від категорії „***адаптація***", остання – це відкриття нових споживчих вартостей у вже відомих засобів задоволення потреб, або використання відомих товарів у новій якості. Оскільки економічний розвиток відбуватись протягом кожного місяця не може, а навіть якби міг, то технічно переозброювати виробництво у відповідності до його вимог неможливо, тому інновації спроможні забезпечити тривале економічне зростання на інтенсивній основі.

Інновація є основою інноваційного підприємництва і забезпечує конкурентні переваги внаслідок розробки нового якіснішого товару чи послуги, або нового способу виробництва, який дозволяє мінімізувати витрати виробництва на одиницю продукції. Відтак, інновація та інноваційна діяльність – є головним елементом сучасної конкурентної боротьби. Внутрішня сумлінна конкуренція посилює позиції національної економіки за географічними межами країни, створює нові засади для організації господарювання.

Науково-технічний потенціал є важливим чинником інноваційного процесу та органічним компонентом процесів суспільного та індивідуального відтворення. Проте його збереження, відтворення та розвиток можуть мати місце лише внаслідок наявності сформованого господарського механізму усього промислового комплексу.

Господарський механізм інновацій промислового комплексу в період становлення ринкового господарства має виконувати такі функції:

1) реалізовувати потенціал, закладений у кожній формі власності й господарювання, забезпечувати конкуренцію та співпрацю між ними у справі використання науково-технологічного, виробничого та інформаційного потенціалів, під час виходу з економічної кризи на шлях економічного зростання;

2) упорядковувати процес відтворення за допомогою формування ринково-конкурентної системи самоорганізації, самоврядування процесу господарювання й відповідної системи державного економічного регулювання;

3) забезпечувати збалансованість і внутрішньовиробничу пропорційність між структурними ланками виробництва на інноваційній основі;

4) підтримувати стійкі стимули підприємців, працівників і колективів до створення якісно нових технологій, форм організації виробництва, маркетингового обслуговування, реалізації кваліфікації й творчого потенціалу всіх суб'єктів відтворення;

5) створювати рівні економічні умови для реалізації соціально-економічного потенціалу кожної фірми й суб'єкта власності та господарювання в організації ефективного інноваційного процесу.

Поряд із ринковим самостимулюванням розвитку інновацій, в структурі економічного механізму значну роль відіграє держава, яка спрямовує свої зусилля на координацію та спрощення процесу розробки і впровадження інновацій. Специфіку господарського механізму відтворення інновацій визначають особливості всього відтворення науково-технологічного потенціалу та інноваційного процесу. Першоосновою інноваційного процесу є наука, яка складно керована як об'єкт управління, оскільки відображає високий ступінь непевності процесу пізнання та його результатів. Ефект результатів дослідження найчастіше виявляється лише через певний час. В інноваційному процесі, як ніде, виявляє свою дію закон розмаїтості, вимагаючи гнучких форм організації та управління. Водночас він складається з послідовних фаз: фундаментальна наука, прикладні дослідження, дослідно-конструкторські роботи, первинне освоєння, поширення, використання й старіння новинки, виникнення потреби в нових ідеях, відкриттях, новаціях вищого рангу.

Ефективності механізму бюджетного фінансування як головного джерела розвитку фундаментальної науки можна досягти, фінансуючи:

- визнані в країні та за кордоном напрями фундаментальних наук, наукові відкриття;
- базову освіту, підготовку спеціалістів із середньою й вищою освітою для підприємств та організацій державної форми власності;
- відтворення наукових кадрів вищої школи через аспірантуру і докторантуру;
- державні замовлення, при цьому заохочуючи конкурсний набір виконавців програм, нових напрямків розвитку НТП, розвитку науки на основі поданих концепцій, методології тощо.

Потребує якісного відновлення й мотиваційний механізм праці в галузевих інститутах прикладної науки. Значну частину зарплатні можна поставити в залежність від участі у створенні та реалізації наукової продукції як товару, від величини отриманого прибутку за реалізовану продукцію й тієї його частки, яку скеровують у фонд споживання.

Стимулювання колективів підприємств за допомогою системи цін на технічні засоби, що їх випускають, залежить від виду застосовуваних цін. Базою ціни є одиниця ***споживчого ефекту,*** а не речова одиниця.

Лімітні ціни встановлюють на основі суспільно необхідних витрат з урахуванням ефекту, що нова техніка приносить в експлуатацію. Такі ціни розраховують за проектом техніко-економічних показників щодо базової моделі. Основною ціноутворюючою ознакою нового технічного засобу

стають його продуктивність і ресурс роботи, а коригуючою – усі витрати під час експлуатації тощо. Вищу ціну встановлюють не на найважчу й трудомістку техніку, як це відбувається за витратного принципу ціноутворення, а на більш компактну та ефективну.

Коли йдеться про розробку й освоєння техніки, що задовольняє принципово нові потреби та не має аналогів, використовують ***тимчасові ціни***, термін дії яких має бути достатнім для визначення реального розміру витрат й ефекту. Такі ціни звужують межі застосування технічних нововведень, оскільки містять у собі підвищені витрати періоду освоєння.

Основними заходами для відновлення механізму кредитування для стимулювання інноваційного процесу на підприємствах і його зовнішніх інвесторів варто вважати переведення комерційних банків, що кредитують інноваційний процес на усіх його стадіях, на пільгове оподаткування, організувавши гарантовану систему повернення кредитів за допомогою державних дотацій, венчурних фірм, інноваційних фондів тощо. Для цього потрібно:

- вилучити не менше 50% суми термінової заборгованості цих підприємств із прибутку, оподатковуваного податком банку;
- зменшити розмір обов'язкових резервів НБУ на 50% для комерційних інноваційних банків;
- гарантувати своєчасне повернення до 50% отриманих кредитів від комерційних банків шляхом безвідсоткового кредитування з боку НБУ на певні терміни пролонгації прострочених кредитів;
- передбачити *селективний підхід* до ставок комерційних банків за відсотками НБУ, зменшивши їх на 50% для видання довгострокових кредитів інноваційним підприємствам;
- НБУ надати в розпорядження комерційних банків для цілей кредитування інноваційних процесів цільові ресурси за нижчими ставками.

Інноваційні формування будь-якого обсягу можуть претендувати на пільги в оподаткуванні не менш широкого кола, ніж малі підприємства. Ці пільги мають стимулювати інноваційне відтворення на підприємствах усіх організаційно-правових формах власності й господарювання; інвесторів (включаючи іноземних) інноваційного процесу; державні інноваційні програми; підвищення якості інноваційної продукції й технологій шляхом зниження ставок податку за досягнення відповідних нормативів тощо. Ці пільги можна поділити на такі основні види:

- пільги, пов'язані зі зменшенням розміру оподатковуваного податком прибутку;
- тимчасове звільнення від податку з прибутку залежно від термінів освоєння виробництва нової продукції;
- специфічний порядок визначення бази оподаткування, а також спеціальні ставки оподаткування;
- відтермінування або розтермінування сплати податків;
- інвестиційний податковий кредит.

Питання до самоконтролю та дискусії:

1. Що таке економічне зростання? Які існують способи його досягнення?
2. Чим відрізняється інтенсивне економічне зростання від економічного розвитку?
3. Чи спроможне екстенсивне зростання економіки призвести до економічного розвитку?
4. Чи спроможне екстенсивне економічне зростання вирішувати соціальні проблеми суспільства?
5. За допомогою яких психологічних чинників можна управляти обсягами економічного зростання?
6. Як найефективніше застосовувати адміністративні методи управління в процесі сприяння розвитку інвестиційної діяльності?
7. В чому полягає небезпека змішаного типу економічного зростання? Якою має бути оптимальна пропорція поєднання в ньому елементів екстенсивного та інтенсивного?
8. Якими рисами характеризуються економічна та науково-технічна революції?
9. Що є метою та інструментами структурного регулювання?
10. Якою має бути секторальна структура економіки в умовах наближення до постіндустріальної економіки?
11. В чому перевага моделі економічного зростання Солоу над іншими моделями?
12. Що є джерелами фінансування економічного зростання?
13. Побудуйте моделі використання перерахованих видів інвестицій для збільшення капіталовкладень в людський капітал.
14. Яку, на вашу думку, роль має відігравати держава в інвестиційних процесах? Які існують погляди на цю проблему в економічній теорії?

Тестові завдання:

Інтенсивний шлях розширення виробництва – це:

а) зростання обсягів виробництва високими темпами

б) розширення виробництва за рахунок підвищення ефективності використання ресурсів

в) високі темпи зростання за рахунок додаткових ресурсів

г) освоєння нових видів продукції

д) залучення іноземного персоналу

До факторів інтенсивного зростання належать:

а) структурна зміна факторів, що супроводжується підвищенням віддачі

б) заміна факторів виробництва на їм подібні

в) поліпшення організації виробництва

г) правильно вказане в п. а), б), в)

д) правильно вказане в п. а), в)

До факторів економічного зростання відносять:
а) кількість і якість природних ресурсів
б) кількість і якість трудових ресурсів
в) застосування у виробництві технологій
г) час
д) всі відповіді вірні

В умовах економічного зростання рівень безробіття:
а) зменшується
б) збільшується
в) незмінний
г) всі відповіді вірні
д) вірні відповіді а) і в)

Розміщення виробництва в окремих економічних районах характеризує:
а) відтворювальна структура економіки
б) галузева структура
в) соціальна структура
г) територіальна структура
д) структура споживання

Співвідношення різних елементів економічної системи має назву:
а) національна економіка
б) господарський механізм
в) структура економіки
г) економічна система
д) сукупна пропозиція

Співвідношення між ринковим і неринковим секторами економіки має назву:
а) зовнішньоекономічна структура
б) секторальна структура
в) соціальна структура
г) відтворювальна структура
д) територіальна структура

Співвідношення між організаційно-правовими формами підприємництва відбиває:
а) зовнішньоекономічна структура
б) секторальна структура
в) соціальна структура
г) відтворювальна структура
д) територіальна структура

Дії держави, спрямовані на структурні перетворення (зміни) в економіці, це:
а) структурне регулювання
б) структурна перебудова
в) структурна політика
г) механізм структурної оптимізації економіки
д) всі відповіді невірні

Інструментами структурного регулювання є:
а) прогнозування
б) індикативне планування
в) програмування економічного і науково-технічного розвитку
г) правильна відповідь відсутня
д) правильні відповіді а), б), в)

До конкурентних переваг України не належать:
а) кваліфіковані трудові ресурси
б) значні запаси чорнозему
в) вигідне географічне положення та транспортна інфраструктура
г) суттєвий науково-технологічний потенціал
д) правильна відповідь відсутня

Валові інвестиції, це:
а) сума чистих інвестицій та амортизації
б) сума приватних та державних інвестицій
в) весь обсяг капіталовкладень в розвиток людини
г) сукупний обсяг нагромадження галузі
д) всі відповіді вірні

Реальні інвестиції, це:
а) вкладення коштів у цінні папери
б) вкладення коштів у виробничі потужності
в) вкладення коштів у розвиток інфраструктури
г) іноземні грошові потоки
д) вкладання коштів у освіту

Рух, який призводить не лише до кількісних змін, а й породжує нову якість, має назву:
а) зростання
б) удосконалення
в) розвиток
г) еволюція
д) революція

Розвиток з поступовим характером змін має назву:
а) еволюція
б) революція
в) деградація
г) біфуркація
д) ентропія

Стрімкий вид розвитку із раптовим переходом у нову якість має назву:
а) еволюція
б) революція
в) деградація
г) біфуркація
д) ентропія

Рух об'єкта, що розвивається, уперед, по висхідній траєкторії має назву:
а) прогрес
б) еволюція
в) революція
в) розвиток
г) регрес

Рух об'єкта назад, від вищого до нижчого має назву:
а) прогрес
б) еволюція
в) революція
в) розвиток
г) регрес

До екстенсивних факторів не належить:
а) збільшення обсягу працівників
б) підвищення продуктивності праці
в) збільшення обсягу основного і оборотного капіталу
г) збільшення грошових витрат, отриманих кредитів, зовнішніх та внутрішніх інвестицій
д) розширення виробничих площ

Розробка та впровадження принципово нових товарів на основі нових технологій, перехід на нову стадію розвитку має назву:
а) економічне зростання
б) інтенсивне економічне зростання
в) економічний розвиток
г) технологічний спосіб виробництва
д) науково-технічний прогрес

Глава 9. СОЦІАЛЬНІ ТА ЕКОЛОГІЧНІ ПРІОРИТЕТИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

СТРУКТУРА:

9.1. Принципи сталого розвитку національної економіки.
9.2. Регулювання екологічного стану держави.
9.3. Сутність соціальної політики держави. Механізм соціального захисту населення.
9.4. Державне регулювання ринку праці та умов праці.
9.5. Регулювання доходів та споживання населення.
9.6. Державне регулювання рівня та якості життя.
9.7. Соціально-економічні індикатори рівня життя населення.
9.8. Вплив держави на ціни та ціноутворення.

Питання до самостійного реферативного опрацювання:

1. *Формування соціально орієнтованої регіональної економіки.*
2. *Умови збалансованості робочих місць та робочої сили.*
3. *Класифікація ринку праці.*
4. *Показники ефективного функціонування ринку праці.*

Ключові терміни: принципи сталого розвитку національної економіки, економічний, соціальний та екологічний виміри сталого розвитку, регулювання екологічного стану держави, державне еколого-економічне регулювання, екологізація, сутність соціальної політики держави, механізм соціального захисту населення, пенсія, індексація доходів, соціальне страхування, державне регулювання ринку праці та умов праці, регулювання доходів та споживання населення, державне регулювання рівня та якості життя, прожитковий мінімум, соціальне партнерство, номінальна і реальна заробітна плата, крива Лоренця, коефіцієнт Джині.

Терміни та категорії для повторення або самостійного вивчення: *ціна, соціалізм, праця, трансфертні платежі, продуктивність праці, зайнятість, безробіття, інфляція, платоспроможність, субсидії, субвенції, індекс цін, ринок, місткість ринку, споживання.*

9.1. Принципи сталого розвитку національної економіки

Ідея сталого розвитку виникла з метою подолання труднощів, які почалися в 70-80-х роках XX ст. разом із нарощуванням матеріального виробництва, а саме:

- обмеженістю природних ресурсів;
- несприятливою демографічною ситуацією;
- катастрофічно швидким руйнуванням природного довкілля;
- зростаючою загрозою здоров'ю та життю самої людини.

Сталий розвиток як світове явище проявився в 90-х роках XX століття. Його філософія полягає у поступовому нарощуванні національних потенціалів країн світу для підвищення якості життя в усіх сферах життєдіяльності населення без нанесення шкоди природі та прийдешнім поколінням.

Сталий розвиток базується не лише на використанні економічних факторів, але й соціальних, культурних та екологічних. Проблеми такого розвитку стають все більш актуальними у зв'язку зі зменшенням запасів природних ресурсів, погіршенням стану навколишнього середовища [1, С.304].

Важливе місце серед головних проблем розвитку людства на сучасному етапі посіла енергетика як основа світової економіки. За даними ООН збільшення чисельності населення планети в найближчі 25-30 років до 8,2-8,5 млрд. зумовить значне зростання попиту на енергію, що вимагає залучення ефективніших та більш екологічних джерел енергії.

В останні десятиліття споживання горючих корисних копалин та інших невідновлюваних джерел енергії збільшувалося в геометричній прогресії. Забруднення навколишнього середовища зростало до таких меж, за якими наступає руйнування біосфери. В атмосферу потрапляє близько 32 млрд. т шкідливих викидів щорічно.

Енергетика – одна з найважливіших і водночас найбільш ресурсомістких та екологічно небезпечних галузей. Лише енергетичні системи щорічно викидають в атмосферу близько 6 млрд. т вуглецю, що складає майже 1 т на кожного жителя планети. Сама екосистема вже не може нейтралізувати такі обсяги токсичних речовин.

Концепція сталого розвитку базується на правах людини та народів щодо отримання рівності та права на розвиток. Ця ідея була підтримана Генеральною Асамблеєю ООН в 1979 році. Пізніше всі учасники ООН зобов'язалися створювати разом та індивідуально необхідні умови для реалізації права на розвиток, яке є результатом забезпечення всіх прав людини.

Права людини – розроблена на основі прийнятої ООН Загальної декларації прав людини сукупність основних прав особистості, які значною мірою визначають соціальну політику розвинутих країн світу [1, С.30].

Головним серед них є право на життя, оскільки позбавлення цього права унеможливлює реалізацію інших прав людини, їхній захист. Пріоритетний принцип концепції прав людини – рівність усіх перед законом, який стверджує верховенство прав особистості. Реалізацію прав людини здійснюють держава, громадські організації в межах окремої країни, міжнародні, передусім правозахисні організації. Другим за значенням у концепції прав людини є захист соціально-економічних прав від нерівного та дискримінаційного доступу до економічних і соціальних благ (багатства, освіти, охорони здоров'я, культури та ін.). За висловом *Ніни Карпачової,* найгіршою формою порушення прав людини є бідність. Саме бідність, вирішальною мірою унеможливлює реалізацію всіх інших прав і свобод людини.

Важливо підкреслити, що на даному етапі поняття розвитку вже не зводиться виключно до економічного трактування. Це поняття набирає все більшого соціального змісту. Саме такий висновок можна зробити з документів ООН, які присвячені проблематиці забезпечення розвитку в світі.

Формування поняття сталого розвитку пов'язувалося з регулюванням (за англомовним оригіналом терміна – „підтримуванню") еколого-економічних умов, параметрів розвитку, обмеження тиску на природне довкілля з метою збереження природи для наступних поколінь.

Сталий розвиток – це розвиток, що задовольняє потреби нинішнього покоління і не шкодить можливостям майбутніх поколінь задовольнити їхні потреби за рахунок забезпечення взаємодії економічної, соціальної та екологічної сфер.

Сталий розвиток має відбуватися в межах екологічних кордонів, ємності природного середовища, він не дозволяє вносити незворотні зміни у природу і не створює загроз для тривалого існування людини та інших біологічних видів. Такий розвиток можна назвати збалансованим, регульованим, оптимальним, безперервним, стійким, гармонійним, підтримуваним, природо-відповідним, екологобезпечним тощо.

Зміст поняття сталого розвитку проявляється на перетині різних площин життя суспільства – економічної, соціальної, екологічної, політичної, державно-правової, класової, національно-етнічної, релігійної, соціокультурної, морально-етичної, світоглядної, інформаційної, соціально-психологічної, медико-генетичної, науково-технічної, технологічної тощо, які для спрощення можна звести до трьох – економічної, соціальної, екологічної.

Сталий розвиток – це модель бажаного розвитку суспільства, що базується на оптимізації всіх видів діяльності людства та умов природного середовища. Об'єктом сталого розвитку є система „людина-суспільство-природа", яка є складною, інтегрованою з якісно різних компонентів. Ця система поєднує в собі два якісно різних, відмінних один від одного види буття – природне та соціальне. Цій системі властива внутрішня суперечливість, яка полягає в тому, що соціальне буття, з одного боку, відбувається в природному середовищі і є його частиною, з іншого ж боку –

вони якісно різні. Людина виділяється розумом, бажаннями, почуттями, волею, світоглядом, моральними якостями, цілеспрямованою діяльністю, і на основі цих ознак будує суспільство. Природа формується за природними законами, є нейтральною до свідомої доцільності, зазнаючи впливів зі сторони людини та суспільства. В зв'язку з цим визначальним стає питання відповідності способу життя людини та сформованого нею суспільства власній сутності, як біологічної істоти, а також природним умовам взагалі.

Сталий розвиток має три найтиповіші виміри – економічне зростання, соціальний прогрес та охорону навколишнього середовища.

Економічний вимір сталого розвитку передбачає, по-перше, зростання добробуту членів суспільства; по-друге, ліквідацію бідності шляхом ефективного використання ресурсів; по-третє, збалансоване зростання країн з різними рівнями розвитку.

Соціальний вимір передбачає дотримання та забезпечення в кожній країні людських прав та свобод, плюралізму, демократії, побудови громадянського суспільства, створення можливостей та доступу до основних освітніх, медичних, культурних послуг тощо.

Екологічний вимір передбачає захист навколишнього природного середовища, екосистеми, збереження флори та фауни, раціональне використання всіх мінеральних, біологічних, екологічних та інших видів ресурсів.

На 55-й сесії ООН в 2000 році було виділено три основних цілі, які мають бути забезпечені в кожній країні:

- подолання бідності;
- подолання страху (тероризм, подальше скорочення світових ресурсів, загроза військових конфліктів, техногенних та екологічних катастроф);
- забезпечення майбутнього.

У 2002 році Міжвідомчою комісією з науково-технологічної безпеки при Раді національної безпеки і оборони України був розроблений проект Національної доктрини інноваційного розвитку і модернізації економіки України.

Як пише *О. Єфремов*: «настав час, коли для виживання і подальшого розвитку Людству необхідно переглянути своє мислення – від пріоритетів нарощування матеріальних благ надбудовного характеру, де домінує принцип „якомога більше взяти від Природи", до пріоритету духовних цінностей, де домінуватиме принцип „віддати природі для блага ж людства хоча б стільки, скільки взято» [9, С.86]. Така перебудова мислення дозволить суспільству розробити алгоритм гармонійного (з Природою) поступального розвитку суспільства.

9.2. Регулювання екологічного стану держави

Головним чинником ефективної взаємодії природи та економічної системи є раціональне та морально обґрунтоване природокористування. **Раціональне природокористування** – це діяльність, спрямована на економне використання природних ресурсів, ефективний режим їхнього відтворення, запобігання або послаблення можливих негативних наслідків. ***Етичні принципи взаємодії з природним середовищем*** змінюються в процесі розвитку людства, суспільної свідомості та економічного світосприйняття, але, в обов'язковому порядку, вони мають включати до себе:

- сприйняття природи не лише як оточуючого середовища, а й як елементу фізіологічної та духовної складової людського існування;
- використання природних ресурсів як фактору розвитку Землі, а не лише людини тощо.

Суспільство має два найважливіші важелі управління природокористуванням – ***економічні*** та ***нормативно-правові***. Економічні заходи – плата за ресурси, штрафи за забруднення та екологічний збиток, об'єктивно знижують економічну ефективність „природоємного" виробництва та роблять його невигідним та нерентабельним.

Зростання обсягів матеріального виробництва доволі часто призводить до забруднення довкілля, тому в умовах промислово орієнтованої економіки система виробничих чинників обов'язково має враховувати екологічний фактор. Відтак надмірне захоплення зростанням обсягів ВВП у матеріальній сфері призводить до погіршення стану довкілля. *Кеннет Боулдінг* висловлюється з цього приводу ще категоричніше: що б не виробляла економіка – вона виробляє сміття.

З метою зменшення забруднення довкілля держава застосовує два важливі види регулювання: з одного боку, ті, за яких рівень забруднення контрольований, а фірмам заборонено перевищувати деякий критичний рівень забруднення, а з іншого, – ті, за яких держава регулює виробничий процес (відомі як регулювання ресурсів). Наприклад, держава може не дозволяти використання деяких типів вугілля або ж може поставити вимогу застосування газоочищувачів та інших засобів боротьби із забрудненням, або ж вимагати від фірми спорудження на певній висоті вловлювачів шкідливих часток диму [10, С.545].

З точки зору методології вирішення *проблеми відходів*, слід виходити з їх оцінки як ресурсного джерела та як екологічно небезпечного чинника. В цьому разі, при формуванні політики використання відходів, як напрямку екологізації, слід виходити з таких чинників: тривалість переробки відходу, рівень його шкідливості після переробки, витрати на його убезпечення, тривалість збереження його шкідливих якостей.

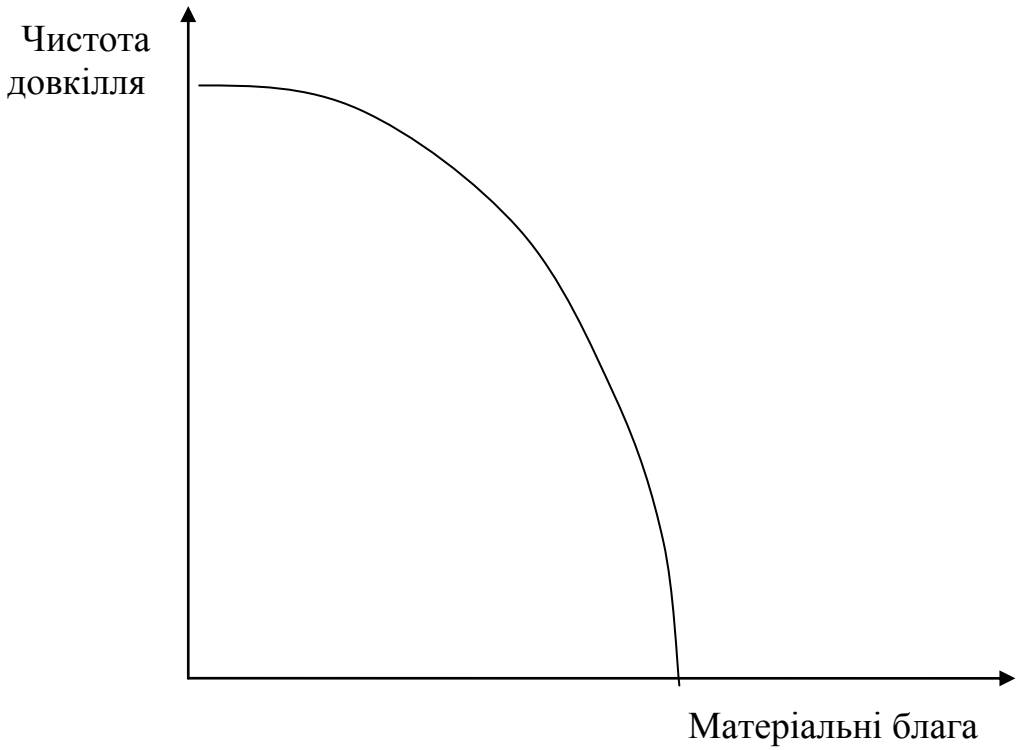

Рис. 21. Співвідношення „чистота довкілля – матеріальні блага”

Раціональне використання відходів має велике значення для підвищення ефективності суспільного виробництва, оскільки сприяє поліпшенню режиму економії та зниженню собівартості продукції, є джерелом додаткового випуску виробів широкого вжитку, сприяє розширенню сировинної бази виробництва тощо. Так, у випадку продуманої політики, можна досягати екологічного балансу одночасно з підвищенням рівня конкурентоспроможності вітчизняного виробництва, повнішого задоволення потреб у товарах широкого вжитку, впровадженні нових технологій та створенні передумов для екологічної нормалізації.

Важливим фактором екологічного розвитку є *поширення енергозберігаючих технологій*, що зменшують обсяг шкідливих викидів або уникають їх.

Велике значення відіграє перегляд *паливного балансу* народного господарства. Так, використання нафтопродуктів як джерела енергії несе у собі значну екологічну небезпеку. У містах основним фактором забруднення середовища є автотранспорт: разом із відпрацьованими газами у повітря викидаються вуглеводні, оксид азоту, окис і двоокис вуглецю, двооксид сірки, а також сполуки, що містять свинець та ін.

Одним із напрямів розвитку та руху сучасної суспільно-виробничої парадигми є екологізація.

Екологізація – це зменшення інтегрального екодеструктивного впливу процесів виробництва та споживання одиниці продукції. Екологізація

не є синонімом „охорони природи”, вона спрямована на екологічне удосконалення, тобто зниження потреби в охороні природи.

Поширеними важелями досягнення структури екологічної відповідності є *екологічні дотації (пільги)* та *екологічні податки*. За даними російських демографів, забруднення довкілля сприяє скороченню інтегрального показника – очікуваної тривалості життя населення.

Дотації на охорону навколишнього середовища або екологічні дотації, спрямовуються на компенсацію видатків для тих, хто добровільно обмежує обсяг продукованого ним забруднення. У коло прикладів можна внести дотації на впровадження сонячних енергетичних установок, на посадку дерев для створення лісосмуг, що запобігають ерозії ґрунтів, і на вилучення недостатньо плідної, досить піддатливої ерозії землі із сільськогосподарського користування чи перетворення такої землі на постійні пасовиська.

Екологічні стандарти – нормативи, які регулюють відносини суспільства з навколишнім середовищем: норми викиду шкідливих речовин у повітря чи водойми, рівень радіаційного забруднення тощо.

Екологічні катастрофи мають колосальний економічний вимір, зокрема у розмірі заподіяних збитків.

Таблиця 4

Сумарні економічні втрати внаслідок аварії на ЧАЕС станом на 1995 р.

Структура витрат	**Вартість, млн. $ США**
Прямі втрати матеріальних об’єктів	1385
Прямі витрати на фінансування робіт і заходи щодо ліквідації наслідків аварії в 1986-1991 рр.	5732,5
Прямі витрати на фінансування робіт і заходи щодо ліквідації наслідків аварії в 1992 р.	4020,6
Разом: прямі збитки і витрати	11138,1
Непрямі втрати	117000
Разом	128138,1

Втрати бюджетних коштів за рахунок впровадження податкових пільг можуть компенсуватися надходженнями від додаткового оподаткування підприємств з екологічно небезпечною технологією або тих, що випускають екологічно небезпечну продукцію.

Переробка сміття має бути пов'язана із захистом ґрунтів від забруднення токсичними речовинами та продуктами розпаду, а також виробництвом енергії й компостів. Існують різні сучасні технології від спалювання сміття до комплексної переробки шляхом біоочистки і гранулювання відходів у горючі брикети енергетичною здатністю на рівні бурого вугілля, що має бути використано у широкому масштабі. Ця галузь у найближчому майбутньому від дотаційної має стати рентабельною, а санітарні та рекреаційні зони мають стати привабливим і безпечним місцем для відпочинку.

Сьогодні *міжнародне співробітництво* України в питаннях збереження довкілля здійснюється в основному за такими схемами: надання пільгових кредитів з відстрочкою платежів та низьким процентним обслуговуванням, спільне фінансування проектів силами міжнародних фінансових організацій і різних організацій-донорів з приверненням значних коштів місцевих та державних органів влади, об'єднання грантів іноземних держав та міжнародних фінансових організацій із заходами місцевих та державних органів влади для виконання пілотних (демонстраційних) проектів з метою їх подальшого розповсюдження на території всієї країни.

Необхідність розв'язання сучасних проблем екологічної нестабільності та нераціонального використання природно-ресурсного потенціалу вимагає оптимізації територіальної структури землекористування, формування інституту приватної власності на землю, розвитку ринку земель несільськогосподарського призначення; впровадження маловідходних водозберігаючих технологій; створення комплексної загальнодержавної системи моніторингу водних джерел; нарощування обсягів посадок лісу в межах лісового фонду та закладок нових насаджень на землях, що неефективно використовуються у сільському господарстві. Особливої уваги заслуговує розвиток вторинного ресурсокористування шляхом залучення в господарський обіг відходів металургійної промисловості на основі використання новітніх технологій, їх утилізації та стимулювання підприємницької активності на ринку вторинних ресурсів.

Неоіндустріальні продуктивні сили створюють умови для розв'язання суперечностей між людиною і природою [33, С.100]. Специфіка їх дії полягатиме у мінімізації потреби забруднення навколишнього середовища, і навпаки – у його розвитку та відновленні, з метою гармонізації відносин „людина-довкілля".

Як свідчать розрахунки, при *асигнуваннях* на екологічні потреби у розмірі 1 відсотка від ВВП ситуація з охороною довкілля погіршиться, 2-4 відсотки – залишиться на сьогоднішньому рівні, 5-7 відсотків – поліпшиться. Проте, збільшення витрат на екологічні потреби має сенс лише у випадку цільового наукового обґрунтування та жорсткого контролю стосовно їх використання.

Регулювання екологічного стану країни здійснюється через *державне еколого-економічне регулювання, ринкове еколого-економічне саморегулювання* та *громадське регулювання*. Така класифікація є доволі

умовною, проте дозволяє класифікувати наявні інструменти, які на сьогодні діють в Україні недостатньо ефективно.

Державне еколого-економічне регулювання здійснюється державою за допомогою:

- створення відповідної нормативно-правової бази (встановлення нормативів екологічної безпеки, нормативів використання природних ресурсів, нормативів платежів і тарифів за використання природних ресурсів та забруднення довкілля);
- екологічного менеджменту (пряме державне управління станом довкілля);
- екологічного контролінгу;
- екологічного аудиту;
- екологічного оподаткування;
- екологічного макромаркетингу (дослідження потреб населення у екологічно чистих товарах і послугах на рівні національної економіки);
- екологічного кредитування (на впровадження безвідходних технологій, на встановлення очисних споруд).

Ринкове еколого-економічне саморегулювання відбувається через:

- продаж екологічних прав;
- видачу екологічних сертифікатів;
- здійснення екологічних інвестицій;
- страхування екологічного ризику;
- розробку екологічної інфраструктури.

Громадське регулювання здійснює суспільство та місцеві громади за допомогою:

- екологізації загальної освіти та суспільних відносин;
- пропагування захисту довкілля;
- створення громадських екологічних фондів та програм;
- здійснення суспільної екологічної експертизи та моніторингу;
- формування екологічної культури та відповідальності.

Логіка перехідного періоду диктує необхідність активного використання економічного інструментарію поліпшення процесу природокористування. Актуальність впровадження ринкових стимулів до його раціоналізації посилюється хронічним бюджетним дефіцитом України, значним скороченням державних інвестицій у природоохоронну діяльність. Але ж саме завдяки впровадженню надійних економіко-правових механізмів оздоровлення навколишнього середовища створилися б такі умови виробничої діяльності, за яких господарюючим суб'єктам було б вигідно дотримуватися природоохоронних вимог, знижувати обсяги забруднення і запобігати його появі.

Така потреба частково задовольняється після прийняття Закону України *„Про охорону навколишнього середовища"*, який започаткував функціонування ряду економічних інструментів регулювання процесу природокористування. Сьогодні економічний механізм екологічного регулювання в Україні ґрунтується на концепції платності

природокористування. Він охоплює систему економічних інструментів, спрямованих, з одного боку, на акумуляцію матеріальних ресурсів для реалізації природоохоронних програм, а з іншого – на спонукання товаровиробників до підвищення екологічності застосовуваних технологій та власної продукції.

Основні позитивні результати чинного економічного механізму екологічного управління полягають у тому, що, по-перше, завдяки його економічним інструментам були опрацьовані основи платного природокористування, і, по-друге, нині економічний інструментарій є єдиним засобом, який дозволяє забезпечити надходження фінансових ресурсів в обсягах, необхідних для ліквідації наслідків забруднення навколишнього природного середовища.

Основні недоліки вітчизняного економічного механізму екологічного управління полягають у тому, що він, по-перше, не спроможний зацікавити товаровиробників у проведенні природоохоронних заходів за рахунок власних коштів; по-друге, не кореспондує з іншими економічними показниками та підоймами господарської діяльності; по-третє, недостатньо оперативно й ефективно реагує на динаміку економічних і екологічних процесів у державі.

Слід наголосити, що за останні роки істотно зросла кількість різновидів платежів як за використання природних ресурсів, так і за забруднення навколишнього середовища (в 1994 р. навіть впроваджено державний екологічний податок). Поряд з тим збільшено ставку платежів і штрафів за порушення екологічного законодавства. Значно розширилося коло природокористувачів, які зобов’язані здійснювати екологічні платежі, тим часом як кількість тих, хто мав певні пільги у природокористуванні, різко зменшилася.

Отже, існуючий в Україні економічний механізм екологічного управління переважно оперує групою таких регуляторів екологічної поведінки товаровиробників, які примушують їх обмежувати свою природоруйнівну діяльність відповідно до вимог нормативних актів, постанов та законів. Цю групу методів стимулювання природоохоронної діяльності, мабуть, можна охарактеризувати як доповнення до адміністративно-законодавчих підойм екологічного управління.

Проте вітчизняна політика за методом „батога” стосовно до природокористувачів-забруднювачів, які працюють у нинішніх складних економічних і соціальних умовах, аж ніяк не стимулює дотримання екологічних норм і зниження техногенних навантажень на природу. Розглянемо ж економічні передумови недієвості примусової групи стимуляторів природоохорони і раціонального природокористування в Україні:

– розмір платежів за забруднення встановлюється на не досить високому рівні через побоювання покласти непосильний фінансовий тягар на підприємства, що перебувають у скрутному економічному становищі;

– товаровиробникам вигідніше здійснювати різні фіскальні екологічні платежі, ніж витрачатися на природоохоронні заходи, суми яких набагато – іноді в сотні разів – перевищують обов'язкові платежі;

– оскільки ці кошти відносяться на собівартість продукції та включаються до її ціни, остільки екологічні платежі фактично повертаються на підприємство від споживачів його продукції;

– місцеві органи влади можуть повністю або частково звільнити від платежів збиткові, але необхідні в регіоні підприємства;

– суми штрафів за природоохоронні порушення залишаються надто низькими порівняно з вартістю діяльності, спрямованої на ліквідацію екологічних наслідків цих порушень;

– недосконаліть існуючих економічних регуляторів природокористування в сукупності з нерозвинутою системою бухгалтерського обліку та статистичної звітності щодо природоохоронної діяльності на підприємствах створює можливість фінансових лазівок для ухилення від встановленої плати. Так, наприклад, згідно з даними Державного комітету статистики України, платежі за забруднення природного середовища в межах лімітів погашаються підприємствами лише на 31%, а за викиди забруднених стічних вод і розміщення токсичних відходів ще менше: відповідно на 24 і 21%.

Отже, реалії вітчизняного екологічного управління свідчать про відсутність стимулюючої дії нинішньої системи економічних регуляторів, про їх неспроможність спонукати природокористувачів до впровадження екологічно безпечних способів ведення господарства. По суті, економічні інструменти виконують роль фіскальних платежів, а функціонування існуючих еколого-економічних регуляторів виступає засобом нагромадження фінансових ресурсів у владних структурах.

Утвердження економічних (ринкових) підходів до управління природокористуванням у нашій державі означає наукову розробку і практичне впровадження надійних економіко-правових механізмів оздоровлення природного середовища на всіх рівнях господарювання. Причому впровадження економічного механізму регулювання природокористування повинне здійснюватися шляхом не адміністративного тиску, а саме, так би мовити, *економічного диктату*, тобто створенням таких умов для виробничої діяльності, за яких господарюючим суб'єктам стало б вигідним досягнення екологічних цілей. При цьому утвердження економічних підходів до управління природокористуванням і охороною навколишнього середовища зовсім не означає відмову від адміністративно-правових методів управління.

З огляду на еколого-економічну ситуацію в Україні, досвід організації природоохоронної діяльності та обставини господарювання, що складаються під час переходу до ринку, пріоритетним напрямом формування дійової екологічної політики слід вважати фінансово-економічне заохочення господарюючих суб'єктів, які прагнуть знизити обсяги шкідливих викидів і відходів виробництва.

9.3. Сутність соціальної політики держави. Механізм соціального захисту населення

Соціальна політика – це діяльність держави щодо створення та регулювання соціально-економічних умов життя суспільства з метою підвищення добробуту його членів, усунення негативних наслідків функціонування ринкових процесів, забезпечення соціальної справедливості та соціально-політичної стабільності в країні.

Державне регулювання соціальних процесів – це вплив органів державної влади за допомогою різноманітних засобів на розвиток соціальних відносин, умови життя та праці населення країни.

Соціальна політика держави – це широке багатоаспектне поняття, яке включає в себе:

- регулювання соціальних відносин у суспільстві, регламентацію умов взаємодії суб'єктів економіки в соціальній сфері (в тому числі між роботодавцями і найманою робочою силою);
- вирішення проблеми безробіття та забезпечення ефективної зайнятості;
- розподіл і перерозподіл доходів населення;
- формування стимулів до високопродуктивної суспільної праці та надання соціальних гарантій економічно активній частині населення;
- створення системи соціального захисту населення;
- захист навколишнього середовища тощо.

Принципами соціальної політики є *раціональність, соціальна справедливість, науковість, диференційованість.*

Соціальна політика України представляє собою симбіоз лібералізму і соціальної орієнтації, та на сьогоднішній день знаходиться в аморфному стані і дуже часто залежить від політичних пріоритетів.

Система соціального захисту населення – це державна підтримка верств населення, які можуть зазнавати негативного впливу ринкових процесів з метою забезпечення їм відповідного життєвого рівня. Тобто заходи, що включають надання правової, фінансової, матеріальної допомоги громадянам (найбільш вразливим верствам населення), а також створення соціальних гарантій для економічно активної частини населення.

Система соціального захисту реалізується через **механізм соціального захисту,** тобто сукупність методів і відповідних інструментів, за допомогою яких досягається вирішення соціальних проблем. Він будується з урахуванням наступного:

- правового забезпечення соціального захисту населення, прийняття відповідних законодавчих та нормативних актів;
- прямих державних витрат на фінансування соціальної сфери;
- соціальних трансфертів у вигляді різного роду соціальних субсидій;

- встановлення соціальних і екологічних нормативів та стандартів, контролю за їх дотриманням;

- державних програм з вирішення конкретних соціальних проблем: боротьби з бідністю, освітніх, медичних, екологічних тощо;

- ***пенсійного*** забезпечення тощо.

Основними **елементами системи соціального захисту є**:

1. встановлення мінімально допустимих параметрів життя (розмір прожиткового мінімуму, мінімальної пенсії, соціальної допомоги);
2. захист населення від зростання цін і товарного дефіциту;
3. вирішення проблеми безробіття та забезпечення ефективної зайнятості, перепідготовка кадрів;
4. соціальні трансферти;
5. надання необхідної медичної допомоги тощо.

Існує три групи гарантій держави щодо соціального захисту населення – *економічні*, *правові*, *соціальні.*

Прогресивною формою подолання криз у соціальній сфері є **соціальне страхування** – це система фінансових відшкодувань фізичним особам певних життєвих ризиків на підставі здійснених заздалегідь внесків. Основні його форми – *пенсійне, медичне* та *страхування на випадок безробіття*.

Найбільшого поширення у ринковому світі набув метод **індексації доходів**, тобто коректування під державним контролем рівнів заробітної плати, пенсій, стипендій, допомоги по безробіттю, інших соціальних витрат у відповідності до індексів зростання цін на товари масового споживання. Тобто, індексація є засобом захисту доходів населення від інфляції.

Недоліки як прямої, так і непрямої індексації доходів відомі. Так, індексація має інфлятогенний характер; вона сприяє формуванню стійких інфляційних очікувань, перекручує структуру доходів, необґрунтовано зменшуючи їх реально зароблену частку, і тим самим послаблює стимули до праці. Ось чому механізм індексації грошових доходів піддається критиці з боку багатьох економістів. Світовий досвід індексування грошових доходів населення переконує в тому, що цим заходом соціального захисту слід користуватися з великою обережністю. Якщо держава вирішила все ж таки проводити індексацію доходів, то вона (індексація) повинна бути неповною. Для стримування інфляції, як свідчить практика, розмір індексаційних виплат не повинен перевищувати 70-80 відсотків від загального зростання цін.

У більшості країн широко розповсюджена **соціальна допомога** безробітнім, неімущім, інвалідам та іншим подібним категоріям населення. Державою розробляються **соціальні програми**, що спрямовані на зростання доходів тих громадян і сімей, які цього потребують, на працевлаштування, фахову підготовку і перекваліфікацію. Широко застосовуються державні ***дотації*** та ***компенсації***.

Система соціального захисту найменш забезпечених громадян і верств населення має кілька напрямків. Так, важливим елементом цієї системи є державна соціальна допомога, яка включає грошову допомогу

малозабезпеченим, непрацездатним громадянам і сім'ям з дітьми, безробітним, біженцям, інвалідам, а також допомогу по догляду за дітьми та багатодітним сім'ям. Натуральна допомога може надаватись у вигляді талонів на безплатне харчування, пільг в оплаті комунальних і транспортних послуг, безплатних продуктових наборів, бекоштовного шкільного харчування, безплатних ліків тощо. За рахунок державного та регіонального бюджетів утримується мережа соціально-культурних установ для громадян, які не мають можливості користуватися послугами соціально-культурної сфери на комерційній або страховій основі.

Соціальне партнерство (трипартизм) – нова прогресивна форма суспільно свідомої взаємодії населення всередині країни, регіону чи громади, що спрямована на розв'язання соціальних потреб та проблем, і часто бере на себе функції соціального захисту. При цьому підприємці або особи, що мають великі статки, реалізують спільні заходи та програми щодо поліпшення соціального середовища, розв'язання певних суспільних проблем.

Егалітаризм – утопічна ідея усунення соціальних відмінностей і соціальної нерівності через суспільний перерозподіл майна та засобів виробництва.

Успіх економічних реформ у кризовій ситуації перехідного періоду залежатиме від проведення ефективної соціальної політики. Адже без поліпшення рівня життя людей неможливо сформувати масову і, головне, надійну соціальну базу розвитку економіки на шляхах ринкових реформ. Соціальна політика держави має носити активний характер, не зводитись лише до заходів соціального захисту за рахунок бюджетних коштів. Держава має сприяти розширенню кола осіб, здатних до особистої відповідальності за результати власних економічних дій, тобто, іншими словами, – сприяти зменшенню кількості соціальних груп, які потребують зовнішньої опіки.

Державна соціальна політика не повинна виходити за межі, пов'язані з наданням допомоги тільки тим, хто її дійсно потребує. Людям завжди жилось краще, коли вони більше покладались на себе і ринок, ніж на державу. На це вказує досвід багатьох країн, що зуміли значно підняти планку народного добробуту саме тоді, коли починали проводити політику, спрямовану на активізацію ринкових сил і звільнення держави від економічно необґрунтованих соціальних функцій. Однією з проблем перехідної економіки України є низькій рівень ринкової свідомості та економічного мислення. При цьому зберігається тенденція до сприйняття держави як обов'язкового джерела забезпечення існування населення.

Важливе значення має ***система пенсійного забезпечення*** громадян. **Пенсія** – це щомісячна грошова виплата непрацездатним громадянам, що визначається в залежності від терміну та умов праці, рівня здоров'я громадянина і є соціальним зобов'язанням держави.

Проблема пенсіонерів, особливо в умовах старіння населення, – одна з найгостріших у рамках соціальної безпеки і захисту людини. Кількість пенсіонерів в Україні зростає із року в рік. У результаті збільшується

фінансовий тягар на всю національну економіку, адже на виплату пенсій державі доводиться постійно витрачати дедалі більше коштів.

Розмір пенсії не може бути меншим мінімального прожиткового рівня. Величина пенсії повинна враховувати вартісну оцінку трудового вкладу пенсіонера за роки його роботи (йдеться про стаж роботи, середній заробіток тощо). Для підвищення розміру пенсій разом з державною пенсійною системою необхідно створювати пенсійні фонди, в тому числі й на страховій основі. Людина, відраховуючи частину свого заробітку в пенсійний фонд сьогодні, коли вона може своїми силами заробляти великі доходи, отримує можливість у старості одержувати підвищену пенсію.

Мабуть, найскладнішою проблемою при реалізації соціальної політики є оптимізація співвідношення масштабів соціальної державної допомоги населенню і розмірів (рівня) доходів, які воно отримує. У ринковій економіці не варто перебільшувати роль державних соціальних програм (*суспільних фондів споживання*). Так, в ринковій економіці розвинутих країн застосовуються категорії – **Програми соціального страхування**, Social security programs (досл. – „соціальної безпеки") – вони спрямовані на відшкодування доходів при виході на пенсію та за умов тимчасового безробіття, що фінансуються за рахунок податків на заробітну плату та є зробленим правом громадян, а не державною благодійністю [35, С.74]; та Welfare programs або **Програми державної соціальної допомоги** [35, С.82], які не є зробленим правом громадян і є, фактично, державною благодійністю. Визначальну роль у системі соціального захисту населення розвинутих країн відіграють перші.

Розширення суспільних фондів споживання знижує стимулюючу роль доходів, оскільки з кола засобів життєзабезпечення, які можна було б придбати за гроші, випадають важливі соціальні блага і послуги. Державна система соціального захисту повинна відігравати підпорядковану роль і мати адресний характер, тобто стосуватися переважно особливо неімущих верств, непрацездатної частини населення.

Проблема оптимального поєднання державної соціальної політики і ринкових стимулів до праці та виробничої діяльності є ключовою для всіх економічних концепцій добробуту. Державний **патерналізм**, або показове прагнення усебічного захисту населення, який ховається за мімікрією рівності та справедливості, насправді негативно впливає на розвиток економічних відносин, призводить до падіння економічної активності. У кінцевому підсумку (і це загальновідомий факт) розміри соціального захисту малоімущих верств населення визначаються ефективністю господарської діяльності працюючих, дієвістю матеріальних стимулів до праці та економічної діяльності.

Соціальна політика в умовах здійснення антикризових заходів спрямовується на недопущення подальшого зубожіння населення, забезпечення фізіологічного мінімуму споживання для найменш захищених груп, збереження соціальної рівноваги в суспільстві.

Основні завдання та пріоритети в соціальній політиці:

1. Проведення економічних реформ, які були б тісно пов'язані з твердими соціальними гарантіями для робітників, селян, інтелігенції, підприємців.

2. Докорінна реструктуризація всієї системи соціальної інфраструктури суспільства та недопущення руйнації нинішніх соціальних надбань.

3. Створення працездатним особам умов для отримання роботи у відповідності з рівнем кваліфікації, ефективної та якісної праці, справедливого заробітку, підвищення кваліфікації, зміни професії, оздоровлення та відпочинку. Невідкладне здійснення глибокого реформування заробітної плати, поклавши в основу вартість життя, рівень кваліфікації та соціальні гарантії. На кризовому етапі доречно застосовувати лімітування фонду заробітної плати в залежності від обсягів виробництва, коригованих на індекс цін з урахуванням граничного рівня рентабельності; зміцнювати служби зайнятості, налагодити систему перекваліфікації з урахуванням насамперед *структурного безробіття*, запровадити систему матеріальної підтримки безробітних з гнучкими термінами допомоги у розмірах не нижче фізіологічного мінімуму.

4. З метою зупинення тенденції до вимирання нації забезпечити підтримку сімей з дітьми та молодих сімей. В кризовий період адресну допомогу спрямувати сім'ям, де доходи на кожного члена не сягають фізіологічного мінімуму.

5. Створити юнакам і дівчатам рівні стартові можливості для отримання безплатної якісної освіти, кваліфікації та ефективного працевлаштування. Передбачається введення системи пільгового кредитування молоді для здобуття фаху та перекваліфікації, пільгового кредитування та мінімального оподаткування молодіжного підприємництва.

6. Соціальний захист інвалідів та пенсіонерів передбачається забезпечити шляхом приведення мінімальних розмірів пенсій у відповідність з розмірами фізіологічного мінімуму споживання: всі дотації пенсіонерам та інвалідам доцільно спрямувати у вигляді грошової допомоги безпосередньо конкретним особам: ввести поряд з державним соціальним забезпеченням пенсійне страхування.

Після Другої світової війни система державного соціального регулювання поширилася в країнах Західної Європи. Сьогодні в розвинених країнах вона набула зрілих форм, насамперед соціальне регулювання здійснюється в процесі оподаткування. Завдяки встановленню в розвинених країнах досить високого рівня неоподатковуваного мінімуму річного доходу забезпечуються нормальні умови відтворення робочої сили і задоволення інших потреб членів сім'ї, підтримка дрібних виробників. Тим самим знімається соціальна напруга, яка могла б виходити з чисельної, низькооплачуваної частини суспільства.

Більш велике значення в соціальному регулюванні з боку держави має державне регулювання соціальних факторів суспільного розвитку – соціального забезпечення, освіти, медичного обслуговування, житлової

сфери та ін. Система соціального забезпечення є важливим джерелом доходів населення, що формується на позаринковій основі. Ця система включає передусім державне пенсійне забезпечення.

Закон України *„Про пенсійне забезпечення”* гарантує всім непрацездатним право на матеріальне забезпечення за рахунок суспільних фондів споживання шляхом надання трудових та соціальних пенсій. Він гарантує соціальну захищеність пенсіонерів шляхом встановлення пенсій на рівні, зорієнтованому на прожитковий мінімум.

За законом призначаються: а) трудові пенсії – за віком, по інвалідності, в разі втрати годувальника, за вислугу років; б) соціальні пенсії. Право на найпоширенішу пенсію – за віком – мають чоловіки після досягнення 60 років і при стажі роботи не менш як 25 років; жінки – після 55 років і при стажі роботи не менш як 20 років. Соціальні пенсії призначаються непрацюючим громадянам у разі відсутності права на трудову пенсію. Це інваліди, у тому числі з дитинства, діти (у разі втрати годувальника) та ін.

Передбачене щорічне підвищення пенсій у зв’язку з індексацією грошових доходів населення. Пенсії не підлягають оподаткуванню.

Використання правового регулювання соціальних питань – також набуло поширення. Насамперед держава стала одним із суб’єктів регулювання відносин поряд з підприємцями та профспілками. Об’єктами регулювання при цьому є величина заробітної плати, тривалість робочого часу та відпусток, порядок звільнення з роботи, заходи з техніки безпеки. Держава встановлює прожитковий мінімум, мінімальну заробітну плату, мінімальний розмір пенсій та ін.

В умовах трансформації системи господарювання у постіндустріальну, зростає роль витрат ВНП на охорону здоров’я, що виступає в якості чинника демографічного розвитку країни та на освіту, що є чинником формування людського та інтелектуального капіталу. Частка витрат на медичне обслуговування в обсязі ВНП розвинутих країн зросла практично від 0 до 8-12%, на освіту відповідний показник збільшився від 2 до 10% і вище [32, С.82]. Соціальна сфера, як провідний сектор постіндустріальної економіки забезпечує суспільство: виробництвом послуг (сфера соціальних послуг), соціальним виробництвом (професійні види соціальної діяльності), духовним виробництвом (гуманітарні галузі). Таким чином, соціальна сфера – це реальний сектор соціального середовища.

Суб’єктами реалізації соціальної політики та соціальних програм є не лише держава та її суб’єкти. Посилення міжнародної співпраці, інтеграційні процеси та посилення глобалізації розширяють коло структур, що зацікавлені в економічній та демографічній стабілізації країн – потенційних економічних партнерів. Так, підтримка, яка надходить в Африку з усього світу для боротьби з малярією, становить 50-75 млн. дол. на рік, проте ця хвороба спричиняє смерть приблизно 2 млн. людей щорічно [32, С.106].

У розвинутих країнах за рахунок державного бюджету на формування *людського капіталу* спрямовуються найбільші інвестиції. Так, у США щороку виділяється на ці потреби близько 750 млрд. дол. Слід зауважити, що

сумарні соціальні виплати у кілька разів перевищують інвестиції у виробничу сферу. Наприклад, якщо 1990 року виробничі капіталовкладення взяти за 1, то соціальні витрати становили 3,18 [15, С.153]. Відтак, соціальні програми та заходи соціального регулювання дедалі частіше сприймаються не як „проїдання" бюджетних коштів, а як інвестиції у людський капітал.

Визначальним завданням соціальної та державної політики взагалі є формування ***середнього класу***, як визначальної платоспроможної і освіченої складової населення. В цьому аспекті велике значення мають система розподілу та перерозподілу доходів, рівень автоматизації виробництва, ступінь гуманізації праці та усіх проявів суспільного життя. Частка середнього класу в загальній структурі населення має складати не менш як 65%. В умовах наявності суттєвих розбіжностей в рівні отримуваних доходів, середні статистичні показники відображають економічну дійсність лише декількох відсотків мешканців. Приклад: у домі, де мешкає 20 сімей, 19 з них не мають особистого транспорту – а двадцята сім'я має 40 автомобілів. Результат розрахунку середнього показника: кожна сім'я в цьому домі має, в середньому, по 2 авта.

Основою розвитку економіки в будь-якій країні є наявність середнього класу – великої частки економічно активного населення з пристойним (а не середнім по країні) для сучасної людини рівнем матеріального забезпечення, якого досягають власною високооплачуваною працею. Тобто у світі належність до середнього класу визначається не обсягом приватної власності, а рівнем грошових доходів та можливістю їх заробляти. У розвинутих країнах саме середній клас є опорою ринкових соціально-економічних перетворень, одним із чинників соціально-економічної та політичної стабільності суспільства. Представники середнього класу стимулюють споживчий попит, є основними платниками податків, мають досить вагомий голос у вирішенні політичних та економічних питань, усвідомлюють свої соціально-економічні інтереси та активно діють заради їх реалізації. У свою чергу, соціально-економічні перетворення повинні бути підпорядковані інтересам середнього класу.

Коефіцієнт фондів характеризує, у скільки разів доходи 10% найбагатшого населення перевищують доходи 10% найбідніших.

Децільний коефіцієнт диференціації показує, у скільки разів мінімальний дохід 10% найбільш забезпечених верств населення перевищує максимальний дохід 10% найменш забезпечених [7, С.177]. Чим вищим він є – тим більшою є соціальна напруга у суспільстві, розшарування у правах та якості життя. Відтак, завданням соціальної політики є не лише формування заможного середнього класу, а й поступове вирівнювання доходів населення, шляхом ліквідації жебрацтва та бідності.

Бідність, як економічне явище – це отримання доходів, нижчих за прожитковий мінімум; з соціального та особистого погляду, бідність – це неспроможність задоволення потреб, гальмо на шляху подальшого розвитку та самоудосконалення.

9.4. Державне регулювання ринку праці та умов праці

Ринок праці – це сукупність соціально-економічних відносин з приводу зайнятості та використання працівників у суспільному виробництві.

Державне регулювання ринку праці – це система правових та організаційно-економічних заходів держави щодо забезпечення ефективної зайнятості, нормальних умов праці та раціонального використання робочої сили.

Об'єктами державного регулювання ринку праці є:

- зайнятість (регулювання пропозиції робочої сили);
- соціальні відносини між роботодавцями і найманими робітниками;
- трудові відносини (оплата праці, охорона праці, умови найму, звільнення);
- підготовка, перепідготовка, підвищення кваліфікації працівників;
- розподіл та перерозподіл робочої сили.

Суб'єкти державного регулювання ринку праці в Україні:

- Міністерство праці та соціальної політики;
- служби зайнятості (обласні, міські, районні);
- відділи та управління з праці та соціальних питань при місцевих державних адміністраціях.

Ефективність виробництва, в політекономічному тлумаченні, являє собою досягнення максимальних результатів, використовуючи наявні ресурси повністю. Але таке сприйняття не може стосуватись людського чинника, який в свою чергу складається з фактору праці та підприємницьких здібностей, оскільки повне використання людського ресурсу призводить до унеможливлення його повторного використання у виробничому процесі. Найуразливіше місце в такому випадку посідає фізична праця, оскільки підприємницькі здібності дуже рідко потерпають від виробничих умов, швидше вони можуть стати об'єктом застосування методів нечесної конкуренції ззовні. Дилема взаємодії підприємницького інтересу з прагненням збереження чисельності та підтримання працездатності наявного персоналу може бути подолана через механізм адекватного застосування фінансово-бюджетного механізму податків та дотацій.

Важливе місце в системі виробничих відносин посідають уникнення дискримінації в прийнятті на роботу жінок, враховуючи гіпотетичну можливість їх майбутньої вагітності та необхідність їх утримання за рахунок підприємства чи установи, а також оформлення відпустки за дитиною. Дедалі більшу роль в процесі позитивізації тенденцій людського розвитку відіграє підвищення рівня поінформованості населення та виробничого персоналу про шкідливість чи небезпеку виробничих умов. При цьому в основу інформаційної політики має бути покладено пошук балансу між особистою відповідальністю громадян за власне життя і здоров'я, соціально-економічне становище і саморозвиток та рівень життя громадян, надання можливостей для самореалізації, соціального сходження тощо.

Сучасні тенденції розвитку виробничих відносин характеризуються зміною характеру праці з її перетворенням на інтелектуальну та творчу. В ідеальній моделі зазначені зміни позитивно впливають на демографічні процеси, зокрема щодо зменшення фізичних навантажень (якщо наслідком цього не стає гіподинамія, атрофія різних груп м'язів та порушення нормального кровообігу), в розрізі зменшення ризиків виробничого травматизму, каліцтва та професійних захворювань.

Об'єктивною основою для визначення умов заробітної плати є два головних чинники: складність праці та її умови. Під складністю праці в умовах поступового, хоча й доволі повільного руху до інформаційної форми господарювання, слід розуміти: 1) складність з точки зору застосування фізичного ресурсу особистості; 2) інтелектуально-розумову складність виробничого процесу.

Однак, навіть суттєве перевищення темпів зростання зарплати над небезпекою виробничих умов не є, і не може бути гарантією відновлення втрат здоров'я у виробництві. Шкідливість праці спроможна здійснювати прямий негативний вплив на рівень здоров'я людини, що може призвести до втрати працездатності чи смерті. Але в умовах визначення пріоритетів сім'ї – людина може свідомо йти на витрачання свого здоров'я з метою поліпшення рівня добробуту членів сім'ї, їх особистого розвитку та певних перспектив, поява яких визначатиметься підвищенням рівня платоспроможності. Пріоритетним завданням державного регулювання є ліквідація вибору між високою зарплатою та безпечними умовам праці, тобто взаємоузгодження обох факторів шляхами законодавчого регулювання та оперативного контролю за його дотриманням.

Як відомо, різні особи, що характеризуються, відповідно, різними психотипами, – по-різному ставляться до праці. Так, люди схильні до праці, згодні працювати навіть за умови отримання невисокого доходу, в той же час примусити працювати людей з прагненням до вільного часу може лише доволі високе грошове заохочення. Обидва розглянуті явища можуть спричинити небезпеку. „Працеголіки", скорочуючи свій вільний час, можуть довести себе до перевтоми та професійних захворювань. В той же час, недостатність обсягів відповідного мотиватора в економічній системі порушить відносну рівновагу на ринку праці, що призведе до погіршення загальноекономічного стану.

В умовах прагнення до інформатизації виробничого процесу, необхідною є увага не лише до безпеки праці в сфері фізичної а й розумової діяльності. В другому випадку йдеться про можливість людських втрат внаслідок дослідів, експериментів, а також внаслідок надмірного захоплення науковою роботою в умовах ненормованого робочого дня, що може призвести до суттєвих втрат здоров'я та виснаження організму.

Однією з причин безробіття може бути соціальна пасивність, яка виникає в умовах розвинутої системи соціального захисту та соціального забезпечення. Наслідком цього є розповсюдження алкоголізму та наркоманії, збільшення числа психічних захворювань тощо, – і все це негативним чином

відбивається на генофонді нації та поточному демографічному стані. Одним з перспективних напрямів подолання такої можливої проблеми може бути формування принципово нових мотиваційних механізмів для різних статево-вікових груп населення, причому розробка таких важелів впливу повинна покладатись у першу чергу на приватний підприємницький сектор.

Зниженню шкідливості умов праці та їх трудомісткості сприяє науково-технічний прогрес. Виділяють дві групи соціальних результатів упровадження нової техніки: а) поліпшення виробничого середовища, насамперед умов праці (забрудненість, безпека праці, температурний режим, шумовий та вібраційний фон тощо), і б) поліпшення стану навколишнього природного середовища, що проявляється у ліквідації чи скороченні забрудненості техногенними викидами повітряного басейну, водоймищ, землі [23, С.180-181].

Безробіття є однією з найсерйозніших проблем соціально-економічного сектора України. Медичні дослідження довели, що безробіття призводить до суттєвого погіршення як фізичного так і психологічного здоров'я: до зростання алкоголізму, збільшення кількості випадків серцево-судинних захворювань та самогубств. Провідний експерт з цього питання доктор *М. Харві Бреннер* (M. Harvey Brenner) стверджує, що в США підвищення рівня безробіття на 1 відсотковий пункт, що зберігається терміном більше 6 років, викликає передчасну смерть 37 000 осіб. Психологічні дослідження показують, що звільнення з роботи зазвичай настільки ж негативно впливає на людину, як і смерть близької людини. Лауреат Нобелівської премії з економіки *Пол Самуельсон*, в свою чергу, зазначав, що другою „за ієрархією" причиною стресу є безробіття (перше місце – смерть близької людини).

За інформацією Міністерства внутрішніх справ України, один відсоток безробіття збільшує ріст злочинності на 6% в Україні.

Методами стимулювання попиту на робочу силу є прямі інвестиції у створення та реконструкцію робочих місць; відшкодування підприємству витрат на пошук, навчання, найм на роботу працівників; прямі виплати підприємствам за кожного прийнятого на роботу працівника тощо. Держава розробляє програми, спрямовані на зниження рівня безробіття. Це стосується стимулювання зростання зайнятості та збільшення кількості робочих місць, підготовки та перепідготовки робочої сили, соціального страхування безробіття (допомоги по безробіттю).

Зайнятість населення являє собою діяльність частини населення щодо створення суспільного продукту (національного доходу). Саме в цьому полягає її економічна сутність. Зайнятість населення – найбільш узагальнена характеристика економіки. Вона відбиває досягнутий рівень економічного розвитку, внесок живої праці в досягнення виробництва. Зайнятість об'єднує виробництво і споживання, а її структура визначає характер їхніх взаємозв'язків.

Соціальна сутність зайнятості відображає потребу людини в самовираженні, а також у задоволенні матеріальних потреб через дохід, який

особа отримує за свою працю. Згідно з Законом України *„Про зайнятість населення”* до зайнятого населення належать громадяни нашої країни, які працюють та проживають на її території на законних підставах, а саме:

- працюючі за наймом на умовах повного або неповного робочого дня (тижня) на підприємствах, установах, організаціях незалежно від форм власності, у міжнародних та іноземних організаціях в Україні та за кордоном;
- громадяни, які самостійно забезпечують себе роботою, включаючи підприємців, осіб, зайнятих індивідуальною трудовою діяльністю, творчою діяльністю, члени кооперативів, фермери та члени їхніх сімей, які беруть участь у виробництві;
- обрані, призначені або затверджені на оплачувальну посаду в органах державної влади, управління чи в суспільних об’єднаннях;
- громадяни, які служать у збройних силах, прикордонних, внутрішніх, залізничних військах, органах безпеки та внутрішніх справ;
- особи, які проходять професійну підготовку, перепідготовку та підвищення кваліфікації з відривом від виробництва, які навчаються у денних загальноосвітніх школах, середніх спеціальних та вищих навчальних закладах;
- зайняті вихованням дітей, доглядом за хворими, інвалідами та громадянами похилого віку;
- працюючі громадяни інших держав, які тимчасово перебувають в Україні і виконують функції, не пов’язані із забезпеченням діяльності посольств і місій.

Ринок праці, як важлива багатопланова сфера економічного і соціально-політичного життя суспільства потребує кваліфікованого регулювання з метою підвищення ефективності його функціонування. Саме створення дієвої системи регулювання сфери зайнятості є одним із основних соціальних заходів розвитку суспільства.

Державна політика зайнятості населення залежить від темпу і характеру ринкових перетворень. Вона передбачає систему адаптації різних категорій незайнятого населення до вимог ринку праці, а також систему соціального захисту безробітних та осіб з обмеженою конкурентоспроможністю.

Державне регулювання зайнятості населення має ґрунтуватися на:

- забезпеченні соціального партнерства суб’єктів ринку праці, тобто створенні рівних можливостей усім громадянам незалежно від їхнього походження, соціального і майнового стану, расової і національної належності, статі, віку, політичних переконань, ставлення до релігії, реалізації права на вільний вибір виду діяльності відповідно до своїх здібностей та професійної підготовки з урахуванням особистих інтересів та суспільних потреб;
- сприянні забезпеченню ефективної зайнятості, запобіганні безробіттю, створенні нових робочих місць та умов для розвитку підприємництва;

- добровільності й відсутності примусу громадян щодо вибору сфери діяльності та робочого місця;

- гласності на основі всебічного інформування населення про наявність вакантних робочих місць;

- дотриманні комплексності заходів щодо регулювання зайнятості населення;

- підтримці працездатних громадян у працездатному віці, які потребують соціального захисту;

- забезпеченні заходів запобіжного характеру щодо регулювання зайнятості населення та відтворення робочих місць;

- певній гарантії зайнятості, тобто гарантії збереження робочих місць і професії, гарантії одержання доходів.

Залежно від стану економіки та ринку праці передбачається здійснення активних та пасивних заходів регулювання зайнятості.

До **активних заходів** належать:

- створення додаткових і нових робочих місць шляхом реструктуризації економіки, розвитку приватного бізнесу, особливо малого й середнього, створення умов для іноземного інвестування та для самозайнятості населення тощо;

- профорієнтація, підготовка й перепідготовка кадрів;

- організація громадських робіт;

- посилення територіальної та професійної мобільності робочої сили;

- розвиток служби зайнятості тощо.

До **пасивних заходів** належать: виплата допомоги у зв'язку з безробіттям і надання допомоги членам сімей, які перебувають на утриманні безробітних.

Слід наголосити, що створення нових постійних і тимчасових робочих місць у сучасних умовах значною мірою залежить від розвитку малих підприємств і кооперативів. Нині в Україні на них припадає приблизно 60% загальної кількості зайнятих у недержавних структурах.

Для створення малих підприємств не потрібно великого стартового капіталу. Водночас ці підприємства забезпечують роботою значну частку тимчасово незайнятих громадян.

Галузева спеціалізація, розміри малих підприємств мають визначитися структурними та соціальними пріоритетами розвитку окремих міст, областей з урахуванням збалансованості регіональної економіки. Такі підприємства зможуть функціонувати навіть за умови банкрутства підприємств-монополістів і формуватимуть ринкове середовище та сприятимуть розвитку конкуренції. Малі підприємства можуть створювати вивільнені з виробництва працівники однієї або близьких спеціальностей.

Перспективним напрямом є ***організація малих підприємств*** шляхом залучення до них випускників профтехучилищ, технікумів з подальшим переведенням цих підприємств на оренду, викуп. Незважаючи на відносно меншу вартість робочих місць у соціально-побутовій сфері, доцільно створювати нові підприємства у виробничій сфері, зокрема у виробництві

будівельних матеріалів, для переробки м'яса, овочів, фруктів, заготівлі продукції, а також у виробничій інфраструктурі.

Про ефективність створення малих підприємств свідчить і зарубіжний досвід. Із загальної кількості нових робочих місць у промисловості розвинених країн від 60 до 80% припадає на малий бізнес. У Німеччині, наприклад, до 70% безробітних отримують роботу саме на малих підприємствах. Прогресивним напрямом регулювання зайнятості слід вважати пільгову кредитну і податкову політику щодо підприємств, які збільшують кількість робочих місць і надають їх соціально незахищеним групам незайнятого населення.

Важливим напрямом активної політики зайнятості є професійна підготовка, перепідготовка і підвищення кваліфікації працівників з метою створення сприятливих умов для широкомасштабного розгортання процесів структурної та технологічної перебудови економіки, запобігання вимушеному хронічному безробіттю, розв'язання кадрових завдань, пов'язаних із раціоналізацією зайнятості.

Насамперед необхідно здійснювати професійну підготовку та перепідготовку кадрів з наступним працевлаштуванням тих професійних груп працівників, які становлять основну масу безробітних.

Система професійного навчання безробітних громадян і незайнятого населення має виконувати соціальні (опанування професії, спеціальності як засобом захисту від безробіття) та економічні функції (розвиток трудового потенціалу суспільства, відтворення робочої сили необхідної кваліфікації). Ця система є одним із ланцюгів безперервного навчання, доповнюючи існуючі системи професійного навчання.

Професійне навчання має організовуватися насамперед для громадян, які особливо потребують соціального захисту: осіб, які тривалий час не працюють, інвалідів, молоді, одиноких і багатодітних батьків, жінок, які виховують дітей дошкільного віку та дітей інвалідів, осіб передпенсійного віку, біженців, вимушених переселенців.

Система професійного навчання безробітних громадян і незайнятого населення призначена головним чином для підготовки та перепідготовки дорослого населення, спираючись на їхні професійні знання та вміння, виробничий досвід. Молодь, яка вперше шукає роботу, мусить набувати професію або спеціальність, як правило, в навчальних закладах професійного навчання до початку трудової діяльності.

Великого значення набуває підвищення гнучкості системи профнавчання і перекваліфікації, передусім шляхом розвитку прямих договірних відносин між підприємцями, підприємствами і навчальними закладами. При цьому плани і програми навчання слід орієнтувати на задоволення конкретних потреб замовника.

Необхідно удосконалити систему інформації щодо вакансій, передусім створити інтегровану базу даних про ринок робочої сили, яка б містила інформацію про потребу підприємств у кадрах за професіями та кваліфікаційними розрядами (структура професій, рівень кваліфікацій), а

також дані про кількість наявних та необхідних робочих місць за категоріями персоналу.

Через удосконалення системи інформації та підвищення її ефективності стає можливим входження комп'ютерної системи державної служби зайнятості до мережі „Internet". Водночас слід поліпшити інформаційне обслуговування молодіжного сектора ринку праці шляхом періодичної підготовки і доведення до учнів та студентів інформації про потребу підприємств у робочій силі, про необхідність продовження навчання та одержання професії, конкурентоспроможної на ринку праці; проводити спеціалізовані (галузеві) та регіональні (міжгалузеві) ярмарки вакансій; забезпечувати розвиток профорієнтаційних послуг для молоді (інформаційних, діагностичних, консультативних та ін.).

В умовах зростання безробіття і переростання його в деяких регіонах та галузях народного господарства у масове, важливим засобом активної політики держави на ринку праці є подальше розширення кола оплачувальних громадських робіт.

Організація громадських робіт дає змогу раціональніше використовувати робочу силу, створювати тимчасову зайнятість безробітного населення як на регіональному рівні, так і під час реалізації проектів загальнодержавного характеру. Зарубіжний досвід свідчить про те, що за допомогою громадських робіт деякі розвинуті країни перебороли 30-40% рівень безробіття. Але, на відміну від України, значна частка цих робіт мала загальнодержавний характер (побудова магістралей, трубопровідного транспорту, мостів тощо), що давало змогу залучити до них не лише некваліфіковану робочу силу, а й висококваліфікованих робітників і спеціалістів, які не мали на той час роботи.

Основою організації громадських робіт і довгострокових регіональних програм тимчасової зайнятості, відповідно до яких створюються робочі місця, є залучення населення до громадсько-корисної праці в період зниження попиту на робочу силу.

Громадські роботи необхідно розглядати як вимушений, проте необхідний засіб боротьби з безробіттям. Тимчасові робочі місця створюються переважно у державному секторі та спрямовані на використання праці різних категорій робочої сили, яка не потребує спеціальної підготовки. В процесі громадських робіт, створюються *суспільні корисні блага*, які здійснюють *позитивні витрати переливу*.

Громадські роботи регулюють попит на робочу силу і пом'якшують гостроту проблеми безробіття. Це означає, що в період відносно стійкого економічного розвитку вдаватися до організації громадських робіт необхідно у разі крайньої потреби, якби створюючи „запас" на той період, коли темпи економічного розвитку уповільнюються. Резервування робіт означає не лише зміну строків будівництва об'єктів, а й нагромадження певних фінансових та матеріальних засобів.

Залучення до громадських робіт є засобом кращим порівняно з виплатою допомоги у зв'язку з безробіттям з позиції як окремої особи, так і

держави. По-перше, кошти виплачуються не безплатно, а за певну громадську користь; по-друге, створюються нові робочі місця; по-третє, висока частка заробітної плати в загальних витратах, яка характерна для тих галузей, де звичайно застосовуються громадські роботи, робить доцільним використання останніх для уповільнення зниження купівельного попиту населення, особливо небезпечного в період зниження темпів економічного зростання; по-четверте, вироблена на цих роботах продукція не веде до товарного надвиробництва, небезпечного в період економічної нестабільності, оскільки виробництво регламентується і не має масового характеру.

В умовах масового безробіття доцільним є державне регулювання громадських робіт. Однак воно має передбачати сприятливі умови для підприємців і звужуватися у міру пожвавлення виробництва та збільшення попиту на робочу силу.

Оскільки серед безробітних високу частку становлять жінки та молодь, залучення їх до громадських робіт можна здійснювати через розгортання спеціалізованих робіт, таких як виконання тимчасових та сезонних сільськогосподарських робіт у приміських господарствах, виконання робіт щодо благоустрою, надання послуг соціально-побутового характеру, організацію навчання жінок ручному ткацтву, мереживоплетінню, вишиванню.

Для кожної групи безробітних організація громадських робіт має свою специфіку. Зокрема, певні роботи доцільно поєднувати з професійною підготовкою або перепідготовкою. Передусім це стосується професій, необхідних для певного регіону.

Організація громадських робіт має особливо велике значення для безробітної молоді, яка психологічно нестійка, схильна до впливу соціальних явищ і являє собою живильне середовище для зростання наркоманії, злочинності, соціальних конфліктів. Антисоціальна поведінка молоді деструктивно впливає на її підготовку та участь у суспільному виробництві. У свою чергу, це погіршує якість робочої сили: кваліфікацію, профпідготовку, ставлення до праці. Тому надзвичайно важливо залучати безробітну молодь, а також учнів і студентів у вільний від навчання час до громадських робіт, особливо у сфері соціально-корисної діяльності.

Розпорядок робочого часу на громадських роботах має бути таким, щоб учасники мали час на пошуки постійної роботи. Можна організувати „дні пошуку роботи”, консультативні групи, робочі клуби, де молоді надають профорієнтаційні послуги та послуги з працевлаштування, відвідування підприємств.

В Україні широкому використанню громадських робіт заважають, з одного боку, відсутність коштів у місцевих бюджетах, незацікавленість підприємств в організації цих робіт унаслідок обмеженої потреби в робочій силі, з іншого боку – непопулярність таких робіт серед незайнятих громадян через тимчасовість, невідповідність кваліфікаційному рівню і, як наслідок, психологічну неприйнятність.

Державна активна політика зайнятості передбачає розробку програм сприяння зайнятості. Ці програми можуть охоплювати як окремі категорії населення, передусім маргінальні групи: молодь, жінок, інвалідів, так і специфічні випадки загрози безробіття, зумовлені економічною або іншою ситуацією (демографічним, політичним, стихійним лихом тощо).

У розвинутих країнах більшість програм зайнятості стосується певних категорій населення, які потребують підтримки й допомоги. Метою державних і регіональних програм зайнятості є сприяння зайнятості населення, задоволення потреб громадян у праці.

Державні і територіальні програми зайнятості населення спрямовані на:

- сприяння розвитку і структурній перебудові економіки, створення умов для спрямування вивільнюваних працівників, насамперед на рентабельні виробництва та в пріоритетні галузі економіки;
- попередження розвитку безробіття і його скорочення шляхом підвищення економічної зацікавленості підприємств і організацій у створенні додаткових робочих місць, переважно з гнучкими формами зайнятості;
- удосконалення системи відтворення робочої сили водночас зі збільшенням числа робочих місць, поліпшенням професійної орієнтації, підвищенням кваліфікації працівників та ефективності використання трудових ресурсів;
- захист безробітних та їхніх сімей від негативних наслідків безробіття і забезпечення зайнятості громадян, які потребують соціального захисту і не спроможні конкурувати на ринку праці;
- формування кадрової, матеріальної, інформаційної, статистичної, фінансової та науково-методичної бази державної служби зайнятості;
- заходи сприяння зайнятості населення, яке проживає у сільській місцевості.

Спеціальні галузеві програми зайнятості населення призначені для вирішення на рівні окремих галузей і підприємств проблем прихованого безробіття, сприяння продуктивній зайнятості працівників і практичній реалізації диференційованого підходу щодо окремих підприємств з урахуванням державної політики структурної перебудови, санації державних підприємств і заходів державної політики на ринку праці.

В Україні вперше була розроблена державна програма зайнятості населення на 1995 рік, як елемент довгострокової стратегії формування соціально-ринкової моделі управління ринком праці. У програмах, розроблених в Україні, узагальнюються конкретні заходи щодо створення відповідного правового, організаційного та методичного забезпечення політики зайнятості за такими напрямами:

- формування механізму диференційованого підходу щодо збереження робочих місць;
- створення механізмів реалізації політики зайнятості в загальнонаціональних програмах (зокрема в програмах громадських робіт, сприяння зайнятості молоді, відродження села та ін.);

- регулювання трудових міграцій;
- забезпечення додаткових гарантій зайнятості населення окремим категоріям громадян;
- сприяння професійній мобільності;
- розвиток соціально-трудових відносин;
- удосконалення інформаційно-статистичної бази щодо розвитку ринку праці;
- сприяння зайнятості шляхом розвитку соціального партнерства.

Заходи щодо реалізації державної політики зайнятості на територіальному рівні враховують необхідність сприяння будь-яким формам розширення сфери прикладання праці, в тому числі створення нових робочих місць, забезпечення умов для розвитку підприємництва та працевлаштування незайнятого населення і безробітних; забезпечення державних гарантій зайнятості для окремих категорій населення; поліпшення системи професійної орієнтації, підготовки й перепідготовки кадрів, матеріальної підтримки безробітних та їхніх сімей; організації громадських робіт тощо.

У програмах також обґрунтовується організаційне, наукове і фінансове забезпечення усіх запланованих заходів та необхідність контролю щодо їх реалізації.

Заходи, розроблені у програмах, передбачають забезпечення сприятливих податкових, інвестиційних, фінансово-кредитних та інших умов господарювання для підприємств усіх форм власності.

Формування державної програми зайнятості має подвійний характер. З одного боку, вона розробляється знизу і являє собою узагальнення територіальних програм. З іншого боку, державна програма зайнятості формується зверху, узагальнюючи завдання, які можуть визначатися тільки на загальнодержавному і міжрегіональному рівнях. Це здійснюється шляхом розробки законодавчих актів, удосконалення системи управління, координації фінансових витрат на реалізацію заходів економічної і соціальної політики у сфері зайнятості, підвищення рівня її наукового обґрунтування.

Важливим є об’єднання річного та довгострокового підходів до програмування зайнятості населення, як це передбачено статтею 14 Закону України *„Про зайнятість населення”*. Відповідно до цього Закону створено **Державний фонд сприяння зайнятості населення** (ДФСЗН), який формується та використовується на державному і місцевому рівнях.

До основних джерел коштів фонду належать:

1. кошти державного і місцевого бюджетів;
2. обов’язкові відрахування підприємств, організацій та установ;
3. добровільні внески громадських організацій, громадян, зарубіжних фірм;
4. кошти служби зайнятості;
5. цільові фінансові відрахування підприємств;
6. інші надходження.

Серед названих джерел надходження коштів основним джерелом повинні бути обов’язкові відрахування підприємств, організацій та установ.

На відрахування коштів до ДФСЗН впливають:

- демографічне навантаження на зайняте економічно активне населення, що визначає обсяги різних соціальних фондів;
- рівень зайнятості та ефективність праці економічно активного населення, від яких залежать обсяги валового внутрішнього продукту та фонду споживання;
- чисельність і склад незайнятого економічно активного населення, що визначає обсяги витрат на реалізацію програм зайнятості безробітних;
- розміри допомоги у зв'язку з безробіттям.

Досвід країн з розвиненою економікою свідчить, що інвестиції в людські ресурси зростають, оскільки є необхідною умовою модернізації виробничих систем. Така політика проводиться на рівні як держави, так і окремих господарських об'єктів. У Франції, наприклад, з державного бюджету на зайнятість виділяють 6,8% коштів, а відрахування підприємств, соціальних установ, різні внески за обсягом майже в 1,5 рази перевищують надходження з бюджету.

В Україні частка фонду зайнятості у валовому внутрішньому продукту становить приблизно 0,3%, що в багато разів менше, ніж у країнах з розвиненою економікою. Звідси можна зробити висновок, що в нашій країні фінансова база для розв'язання проблем зайнятості недостатня і не відповідає ситуації на ринку праці, яка різко загострюється через величезний потенціал безробіття.

За рахунок коштів зайнятості фінансуються заходи активної і пасивної політики. Співвідношення витрат на ці заходи залежить від стану ринку праці та безробіття, рівня законодавчих гарантій, досягнутого рівня розвитку служби зайнятості.

Зарубіжний досвід свідчить про різні підходи окремих країн щодо розподілу коштів на активні та пасивні заходи політики зайнятості. У таких країнах, як Франція, Німеччина, Англія переважають витрати на підтримання рівня доходів населення, а на активні заходи витрачається значно менше коштів. У Франції, наприклад, частка витрат на активні та пасивні заходи відповідно дорівнює 28,4% і 71,6%, в Англії – 29,1% і 70,9%, у Німеччині – 44,1% і 55,9%.

Зворотну картину щодо витрат на активні й пасивні заходи політики зайнятості населення спостерігаємо у Швеції та Італії, де відповідні витрати становлять 67,6% і 32,4% та 51,6% і 48,4%.

Стратегія зайнятості населення в Україні має пов'язуватися з подальшим розвитком і розширенням активних заходів для запобігання повальному безробіттю та збільшенням на них витрат із фонду сприяння зайнятості населення з урахуванням стану ринку праці.

Щодо розміру допомоги у зв'язку з безробіттям, то рекомендаціями Міжнародної організації праці (МОП) передбачено, що вона має становити 60% середньої заробітної плати. У скандинавських країнах така допомога досягає 50-70% середньої заробітної плати за рівня безробіття 0,5-1%. Враховуючи дуже низький рівень середньої заробітної плати в Україні,

можна стверджувати, що розмір допомоги у зв'язку з безробіттям не може бути меншим за 50% середньої заробітної плати (що має місце зараз в Україні), оскільки не забезпечуватиме мінімальних фізіологічних потреб людини. Інша річ, що при цьому слід обмежити термін надання допомоги і зробити все можливе для працевлаштування безробітного. Однак ситуація складається таким чином, що вартість соціального захисту населення зростає, а виробництво зменшується, що не дає можливості фінансувати систему соціального захисту за встановленими нормами.

Доцільно запровадити порядок централізованого управління ДФСЗН з метою забезпечення перерозподілу коштів між регіонами залежно від їх економічного розвитку та стану ринку праці.

Фонд зайнятості має формуватися як страховий на принципах соціального страхування. При цьому внески до фонду зайнятості мусять робити всі без винятку підприємства незалежно від форм власності, господарювання і фінансування. Має бути особисте страхування працівників від безробіття.

Реалізація конституційних прав громадян України щодо вільного вибору зайнятості і захисту від безробіття незалежно від національності, статі, віку, соціального стану, політичних і релігійних переконань потребує створення та діяльності державного органу з питань зайнятості населення. Для реалізації політики зайнятості населення створено **Державну службу зайнятості**, діяльність якої фінансується з Державного фонду сприяння зайнятості. Послуги цієї служби надаються безплатно.

Служба зайнятості в Україні відразу формувалася як централізована державна система на правовій основі Закону про зайнятість населення і на базі широко розгалуженої державної служби працевлаштування з використанням її матеріально-технічної бази, системи обліку й кадрового складу працівників. Колишня служба працевлаштування перебудовувалася з урахуванням становлення ринку праці. Під час створення служби зайнятості враховувався світовий досвід і міжнародні норми. Державна служба зайнятості була створена у 1990 році. Її обов'язки та права були визначені статтею 19 Закону України „Про зайнятість населення".

Головними **функціями** служби зайнятості є:

1) аналіз та прогноз попиту і пропозиції на робочу силу (інформація про стан ринку праці);

2) надання консультацій з приводу працевлаштування та професійної підготовки;

3) облік громадян, що звернулись до служби зайнятості, реєстрація безробітних;

4) сприяння пошуку робочого місця;

5) організація професійної підготовки, перепідготовки;

6) участь у реалізації державних та регіональних проблем зайнятості;

7) трудове посередництво і сприяння роботодавцям у забезпеченні підприємств робочою силою, а громадян – в одержанні роботи;

8) регулювання ринку праці, яке здійснюється як через трудове посередництво, так і через реалізацію програм профорієнтації, а також сприяння зайнятості;

9) допомога безробітним, яка включає в себе як попередні функції, так і матеріальну підтримку на період безробіття;

10) безпосередня участь у реалізації державної політики зайнятості тощо.

В Україні функціонують державний, Кримський республіканський, обласні, районні та районні у містах центри зайнятості.

Для сприяння зайнятості населення, задоволення потреб громадян у праці Кабінетом Міністрів України і місцевими радами народних депутатів розробляються річні та довгострокові державні територіальні програми зайнятості населення. Так, державна програма передбачає такі заходи щодо сприяння зайнятості та соціальному захисту населення:

1) створення додаткових робочих місць шляхом розвитку малих підприємств, сімейного та індивідуального підряду, фермерських господарств, організації оплачуваних громадських робіт та ін.;

2) професійна підготовка та перепідготовка вивільнюваних працівників;

3) організація роботи з професійної орієнтації;

4) забезпечення зайнятості тих, хто потребує соціального захисту (жінок, молоді, інвалідів);

5) надання матеріальної допомоги безробітним.

За вищезгаданим Законом безробітними визнаються працездатні громадяни працездатного віку, які з незалежних від них причин не мають заробітку (трудового доходу) через відсутність відповідної роботи, зареєстровані у державній службі зайнятості, які дійсно шукають роботу та здатні приступити до праці.

Допомога по безробіттю виплачується до вирішення питання про працевлаштування, але не більш як 12 місяців протягом наступних трьох років, причому у перший рік допомога надається не більш як 6 місяців, другий – не більш як 3 місяці, третій рік – залишок. Розмір допомоги по безробіттю становить не менш як 50% середньої зарплати за попереднім місцем роботи. Максимальний розмір допомоги не може бути вищим від середньої заробітної плати, що склалась у країні. Розмір допомоги по безробіттю для громадян, які шукають роботу вперше (або після тривалої – понад один рік – перерви), закріплено не нижче від 75% встановленої законом мінімальної заробітної плати.

Діяльність держави по соціальному регулюванню має неоднозначну оцінку. Її опоненти відзначають такі негативні наслідки збільшення податків та перерозподілу доходів, як: зменшується зацікавленість підприємців у інвестиціях; втрачаються стимули до праці; зростають урядові витрати на оплату праці фінансових інспекторів по оподаткуванню. Зрештою соціальні програми зменшують розмір валового національного продукту.

З іншого боку, вкладення в людину, зокрема, підвищення рівня освіти й професійної майстерності малозабезпечених верств населення є резервом підвищення продуктивності їх праці завтра.

9.5. Регулювання доходів та споживання населення

Споживання – це сума грошей, яка витрачається населенням на придбання матеріальних благ і послуг. Базою для цього є дохід після сплати податків, який, крім споживання, використовується для заощаджень.

Дохід – загальна сума отриманих грошей внаслідок виконаних робіт або угод, дохід отриманий власником ресурсів або посередником [34, С.66].

$$Д = С + З$$

Розрізняють два ключові показники, що характеризують споживання:

- **середня схильність до споживання (ССС)**, або частина доходу, що використовується на споживання;

$$ССС = \frac{С}{Д} \times 100\%$$

- **гранична схильність до споживання (ГСС),** або зміна споживання в залежності від зміни доходу.

$$ГСС = \frac{\text{зміна С}}{\text{зміна Д}} \times 100\%$$

Зазначимо, що за критеріями бідності, прийнятими ООН, до категорії бідних (яких не можна відносити до середнього класу), належать ті, хто мають на проживання 1-2 долари на добу. За цими ж критеріями 50% сімейного бюджету на харчування витрачають найбільш зубожілі верстви населення.

Корисність – це спроможність товару задовольняти потреби. Корисність кожного товару для різних людей, в різні періоди часу та за різних обставин є різною [34, С.67]. Слід розрізняти корисність в економічних та фізіологічних координатах. Не завжди товар, який задовольняє потреби, є корисним для здоров'я. Так, наприклад, тютюн приносить задоволення, але погіршує здоров'я; застосування ліків здоровою особою може їй зашкодити.

Заощадження – це частка доходу після сплати податків, що не споживається. Інакше кажучи, це частина доходу, яку споживач приносить в жертву заради майбутнього задоволення. Як і споживання, заощадження характеризується двома основними показниками:

- **середня схильність до заощадження (ССЗ)**, або частина доходу, що використовується на заощадження;

$$ССЗ = \frac{З}{Д} \times 100\%$$

- **гранична схильність до заощадження (ГСЗ),** або зміна заощадження в залежності від зміни доходу.

$$ГСЗ = \frac{\text{зміна З}}{\text{зміна Д}} \times 100\%$$

Сума ССС та ССЗ повинна дорівнювати розміру доходу або 100%. Сума ГСС та ГСЗ завжди дорівнює 1 або 100%.

В міру зростання доходів, відбувається зростання як споживання так і заощаджень, але при цьому ГСЗ має схильність до зростання, а ГСС – до зменшення.

Важливою складовою механізму державного регулювання економіки є **політика доходів**, де найскладнішим питанням є їх розподіл та перерозподіл. У сфері розподільчих відносин потрібна реальна взаємодія ***економічних критеріїв***, пов'язаних із вимогами економічної раціональності, та ***соціальних критеріїв,*** що передбачають забезпечення умов для всебічного розвитку всіх членів суспільства.

До складових **механізму** розподілу та перерозподілу доходів відносять: надання суспільних благ, використання законодавчих актів, систему оподаткування, трансфертні платежі. **Метою** державного розподілу і перерозподілу доходів є зменшення різкої диференціації за рівнем доходів і капіталу.

Структура споживання продуктів харчування в Україні протягом останнього часу виглядає доволі жахливо. Так, енергетична цінність добового раціону в сім'ях, де є четверо та більше дітей до 18 років, становить 1833,3 ккал (у бідних сім'ях такого типу – 1566 ккал, у злиденних – взагалі 1438,1 ккал), а в сім'ях з дітьми до трьох років – 2191,3 ккал (у бідних та злиденних – відповідно 1571,8 та 1399 ккал). Це при тому, що енергетична цінність добового раціону харчування, яка, за визначенням Всесвітньої організації охорони здоров'я є межею бідності, дорівнює 2100 ккал.

Жахливу картину являє собою споживання окремих видів харчів: м'яса й м'ясопродуктів багатодітні сім'ї споживають у 2,5 рази менше за середні по країні стандарти (в тому числі бідні – у 3,7 рази, а злиденні – у 5,5); молока та молочних продуктів – в 1,3 рази (бідні та злиденні – відповідно в 1,6 і 1,8 рази); яєць – у 3 рази (бідні та злиденні – відповідно в 4 і 6,4 рази). Ситуація в сім'ях з дітьми до трьох років приблизно така ж сама: споживання м'яса і м'ясопродуктів в 1,3 рази нижче за середні стандарти (у бідних та злиденних сім'ях – відповідно у 2,4 і 3,3 рази); молока і молокопродуктів – в 1,1 рази (у бідних та злиденних сім'ях – відповідно в 1,6 і 1,8 рази); яєць – в 1,4 рази (у бідних та злиденних сім'ях – відповідно у 2,2 і 2,6 рази). Середньодушове місячне споживання м'яса і м'ясопродуктів у багатодітній сім'ї становить 1,6 кг (у бідній – 1,0 кг, а у злиденній – 0,7 кг), у сім'ї з дітьми до трьох років – 2,9 кг (у бідній – 1,6 кг, а у злиденній – 1,2 кг); яєць – 6,7 шт (у бідній – 4,9, а у злиденній – 3,1 шт) і 14,1 шт (9,1 і 7,6 шт); плодів, ягід та винограду в багатодітних сім'ях споживають 0,9 кг на місяць (у бідних – 0,6 і у злиденних – 0,5 кг), а в сім'ях з дітьми до трьох років – 1,7 кг (0,8 і 0,7 кг); споживання овочів у багатодітних родинах становить 4,8 кг на місяць (3,9 і 3,3 кг відповідно), а в сім'ях з малими дітьми – 6,4 кг (4,8 і 4,0 кг відповідно).

Основною складовою грошових доходів населення є *заробітна плата*. Одним із головних завдань держави є забезпечення його мінімально припустимого розміру.

Заробітна плата – це ціна використання робочої сили або економічного ресурсу „праця". Розрізняють номінальну та реальну з/п.

Номінальна заробітна плата – це сума грошей, яку отримує робітник за свою роботу.

Реальна заробітна плата визначається обсягом товарів і послуг, які можна придбати за номінальну з/п за існуючого рівня цін (дет. див. параграф 9.8). Різниця між реальною і номінальною з/п в національній економіці свідчить не лише про рівень інфляції, а й про рівень державного втручання в економічні процеси та ефективність дії господарського механізму.

В усьому світі застосовують 2 основні форми з/п: погодинну і відрядну.

Погодинна заробітна плата – це плата за кількість праці розрахованої у годинах, вона виплачується шляхом множення кількості відпрацьованих годин на погодинну ставку з/п, яка визначається попитом і пропозицією на ринку праці.

Відрядна (поштучна) заробітна плата залежить від кількості виробленого продукту. Розраховується як добуток обсягу виконаної роботи та ціною за виробництво одиниці продукції. Відрядна система вважається більш прогресивною, оскільки вона заохочує робітника до підвищення продуктивності праці.

1 січня 2010 року вступив у силу Закон України про погодинну оплату праці, згідно з яким роботодавець не має права сплачувати працівнику менше мінімальної заробітної плати в місяць та менше мінімальної суми за годину

праці. Застосування погодинної заробітної плати є доречним для робочих місць зі шкідливими та небезпечними умовами праці. Таке рішення вже було прийнято стосовно праці шахтарів.

Мінімальна заробітна плата – це гарантований державою соціальний мінімум нетарифікованої праці, який забезпечує фізіологічне відтворення робочої сили та є орієнтиром для роботодавця при визначенні розміру заробітної плати.

В умовах України, державна політика заробітної плати будується з урахуванням таких вимог (принципів):

- проведення глибокої структурної реформи заробітної плати;
- підвищення ролі тарифних угод і колективних договорів у регулюванні доходів;
- удосконалення податкового регулювання доходів населення;
- створення умов для зростання продуктивності праці;
- зростання рівня реальної з/п;
- періодична індексація заробітної плати у зв'язку з підвищенням споживчих цін;
- ліквідація заборгованості з виплат.

Заробітна платня не повинна бути єдиним джерелом доходів більшості населення. Тому слід розширяти економічну сферу діяльності суспільства для появи можливості отримання інших доходів – від власності, капіталу тощо, а також створення умов для виведення цих доходів із тіньового сектора.

9.6. Державне регулювання рівня та якості життя

Рівень і якість життя – це найбільш загальні показники соціально-економічного розвитку країн. Для визначення рівня життя використовують поняття **індекс розвитку людського потенціалу**, або скорочено – **індекс людського розвитку** (ІЛР), запропонований ООН у 1990 р. (дет. див. тему 2).

Рівень життя населення – це ступінь задоволення матеріальних, духовних та соціальних потреб людей.

Поняття **якість життя** конкретизує категорію „рівень життя". В цьому разі використовують комбінований показник – **індекс якості життя**, який характеризує:

- рівень освіти;
- медичного обслуговування;
- тривалість життя;
- рівень зайнятості населення;
- платоспроможність населення;
- доступ до політичного життя.

Конкретними його показниками є: кількість автомобілів, телефонів, квадратних метрів житла, лікарняних ліжок на одну людину (на 1000 чол. населення), якість медичного обслуговування, рівень шуму (децибел), швидкість руху в години пік тощо.

Прожитковий мінімум – це мінімальна кількість життєвих засобів, необхідних для підтримки життєдіяльності працівників та відновлення їх робочої сили. В свою чергу, при аналізі прожиткового мінімуму розрізняють: *фізіологічний мінімум* і *соціальний мінімум*.

Фізіологічний мінімум – вартість товарів і послуг, необхідних для задоволення лише основних фізіологічних потреб, практично без придбання одягу, взуття, інших непродовольчих товарів протягом нетривалого часу.

Соціальний мінімум (бюджет мінімального достатку) – включає крім фізіологічного мінімуму, мінімальні норми задоволення соціальних і духовних потреб. Мінімальний споживчий бюджет – це набір продовольчих і непродовольчих товарів та послуг у натуральному і вартісному виразі, що забезпечує задоволення основних фізіологічних і соціально-культурних потреб людини. Він формується нормативним методом на основі системи споживчих кошиків.

Споживчий кошик – це вартість стандартного набору товарів і послуг масового споживання середнього споживача в конкретній країні в певний час. До споживчих кошиків включаються науково обґрунтовані, збалансовані за потребою стандартні набори товарів і послуг, що ґрунтуються на мінімальних нормах і нормативах споживання. Мінімальний споживчий бюджет розробляється для основних соціально-демографічних груп у середньому на душу населення та на члена сім'ї різного складу.

В Україні використовується **поняття „межа малозабезпеченості"**. Це величина сукупного доходу на душу населення, який забезпечує непрацездатному громадянинові споживання товарів та послуг на мінімальному рівні, встановленому законодавством.

Визначення та виплата певного виду прожиткового мінімуму не гарантує правильного розпорядження цими коштами громадянами. По-перше, вони можуть не мати інформації щодо реального стану власного здоров'я і не цікавитись цим аспектом, особливо в умовах зубожіння, купувати товари, які приноситимуть їм шкоду, не задовольняючи фізіологічних потреб. По-друге, більшість громадян взагалі не має інформації щодо калорійності тих чи інших продуктів харчування та нормативів їх споживання. Важливим напрямом посилення ефективності соціальної політики та дієвості механізму соціального захисту є інформатизація населення щодо шкідливості умов життя, корисності споживання окремих груп товарів, симптомів захворювань та способів їх лікування тощо.

Рівень прожиткового мінімуму обумовлюється такими факторами: *цінами, інфляцією, кількісною оцінкою набору споживчих благ та послуг*.

9.7. Вплив держави на ціни та ціноутворення

Ціноутворення є дієвим регулятором виробництва і споживання товарів та послуг, одним із найважливіших факторів управління економікою в умовах ринкових відносин. **Ціна** визначається кількістю грошей, що виплачуються за одиницю товарів або послуг. Через управління цінами можна збільшувати чи зменшувати обсяги споживання окремих товарів, через управління загальним рівнем цін – впливати на сукупний рівень купівельної спроможності населення.

У ринкових умовах ціноутворення проголошується вільним, воно регулюється попитом та пропозицією при дії конкуренції без втручання держави. При перевищенні попиту над пропозицією ціни зростають доти, поки товари чи послуги купуються споживачами. Такі ціни забезпечують вищу прибутковість порівняно з іншими галузями. В умовах конкуренції це веде до переливу капіталу і відповідного збільшення виробництва товарів. Унаслідок цього ціни знижуються і наближуються до ціни виробництва, яка виступає як перетворена форма вартості.

При перевищенні пропозиції над попитом ціни знижуються і стають меншими за вартість товару. Це, з одного боку, примушує товаровиробників зменшувати витрати на виробництво товарів, а відповідно і їхню вартість, що дозволяє забезпечувати прибутковість таких товарів при зниженні на них цін. З іншого боку, зменшення прибутковості веде до зниження обсягів виробництва, що надалі може викликати зростання цін.

Згідно з теорією ринку, за допомогою **„невидимої руки”** (тобто взаємодії та взаємоузгодження попиту і пропозиції, економічних інтересів виробників і споживачів) без участі держави регулюються ціни і обсяги виробництва та реалізації продукції, що забезпечує високу ефективність економіки. Але практично, за умов ринкової економіки, такі теоретичні твердження часто не спрацьовують. Вони заперечуються великим досвідом розвитку країн ринкової економіки, в яких держава забезпечувала активне регулювання ціноутворення, що й стало головним фактором досягнутих успіхів. Використовувалися різні підходи та враховувалося багато причин.

Економічна роль ціни реалізується через виконувані нею функції:

1) облікову;
2) підтримання рівноваги;
3) стимулюючу.

Облікова функція ціни полягає в тому, що вона передбачає визначення вартості товару, обґрунтоване урахування витрат на виробництво і реалізацію продукції та послуг.

Функція підтримання рівноваги забезпечує зв’язок між виробництвом і споживанням, пропозицією і попитом. Ціна покликана служити гнучким інструментом для досягнення відповідності між попитом і пропозицією. В ринкових умовах це досягається як економічним саморегулюванням, так і втручанням держави у здійснення таких процесів.

Важлива роль належить **стимулюючій функції ціни**, яка тісно пов'язана з двома іншими. Цю функцію здатні виконувати лише економічно обґрунтовані ціни, що забезпечують товаровиробникам, які нормально працюють, відшкодування витрат і прибуток, достатній для господарювання на комерційній основі.

На розмір ціни впливає багато факторів. Головним з них є вартість товару, в основі якої лежать витрати на виробництво і реалізацію. Система ціноутворення орієнтує товаровиробників на мінімізацію витрат. Успіх діяльності підприємства залежить здебільшого від витрат виробництва, які можуть бути зниженими при зростанні обсягів виробництва та підвищенні його ефективності.

Перемогу на ринку не можна досягти лише за рахунок зниження витрат і цін. В умовах науково-технічної революції успіх на ринку досягається значною мірою також за рахунок підвищення якості продукції, її технічного рівня і наукоємності. Хоча нерідко це призводить до зростання витрат і цін на фізичну одиницю продукції, але поліпшення якості може забезпечити вищу споживчу вартість і краще задовольнити потреби споживача. Внаслідок цього вища якість продукції сприяє зростанню рентабельності та прибутковості.

Важливими факторами впливу на розмір ціни є ***попит*** і ***пропозиція***. Слід зазначити, що попит залежить не лише від бажання щось купити, а й від наявності грошових доходів для задоволення попиту. Роль попиту і пропозиції в системі ціноутворення може бути високою при забезпеченні комплексного і системного розв'язання широкого кола проблем розвитку економіки, основні з яких наведено далі.

По-перше, стабільний розвиток виробничої сфери економіки і галузей, що її обслуговують, а також галузей по задоволенню потреб населення. Це досить глибоке і широке питання. На нього впливає багато факторів, які є складовими економічної політики держави. Серед них особливе місце належить ціноутворенню, яке за певних умов може максимально враховувати попит і пропозицію.

По-друге, одержання населенням високих доходів. Виробнича сфера, як правило, за винятком виробництва озброєння тощо, працює для задоволення потреб людини предметами особистого споживання або забезпечення виробничої сфери і сфери послуг засобами виробництва. При цьому, з одного боку, високі доходи залежать від стану справ у виробництві, від рівня продуктивності та ефективності праці, з іншого, розвиток виробничої сфери зумовлений доходами населення, яке, купуючи товари, стимулює подальший розвиток виробництва. Відповідно головним інвестором виробничої сфери є населення.

Наприклад, у 1986-1990 роках споживання м'яса і м'ясопродуктів у перерахунку на м'ясо в Україні на душу населення становило 68 кілограмів, але через низькі ціни і наявність у населення значних грошових доходів, попит на цю продукцію не задовольнявся і відчувався її ***дефіцит***. Іншим було становище у 1997 році. Споживання м'ясопродуктів на душу населення

зменшилося до 34 кілограмів, тобто в два рази. Але внаслідок суттєвого зниження реальних грошових доходів переважної більшості населення зменшився і попит на м'ясопродукти. Відсутність у населення необхідних коштів зумовила не лише задоволення попиту на м'ясопродукти, а й їх перевиробництво при значному зменшенні їх виробництва. При цьому ціни на таку продукцію стали меншими від її вартості, що змусило зменшувати виробництво тваринницької продукції. Цей приклад переконує, що фактор попиту і пропозиції не завжди відіграє позитивну роль при визначенні розміру ціни.

Цінове регулювання – це вплив держави на ринкові ціни та ціни, що визначаються в державному секторі економіки на товари, послуги та ресурси виробничого і споживчого призначення.

Метою цінового регулювання є обмеження інфляції, сприяння нормальній конкуренції, підтримка прожиткового мінімуму. Все це сприяє стабілізації розвитку економіки та соціальної сфери в довгостроковому періоді.

Методи цінового регулювання:

- спостереження за цінами (*моніторинг*). Його необхідність проявляється у зростанні вартості життя для визначення індексу щорічного мінімального підвищення заробітної плати, вплив зростання цін на витрати виробництва та конкурентоздатність;
- непрямий (опосередкований) вплив на ціну, що здійснюється завдяки введенню або відміни обмежень у зовнішній торгівлі, зміні облікової ставки, податків, обсягу емісії грошей тощо;
- застосування ***товарних інтервенцій***, тобто введення на ринок з державного резерву товарів, на які спостерігається стійке підвищення цін з метою збільшення пропозиції на ринку;
- державне втручання в процес ціноутворення. В цьому разі урядові органи санкціонують завищення витрат виробництва шляхом включення до собівартості завищених амортизаційних списань, відрахувань у різні фонди;
- прямий державний вплив на ціни, що передбачає надання субсидій, встановлення податку на додану вартість, встановлення пільгового оподаткування тощо;
- встановлення державою фіксованих цін і тарифів. Наприклад, встановлення пільгових цін на продукцію державних підприємств, мінімального розміру заробітної плати, мінімальної закупівельної ціни на продукти харчування в населення;
- пряме регулювання цін природних монополій;
- значні обсяги ***державного замовлення*** в кризових секторах із пропонуванням ціни вищою за ринкову.

9.8. Соціально-економічні індикатори рівня життя населення

Рівень життя населення визначається як сукупність умов життя відповідно до досягнутого рівня економічного розвитку країни.

Аналіз рівня життя населення охоплює три аспекти:

- співставлення соціально-економічних індикаторів у динаміці з попередніми роками;
- співставлення соціально-економічних індикаторів з науковими нормами;
- співставлення з іншими країнами.

Соціально-економічні індикатори рівня життя населення можна розглядати як узагальнюючі, що відображують сумарне споживання і можливості такого споживання, та як відносні, що характеризують окремі сторони добробуту населення. Типовими узагальнюючими показниками є рівень і динаміка номінальних та реальних доходів населення, загальний обсяг споживання населенням благ і послуг. Особливість цих показників полягає у тому, що вони відображають не лише абсолютні зміни в рівні життя населення, а також і відносну динаміку в розрахунку на душу населення, сім'ю, тисячу або 10 тис. жителів. Друга група показників визначається тільки у відносному виразі: споживання основних продуктів харчування, інших споживчих товарів, забезпеченість послугами охорони здоров'я, освіти, транспортними, житлово-комунальними послугами на душу населення, сім'ю, тисячу або 10 тис. жителів.

До основних соціально-економічних індикаторів рівня життя населення належать:

1. обсяг реального ВВП на душу населення;
2. грошові доходи та витрати населення;
3. реальна заробітна плата;
4. споживання основних продуктів харчування на душу населення;
5. природний приріст населення та середня тривалість життя;
6. частка витрат бюджету на розвиток соціальної сфери;
7. обсяг вільного часу.

Рівень реального ВВП на душу населення в країні дозволяє робити співставлення з іншими країнами та виявити, до високо- чи слаборозвинутих країн вона належить. Якщо країна за цим показником належить до слаборозвинутих і в ній висока частка населення пенсійного віку, то це ускладнює проблему фінансування соціальних виплат зазначеної категорії населення.

Грошові доходи і витрати населення відображаються у відповідному балансі та аналізуються за своєю структурою і динамікою по роках.

Доходи, як правило, визначаються сумою грошових коштів, одержаних за певний проміжок часу. Основою доходів населення є грошові доходи у вигляді заробітної плати; доходи фізичних осіб-суб'єктів

підприємницької діяльності; відсотки по внесках; соціальні трансферти. Доходи у матеріальній формі для аналізу і співставлень переводяться у вартісну.

Розрізняють номінальні та реальні доходи населення. **Номінальні доходи** характеризують обсяг грошових доходів незалежно від темпів інфляції та оподаткування. **Реальні доходи** враховують зміну споживчих цін і тарифів, а також витрати на податки та інші обов'язкові платежі і спрямовуються на особисте споживання та заощадження.

Оскільки співставлення в динаміці можливі тільки за реальними показниками, значення номінальних доходів переводяться у реальні за допомогою **індексу споживчих цін** (*Consumer price index*, CPI), або індексу Ласпейреса (***Етьєнн Ласпейрес***, Німеччина, 1834–1893). Останній називають також індексом вартості життя, тому що він характеризує вплив коливання споживчих цін на рівень життя населення і розраховується за коливанням цін певного фіксованого набору товарів і послуг, що споживає середній житель країни. Підвищення цін призводить до погіршення структури та якості споживання населення. Тому в деяких країнах ставки заробітної плати прив'язують до зміни індексів вартості життя.

Заробітну плату також вирізняють як номінальну та реальну. Купівельну спроможність населення характеризує реальна заробітна плата, яка визначається співвідношенням номінальної, зменшеної на особисті податки і обов'язкові платежі, та індексу споживчих цін:

$$\mathbf{W_р} = \frac{W_Н - T_Р - П_{Об}}{CPI}$$

де $W_Р$, $W_Н$ – реальна та номінальна зарплата;

$T_Р$ – особисті податки;

$П_{Об}$ – платежі обов'язкові;

CPI – індекс споживчих цін – індекс Ласпейреса.

Низький платоспроможний попит населення на вітчизняні товари, який визначається реальною заробітною платою, є однією з причин стагнації. Його пожвавлення розглядається як стимулюючий чинник щодо відновлення економічного зростання.

Оскільки між реальною заробітною платою та інфляцією існує обернена залежність, то за умови зростання номінальної заробітної плати темпами, нижчими за темпи інфляції, реальна заробітна плата зменшуватиметься.

В економіках перехідного періоду відзначається зростаюча поляризація в реальних доходах населення, яка супроводжується зростанням бідності. Причинами такої поляризації є те, що джерелом доходів крім заробітної плати може бути ще й приватна власність. Існує також

диференціація в доходах між регіонами, галузями, підприємствами різних форм власності.

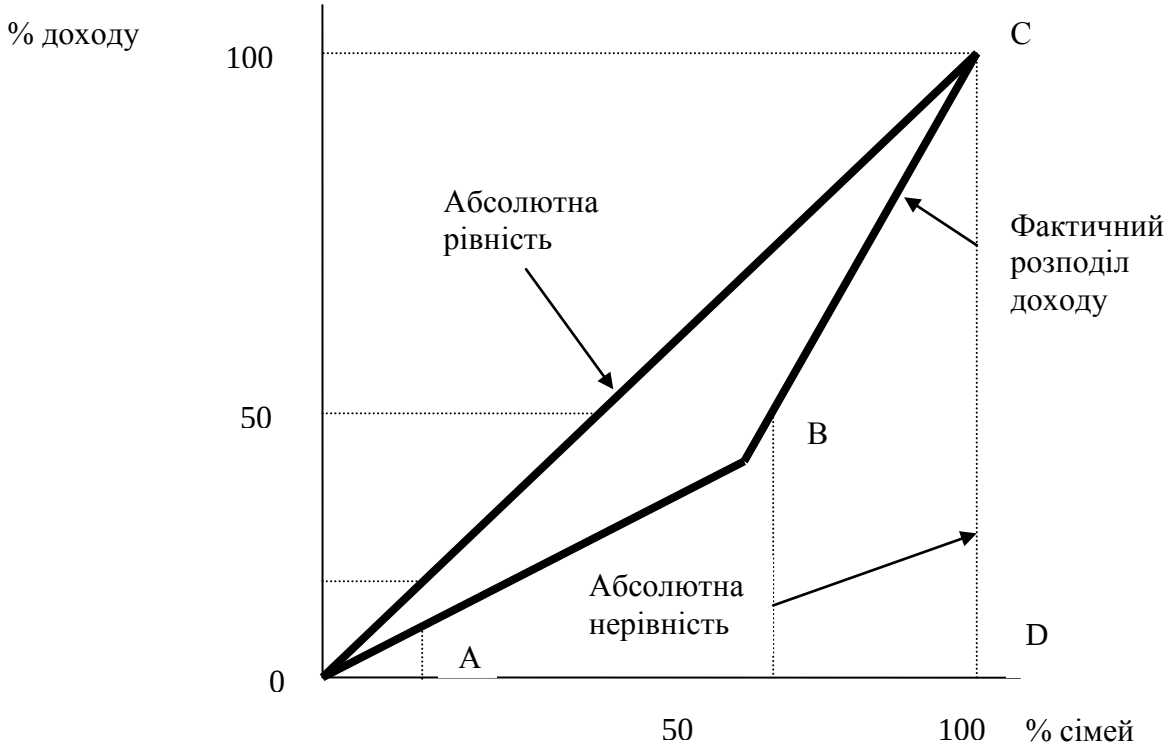

Рис. 22. Крива Лоренця

Графічно диференціація доходів характеризується **кривою Макса Отто Лоренця** (США, 1876–1959). Бісектриса *OC* характеризує абсолютну рівність у доходах, коли певний відсоток сімей одержує такий самий відсоток доходу. Лінія OABC показує фактичний розподіл доходу, існуючу нерівність у доходах. Чим більше відхилення кривої Лоренця від бісектриси, тим більша нерівність у розподілі доходу. Рівень нерівності в розподілі доходу характеризує **коефіцієнт Коррадо Джині** (Італія, 1884–1965) K_G . Він розраховується як відношення площі *OABC* (рис.11.1) до площі трикутника *ODC:*

$$K_G = \frac{S_{OABC}}{S_{ODC}}$$

Чим суттєвішою є диференціація доходів в суспільстві, тим більше значення коефіцієнта Джині наближається до 1. За умови теоретичної абсолютної рівності в доходах коефіцієнт Джині дорівнює нулю.

Для аналізу ступеня диференціації доходів визначаються межа малозабезпеченості та частка населення, що перебуває нижче за цю межу або має дохід більше середнього.

Витрати населення визначаються як його кінцеве споживання та аналізуються за такими складовими:

- обсяг та структура витрат на купівлю продуктів харчування і споживчих промислових товарів;
- витрати на оплату послуг;
- податки, обов'язкові платежі та добровільні внески;
- приріст заощаджень у вкладах за придбання цінних паперів.

Витрати на споживання продуктів харчування та промислових товарів залежать від купівельної спроможності населення, яка визначається, як зазначалось вище, реальною заробітною платою, а також рівнем заощаджень і освіти.

Для аналізу використовується показник „**місткість споживчого ринку**" (O_c):

$$O_c = Q_c + Z_c + M_c + X_c,$$

де Q_c – обсяг виробництва споживчих товарів;
Z_c – залишки товарних запасів;
M_c – обсяг імпорту споживчих товарів;
X_c – обсяг експорту споживчих товарів.

Потенційна місткість споживчого ринку – це здатність його суб'єктів купити (спожити) товари. Реальна місткість відхиляється від потенційної, характеризує обсяг фактичної реалізації товарів і визначається особистими та суспільними потребами.

Витрати на оплату послуг (охорони здоров'я, освіти, транспортних, житлово-комунальних) значною мірою залежать від платності, пільговості або безоплатності цих послуг. Отже, розвиток самої соціальної сфери впливає на рівень життя населення. У зв'язку з цим доцільно ознайомитись з показниками, які характеризують рівень розвитку соціальної сфери.

До **показників рівня розвитку охорони здоров'я** належать: кількість і структура медичних закладів, кількість лікарів, рівень захворюваності – кількість днів непрацездатності, показники інвалідності та виробничого травматизму.

До **показників рівня розвитку освіти** (дошкільних, початкових, середніх, вищих): кількість навчальних закладів за формами власності (державні, приватні, муніципальні); кількість учнів та студентів у навчальних закладах за їх видами та формами власності; матеріальна база закладів освіти; витрати на утримання дітей у дошкільних та шкільних навчальних закладах.

Показники рівня розвитку культури: середній термін навчання однієї особи віком до 25 років (узагальнюючий показник, прийнятий у світовій практиці); кількість закладів культури за типами (бібліотеки, музеї, театри, кінотеатри); сума коштів, спрямованих на розвиток культури тощо.

Транспортне забезпечення характеризується показниками: плата за проїзд у міському транспорті; витрати на міський транспорт.

Показники забезпеченості житлом: загальна площа житлового фонду, площа на душу населення; рівень та динаміка оплати житлово-комунальних послуг.

Важливим результатом аналізу є виявлення **частки та динаміки податків і обов'язкових платежів**. За умови їх зростання зменшується безподатковий дохід, а це, у свою чергу, ускладнює процес заощаджень. Зростання частки витрат на обов'язкову оплату послуг не завжди свідчить про високий рівень споживання цих послуг. Таке явище може мати місце і за умови зростання різних тарифів за одночасного зменшення споживання послуг.

Споживання основних продуктів харчування визначається в кілограмах на душу населення за такими видами: м'ясо та м'ясопродукти, молоко та молочні продукти, яйця (штук), риба та рибопродукти, цукор, олія, картопля, овочі та фрукти, хлібні продукти. Ці показники розраховуються в абсолютному, відсотковому співвідношенні та в динаміці. Якщо виявляється постійне зниження рівня споживання основних продуктів харчування, то це вказує на його неповноцінність та незбалансованість. Крім того, за міжнародними стандартами витрати на харчування в обсязі 50% від доходів сім'ї та вище свідчать про низький рівень життя в країні.

Розрахунки **природного приросту населення** дозволяють виявити його позитивну або негативну динаміку. Якщо цей показник зростає, то це означає, що в країні має місце перевищення народжуваності над смертністю, тривалість життя висока. Але може виникнути і несприятливий процес депопуляції, який супроводжується, як правило, низьким показником середньої тривалості життя і свідчить про те, що внаслідок постійного перевищення смертності над народжуваністю природний приріст населення знижується.

Важливим показником рівня життя населення є **частка витрат на соціальну сферу** в державному бюджеті та стан соціальної інфраструктури. Зменшення частки цих витрат, особливо на охорону здоров'я та освіту, відкидає країну за рівнем інтелектуального потенціалу далеко назад. Коливання у темпах зміни кількості населення з вищою освітою впливає і на ринок праці, на якому коливатиметься пропозиція робочої сили та змінюватиметься її якість.

Використання вільного часу характеризується показниками: кількість закладів відпочинку, туризму, спорту; вартість путівок до туристичних, санаторно-курортних закладів; витрати на екскурсійне, культурно-масове обслуговування.

Крім зазначених показників за рекомендаціями ООН рівень життя характеризується показниками стану здоров'я нації, рівня освіти населення, зайнятості, житлових умов, соціального забезпечення тощо.

Питання до самоконтролю та дискусії:

1. Що таке сталий розвиток, як ця категорія співвідноситься з категорією економічний розвиток?
2. Які виміри включає в себе сталий розвиток? Чи доречним є стимулювання зростання чисельності населення в умовах концепції сталого розвитку?
3. Яким чином дотримання прав людини може суперечити окремим аспектам економічного зростання?
4. Чому концепція сталого розвитку зачіпає не лише суто економічні проблеми?
5. У чому полягають проблеми розвитку соціальної сфери в Україні?
6. У чому полягає ключова складність визначення прожиткового мінімуму?
7. Що заважає розвитку трипартизму в Україні? Чи спроможен він повністю замінити систему державного соціального захисту?
8. Визначте недоліки соціального страхування.
9. Чому саме використання вільного часу дедалі частіше вважається показником добробуту?
10. Яку роль відіграє крива Лоренця в умовах високої тінізації економіки?
11. Чим відрізняється фізіологічний мінімум від соціального? Як вони мають трансформуватись в умовах сьогодення?
12. Чим відрізняються категорії „система соціального захисту” та „механізм соціального захисту”?
13. Про що свідчать суттєві розбіжності у розмірах номінальної та реальної заробітної плати?
14. Які соціальні показники характеризують рівень розвитку національної економіки? Чому?
15. В чому різниця між поняттями „сталий розвиток” та „постіндустріальне суспільство”?
16. Яка роль програмування соціально-економічного розвитку в процесі аналізу визначеної проблематики?

Тестові завдання:

Розвиток, що задовольняє потреби нинішнього покоління і не шкодить можливостям майбутніх поколінь, це:

а) економічний розвиток
б) соціально-економічний розвиток
в) інтенсивний розвиток
г) сталий розвиток
д) розвиток науки і техніки

Екологічний аудит входить до групи:

а) державного еколого-економічного регулювання
б) ринкового еколого-економічного саморегулювання
в) громадського еколого-економічного регулювання
г) системи соціального захисту

д) механізму соціального партнерства

Встановлена державою мінімальна заробітна плата – це:
а) рекомендована нижня межа індивідуального доходу
б) розмір прожиткового мінімуму
в) показник, на основі якого визначається динаміка заробітної плати у країні
г) нижня межа заробітної плати робітника будь-якого підприємства
д) вартість основних продуктів споживання за певний період

Диференціація доходів – це:
а) різниця у рівнях доходів, одержаних різними людьми за певний період
б) різниця між найбільшим та найменшим рівнем доходу, яка склалася у суспільстві
в) коригування доходів через державну податкову систему
г) співвідношення мінімальної пенсії та мінімальної заробітної плати
д) один із показників зростання рівня цін

Сталий розвиток має відбуватися в межах:
а) національного ринку
б) екологічних кордонів
в) міжнародного права
г) біосфери
д) певного регіону

Сталий розвиток має такі виміри:
а) економічне зростання
б) соціальний прогрес
в) охорона навколишнього середовища
г) науково-технічний прогрес
д) правильні відповіді а), б), в)

Здійснення екологічних інвестицій належить до групи:
а) механізму соціального партнерства
б) державного еколого-економічного регулювання
в) ринкового еколого-економічного саморегулювання
г) громадського еколого-економічного регулювання
д) системи соціального захисту

Раціональне використання всіх видів ресурсів передбачає:
а) економічний вимір сталого розвитку
б) екологічний вимір сталого розвитку
в) соціальний вимір сталого розвитку
г) еколого-економічна ефективність
д) природоохоронна державна програма

Пропагування захисту довкілля відбувається в межах:
а) громадського еколого-економічного регулювання
б) міжнародної екологічної співпраці
в) державного еколого-економічного регулювання
г) ринкового еколого-економічного саморегулювання
д) всі відповіді невірні

Діяльність держави щодо створення та регулювання соціально-економічних умов життя суспільства з метою підвищення добробуту його членів, це:
а) соціальний захист населення
б) соціальне страхування
в) соціальна політика
г) соціальне забезпечення
д) соціальна сфера

Підтримка верств населення, які можуть зазнавати негативного впливу ринкових процесів, це:
а) соціальна політика
б) система соціального захисту
в) соціальне партнерство
г) всі відповіді вірні
д) всі відповіді невірні

Вплив органів державної влади на розвиток соціальних відносин, це:
а) соціальна політика
б) соціальне страхування
в) державне регулювання соціальних процесів
г) механізм соціального захисту
д) система соціального забезпечення

Система фінансових відшкодувань фізичним особам певних життєвих ризиків на підставі здійснених заздалегідь внесків, це:
а) соціальний захист
б) фінансування соціальної сфери
в) соціальна політика
г) соціальне страхування
д) соціальний прогрес

Нова прогресивна форма суспільно свідомої взаємодії населення, яка часто бере на себе функції соціального захисту, це:
а) соціальна програма
б) соціальне страхування
в) соціальна політика
г) регулювання соціальних процесів

д) соціальне партнерство

Коректування під державним контролем рівнів доходів у відповідності з індексами зростання цін має назву:
а) індексація доходів
б) соціальна допомога
в) перерозподіл доходів
г) соціальний захист
д) ревальвація

Обсяг отриманих грошей за виконану роботу має назву:
а) реальна заробітна плата
б) мінімальна заробітна плата
в) номінальна заробітна плата
г) прожитковий мінімум
д) споживчий кошик

Кількість товарів і послуг, які можна придбати за отриману заробітну плату має назву:
а) споживчий кошик
б) реальна заробітна плата
в) мінімальний споживчий бюджет
г) номінальна заробітна плата
д) соціальний мінімум

Найповніше рівень та якість життя характеризує:
а) обсяг ВВП на душу населення
б) індекс споживчих цін
в) індекс людського розвитку
г) індекс якості життя
д) індекс економічної свободи

Мінімальна кількість життєвих засобів, необхідних для підтримки життєдіяльності працівників та відновлення їх робочої сили, має назву:
а) мінімальний споживчий бюджет
б) прожитковий мінімум
в) фізіологічний мінімум
г) соціальний мінімум
д) ліміт фінансування соціальної сфери

Показник, який включає крім фізіологічного мінімуму, мінімальні норми задоволення соціальних і духовних потреб, має назву:
а) прожитковий мінімум
б) межа бідності
в) фізіологічний мінімум

г) соціальний мінімум
д) всі відповіді невірні

Величина сукупного доходу на душу населення, який забезпечує непрацездатному громадянинові споживання товарів та послуг на мінімальному рівні, встановленому законодавством, має назву:
а) номінальна заробітна плата
б) допомога по безробіттю
в) мінімальний обсяг страхових виплат по безробіттю
г) межа малозабезпеченості
д) індекс купівельної спроможності населення

Глава 10. НАЦІОНАЛЬНА ЕКОНОМІКА В ГЛОБАЛЬНОМУ ВИМІРІ

СТРУКТУРА:

Сутність та характеристика сучасного світового господарства (СГ).
10.2. Ціна світового ринку.
10.3. Сутність та види зовнішньоекономічної діяльності.
10.4. Форми та інструменти впливу держави на зовнішньоекономічну діяльність.
10.5. Проблеми інтеграції України у світове господарство.
10.6. Співпраця Україна – ЄС.
10.7. Ринковий вибір України в умовах глобалізаційних тенденцій. СНД.

Питання до самостійного реферативного опрацювання:

1. *Протекціонізм та фритредерство.*
2. *Іноземне інвестування.*
3. *Оцінка ефективності зовнішньоекономічної діяльності.*
4. *Квоти й ліцензії в регулюванні зовнішньоекономічної діяльності.*

Ключові терміни: світове господарство, міжнародний поділ праці, міжнародна кооперація, СДР, ЕКЮ, євро, науково-технологічні пріоритети України, бар'єри на шляху інтеграції України, зовнішньоекономічна діяльність, світовий ринок, державне регулювання зовнішньоекономічної діяльності, платіжний баланс, торговельний баланс, митно-тарифне регулювання.

Терміни та категорії для повторення або самостійного вивчення: *експорт, імпорт, чистий експорт, кооперація праці, спеціалізація праці, абсолютні та порівняльні переваги, мито, ліцензія, квота, продуктивні сили, абсолютні потреби, альтернативні витрати.*

10.1 . Сутність та характеристика сучасного світового господарства (СГ)

Жодне національне господарство на сьогодні не спроможне функціонувати закрито та відокремлено від інших господарських суб'єктів і систем організації міждержавної економічної взаємодії. Так чи інакше, всі національні економіки поступово входять до системи світового економічного господарства.

Світове господарство *являє собою сукупність національних економік та особливу сферу міжнародних зв'язків, в яких національні господарства виступають як єдина система використання ресурсів та обміну результатами виробничої діяльності.*

У світове господарство входить понад 230 національних господарств, націй і народностей, які проживають у цих країнах, розмовляють майже 2800 мовами, в обігу налічується близько 300 найменувань національних грошей. Сьогодні виділяють декілька центрів розвитку світового господарства. Деякі сформувалися еволюційним шляхом, деякі є продуктом свідомого втручання людини. Розвиток суспільства триває шляхом чергування *інтеграційних* і *дезінтеграційних* процесів. Сьогодні еволюційним шляхом формуються нові центри економічної інтеграції, до яких входять близькі за культурно-історичними традиціями країни: **західноєвропейський** (Євросоюз), **північноамериканський** (зона вільної торгівлі США, Канади, Мексики) та **азійсько-тихоокеанський** (Азійсько-Тихоокеанська економічна рада, 1989 р.) центри розвитку.

Сучасне світове господарство характеризується наступними **рисами:**

1) в світі існує нерівномірність економічного розвитку різних країн, які поділяють на 5 груп:

- економічно розвинуті країни;
- країни, що стрімко розвиваються – Китай, Бразилія;
- країни перехідної економіки;
- країни – експортери нафти;
- слаборозвинуті країни.

2) Міжнародна співпраця будується на ***міжнародному поділі праці*** (***МПП***) та ***виробничій кооперації (ВК)***.

Міжнародний поділ праці – це спеціалізація окремо взятих країн на виробництві певних груп товарів та послуг у відповідності до наявних ресурсів та виробничого персоналу. МПП є основою спеціалізації праці та підвищення ефективності національного виробництва.

Міжнародна виробнича кооперація – це співпраця господарських одиниць певних країн задля спільного виробництва певної продукції.

3) Відбувається зростання економічної взаємозалежності між національними економічними системами, що зумовлює необхідність взаємопідтримки, а значить сприяє економічному розвитку різних країн.

4) У світовому господарстві діють загальні економічні закони: вартості, цін, попиту і пропозиції, що спрощує механізм міжнародної співпраці.

5) Перед суспільством виникли спільні проблеми, які вимагають розв'язання на світовому рівні: екологія, вичерпаність ресурсів, тероризм тощо [34, С.77].

6) Триває і посилюється процес глобалізації. **Глобалізація** – це якісно новий етап взаємозалежності національних економік на основі поглиблення інтернаціоналізації світового господарства, інтенсифікації міжнародних переміщень товарів, послуг, капіталу, робочої сили і технологій. Фактично, вона являє собою створення єдиного світового економічного „*організму*", хвороба одного з „*органів*" якого відбивається на усіх інших.

7) В якості міжнародних грошей, сьогодні застосовують:

- грошові одиниці розвинутих країн, зокрема долар США;
- грошові одиниці крупних міждержавних утворень – євро в Європі;
- розрахункові знаки міждержавних та наднаціональних установ:

ЕКЮ (European Currency Unit (ECU)) – „європейська грошова одиниця" – розрахункова одиниця *Європейського банку реконструкції та розвитку*, спочатку її вартість визначалась на основі купівельної спроможності 9 провідних європейських валют. Зараз майже не використовується;

СДР (Special Drawing Rights (SDR)) – „спеціальні права запозичення", безготівкова розрахункова одиниця *Міжнародного валютного фонду*. Механізм дії: весь обсяг СДР розподіляється між країнами-учасницями, а на отриману суму країна може залучати кредити інших країн, що відбувається під контролем МВФ. Такі операції дозволяють розширити можливості та межі суспільного відтворення на рівні національної економіки окремої країни.

„Євро" – грошова одиниця *Європейського валютного та економічного союзу (ЄВЕС)*, який об'єднав на той час 11 країн Євросоюзу: Німеччину, Францію, Італію, Іспанію, Португалію, Нідерланди, Бельгію, Фінляндію, Люксембург, Ірландію та Австрію; почала діяти 1 січня 1999 р. 1 липня 1999 року почав діяти *Європейський центральний банк (ЄЦБ)*, який є незалежним від національних урядів і управляє монетарною політикою всіх держав-членів, що мають спільну валюту.

Створення і функціонування наднаціональних валют – це спроба розв'язати суперечність між інтернаціоналізацією господарського життя, розвитком потреб світового ринку та національною валютою, яка стає міжнародним резервним і платіжним засобом [33, С.521].

10.2. Ціна світового ринку

Глобальна економіка – цілісний загальносвітовий господарський організм, міжнародне переплетіння національних економік, поєднаних світовою виробничо-збутовою мережею, міжнародною фінансовою системою, планетарною інформаційною мережею тощо.

Світовий ринок – це система міжнародних економічних відносин, що поєднує виробників продукції та її споживачів з різноманітних країн світу.

Слід згадати, що такий показник як *чистий експорт*, розраховується як складова частина ВВП за витратами. Крім того значна частина країн потребують виходу на світовий ринок, враховуючи недостатню місткість внутрішнього ринку або надлишковий попит на продукцію національного виробництва за межами країни. Також існують країни, що є залежними від імпортної продукції, незважаючи на високий ресурсний потенціал – США, Китай, Росія.

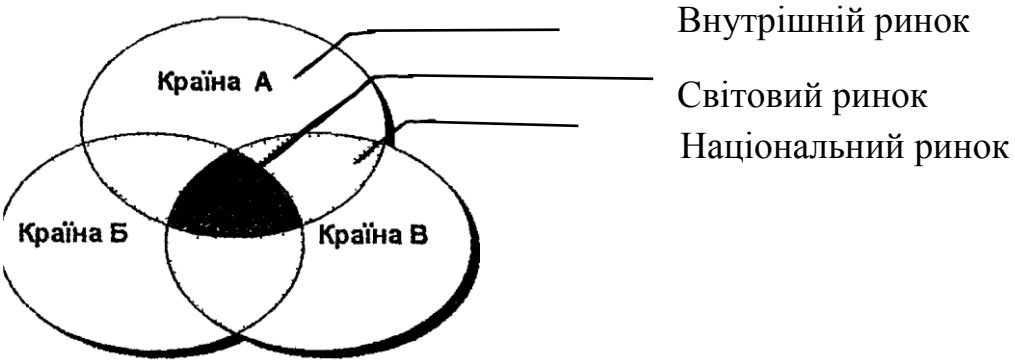

Рис. 23. Структура світового ринку

Специфікою функціонування світового ринку є те, що він орієнтується на найвищий рівень розвитку *продуктивних сил* і світова ціна, як правило, є вищою або нижчою ніж рівень цін всередині країни або на локальному міжнародному ринку. Це зумовлено тим, що, по-перше, світовий ринок спрямований на задоволення *абсолютних потреб* світового суспільства. По-друге, рівень конкурентоспроможності країн, що виходять з пропозицією на світовий ринок є значно вищим, ніж тих країн, що здійснюють реалізацію на міжнародному ринку. По-третє, попит на світовому ринку в більшості випадків є нееластичним. Четверте: обмін товарів на світовому ринку відбувається не на основі національних витрат окремо взятої країни, а на основі **інтернаціональних** витрат, які визначаються витратами країн, що мають *порівняльні переваги* у виробництві певного товару.

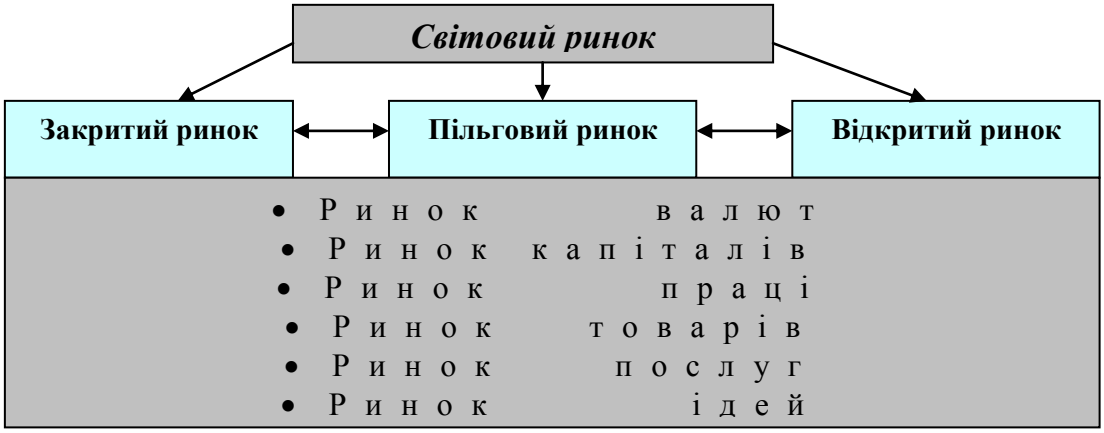

Рис. 24 . Сектори світового ринку

Інтернаціональні витрати лежать в основі світових цін, базовою з яких є ціна, що формується в процесі здійснення найбільших за обсягом, регулярних торговельних угод у конвертованій валюті. Конкретна світова ціна для кожної окремої угоди відхиляється від базової на величину транспортних витрат з урахуванням певної системи можливих знижок: звичайна, сервісна, комплектуюча, спеціальна тощо.

Експорт товарів за ціною нижчою ніж ціна, що існує в країні називається **демпінгом**, та може використовуватись в якості одного зі способів ведення економічної війни.

У формуванні світової ціни беруть участь попит і пропозиція. Світовий ринок дедалі більше орієнтується не на товарний обмін, а на торгівлю інформацією, результатами наукових досліджень, новими технологіями.

10.3. Сутність та види зовнішньоекономічної діяльності

Економічні та правові основи зовнішньоекономічної діяльності в Україні регламентовані Законом „*Про зовнішньоекономічну діяльність*”.

Зовнішньоекономічна діяльність (ЗЕД) – це розвиток економічних відносин між країнами, що здійснюють зовнішню торгівлю, міграцію капіталу і робочої сили, міжнародні науково-технічні та виробничі зв’язки, охорону навколишнього середовища тощо.

Найпоширенішими формами міжнародних економічних відносин на сьогоднішній день є:

а) міжнародна торгівля;

б) вивезення чи ввезення капіталу;

в) науково-технічне співробітництво;

г) валютно-фінансові відносини;

д) міжнародна міграція робочої сили.

Міжнародна торгівля є найпоширенішим та історично першим видом міжнародного співробітництва. Специфіка сучасної міжнародної торгівлі полягає в тому, що розвинуті країни торгують готовою продукцією, а недостатньо розвинуті – сировиною або напівфабрикатами. Сучасна МТ прагне до вільної „*ліберальної*" торгівлі, спрямованої на вільне ввезення будь-яких товарів. Однак, кожна країна окремим напрямком бюджетно-податкової політики використовує методи „*протекціонізму*", тобто захисту вітчизняного виробника шляхом високого мита, ліцензій, квот. Рівнем протекціонізму по відношенню до різних груп товарів можна визначити структуру та рівень розвитку економіки країни.

Абсолютні переваги – принцип організації міжнародного поділу праці та міжнародної торгівлі, визначений *А. Смітом*, згідно з яким кожна країна має спеціалізуватись на виробництві тих товарів, які виробляє з найменшими витратами, що залежать від природних та набутих переваг. Так, наприклад, Бразилія має абсолютні переваги у вирощуванні кави.

Порівняльні переваги – принцип організації внутрішнього виробництва країни та міжнародної торгівлі, досліджений *Д. Рікардо*, згідно з яким міжнародна торгівля є взаємовигідною за умови спеціалізації країн на виробництві та торгівлі товарами, що виробляються з найменшими *альтернативними* витратами. Так, наприклад, Бразилія може скомбінувати певні ресурси таким чином, щоб виготовляти певні товари дешевше за інші країни, не маючи при цьому відповідних стартових умов.

Вивезення капіталу відображає кількість коштів юридичних і фізичних осіб однієї країни, витрачених на придбання активів та цінних паперів суб'єктів інших країн. **Ввезення** капіталу, тобто вкладання коштів іноземців у цінності чи активи країни свідчить про економічне піднесення, дотримання норм права, соціальну стабільність, обмеженість корупції та тіньової економіки в країні.

Науково-технічне співробітництво – це поєднання інтелектуальних потенціалів різних країн з метою взаємного наукового збагачення, реалізації спільних програм та задоволення певних груп господарських потреб.

Валютно-фінансові відносини являють собою не лише обмін валют для реалізації поточних міжнародних угод, а й кредитні операції, спільну податкову політику тощо.

Міжнародна міграція робочої сили – це територіально-географічне переміщення працездатного населення. Найчастіше виступає як тимчасова або сезонна міграція та зміна постійного місця проживання.

Головними видами зовнішньоекономічної діяльності держави є: експорт та імпорт товарів, науково-технічних досягнень, капіталу, робочої сили; надання суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності України послуг іноземним суб'єктам господарської діяльності і навпаки (виробничих, посередницьких, страхових та інших); навчання та підготовка спеціалістів на комерційній основі; спільна підприємницька діяльність суб'єктів ЗЕД та іноземних суб'єктів господарської діяльності та інше.

Особливим суб'єктом зовнішньоекономічної діяльності є **вільні економічні зони (ВЕЗ)**, які з'явилися наприкінці 50-х – початку 60-х років

XX століття і мають широке розповсюдження. На початку 90-х років, за різними оцінками, у світі нараховували понад тисячу таких зон. Через них проходить 1/10 світового торгового обороту, вони забезпечують роботою більше 3 мільйонів осіб. У загальному визначенні – це територія, що має вигідне географічне розташування, свій політичний центр, більш пільговий, у порівнянні з загальноприйнятим для даної держави, режим господарської діяльності. Вперше офіційне конкретне визначення вільної економічної зони було надане в Кіотській конвенції від 18 травня 1973 року: під вільною економічною зоною слід розуміти частину території держави, на якій ввезені товари зазвичай розглядаються як товари, що знаходяться за межами митної території щодо права імпорту та відповідних податків, і не підлягають звичайному митному контролю. З цього визначення видно, що вільною ця територія є лише в тому сенсі, що завезені на неї товари звільняються від митних зборів, податків на імпорт та інших видів контролю за імпортом, відповідно до митного законодавства країни, яке застосовується до імпортованих товарів на інші території цієї країни. Це означає, що товари, ввезені у вільну економічну зону через кордон, не декларуються як ввезені на територію приймаючої країни. Але в той же час закони не звільняють товаровласників та інвесторів від визначеного економічного правопорядку, а лише полегшують його.

Найбільш поширеними у світовій практиці є ВЕЗ сталого виробничого спрямування, створення яких повинно розв’язати питання:

- стимулювання промислового експорту й одержання внаслідок цього валютних коштів;
- зростання зайнятості населення;
- перетворення зон у полігони з випробування нових методів господарювання, впровадження інноваційних технологій та сприяння росту національного господарства.

Саме останнє завдання є основним при визначенні доцільності існування ВЕЗ з позицій залучення до світового господарства, але якраз воно найчастіше не береться до уваги або губиться у мікроекономічних показниках і характеристиках.

Визначення ВЕЗ як механізму залучення держави до світового господарства шляхом стимулювання інноваційно-інвестиційних процесів у всіх напрямах розвитку території дає додаткові можливості у визначенні сфери спеціалізації держави.

10.4. Форми та інструменти впливу держави на зовнішньоекономічну діяльність

Зовнішньоекономічна політика – це діяльність держави, спрямована на регулювання економічних відносин з іншими країнами, забезпечення ефективного використання зовнішнього фактора в національній економіці.

Механізм державного регулювання ЗЕД – це сукупність правових, фінансово-економічних і організаційно-управлінських форм, методів та інструментів, за допомогою яких держава стимулює, координує і регламентує діяльність суб'єктів у сфері зовнішньоекономічних зв'язків відповідно до цілей та завдань.

Державне регулювання зовнішньоекономічних відносин передбачає створення відповідних умов та механізмів для ефективного розвитку відносин, здійснення діяльності у цій сфері.

Суб'єктами регулювання ЗЕД виступають: державні органи в межах їх компетенції; недержавні органи управління ЗЕД (валютні, товарні та фондові біржі, торговельні палати тощо); підприємства, фірми, організації на основі відповідних координаційних документів; наддержавні органи регулювання, що здійснюють міжнародну координацію у сфері зовнішньоекономічних відносин.

Об'єкти регулювання ЗЕД: зовнішня торгівля, міжнародний рух капіталів, валютні та кредитні відносини, науково-технічний облік, міжнародна міграція робочої сили тощо.

Державне регулювання ЗЕД визначає *зовнішньоекономічна політика* держави на тому чи іншому етапі. Держава може дотримуватись або **політики вільної торгівлі** або **протекціоністської політики**. Перша характеризується мінімальним втручанням держави в процеси ЗЕД. У разі протекціоністської політики – внутрішній ринок захищають від іноземної конкуренції за допомогою ***митних бар'єрів***, ***ліцензування***, ***квот,*** необґрунтованого ускладнення механізму оформлення документації та інших економічних і політичних важелів.

Основними цілями зовнішньоекономічної політики держави є: створення сприятливих економічних та організаційно-правових умов для суб'єктів економіки у здійснені зовнішньоекономічної діяльності; забезпечення раціонального входження економіки України до системи міжнародного поділу праці; реалізація конкурентних переваг країни; підвищення конкурентоздатності економіки на основі структурної перебудови та модернізації виробництва; раціоналізація експортно-імпортних операцій.

Митний бар'єр – надзвичайно високий розмір мита, який встановлюється на ввезення чи вивезення товару, що робить відповідну операцію невигідною. **Мито** – це податок на ввезення чи вивезення до країни товару, послуги чи ресурсу.

В Україні діє єдиний митний тариф, визначений відповідним законом. **Ставки митного тарифу** – це податки, які збирають у випадку перетину товарами митного кордону. Вони дають змогу впливати на обсяг і структуру зовнішньої торгівлі країни.

Розрізняють наступні функції митного тарифу: захист національних виробників від іноземної конкуренції; забезпечення надходження коштів у державний бюджет; поліпшення умов доступу національних товарів на зовнішні ринки; поліпшення стану платіжного балансу.

Ліцензування – видача державними органами дозволу на право займатись певним видом діяльності: роздрібну торгівлю спиртними напоями, приватну розшукову діяльність, експортно-імпортні операції та багато іншого.

Квота – кількісні обмеження на імпорт продукції, вводиться державою на певний період з метою захисту вітчизняного товаровиробника.

Основними методами регулювання ЗЕД є: правові, економічні, валютне регулювання, адміністративні (нетарифні), заохочення експорту.

Конкретними інструментами впливу держави на зовнішньоекономічну діяльність є: ембарго, митні тарифи, валютні обмеження, регулювання валютних курсів, надання пільгових експортних кредитів, субсидії, податкові пільги, демпінгова політика та інше.

Ембарго – це припинення (як правило, з політичних причин) будь-яких економічних операцій з певною країною, ігнорування її потреб та вимог.

Важливим напрямом державного регулювання ЗЕД є *регулювання ввезень і вивезень капіталу*. Воно спрямоване на ефективне використання іноземного капіталу для розвитку національної економіки.

Платіжний баланс – це співвідношення між валютними надходженнями у країну та зарубіжними платежами, які держава зобов’язана сплачувати протягом певного часу. Тобто це – статистичний звіт про результати зовнішньоекономічної діяльності країни за певний період, як правило, за рік. Він відображає співвідношення між сумою надходжень у країну реальних цінностей та сумою їх вилучення з країни, тобто систематичний звіт усіх економічних операцій між країною і закордоном за певний період часу (рік, квартал, місяць).

Платіжний баланс складається у формі бухгалтерських рахунків, що містять статистичну інформацію про торгові та фінансові угоди економічних суб’єктів країни із закордоном за певний період часу.

Рух товарів, послуг, матеріальних або інших нефінансових активів називають ***реальними потоками,*** а рух вимог та зобов’язань, що виникають у зв’язку з рухом реальних цінностей, – ***фінансовими потоками.***

Вартісний вираз платіжного балансу відображає співвідношення між вартістю, яку одержує країна, і вартістю, що вивезена за кордон. Платіжний баланс складається або у національній – або в іноземній валюті міжнародних розрахунків, наприклад у євро.

Рис. 25. Принципи зовнішньоекономічної політики [26, С.50]

Більшість операцій між економічними агентами пов'язана з еквівалентним обміном цінностями, тобто зустрічними економічними потоками, що врівноважують один одного. В рахунках платіжного балансу повинні відображатись обидва потоки. Тому кожна операція фіксується в рахунках платіжного балансу подвійним записом.

Наприклад, якщо українське підприємство експортувало за кордон товари вартістю 150 млн. євро, ця операція буде відображена таким чином:

Товари (млн. євро) кредит - (+ 150);
Іноземна валюта (млн. євро) дебет - (- 150);
Баланс сальдо (0).

Операції відносять або до кредиту, або до дебету.

Кредит – відтік за межі країни цінностей, які мають бути компенсовані надходженням цінностей (платежів) до країни.

Дебет – надходження цінностей у країну від нерезидентів, яке має бути компенсоване відтоком цінностей за межі країни.

Сальдо платіжного балансу – це різниця між надходженнями і витратами країни (кредитом та дебетом), де експорт зараховується зі знаком „+" (кредит), імпорт зі знаком „-" (дебет).

Таблиця 5

Структура платіжного балансу

I. Рахунок поточних операцій.	
1. Товарний експорт.	2. Товарний імпорт.
Сальдо балансу зовнішньої торгівлі (торговий баланс).	
3. Експорт послуг.	4. Імпорт послуг.
5. Чисті доходи від інвестицій (чисті доходи від кредитних послуг).	
6. Чисті трансферти.	
Сальдо балансу поточних операцій.	
II. Рахунок руху капіталу.	
7. Приток капіталу.	8. Відтік капіталу.
Сальдо балансу руху капіталу.	
Сальдо балансу поточних операцій і балансу руху капіталу.	
III. Офіційні резерви.	
Сальдо платіжного балансу.	

Сальдо платіжного балансу може бути активним та дефіцитним (пасивним).

Активне сальдо платіжного балансу (якщо у підсумку виходить додатна величина) означає, що виробниче і невиробниче споживання країни, яке задовольняється, у тому числі, і за рахунок імпорту, менше за вироблений національний продукт. Звідси перевищення валютних надходжень від експорту над витратами валюти від імпорту.

Дефіцитне сальдо платіжного балансу (якщо у підсумку виходить від'ємне підсумкове сальдо) означає, що країна споживає більше, ніж виробляє. Вона не має що продати на суму, еквівалентну її закупівлям за кордоном. В цьому разі говорять, що „країна живе у борг".

Таблиця 6

Методи регулювання платіжного балансу

Методи	**З М І С Т**
Прямий контроль	Регламентація імпорту через кількісні обмеження, митні та інші збори; заборона або обмеження на переведення за кордон доходів по іноземних інвестиціях та грошових трансфертів приватних осіб; субсидування експорту
Дефляція	Зниження обсягу виробництва, зростання резервних потужностей для нарощування експорту; підвищення реальної відсоткової ставки
Зміна обмінного курсу	Утримання коливань валютного курсу у визначених межах на основі орієнтації на курсові цілі

Кожна країна прагне до позитивного, або принаймні нульового сальдо платіжного балансу, для чого застосовуються такі заходи:

- **валютна інтервенція** – втручання національного банку в операції на валютному ринку через купівлю-продаж іноземної валюти, золота та інших золотовалютних резервів з метою впливу на національну валюту;
- скорочення зовнішньоекономічних зв'язків;
- зміни внутрішньої фіскальної та грошово-кредитної політики;
- залучення нових іноземних кредитів;
- регулювання зовнішнього боргу;
- стимулювання експортного виробництва;
- залучення іноземного капіталу;
- зміна валютного курсу тощо.

10.5. Проблеми інтеграції України у світове господарство

Україна має офіційно визначений **євроінтеграційний пріоритет** з одночасним розвитком взаємовигідної співпраці у межах інших регіональних угод із традиційними партнерами з країн СНД, Єдиного економічного простору (ЄЕП), Організації Чорноморського економічного співробітництва (ОЧЕС) та ін. Україна налагодила зв'язки майже з усіма світовими регулятивними інститутами, такими як ***Світова організація торгівлі*** (СОТ), ***Міжнародний валютний фонд*** (МВФ), ***Світовий банк*** (СБ), ***Міжнародна організація праці*** (МОП) тощо.

У кредитно-фінансовій сфері головними партнерами України є ***Європейський банк реконструкції та розвитку*** (ЄБРР), *Світовий банк* (СБ), *Міжнародний валютний фонд* (МВФ).

Серед **науково-технічних пріоритетів співпраці України з Європейським Союзом** є: розвиток мікроелектроніки та робототехніки; взаємодія в галузі біотехнологій, зокрема генної та клітинної інженерії; розвиток лазерної техніки, нових комунікацій і зв'язку; співпраця у розробці енергоощадних технологій, альтернативних джерел відновлювального палива.

Експорт до Росії складають продукція металургійної промисловості, машинобудування, харчі, продукція хімічної промисловості. Проте головна стаття експорту України до Росії – це послуги, пов'язані з транзитом енергоносіїв українською територією. Визначальними показниками **імпорту з Росії** є енергоносії (більше 70%), продукція машинобудування, вироби хімічної промисловості.

Бар'єрами на шляху інтеграції України слід назвати:

- низький рівень науково-технічного розвитку;
- нераціональна участь у світовому поділі праці;

- висока ресурсомісткість вітчизняного виробництва за умови недостатньої забезпеченості паливно-енергетичними ресурсами;
- неадаптоване до світового та європейського вітчизняне законодавство;
- великі обсяги зовнішнього боргу;
- наявність бюрократичних перешкод, корупція;
- внутрішньополітична нестабільність.

Сприятливі фактори входження України у світове господарство:

- геополітичне розташування (між Європою і Азією), суттєвий транзитний потенціал;
- кваліфікована та дешева робоча сила;
- багаті природні ресурси, сприятливі природнокліматичні умови;
- потенційно великий ринок товарів і послуг;
- значний науково-технологічний та інформаційний потенціал;
- позитивні культурно-ментальні особливості населення України (дет. див. параграф 4.5).

10.6. Співпраця Україна – ЄС

Інтеграційну групу „**Європейська співдружність" (ЄС)** утворюють 27 країн Західної та Центральної Європи: *Австрія, Бельгія, Велика Британія, Греція, Данія, Ірландія, Іспанія, Італія, Люксембург, Нідерланди, Німеччина, Португалія, Фінляндія, Франція, Швеція, Угорщина, Литва, Латвія, Естонія, Кіпр, Мальта, Словаччина, Словенія, Польща, Румунія, Чехія, Болгарія.* Її утворенню сприяли економічні чинники, тобто колективна мобілізація капіталу цих країн для економічного піднесення кожної з них. До її створення у Західній Європі вже існували окремі об'єднання країн, зокрема „***Європейська економічна співдружність***" (ЄЕС), „***Європейська співдружність з атомної енергії***" (Євроатом) і „***Європейське об'єднання вугілля і сталі***" (ЄОВС), створені ще на початку 50-х років XX ст. З часом між ними сформувалася тісна економічна співпраця щодо мобілізації капіталу, зростання виробництва і реалізації товарів на ринках європейських країн. У 1957 р. був сформований „***Спільний ринок***", а в 1967 р. – „***Європейський союз***", який уже мав спільні керівні органи та єдиний бюджет. Це об'єднання не ставило за мету політичне зближення країн. Акцент робився на економічній інтеграції, утворенні митного союзу, єдиного (спільного) ринку товарів, послуг, капіталів і праці, економічного і валютного союзу на основі зближення економічної політики. У перспективі це мало привести до утворення політичного об'єднання конфедеративного чи федеративного типу. Отже, європейська інтеграція передбачала послідовне і поетапне зближення країн завдяки реальним економічним перетворенням у кожній з них. Інтеграційне економічне зближення передбачало кілька етапів:

1) створення **зони вільної торгівлі**, головними умовами якої було скасування митних бар'єрів у взаємній торгівлі між країнами-учасниками;

2) створення **митного союзу**, який передбачав вільний рух товарів країн-учасниць всередині інтеграційної групи та єдиний митний тариф для третіх країн;

3) створення **спільного ринку**, в основі якого – повна ліквідація бар'єрів для руху товарів, капіталу, праці в межах країн-учасниць;

4) створення **економічного союзу**, який, зберігаючи всі попередні принципи, передбачав проведення єдиної економічної політики на основі створення системи міжнаціонального регулювання економічних процесів в межах інтеграційної групи.

Країни цієї інтеграційної групи подолали всі чотири етапи за 50 років. Уже наприкінці 60-х років XX ст. було створено митний союз. Розпочалося здійснення єдиної зовнішньоторговельної політики. Європейська співдружність (ЄС) стала від свого імені вести переговори й укладати угоди з питань торговельно-економічної, промислової та науково-технічної співпраці, широко застосовуючи диференційований підхід до торговельних партнерів. Найбільші переваги мають країни-учасниці ЄАВТ (*Європейської асоціації вільної торгівлі*) і країни, що розвиваються. Їм надається також значна фінансова та економічна допомога.

Високого рівня інтеграції досягнуто у сільському господарстві. Розроблена на початку 60-х років єдина сільськогосподарська політика була спрямована на створення пільгових умов для місцевих фермерів. Проводиться спільна регіональна політика щодо розвитку відсталих і депресивних районів.

Інтеграційна система країн Західної Європи поділяється на дві організаційні системи: **Європейський союз** і **Раду Європи**. Це дві незалежні організаційні структури, об'єднані єдиною стратегією, метою та цінностями в Європейську співдружність. Символом Європейської співдружності є синій прапор з 12 золотими зірками, які символізують *терпимість, свободу, демократію, права людини, розмаїття, справедливість, етику, довіру, солідарність, взаємоповагу, громадянськість, рівність*. Ці принципи визначають пріоритети загальнолюдських цінностей, які є основою європейської інтеграції. Усі рішення приймаються колегіально, узгоджено, доводяться до країн-учасниць інтеграційної групи і регулюються управлінськими міжнаціональними структурами.

Керівним органом ЄС є *Рада Міністрів*, яка приймає рішення з основних питань діяльності ЄС і укладає міжнаціональні угоди від імені ЄС. Членами Ради є міністри закордонних справ країн-учасниць. Постанови Ради мають обов'язкову силу, а кожна з них – відповідні способи застосування: регламенти підлягають безпосередньому застосуванню в усіх країнах, директиви запроваджуються в дію через прийняття національних актів, рішення торкаються лише окремих підприємств і організацій, а рекомендації обов'язкової сили не мають.

Широкі повноваження має ***Комісія ЄС*** – адміністративний орган, який готує пропозиції для Ради ЄС, контролює виконання її постанов, приймає самостійні рішення з окремих питань.

Крім цих структур, діють ***Європейський парламент***, ***Європейський суд*** і ***Європейська юстиція***. Їх діяльність спрямована на дотримання норм, визначених принципами та цінностями, на яких розбудовується Європейська співдружність.

Як невід'ємна частина Європи, Україна об'єктивно орієнтується на діючу в провідних європейських країнах модель соціально-економічних відносин та забезпечення належного добробуту своїх громадян. Поглиблення європейської інтеграції та розширення Європейського союзу на схід, його безпосереднє наближення до кордонів України створює додаткові передумови для активізації участі України в цих процесах. Провідними формами співробітництва між Україною та ЄС є торгівля, інвестиційна діяльність, науково-технічна сфера, регулювання трудової міграції та інші.

Україна проголосила своєю стратегічною метою інтеграцію до європейського політичного, економічного та правового простору. Одним із найважливіших елементів такої стратегії є принципове прагнення в майбутньому вступити до ЄС, про що вперше було заявлено Президентом України Л. Кучмою в січні 1996 р. на засіданні Ради Європи. Цей процес розглядається не лише як входження до економічного простору ЄС, але й як приєднання до існуючої у ньому системи цінностей, а також досягнення нового рівня безпеки, економічний аспект якої набуває останнім часом домінуючого значення для всіх країн.

Європейський Союз – найпотужніше та найбільш розвинуте угрупування сучасності, політичний та економічний потенціал якого невпинно зростає, рівень життя, прав і свобод громадян неухильно підвищується. ЄС є організацією, яка в процесі свого розвитку досягла високого рівня політичної, правової та економічної інтеграції, соціального та культурного розвитку. Європейський вибір України зумовлений усвідомленням факту інтеграції до ЄС, як фактора сприяння державній незалежності, безпеці, політичній стабільності, економічному та соціальному розвитку.

Основними критеріями, за якими визначається готовність країн-аплікантів до повноправного членства в ЄС, є:

• стабільність інституцій, які гарантують демократичний розвиток держави, владу закону, захист прав людини;

• наявність дієвої ринкової економіки, готовність бути конкурентоспроможним партнером ЄС, здатність виконувати зобов'язання, що випливають з повноправного членства в ЄС;

• відповідність критеріям політичного, економічного та валютного Союзу.

Зважаючи на суттєву різницю у внутрішньому стані країн-членів ЄС та України, на невідповідність України за рядом показників вимогам ЄС, повноправне членство у найближчі роки є нереальним. Тому

середньотерміновою зовнішньополітичною метою України є отримання статусу асоційованого члена ЄС, що відповідає взаємним інтересам і є реалістичним.

Хронологія розвитку відносин України з ЄС виглядає таким чином: 14 червня 1994 р. в Люксембурзі була підписана Угода про партнерство та співробітництво між Україною та ЄС (УПС). З завершенням формальних процедур стосовно її ратифікації ця Угода набула чинності з 1 березня 1997 р. УПС відкрила перспективу для набуття Україною статусу асоційованого члена ЄС. Вона передбачає співробітництво між Україною та ЄС з широкого кола політичних, економічних і гуманітарних питань, та слугує правовою основою для органічного включення України в європейські процеси. Важливим моментом Угоди є постійний політичний діалог між Україною та ЄС. Зокрема, регулярного характеру набули консультації між міністрами закордонних справ України і „Трійки" ЄС. На першому самміті Україна-ЄС, було обговорено шляхи подальшої взаємодії між нашою державою та ЄС.

Згідно з УПС, інституційні рамки її виконання мають базуватися на трьох спільних органах: *Раді з питань співробітництва* (на рівні міністрів закордонних справ для розгляду будь-яких значних питань), *Комітеті з питань співробітництва* (складається з представників Ради ЄС і членів КЄС, та представників Уряду України, його функції визначає Рада з питань співробітництва) та *Комітет з парламентського співробітництва* (форум парламентарів України та Євросоюзу).

Позитивні зміни у ставленні ЄС до України були зафіксовані у прийнятих Радою Міністрів ЄС 31 жовтня 1994 р. Спеціальній резолюції і 28 листопада 1994 р. – рішенні про спільну позицію щодо України, які започаткували процес реалізації ініційованої Європейською Комісією у квітні 1994 р. Стратегії ЄС щодо України. Обговорення практичних аспектів і форм реалізації стратегії співробітництва проходить у рамках консультацій Україна – Трійка ЄС, зустрічей на рівні міністрів, експертів тощо, засіданнях спільного комітету Україна-ЄС, візитах вищих посадових осіб. Важливими подіями у розвитку відносин України з ЄС слід вважати заяву про визнання Європейським Союзом за Україною статусу країни з перехідною економікою (червень 1996 р.), прийняття Радою Міністрів ЄС 6 грудня 1996 р. Плану дій щодо України, де Європейський Союз виголосив свою готовність розвивати і посилювати політичні та економічні відносини з Україною, вступ України до СОТ. ЄС виділяє декілька провідних напрямів співробітництва: підтримка демократичних і економічних реформ, розвиток торгового та економічного співробітництва, посилення політичного діалогу, залучення України до формування нової архітектури європейської безпеки, підтримка регіонального співробітництва, зміцнення договірних відносин, реформування енергетичного сектора тощо. Мета удосконалення стосунків ЄС з Україною – зробити свій внесок у розвиток України як стабільної, незалежної, демократичної, ринковоорієнтованої, безядерної, територіально цілісної держави.

Керівництво нашої держави розглядає УПС між Україною та ЄС як один з базових зовнішньополітичних документів, а її імплементацію – як важливу частину реалізації стратегічного курсу України на інтеграцію до ЄС.

Поряд з тим, існує низка факторів, що мають вплив як на реалізацію УПС, так і на загальний стан стосунків України з ЄС. Такі стосунки не повинні обмежуватись виключно Угодою чи, наприклад, суто наданням ЄС технічної допомоги Україні. Для того, щоб бути успішними, вони повинні будуватися на довгостроковій стратегії, що мала б кінцевою метою повноправне членство України у ЄС. Тому поряд з реалізацією УПС необхідним є політичне визнання Європейським Союзом курсу України на інтеграцію до ЄС. З цією метою на Першому засіданні Ради з питань співробітництва Україна-ЄС 8-9 червня 1998 р. прем'єр-міністр України офіційно висловив прагнення нашої держави набути асоційованого членства в ЄС.

Однак, незважаючи на прийняті рішення і зроблені заяви, європейська спрямованість українського суспільства на сьогодні є більш бажаною, ніж дійсною – як для України, так і для ЄС. І проблема тут не стільки дипломатична і лежить більше не в площині зовнішньої політики. Адже вступити до Євросоюзу це не одне й те ж, що вступити до ООН чи навіть НАТО. ЄС поступово трансформується з міжнародної організації, з економічного та політичного союзу західноєвропейських країн в об'єднання держав з єдиною валютою, громадянством, кордонами, єдиною зовнішньою і внутрішньою політикою. Аналітики вже неодноразово вказували кандидатам на отримання повноправного членства в ЄС: для входження в Союз необхідне не просто політичне рішення, потрібна справжня правова, економічна, культурна і навіть, до певної міри, цивілізаційна революція. ЄС відрізняється від усталених міжнародних організацій тим, що він є справді прообразом „спільного дому". Інтеграція до ЄС вимагає не стільки зовнішньополітичної відповідності, скільки внутрішньої – політичної, економічної, соціальної тощо.

Тому при аналізі стану, проблем та перспектив розвитку взаємовідносин України та ЄС необхідно враховувати наступне:

- ЄС знаходиться напередодні вступу в кількісно і якісно новий етап свого розвитку. Одночасно триває інтенсивний процес розвитку Європейського Валютного Союзу, який зазнав суттєвих ускладнень внаслідок світової фінансової кризи. В таких умовах ЄС не докладатиме особливих зусиль для сприяння інтеграції України до своїх структур. Відбувається певне дистанціювання від України по лінії політичного діалогу і зведення контактів у цій сфері до обміну загальною інформацією та здійснення суттєвого тиску на Україну з деяких питань (темпи реформ, інвестиційний клімат, внутрішнє законодавство, ЧАЕС тощо);

- найбільш помітною рисою політики ЄС щодо України на даному етапі є її „тасизація", тобто надання допомоги і співробітництво переважно по лінії програм „**TACIS**" і „**TEMPUS**";

- однією з причин дистанціювання ЄС від України є опозиція подальшому розширенню на Схід з боку таких країн як Португалія, Греція, певною мірою Іспанія та Італія, які висловлюють побоювання, що Україна претендуватиме на частку допомоги з бюджету ЄС по лінії Регіонального та Структурного фондів. В політичному плані проти подальшого розширення ЄС на Схід виступають Франція, Бельгія, Італія, оскільки таке розширення об'єктивно посилює позиції ФРН;

- в ЄС недостатньо відомо про Україну, її існуючі та потенційні виробничі, науково-технічні, інтелектуальні можливості;

- Україна є занадто великою державою за масштабами і, відповідно, за завданнями, які перед нею стоять, для вступу в сьогоднішній або навіть у завтрашній ЄС. Євросоюз просто нездатний абсорбувати країну таких масштабів. Крім цього, Україна є занадто важливим геополітичним фактором для всіх центрів світової політики (США, Росія, ЄС) і має занадто велике стратегічне значення, щоб просто „увійти" до якогось з них – цьому будуть протидіяти інші світові центри. У доброму розумінні слова Україна приречена реалізувати свою багатовекторну відповідальність у світовій політиці. Завдання полягає у визначенні курсу „*золотої середини*", який найбільшою мірою відповідав би стратегічним національним інтересам України;

- європейський напрямок є, як відомо, пріоритетним у нашій зовнішній політиці. Саме в інтересах України домагатися більшої інтеграції до європейських структур, оскільки саме тут знаходяться передова технологія та більш прогресивні економічні відносини;

- водночас існує традиційна геополітична орієнтація окремих країн-членів ЄС на Росію і віднесення ними України до її законної сфери інтересів. Росія не має намірів вступати до ЄС, і тут наші інтереси розходяться. Цитата з інформативного бюлетеню ЄС: „На політику ЄС по відношенню до СНД суттєво впливають повага та стурбованість країн-членів ЄС питаннями, чутливими для Росії, яка залишається домінуючою державою цього регіону";

- на сьогодні відсутні принципові зміни з приводу допуску українських товарів на ринок ЄС (певне, але незначне збільшення квот, і тільки по окремих групах товарів, підтверджує протекціоністські засади зовнішньоторговельної політики ЄС по відношенню до України, як і взагалі до третіх країн, які мають абсолютні переваги в окремих сферах виробництва у зв'язку зі змінами у світовому поділі праці (металургія, легка промисловість, хімічна індустрія тощо)). Прийняті Парламентом та Урядом України рішення щодо компанії „Автозаз-Деу", про заборону ввезення імпортної сільськогосподарської техніки, а також експорт до ЄС металевих труб та прокату чорних металів понад встановлені квоти, за демпінговими цінами створюють додаткову напругу у відносинах з ЄС, підривають довіру до України як економічного партнера.

Розширення ЄС, як і асоційоване членство має велике фінансове навантаження. За попередніми підрахунками для прийому до своїх лав нових членів Євросоюз потребуватиме додатково 150 млрд. американських доларів

і декілька років наполегливої праці. Наприклад, Польщі було необхідно привести у відповідність до стандартів ЄС кілька сотень нормативних документів; вона повинна виділяти у такому ж обсязі як і країни Західної Європи кошти на охорону довкілля, на соціальну безпеку громадян тощо. Все це коштувало Польщі близько 40 млрд. американських доларів. Саме тому наміри цієї країни стати членом ЄС розцінювалися як „надто амбіційні".

Водночас, як зазначається у дослідженні Бертельсманівського фонду щодо витрат і шансів розширення ЄС, ці затрати мають порівнюватися з тими надбаннями і виграшем для Європи, що принесе модернізація і поповнення Євросоюзу новими членами. Оскільки цей процес лягає у площину глобалізації відносин континенту з іншими міжнародними угрупованнями, він набуває дієвої політичної підтримки і розуміння того, що входження до ЄС не є одностороннім рухом. За оцінкою Фонду, сучасна економічна модернізація країн ЦСЄ в майбутньому постане вирішальним фактором для безпеки і стабільності Європи, тому ці два процеси мають бути нерозривними.

На Заході побутує думка, що всі країни ЄС і претенденти зацікавлені в здійсненні заходів щодо раціоналізації витрат на процес розширення і досягнення значних надбань від прийому нових членів до Союзу. Країни-апліканти мають взяти на себе значну частину витрат, а ЄС має надавати політичну підтримку та посильну допомогу в успішному реформуванні економіки, соціальної сфери тощо.

Необхідно враховувати **ризики**, які виникнуть для країн-членів ЄС при його розширенні. Умовно їх поділяють на 4 напрямки:

1. ризики безпеки (включаючи міграцію);
2. зростання конкуренції серед інших претендентів;
3. перерозподіл бюджету ЄС і зіткнення інтересів;
4. можлива зміна рівноваги всередині Союзу.

Нині країни-члени по-різному сприймають ці проблеми, що урізноманітнює аргументи щодо терміну, кількості кандидатів і всіх „за" та „проти" в ході прийому претендентів.

Перейнявши головування з 1.07.1998 р. у ЄС, Австрія вустами Федерального канцлера В. Кліми обстоювала підхід щодо встановлення тривалого (15-20 років) перехідного періоду для нових членів. На його думку, протягом цього часу країни-апліканти не матимуть усіх привілеїв повного членства, включаючи вільне пересування робочої сили всередині ЄС.

Слід визначити наскільки місцеве законодавство відмінне від правил ЄС і що необхідно привести у відповідність. А це означає, що потрібно розглянути понад 80000 сторінок законів. Однак країни-претенденти сподіваються розпочати переговори в тих галузях, які вже проаналізовані і вивчені.

Тому в країнах ЄС вважають, що на даному етапі Україні нелегко здобути статус асоційованого члена Євросоюзу. Адже попередня практика сусідніх держав свідчить, що країни, які уклали угоди про такий статус,

отримували з бюджету ЄС значну фінансову допомогу. І станом на кінець 1997 р. понад половину цієї допомоги, а саме 64 млрд. німецьких марок, надала Німеччина.

Країни-члени ЄС нестимуть певні витрати і у зв'язку з набуттям повноправного членства в Союзі країнами ЦСЄ. Доказом ускладнень є офіційна точка зору ФРН щодо корегування системи надходжень і видатків з бюджету ЄС. На самміті в Кардіфі 15-16 червня 1998 р. Г. Коль відзначив, що Бонн перераховує до Брюсселю щорічно на 21 млрд. нім. марок більше, ніж отримує у вигляді аграрних субсидій та структурної допомоги, покриваючи 60% витрат ЄС. Він вперше твердо заявив про необхідність вироблення „справедливого фінансового рішення в межах Євросоюзу".

Зважаючи на те, що Бонн виступає головним посередником у формуванні політики Брюсселя до Києва, а також є найбільшим платником до бюджету Європи, саме від позиції Німеччини залежить значною мірою просування України до асоційованого членства в ЄС. Позиція ФРН щодо розв'язання цього питання може бути вирішальною.

Таким чином, головними напрямками розвитку відносин між Україною та ЄС, що підпорядковуються стратегічній лінії нашої держави, в середньо- та довгостроковій перспективі є:

• всеосяжна імплементація Угоди про партнерство та співробітництво;

• зміцнення співробітництва у політичній сфері та сфері безпеки;

• розвиток та оптимізація торговельних відносин на дво- і багатосторонній основі;

• пришвидшення переговорів Україна-ЄС щодо утворення зони вільної торгівлі з наданням Україні преференцій на декілька років з метою підтримки її національної економіки;

• розширення і формування нової прикордонної інфраструктури;

• співпраця митних та прикордонних служб України з державами, що поповнять ряди ЄС;

• підтримка курсу економічних реформ в Україні, спрямованих на утвердження демократичного суспільства на загальноєвропейських засадах і цінностях.

На основі вищевикладеного можна зробити висновок про те, що стратегічний курс України на поступову, через асоційоване членство, інтеграцію в Європейський Союз є об'єктивною необхідністю, зумовленою геополітичним становищем нашої держави. Його практична реалізація багато в чому залежить від послідовності, активності та наполегливості у зовнішньополітичній сфері, приведення у відповідність до законодавчих актів ЄС внутрішнього законодавства України. Цей процес буде тривалим, але він є цілком виправданим і реалістичним.

У стратегії „**Посилюючи Європейську політику сусідства**" (грудень 2006 р.) викладено основні переваги та недоліки ЄПС, а також пропозиції з її удосконалення. Для матеріально-фінансового забезпечення діяльності в рамках ЄПС у січні 2007 р. на період 2007-2013 рр. було запроваджено механізм **Європейського інструменту сусідства й партнерства** (ЄІСП), що

змінив механізм Програм технічної допомоги TACIS (простір Східної Європи, Кавказу, Центральної Азії, Росії) і MEDA (простір держав Середземномор'я). Окремо слід зазначити, що в рамках Європейського інструменту сусідства і партнерства започаткована програма для держав басейну Чорного моря, що включає підтримку громадянського суспільства та співробітництво на місцевому рівні, розвиток співробітництва приморських міст та створення в майбутньому зони вільної торгівлі.

У рамках ЄІСП на період 2007-2010 рр. було виділено € 12,4 млрд. для втілення цілей, визначених у згаданій стратегії, з яких € 8,7 млрд. – на Середземноморський регіон та € 3,7 млрд. – на Східну Європу, Південний Кавказ та Росію. Також у рамках ЄІСП було розроблено Національні індикативні програми на 2007-2010 рр. Основними пріоритетами української програми визначено сприяння таким сферам діяльності: розвитку транспортних та енергетичних мереж; охороні навколишнього середовища; прикордонному та міграційному менеджменту, митній справі, боротьбі з організованою злочинністю; культурному обміну, зв'язкам між громадянами, обміну інформацією; протидії нелегальному поширенню зброї.

Згідно з Програмою в період 2007-2010 рр. ЄС планував надати Україні € 494 млн. на підтримку подальшого процесу реформ та впровадження Плану дій, тобто € 123,5 млн. на рік. Це суттєве збільшення допомоги порівняно з попереднім періодом (2004-2006 рр.), коли із запланованих € 212 млн. Україна отримувала у середньому € 70,7 млн. на рік. Однак ця допомога не відповідає потребам України щодо інтенсифікації політико-правового та соціально-економічного наближення України до рівня Євросоюзу, а також стосовно пришвидшення взаємної секторальної інтеграції та вступу України до ЄС. Очевидно, що наближення України до рівня соціально-економічного, інфраструктурного та гуманітарного рівня Євросоюзу пов'язане з необхідністю зростання обсягів іноземних інвестицій в українську економіку, розвитком міжнародної економічної кооперації.

Крім того, аналіз сфер та статей витрат, передбачених Інструментом європейського сусідства та партнерства, вказує на те, що ІЄСП є передусім не засобом забезпечення економічного розвитку, а засобом запобігання політико-економічній нестабільності у відповідних регіонах. Ця обставина додатково посилює вплив ІЄСП на динаміку відносин Україна-ЄС. Для розвитку відносин Україна-ЄС ефективне втілення Національних індикативних програм на 2007-2010 рр. є особливо важливим, передусім щодо використання виділених коштів (що пов'язано з організацією моніторингу їх „акуратного освоєння"), і стане одним з індикаторів спроможності України підтримувати високий рівень довіри та партнерства з ЄС. Зокрема у супровідному рекомендаційному документі Євросоюзу **Стратегія для України** (Country Strategy Paper Ukraine), що є додатком до ІЄСП, було зазначено: „…відносини України з ЄС залежатимуть від внутрішньої ситуації та розвитку України. Зважаючи на те, що Україна досягла значного прогресу у впровадженні внутрішніх реформ та адаптації

європейських стандартів, відносини між Україною та ЄС будуть поглиблюватися та зміцнюватися".

Обсяг торгівлі товарами між Україною та країнами ЄС поступово збільшується, але Україна ще й досить не розглядається як стратегічний партнер для ЄС. Загальна позитивна динаміка торгівлі з країнами ЄС (особливо експорту) зумовила збільшення обсягів присутності України на ринку ЄС та зростання питомої ваги у загальному торговельному балансі України. Ринок ЄС – другий за значенням після ринку країн СНД (фактично – Росії).

Основними торговельними партнерами України серед країн ЄС у 1999-2003 рр. були Німеччина, Італія, Франція, Австрія, Іспанія, найменші обсяги торгівлі зафіксовано з Люксембургом, Бельгією, Швецією. При цьому характерною рисою експорту України в ЄС була його надмірна концентрація до двох країнах – Німеччини та Італії (59% у 2000 р., 45% у 2002 р., 59% у 2003 р.).

Країни ЄС та нові країни-члени достатньо залежать від ринку ЄС і частка Союзу в структурі торгівлі нових країн зі вступом до нього може збільшитися на 10-20%, за умов, що старі члени не застосовуватимуть ніяких додаткових обмежень у торгівлі з новими країнами. Зі збільшенням кількості країн в Європейському союзі можна очікувати збільшення частки ЄС в структурі зовнішньої торгівлі України. При цьому частка імпорту ЄС зросте більше, ніж частка експорту.

Аналіз товарної структури торгівлі України та країн ЄС свідчить про її моноспрямованість. Останніми роками у загальному обсязі українського експорту до країн ЄС переважають недорогоцінні метали та вироби з них (22,6%), мінеральні продукти (22,2%), продукція сільського господарства та харчової промисловості (15,7%), продукція легкої промисловості (11,9%). На зазначені товари припадало понад 70% загального обсягу експорту України до країн ЄС, частка високотехнологічного експорту становила 10,3%. У товарному імпорті з країн ЄС переважали машини, устаткування, механізми, прилади та засоби транспорту (в середньому 38,8% загального обсягу імпорту товарів з країн ЄС у 2000-2002 рр.), продукція хімічної промисловості та пов'язаних із нею галузей, включаючи полімерні матеріали та каучук (21,5%), продукція легкої промисловості (10,2%). Структура імпорту товарів залишається більш диверсифікованою. В експортній структурі Україна набагато (в 4 рази) перевищує країни ЄС за поставками руди та металів. Доля товарів сільського господарства в експорті України займає вищу позицію ніж аналогічні показники Ірландії, Італії, Німеччини, Сполученого Королівства та Франції.

Торгівля між Україною та Європейським союзом носить міжгалузевий характер. Специфічною рисою такої торгівлі є її висока концентрація на шість країн співдружності – Австрію, Бельгію, Грецію, Нідерланди, Німеччину та Францію. Окрім того, з Люксембургом ми майже не маємо внутрішньогалузевої торгівлі, за винятком металургійної галузі. Більша частина товарообігу України з Союзом приходиться на міжгалузеву торгівлю

відносно гомогенними товарами низького і середнього ступеня обробки, серед яких деревина та вироби з неї, чорні та кольорові метали, а також промислові вироби.

На порівняльні переваги впливають ряд факторів, головними з яких є *конкурентоздатність* та *ефективність виробництва*. Між ними існує пряма залежність: чим менший доступ країни до нових знань і технологій, тим нижчими є конкурентоздатність та ефективність її виробництва, а тим самим знижуються порівняльні переваги товарів цієї країни на світових ринках. Крім цього встановлення низьких квот та проведення антидемпінгових розслідувань за більшістю конкурентних українських товарів знижують порівняльні переваги України в торгівлі з Європейським союзом.

У 2006 р. у порівнянні з 2000 р. обсяг торгівлі послугами між Україною і країнами ЄС збільшився на 338,3 млн. дол. США (на 45%) і досяг 1087,7 млн. дол. США, що складає 19,3% від загального обороту зовнішньої торгівлі послугами (питома вага українського експорту послуг у країни ЄС досягає 17%, імпорту – 25%). Позитивне сальдо торгівлі послугами зберігає постійну тенденцію і залишається додатнім – 275,3 млн. дол. США. Основними партнерами, частка яких склала майже половину загального обсягу торгівлі послугами, залишаються Німеччина і Велика Британія.

Найбільшу питому вагу в загальному обсязі українського експорту послуг до країн ЄС мали транспортні послуги (в середньому 80,8%), а імпорту – різні ділові, професійні та технічні (21,5%), транспортні (21,5%), державні (17,3%) та фінансові (10,2%) послуги. Імпорт послуг України є значно диверсифікованішим, а експорт також носить моноспрямований характер. Присутність України в найбільш динамічних сферах – туристичних, інформаційних, інженерних, науково-технічних, фінансових, управлінських – є незначною.

На сьогодні ЄС виступає найбільшим іноземним інвестором України, та інвестує більше, ніж США та Росія разом. Обсяги інвестицій за 1999–2003 рр. зросли на 42% та на початок 2003 р. становили 1857,1 млн. дол.

Одним з основних напрямків співробітництва є **міжнародне співробітництво у паливно-енергетичній сфері**. Нафтогазотранспортні системи забезпечують транспортування енергоносіїв як споживачам в Україні, так і виконують транзитні поставки російського газу та нафти до країн Центральної та Південної Європи. Завдяки вигідному географічному розташуванню транзит енергоносіїв відіграє важливу роль у зміцненні економіки та незалежності України за рахунок інтеграції в економіку країн Європи. До Європи через територію України транспортується близько 97% російського газу. За даними В. Пятницького, протягом найближчих 3-5 років Україна має можливість стати європейським центром розподілу електроенергії, природного газу, нафти й нафтопродуктів не лише з Росії, а й з країн Каспійського регіону та Центральної Азії. Тому найреальнішим шляхом інтеграції України до загальноєвропейського ринку нафти є створення Євроазіатського нафтотранспортного коридору (ЄАНТК) **Баку–Супса–Одеса–Броди–Європа**. Завдяки цьому нафтопроводу можливо було б

транспортувати каспійську нафту в Україну та далі до всіх країн Південно-Східної Європи, а збудувавши короткі перемички – також у Австрію та Німеччину. На думку експертів, найбільш економічно привабливим для України є маршрут від Бродів і далі по існуючому нафтопроводу „Дружба" безпосередньо до нафтопереробних заводів Європи з подальшим виходом на порт Омішаль (Хорватія) на Адріатичному морі. Реалізація проекту ЄАНТК може розв'язати стратегічні проблеми як диверсифікації транзитних маршрутів, так і поставок нафти на нафтопереробні заводи України.

ЄС надає технічну допомогу Україні. До 1997 р. обсяги фінансування мали тенденцію до зростання, а Україна була другим після Росії реципієнтом технічної допомоги ЄС серед колишніх радянських республік. Зараз, на жаль, обсяги технічної допомоги скорочуються.

Проте, за програмою „TACIS" обсяги фінансування щорічно збільшуються на 2 млн. дол. США. У межах програми співробітництво між Україною та ЄС здійснюється за наступними напрямами: ядерна безпека та захист довкілля (26,4%), реструктуризація держпідприємств та розвиток приватного сектора (19,1%), реформа державного управління, соціальної сфери та освіти (9,6%), сільське господарство (10,8%), енергетика (11,2%), транспорт (8,6%), консультації з економічної політики (5,4%), телекомунікації (3,6%). Енергетичні проекти в Україні фінансуються за програмами „**INOGETE**" та „**TPACEKA**". ЄС наполягає на здійсненні Україною рішучих кроків щодо захисту навколишнього середовища, захисту здоров'я населення від забруднення питної води, повітря та ґрунту, раціонального використання природних ресурсів. З боку ЄС також фінансуються: **Європейська експертна програма** – надає консультації українським державним установам; **INTAS** – сприяє реалізації спільних із Західною Європою науково-дослідних проектів; Бангкокський механізм **TACIS/ЄБРР** – використовується для фінансування технічного співробітництва, спрямованого на сприяння в підготовці та залученні інвестицій ЄБРР; **Програма сприяння демократії**; **LIEN** – сприяє розвиткові неурядових організацій у соціальній сфері для підтримки вразливих груп населення; **Поріднені міста** – поєднує міста України та Європейського Союзу; **TEMPUS** – заохочує обмін між вищими навчальними закладами України та ЄС; **BISTRO** – надає гранти для швидкого впровадження малих проектів у межах індикативних програм; **Програма підвищення ефективності менеджменту** – забезпечує організацію стажування українських менеджерів у ЄС.

З вищенаведених програм видно, що співпраця з Європейським союзом спрямована на зниження рівня бідності, створення зони спільного процвітання та цінностей на основі поглибленої економічної інтеграції, зміцнення політичних і культурних відносин та розвиток транскордонного співробітництва.

Стратегічні напрями залучення технічної допомоги зводяться до наступного:

· пришвидшення інтеграції України до міжнародної системи політичних та економічних відносин;

· поглиблення демократичних перетворень, формування інститутів розвинутого громадянського суспільства;

· поліпшення соціальних умов та покращення здоров'я громадян України, гуманітарний розвиток;

· розвиток малого та середнього бізнесу;

· підвищення конкурентоспроможності національної економіки, випереджаючий розвиток;

· розвиток державної регіональної політики;

· екологічна безпека та мінімізація наслідків Чорнобильської катастрофи;

· гарантування безпеки та захисту держави і громадян.

У контексті європейської інтеграції України, у грудні 2002 р. підписана Угода між Україною та ЄС про наукове і технологічне співробітництво, де визначені напрямки і шляхи співробітництва в науково-освітній сфері. Основною метою нового науково-освітнього співробітництва є забезпечення відповідності інтелектуального та технологічного ресурсу України вимогам економічних реформ і завданню європейської інтеграції.

Співробітництво між країнами має відбуватись у сфері охорони навколишнього середовища та клімату, біомедичних досліджень та в сфері охорони здоров'я людини, у галузях сільського, лісного господарства та рибальства, промислових та виробничих технологій, метрології та матеріалознавства, неядерній енергетиці, транспорту, у галузі інформаційного простору, досліджень у соціальних науках, науково-технічній політиці, підготовці й обміну науковими кадрами. Спільні проекти у визначених галузях дозволять створювати нові технології та ефективно впроваджувати їх в економіку країни, прогнозувати стан і характер соціальних перетворень та виступають головним чинником підвищення добробуту нації.

Позитивним прикладом та перспективною сферою співробітництва виступає ***освоєння космічного простору***. У спільній заяві України та Єврокомісії на Копенгагенському самміті у липні 2002 р. відмічено, що стратегічне місце займає **програма Галілео**, у якій бере участь Україна. Значимість співробітництва у космічній сфері для країн підтвердив семінар з можливостей 6-ї рамкової програми ЄС у сфері досліджень і технологічного розвитку, який відбувся у кінці січня 2004 р. Бюджет програми становить 17,5 млрд. євро, а одним з тематичних напрямів є аеронавтика та космос. Проект програми представляє нові інструменти в сфері інтеграції досліджень: створення мережі дослідників з максимальним використанням їх потенціалу (майстерності), впровадження інтегрованих проектів та забезпечення участі ЄС у національних дослідницьких програмах (детальну інформацію подано у мережі Internet http://www.cordis.lu/fp6/, http://europa.eu/int/comm/reseach, http://www.me.gov.ua/).

Нагальною проблемою на даний час виступає **регулювання трудової міграції**. Офіційна статистика реєструє мізерні переміщення робочої сили між Україною та Євросоюзом, причому переважна частина українських громадян їдуть на роботу в Німеччину, Грецію, Португалію. Емігрують переважно висококваліфіковані працівники. Обсяги нелегальної міграції набагато більші. Нелегальна трудова міграція українських громадян зараз є фактором напруги в стосунках України з країнами ЄС. Наплив нелегалів викликає не лише стурбованість властей, а й протести з боку місцевих профспілок. У серпні 2001 р. Загальний союз трудящих Іспанії виступив з вимогою до уряду країни покласти край діяльності фірм, що займаються працевлаштуванням нелегальних українських іммігрантів. Проблема нелегальної трудової міграції з України має, крім усього, й несприятливий психологічний вимір. Демпінг на ринках праці європейських країн не сприяє покращанню ставлення до українських громадян, асоціюється з організованою злочинністю. Тому проблему розглядають як спільну як для ЄС, так і для України. Ускладнюють боротьбу з нелегальною міграцією неналежний рівень керованості процесом, недосконаліть візової політики, нерозвиненість прикордонної інфраструктури, дефіцит коштів на депортацію нелегалів з території України, відсутність угод про реадмісію, відсутність досвіду спільної роботи з правоохоронними органами ЄС.

В Україні проблемами міграції займаються: Міністерство внутрішніх справ України, Державний комітет у справах охорони державного кордону України, Міністерство закордонних справ України, Служба безпеки України, Державний департамент України у справах національностей і міграції, Міністерство праці та соціальної політики України, Державна митна служба України. Перспективні завдання співробітництва у цій сфері намічені у Плані дій ЄС в галузі юстиції та внутрішніх справ, який було погоджено з Україною 12.12.2001 р. на IV засіданні комітету з питань співробітництва між Україною та ЄС (дивись http://www.mfa.gov.ua/).

10.7. Ринковий вибір України в умовах глобалізаційних тенденцій. СНД

Моделі ринкової економіки взаємодіють у часі внаслідок пошуку урядами країн нових і ефективних форм господарювання. Запозичаючи одна в одної досконаліші форми господарювання, країни наближають свої економічні системи до певної глобальної економіки.

Глобалізація дедалі більше охоплює внутрішні перетворення в економіці різних країн, зокрема країн з розвинутою ринковою системою, і поширюється на країни, що розвиваються та країни з перехідною економікою. Таким чином, ринкові моделі господарювання певною мірою уніфікуються. Тісні торговельні відносини й фінансова інтеграція потребують узгодження законодавства країн. У ЄС, наприклад, стираються

відмінності між економічними інституціями країн-членів завдяки процесу європейської інтеграції. Вони мають спільне законодавство в галузі фінансів, міжнародної торгівлі та конкуренції, єдину валюту.

Глобалізацію економічних інституцій зумовлюють:

– діяльність великих міжнародних компаній (а отже, рух інвестицій і капіталів) одночасно у декількох країнах, що пришвидшує запровадження єдиних правил, регламентацію торгівлі, інвестицій та оподаткування. Для залучення іноземного капіталу, наприклад, багато країн в процесі економічних перетворень запроваджують для своїх фондових ринків стандарти, прийняті у розвинутих країнах (Аргентина, зокрема, останніми роками досягла істотного прогресу в цій галузі завдяки приведенню свого ринку капіталу у відповідність з американськими та європейськими стандартами);

– інтеграція банківської системи. Так, *Банк міжнародних розрахунків* (БМР) (Базель, Швейцарія) координує співробітництво центральних банків Європи, США та Японії. Він розробив міжнародні правові стандарти регулювання діяльності комерційних банків. Між розвинутими країнами існує домовленість про запровадження єдиних стандартів діяльності банків на своїх теренах. Так само міжнародні угоди у межах СОТ створили спільну правову базу міжнародної торгівлі та багатьох аспектів іноземного інвестування. За умовами угоди Уругвайського раунду переговорів щодо СОТ, нові міжнародні правила поширюються на кілька нових галузей економіки, у тому числі сферу послуг країн-учасниць СОТ;

– встановлення ЄС загальних правил практично в усіх провідних сферах економіки (торгівлі, кредитно-грошовій політиці, політиці в галузі конкуренції, промисловій політиці, банківській справі, інвестуванні) для країн – членів цієї організації. Зміна законодавства і приведення його у відповідність із законодавством ЄС країнами Центральної та Східної Європи, які невдовзі вступлять до нього;

– ліквідація принципових відмінностей капіталізму в Західній Європі та Японії. Зокрема, західноєвропейська система соціального забезпечення починає зазнавати тиску внаслідок того, що азійські країни з нижчим рівнем заробітної плати, підвищуючи її, створюють дедалі відчутнішу конкуренцію в Європі. Намагання європейських країн гарантувати високий рівень оплати праці призводять до зростання безробіття. Таким чином, постає необхідність відмови від багатьох заходів соціального захисту. Японська система пожиттєвого найму також зазнає змін. Забезпечення гарантій пожиттєвої зайнятості було можливим у часи, коли основні галузі японської промисловості розвивалися швидкими темпами. З їх уповільненням та з наростаючою конкуренцією з боку інших азійських країн ці гарантії стають проблематичними;

– зміна європейської та японської систем корпоративної власності під впливом того, що іноземні інвестори у цих країнах намагаються через акціонерне право голосу замінювати некомпетентне керівництво компаній. Це певною мірою порушує усталену систему *кейрецу* і взаємне володіння

європейськими компаніями, які досі були менеджерам гарантією від зовнішніх поглинань. Втручання з-за кордону породжує протидію, але водночас ці країни потребують припливу міжнародного капіталу, тому вплив зовнішніх інвесторів посилюється.

Україні при виборі моделі економічного розвитку слід враховувати, що глобалізація є процесом закономірним і вплине на цей вибір. Вона має знайти власну ринкову модель господарювання, адже не можна беззастережно стверджувати, що в майбутньому відбудеться цілковите зближення моделей ринкової економіки і в усіх країнах буде встановлено єдині економічні інституції. Такі думки вже не раз висловлювалися, але вони є безпідставними. Навіть за глобалізації, поліпшення комунікацій, інтеграції торгівлі та фінансів різні країни винаходять нові економічні форми, які стають їхніми визначальними ознаками. Якщо ці форми успішні, з часом їх запозичують інші країни, тобто новаторський процес, так само як і процес наслідування, є тим вічним рушієм, який зумовлює необхідність змін і зближення різних економічних моделей.

Відкрита економіка є важливою передумовою міжнаціонального руху капіталу, товарів і праці. Товарообмін між країнами стимулює товарне виробництво, рівень споживання і економічного зростання загалом. Для посилення міжнаціонального руху капіталу, товарів і праці країни-учасниці торговельних відносин намагаються ліквідувати бар'єри на його шляху. Вони узгоджують внутрішнє законодавство, створюють взаємовигідні умови міжнаціональних відносин, міжнародні фінансові та інші структури, наднаціональні органи управління і регулювання, тобто інтегруються для координації дій з метою розвитку національних економічних систем і піднесення рівня життя своїх громадян.

Економічна інтеграція є якісно новим етапом міжнаціональних економічних відносин, який передбачає наближення і взаємопристосованість окремих національних економік. Визначається вона концентрацією і взаємопроникненням капіталів, реалізацією узгодженої міждержавної економічної політики. За останні п'ятдесят років інтеграційні об'єднання стали невід'ємним елементом відносин у світовій економічній системі. Вони мають регіональний характер і відрізняються особливістю та глибиною інтеграційних процесів, викликаних поглибленням і розширенням міжнаціонального поділу праці та глобалізацією економічних і політичних перетворень. Поділ праці зумовлює диверсифікацію (розподіл між різними сферами, об'єктами) виробництва товарів і послуг, посилення руху капіталу, створення міжнаціональних корпорацій, міжнаціональних фінансових організацій, уніфікацію міжнаціональних товарно-грошових відносин.

Інтеграційні процеси охопили країни з різним рівнем економічного розвитку на усіх континентах світу. Створення інтеграційних об'єднань – один із засобів подолання господарських проблем, який дає змогу колективними зусиллями пришвидшувати соціально-економічний розвиток. Натепер існує чимало регіональних інтеграційних об'єднань серед високорозвинутих країн, країн, що розвиваються та країн з перехідною

економікою. У високорозвинутих країнах інтеграційні процеси є інтенсивнішими, ніж у країнах, що розвиваються, чи в країнах з перехідною економікою. Показовими щодо вибору вектора інтеграції для України є інтеграційні процеси в Європі.

Зважаючи на рівень економічного розвитку, сучасну Європу можна поділити на три економічні зони.

1. **Зона ринкової економіки** охоплює країни Західної Європи. Для ринкової зони характерними є відкритий рух капіталу, товарів, послуг, пошук праці, вибір місця проживання. Для господарських систем цих країн властивий високий рівень технологій обробних галузей, висока частка обробних галузей у ВВП, високі продуктивність та етика праці, ефективність капіталовкладень, розвинута конкуренція, відповідність макроекономічних показників, що сприяє зближенню національних економічних систем.

2. **Зона першої стадії ринку** охоплює країни Центральної Європи і Прибалтики. Для неї характерні відносно регламентований рух капіталу, товарів, послуг, пошук праці тощо. Економічним системам цих країн властиві невисокий рівень технологій обробних галузей, продуктивності, етики праці, ефективності капіталовкладень, конкуренції, готовності до економічної інтеграції.

3. **Зона передринкової стадії** охоплює країни Східної Європи. Для цієї зони характерні відносно регламентований, інколи стихійний і нерегульований рух капіталу, грошей, товарів, послуг, пошук праці тощо. Господарським системам країн властиві низький рівень обробних галузей у ВВП, а також технологій, продуктивності праці, ефективності капіталовкладень, етики праці, конкуренції та готовності до економічної інтеграції з країнами зони ринкової економіки [5, С.485-486].

На розвиток інтеграційних процесів у Європі істотно вплинули як економічні, так і політичні чинники. Багато країн Західної Європи основою зближення вважають ***економічні інтереси***. Країни Східної Європи перебувають під політичним впливом Росії, яка сповідує пріоритет політичного зближення. Країни Центральної Європи теж раніше перебували під політичним впливом Росії і, відповідно, були залучені до політичної інтеграції під її егідою, а після розпаду „*світової соціалістичної системи*” задекларували політичну й економічну інтеграцію з країнами зони ринкової економіки. Отже, систему інтеграційних процесів у сьогоднішній Європі теж можна систематизувати на три групи.

1. **Західна Європа**, основними характеристиками якої є:

– європейська інтеграція у формі Європейської співдружності;

– військова інтеграція у формі Північноатлантичного альянсу (НАТО);

– політична інтеграція, яка в перспективі можлива у формі конфедерації або федерації, тобто Європи, політично об’єднаної у єдиному державному утворенні;

2. **Центральна Європа**, основними характеристиками якої є:

– співпраця і партнерство у формі об'єднання „*Центральноєвропейська ініціатива*", мета якого полягає в координації економічних і політичних дій країн;

– військова інтеграція у формі Північноатлантичного альянсу (НАТО);

– економічна інтеграція у формі асоційованого або дійсного членства в Європейському союзі;

3. **Східна Європа**, основними характеристиками якої є:

– політична інтеграція у формі Співдружності незалежних держав (СНД);

– військова інтеграція у формі договору країн СНД щодо координації заходів оборонного характеру;

– економічна інтеграція (задекларована, але не розвинута).

Україна перебуває в зоні передринкової стадії, в якій домінують впливи політичної інтеграції Росії, стан якої можна охарактеризувати перерахованими нижче рисами.

1. В сучасних умовах багато в чому вирішальний вплив на процес ринкової трансформації в Україні та інших колишніх радянських республіках здійснює міжнародне економічне середовище. Тому стратегія ринкових перетворень має передбачити реалізацію двох взаємопов'язаних завдань: по-перше, максимально повне використання тих можливостей, які дає країні активна участь в міжнародному економічному співробітництві, та, по-друге, мінімізація негативного впливу зовнішнього економічного середовища на внутрішні економічні процеси. Ці два завдання мають вирішуватись з урахуванням особливостей економічного статусу партнерів України.

2. Україна має самостійно визначати пріоритети співробітництва з тим чи іншим суб'єктом світового господарства. Якщо мова йде про Європейський Союз, то Україна зацікавлена в розбудові економічних зв'язків з цим регіоном, виходячи з таких міркувань:

а) географічна близькість дає можливість розвивати економічні зв'язки з країнами ЄС більш інтенсивно, ніж з іншими, більш віддаленими регіонами світу.

б) експорт в країни ЄС є джерелом надходження вільноконвертованої валюти, а імпорт – сучасних високотехнологічних товарів, які необхідні для модернізації української промисловості.

в) саме країни ЄС можуть експортувати капітал в Україну, допомагаючи тим самим подолати брак коштів для структурної перебудови економіки.

г) країни ЄС мають широкі можливості надавати великомасштабну фінансову та технічну допомогу на дво- та багатосторонній основі, а їх вагомі позиції в міжнародних фінансових інститутах, участь в клубі G-7 роблять ці держави важливим Партнером глобального рівня.

д) політичне та економічне співробітництво з ЄС потенційно сприяє посиленню позицій України в стосунках з іншими державами і, перш за все, з Росією.

3. Всі ці міркування роблять ЄС надзвичайно привабливим партнером для співробітництва, яке теоретично має виглядати так:

а) Україна продає свої товари на ринку ЄС, що дає можливість накопичити значні кошти у вільноконвертованій валюті, які вкладаються в українську промисловість.

б) європейські інвестори, яких приваблюють в Україну низька вартість робочої сили та її кваліфікація, науково-технічний потенціал, географічне розташування тощо, вкладають свої кошти у промисловість та інші галузі української економіки, що сприяє структурній перебудові виробництва, його модернізації, та веде в кінцевому підсумку до зростання експортного потенціалу і посилення конкурентоспроможності України на міжнародному ринку. Співробітництво з ЄС дає можливість завантажити виробничі потужності, які сьогодні не використовуються повністю, частково внаслідок загальної економічної кризи, частково в результаті розриву зв'язків з колишніми радянськими республіками.

в) фінансова та інші види допомоги використовуються для пришвидшеного створення інфраструктури ринку, що є необхідним елементом ринкової економічної системи.

г) Україна стає на шлях інтеграції в європейський економічний комплекс, виступаючи при цьому „*стратегічним містком*" між Сходом та Заходом.

4. В дійсності сучасний стан економічного співробітництва України з ЄС поки що далекий від змальованої вище моделі. Причини цього можна точно визначити, якщо детально проаналізувати основні складові співробітництва України – ЄС сьогодні:

а) домінуючими формами співробітництва є торгівля та надання фінансової й технічної допомоги Україні з боку ЄС. Прямі капіталовкладення європейських фірм в економіку України поки що (за винятком окремих секторів промисловості) дуже незначні.

б) в українському експорті переважають товари з низьким ступенем обробки, тоді як в імпорті з країн ЄС домінують машини та обладнання.

в) зацікавленість у співробітництві має чітко виражений асиметричний характер, тобто зв'язки з ЄС важать для України більше, аніж навпаки.

5. На основі вищезазначеного сучасну систему відносин між Україною та ЄС можна з певною долею умовності назвати перехідною, її зміст складає становлення торговельно-економічних відносин та створення відповідної інфраструктури. В економіці України відбувається непростий процес визначення підприємств та видів виробництв, які можуть оперувати на зовнішньому ринку. Український бізнес накопичує досвід співробітництва на основі міжнародно визнаних норм та стандартів, вчитися діяти в умовах жорсткої конкуренції не лише з боку західних фірм, але й з боку компаній Центральної та Східної Європи, колишніх радянських республік. Водночас формуються зв'язки, які обслуговують економічне співробітництво, а саме: триває процес створення консалтингових та юридичних фірм, досить швидко

розвивається система міжбанківських розрахунків та валютний ринок України, розширяється та удосконалюється нормативно-правова база взаємних економічних зв'язків тощо.

Водночас західноєвропейські фірми активно вивчають потенціал українського ринку, правовий режим функціонування виробничо-комерційних зв'язків. Цей етап є об'єктивно обумовленим, а його тривалість залежить багато в чому від швидкості та ефективності ринкових перетворень в Україні.

6. Через певний час можна буде говорити про появу системи „зрілих" торговельно-економічних відносин, яка буде регулюватись принципами ГАТТ – СОТ, положеннями двосторонніх угод України з країнами – членами ЄС та угод Україна – ЄС.

7. Торговельно-економічна модель співробітництва на певному етапі має змінитись моделлю виробничо-інвестиційних зв'язків, що означатиме зближення господарських механізмів України та Європейського Союзу. Очевидно, що розвиток співробітництва на такому рівні означатиме появу реальних передумов до інтеграції України в європейський економічний простір та встановлення більш тісних відносин не лише в галузі економіки, а й в соціальній та інших сферах.

8. В цілому ж можна зробити висновок, що формування та розвиток економічних зв'язків між Україною та ЄС визначається швидкістю та масштабами структурних перетворень в Україні, динамікою економічного співробітництва в регіоні СНД, позицією окремих західноєвропейських країн та ЄС в цілому.

Інтеграція **„Співдружність незалежних держав" (СНД)** створена у грудні 1991 р. у процесі розпаду СРСР. На такому політичному утворенні наполягала Росія, щоб зберегти свій вплив на пострадянському просторі, а Україна і Білорусь її підтримали з метою збереження економічних зв'язків та уникнення геополітичних конфліктів. Пізніше до СНД приєдналися інші республіки колишнього Союзу, за винятком країн Прибалтики. Органами управління є *Секретаріат* СНД, який організовує зустрічі глав держав об'єднання, і *Міжнаціональна асамблея парламентів* країн СНД.

Десятирічна практика існування СНД виявила неспроможність досягнення економічного зближення між її учасниками і спільного вирішення складних соціально-економічних проблем. Більше лобіювалося створення політичного союзу „слов'янських народів" Росією і Білоруссю, ніж заходи економічної інтеграції як у Східній Європі, так і з виходом на Центральну і Західну Європу. Щоб схилити Україну до такого політичного союзу, Росія, з проголошенням Україною незалежності, намагалася економічно (здебільшого енергетичними чинниками) утримувати Україну в сфері свого політичного й економічного впливу. Це проявлялося в подвійних стандартах щодо оцінки розриву економічних зв'язків між російськими та українськими підприємствами після розпаду Радянського Союзу.

Публічно відповідальність за це було покладено на українську сторону. Насправді Росія переслідувала власні економічні та політичні

інтереси. Оскільки багато українських підприємств виробляли напівфабрикатну продукцію для підприємств Росії, то звуження економічних зв'язків помітно послаблювало внутрішні та зовнішні економічні потуги України, змушувало її бути піддатливішою при вирішенні спірних питань. Наприклад, Росія майже вдвічі обмежила увіз цукру з України, хоч закуповувала його в Аргентині. На всі товари з України запроваджувались високі увізні мита, що робило їх на російському ринку неконкурентоспроможними. Натомість тарифи на енергоносії для України були вищими, ніж для країн Центральної та Західної Європи. Все це свідчить, що пріоритетними в межах СНД є не економічні, а політичні проблеми. З цих причин між Україною і Росією не вдалося встановити режим вільної торгівлі.

Така ситуація триватиме доти, поки Росія не відмовиться від принципів створення „*регіону впливу*" у межах Східної Європи історично дискредитованими методами і не перейме досвід, етику співпраці країн Західної Європи.

Отже, Україна має зробити свій зовнішньоінтеграційний вибір.

Питання до самоконтролю та дискусії:

1. В чому полягають визначальні закономірності розвитку сучасного світового господарства?
2. В чому полягають негативні та позитивні риси глобалізації?
3. Чим відрізняється платіжний баланс від чистого експорту?
4. В чому полягають переваги євро над ЕКЮ?
5. Чим відрізняються поділ праці та виробнича кооперація на мікро- та глобальному рівнях?
6. Які існують проблеми України на шляху євроінтеграції? В чому полягає різниця між євроінтеграцією та інтеграцією у систему світового господарства?
7. Розкрийте структуру та значення платіжного балансу. Яким чином стан платіжного балансу впливає на валютний курс?
8. Розкрийте теоретичні засади побудови зовнішньоекономічної політики держави.
9. Перерахуйте сприятливі фактори інтеграції України до ЄС.
10. Чому країни, що швидко розвиваються, та країни-експортери нафти віднесено до окремих категорій? Спробуйте надати характеристику принципам організації їх національних економік.
11. Які інструменти впливу держави на зовнішньоекономічну діяльність є найефективнішими? Чому Ви так вважаєте?
12. Які види зовнішньоекономічної діяльності в Україні є недостатньо розвинутими? Які існують для цього об'єктивні та суб'єктивні причини?

Тестові завдання:

Де відображаються усі зовнішньоекономічні операції країни за певний період?

а) у зовнішньоекономічному сальдо
б) у платіжному балансі
в) у торговельному балансі
г) у валовому внутрішньому продукті
д) у чистому національному продукті

До розрахунків за поточними операціями, що включаються у платіжний баланс країни, не входять:

а) торговий баланс
б) баланс міжнародних послуг
в) прибутки від зарубіжних інвестицій
г) залучені іноземні інвестиції
д) правильна відповідь не вказана

Прийнято говорити, що „країна живе в борг" за умови:

а) активного сальдо торгового балансу
б) пасивного сальдо торгового балансу
в) активного використання офіційних валютних резервів країни
г) пасивного сальдо торгового балансу та невикористання офіційних валютних резервів
д) правильна відповідь відсутня

Країна виробляє більше, ніж споживає за умови:

а) дефіциту державного бюджету
б) збільшення зовнішнього боргу країни
в) від'ємного сальдо торгового балансу
г) позитивного сальдо торгового балансу
д) бюджетного профіциту

На валютний курс не впливає:

а) стан торгового балансу
б) рівень інфляції
в) співвідношення попиту і пропозиції іноземної валюти
г) політична стабільність у країні
д) правильна відповідь не вказана

Хто є емітентом SDR (Special Drawing Rights)?

а) МБРР
б) МВФ
в) США

г) ЄС
д) правильна відповідь не вказана

Назвіть типи зовнішньоторговельної політики:
а) протекціонізм
б) політика вільної торгівлі
в) створення вільних зон
г) створення офшорних зон
д) правильні відповіді а), б)

У світовому господарстві діють:
а) міждержавні угоди
б) закони природи
в) загальні економічні закони
г) міжнародне право
д) всі відповіді невірні

Діяльність держави, спрямована на регулювання економічних відносин з іншими країнами, це:
а) зовнішньоекономічна політика
б) зовнішньоекономічна діяльність
в) чистий експорт
г) політика протекціонізму
д) митно-тарифне регулювання

Продаж Центральним банком золотовалютних резервів на внутрішньому ринку, це:
а) система державного замовлення
б) міграція капіталу
в) валютна інтервенція
г) обслуговування внутрішнього боргу
д) всі відповіді вірні

Особлива сфера міжнародних зв'язків, в яких національні господарства виступають як єдина система, це:
а) міжнародні економічні відносини
б) інтеграція
в) глобалізація
г) світове господарство
д) світовий ринок

Бразилія та Китай належать до:
а) економічно розвинутих країни
б) країн, що стрімко розвиваються
в) країн перехідної економіки

г) країн – експортерів нафти
д) слаборозвинутих країн

Кувейт та Саудівська Аравія належать до:
а) економічно розвинутих країн
б) країн, що стрімко розвиваються
в) країн перехідної економіки
г) країн – експортерів нафти
д) слаборозвинутих країн

Спеціалізація окремо взятих країн на виробництві певних груп товарів та послуг має назву:
а) міжнародний поділ праці
б) міжнародна кооперація праці
в) міжнародний ринок праці
г) світовий сегмент
д) всі відповіді невірні

Якісно новий етап взаємозалежності національних економік на основі поглиблення інтернаціоналізації світового господарства, це:
а) інтеграція
б) інтернаціоналізація
в) глобалізація
г) верифікація
д) нуліфікація

До сприятливих факторів входження України у світове господарство не належить:
а) геополітичне розташування, суттєвий транзитний потенціал
б) кваліфікована та дешева робоча сила
в) багаті природні ресурси, сприятливі природнокліматичні умови
г) потенційно великий ринок товарів і послуг
д) стабільна політична ситуація

Основними цілями зовнішньоекономічної політики держави є:
а) створення сприятливих економічних та організаційно-правових умов для суб'єктів економіки у здійснені зовнішньоекономічної діяльності
б) забезпечення раціонального входження економіки України до системи міжнародного поділу праці
в) реалізація конкурентних переваг країни, підвищення конкурентоздатності економіки на основі структурної перебудови та модернізації виробництва
г) раціоналізація експортно-імпортних операцій
д) всі відповіді вірні

Податки, які збирають у випадку перетину товарами митного кордону, мають назву:
а) акцизний збір
б) податок на додану вартість
в) податок на нерухомість
г) прибутковий податок з підприємств
д) мито

Євро є офіційною валютою на території:
а) США, Канади та Мексики
б) Європейського Союзу
в) Росії
г) Китаю
д) Австралії

Глава 11. ФІНАНСОВА ТА ГРОШОВО-КРЕДИТНА СИСТЕМИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

СТРУКТУРА:

11.1. Грошова система України.
11.2. Кредит.
11.3. Банківська та кредитна системи.
11.4. Грошово-кредитна політика.
11.5. Фінанси. Державний бюджет України.
11.6. Податки. Шляхи удосконалення податкової системи України.
11.7. Фіскальна політика.
11.8. Ефективність та цілі використання грошових ресурсів у національній економіці.

Питання до самостійного реферативного опрацювання:

1. *Державне регулювання капітального будівництва.*
2. *Державне регулювання сфери обслуговування населення.*
3. *Національне багатство та структура його використання.*
4. *Класифікація та управління ВЕЗ.*
5. *Соціальна й екологічна політика в регіоні.*

Ключові терміни: грошова система, монометалізм, біметалізм, готівковий та безготівковий обіг, банк, банківська система, фінанси, податки, податкова система, крива Лаффера, фіскальна політика, державний бюджет, бюджетний дефіцит, емісія, операції на відкритому ринку, норми обов'язкових резервів, регулювання облікової ставки, вмонтовані стабілізатори.

Терміни та категорії для повторення або самостійного вивчення: *гроші, міра вартості, засіб обігу, засіб платежу, світові гроші, скарб, ринок, вартість, товар, ліквідність, закон Коперника-Грешема, закон грошового обігу.*

11.1. Грошова система України

2 вересня 1996 року в незалежній Україні внаслідок проведення грошової реформи, була введена національна валюта ***гривня***, замість *купоно-карбованця*. Її впровадження сприяло подоланню *гіперінфляції* (в 1993 році вона склала 10256% за рік), застосуванню нових ринкових форм регулювання грошового обігу, остаточному виходу країни з „рублевої" зони, трансформації грошової системи в грошово-кредитну.

Гроші – це абсолютно *ліквідний* товар, тобто актив, який у будь-який момент може бути використаний в якості засобу обміну чи платежу, або ж обмінений на такий засіб.

Історії відомо три типи загальних *еквівалентів*: товарний, металевий, емісійний (вексельно-депозитний). Спочатку грошима були товари (товар-гроші) – худоба, зерно, хутро, прикраси тощо. Згодом – благородні метали (золото, срібло). Основним видом грошей цього періоду були монети. Відтак з'явилися кредитні гроші у формі паперових грошей (казначейські білети, банкноти), банківських рахунків, чеків, кредитних карток, електронних грошей. З двома останніми типами загальних еквівалентів пов'язано формування відповідно металевої і паперово-кредитної грошових систем.

У Київській Русі першою грошовою одиницею була гривня. Цей термін походить від металевої прикраси, яка носилася на шиї. Спочатку гривня була синонімом слова „***кун***", що походе від хутра куниці, який використовувався в торгівлі з арабським сходом. З IX-го століття, в зв'язку з проникненням на територію Київської Русі срібної східної монети „*дирхеми*", куна стала розрахунковою грошовою одиницею. Починаючи з XII-го століття, під гривнею мався на увазі злиток срібла вагою 200 г. Пізніше, з XIII ст. в Новгороді вперше застосовано термін „***рубель***" або „***карбованець***", під яким малась на увазі половина розрубаної гривні. Рубель походить від слова *рубати*, карбованець – від слова карб – *зарубка*. Частиною рубля став гривеник – десятикопійкова частина 100-копійчаного рубля.

З 1534 року з утворенням в Росії єдиної монетної системи, рубль стає основною грошовою одиницею. Один рубль ділився на 2 *полтини* (50 коп.), 4 *півполтини* (25 коп.), 100 *копійок*, 200 *півкопійок*, 400 *полушок* (0,25 коп.). Гривеник випускався з 1701 року в сріблі (вага 2,8 г) 83 проби. У XVIII-XIX століттях та в часи після революції 1917 року до 1931 року чеканились 10-копійкові монети епізодично з міді, срібла та нікелю.

У національній економіці гроші виконують не лише притаманні їм абстрактні функції, а й служать національним символом, атрибутом національної ідентичності та своєрідним втіленням економічних надбань попередніх поколінь. Гроші (готівкові та безготівкові) – це інструмент, який абстрактному змісту цінності (вартості) надає реальності, конкретності, дієвості. Разом із загальними функціями, в національній економіці існують специфічні функції грошей, які заслуговують на окрему увагу. Серед них слід виділити функцію кредитних грошей, функцію співставлення вартості та споживчої вартості, функцію створення облікових балансів.

а) **Кредитні гроші** репрезентують в обігу вартість, що зростає сама по собі у вигляді капіталу. Вони представляють в обігу не вартість *монетарного* товару, а відокремлену вартість засобів зростання вартості засобів виробництва. Сфера безпосереднього застосування кредитних грошей обмежується обігом **Г – Т – Г'**, замість звичайного **Т – Г – Т'.**

б) Ціноутворення є достатньо складним процесом, який складається з двох елементів: перший – це визначення ціни продавцем на підставі вартості виготовленого продукту, тобто витрат праці; другий – це визначення ціни покупцем на підставі визначених ним корисних властивостей цього товару, інакше кажучи на підставі споживчої вартості. Поняття **вартість** та

споживча вартість є абстрактними, якщо для їх *співставлення* не використовуються гроші.

в) Будь-яка народногосподарська діяльність вимірюється в двох (або трьох) системах показників: ***натуральних*** (умовно натуральних) та ***грошових***. Натуральні показники дозволяють визначити реальні обсяги виробництва, їх структуру та динаміку, а також розрахувати відносні показники споживання окремих товарів на душу населення. Грошовий вираз обсягів виробництва дозволяє порівнювати різні за своїм походженням та змістом товари і послуги, розраховувати індекс цін. Найбільш часто *грошові показники* використовуються в облікових балансах, податковій звітності, системі національних рахунків та платіжному балансі.

Гроші є невід'ємним елементом сучасної економічної системи, стабільність грошової одиниці держави є показником загальноекономічної та соціально-політичної стабільності держави. Функціонування грошей у будь-якій економіці має юридично визначений характер і формується на інституційних засадах. Держава, в особі Центрального банку, здійснює емісію грошей, регулює їх структуру та обіг. Зазначені дії та загальний стан економіки регулюються грошово-кредитною та фіскальною політикою країни. Однак вона може бути дієвою лише за умов, якщо вона здійснюється в межах, які визначаються об'єктивними економічними чинниками розвитку системи грошових відносин та відносин власності.

Система грошових відносин не обмежується використанням грошей лише на рівні національного ринку. Інтернаціоналізація економічних відносин, міжнародний поділ праці та інтеграція економічних систем різних країн зумовлюють відповідну інтернаціоналізацію грошей. Тому поняття грошових і валютних відносин є невід'ємними складовими єдиного комплексу господарських зв'язків, що формуються в економічній системі будь-якої держави.

Грошова система – це форми організації грошового обігу, що склались історично і закріплені національним законодавством. В залежності від видів грошей, розрізняють грошові системи двох типів:

1) **система металевого обігу**, яка базується на дійсних грошах (золото, срібло), які виконують усі п'ять функцій, а існуючі банкноти без перешкод обмінюються на дійсні гроші;

2) **система паперово-кредитного обігу**, при якій дійсні гроші не беруть участі в обігу, вони замінені на умовні знаки вартості – паперово-кредитні гроші.

У залежності від кількості металів, що використовуються в якості бази грошового обігу, виділяють 2 види металевих грошових систем:

- **біметалізм,** – система, у якій роль загального еквівалента закріплена за двома металами (золотом та сріблом), і встановлюються 2 ціни на 1 товар;

- **монометалізм,** – грошова система, в якій один метал виконує функцію загального еквівалента. В більшості країн світу, срібний монометалізм історично змінився на золотий.

Відомо 3 види золотого монометалізму:

- **золотомонетний;**
- **золотозливковий;**
- **золотодевізний** (при якому банкноти обмінюються на золоті платіжні засоби в іноземній валюті, система властива колоніальним країнам).

Період „**золотого стандарту**" – це період золотого монометалізму, що набув свого розвитку в 20-ті роки XIX ст. в Англії, а в 70-ті роки став міжнародним. У національному грошовому обігу він проіснував до 30-х, а в міжнародному – до 70-х років XX ст., поступившись місцем нерозмінним на золото кредитно-паперовим грошам.

Якщо товарні гроші чи гроші з благородних металів виконували роль загального еквівалента тому, що були втіленням людської праці – самі мали вартість, то кредитно-паперові гроші набувають „вартості" у процесі обігу, оскільки заміняють в обігу реальні гроші.

Кредитно-паперові гроші – це всі види грошей, які не мають внутрішньої товарної вартості. Іноді їх називають *фідуціарними* грошима, тобто такими, що засновані на довірі. Кредитні гроші – узагальнююче поняття. До них належать різні види грошей, які об'єднують у дві великі групи: готівкові та безготівкові (депозитні) гроші. **Готівкові гроші** – переважно паперові гроші у вигляді банкнот і казначейських білетів, а також цінні папери.

Безготівкові (депозитні) гроші – найпоширеніший вид кредитних грошей. На них припадає до 90% від усієї грошової маси країни, їх основою є **депозит** – тимчасово вільний грошовий капітал, покладений на поточний рахунок у банку. Отже, їх належне функціонування можливе лише в економіці з розвинутою кредитною і банківською системами.

Рух безготівкових (депозитних) грошей здійснюється за допомогою відповідних кредитних засобів обігу і платежу – *векселів, платіжних доручень* (інкасо за акцептної форми розрахунків та банківські перекази), *розрахункових чеків* (звичайних, акцептованих, з лімітованих або нелімітованих книжок), *акредитивів, кредитних карток, електронних грошей*.

Останніми роками набули поширення так звані **електронні гроші** – безготівкові гроші, обіг яких базується на новій технології, яка дає змогу переказувати гроші та реєструвати інформацію про ці перекази безпаперовим способом – за допомогою електронних розрахункових систем.

Існують такі канали використання електронних грошей:

– автоматизована розрахункова плата;

– система автоматизованого касира і система терміналів.

Автоматизована розрахункова палата – мережа банків, пов'язаних з одним обчислювальним центром. **Автоматизований касир** уможливлює здійснення без участі людини низки грошових операцій: отримання готівкових грошей, приймання вкладів, перекази з одного рахунку на інший. Електронна система розрахунків у торговельних точках охоплює операції з дебетовими і кредитними картками, чеками. Вона здійснюється через спеціальні пристрої – **термінали**: кредитна картка вставляється у

відповідний термінал, і сума покупки, отриманих послуг або готівкових грошей автоматично списується. Одночасно у пам'ять картки вносяться відомості про час, місце і характер операцій. Ці відомості зберігаються у пам'яті магазинного або банківського комп'ютера. Протягом дня інформація в автоматичному телефонному режимі передається до банку, де здійснюється остаточне перерахування на рахунки.

Платіжна пластикова картка – виступає носієм та способом використання електронних чи безготівкових грошей та інструментом перетворення їх на готівкові. Розрізняють ***дебетові*** картки – з яких можна зняти суму, яка не перевищує наявного залишку або розрахуватись за різні товари та послуги в аналогічному режимі. ***Кредитні*** картки дають можливість використати додатковий банківський ресурс у процесі готівкового чи безготівкового розрахунку, у відповідності до контракту укладеного з банком.

Платіжна вимога – це документ, за яким отримувач грошей подає до банку вимогу до платника щодо сплати йому певної суми грошей. Цей документ використовується тільки при взаємозаліку.

Платіжне доручення – це доручення підприємства банку про перерахування певної суми зі свого рахунку на рахунок іншого підприємства. Таке доручення дійсне протягом 10 днів з дня виписки, при цьому день виписки не враховується. Платіжні доручення приймаються банком до виконання лише за наявності коштів на рахунку платника, якщо інше не обумовлено між банком і володарем рахунку.

Чек – це документальний дозвіл, який чекодавець надає чекотримачу на отримання певної суми коштів з його банківського рахунку. Чековий оборот у розвинутих країнах становить майже 90% від депозитного обігу.

Акредитив – це грошове зобов'язання банку сплатити кошти третій особі (постачальнику) з рахунку клієнта (платника), що уклав акредитивний договір з банком, у випадку надання третьою особою документів, передбачених у договорі. Банк може виконати таке зобов'язання сам, а може надати повноваження здійснити виплату іншому банку.

Акредитиви можуть бути:

- **покритими**, при відкритті яких банк-емітент перераховує кошти платника (клієнта) в розпорядження банку, що буде здійснювати оплату;
- **непокритими**, при яких кошти залишаються в банка-емітента;
- **відзивними**, які можуть бути змінені або анульовані без попередньої згоди постачальника (третьої особи);
- **безвідзивними**, що не можуть бути змінені без згоди постачальника, на користь якого вони відкриті.

Вид акредитиву, що використовується в розрахунках, обумовлюється в акредитивному договорі.

Вексель – це цінний папір, що посвідчує безумовне грошове зобов'язання особи, що випустила вексель, сплатити визначену суму грошей особі, яка в даний момент є володарем векселя. Тобто, особа, що випустила вексель є боржником особи, яка є власником векселя.

Існує 2 види векселів:

- *простий*;

- *переказний*, який містить у собі письмовий наказ володаря векселя особі, що його видала, сплатити визначену суму грошей в певний період третій особі.

За іншою класифікацією, існує 4 види векселів: ***комерційні*** (з реальним товарним покриттям), ***державні*** (емітентом яких є держава), ***банківські***, ***податкові***.

Згідно з Законом України „*Про цінні папери і фондову біржу*", в Україні вексельний оборот здійснюється тільки на рівні юридичних осіб.

В Україні триває процес перетворення паперового обігу на процес обігу кредитних грошей. Паперові гроші виникають як результат дії *функції засобу обігу*, в той час як кредитні є наслідком дії *функції засобу платежу*. Поєднання цих функцій у одну в сучасних умовах зумовило трактування сучасних грошей як паперово-кредитних, хоча якщо ми говоримо про першу частину цього словосполучення – то йдеться про їхню зовнішню форму, а якщо про другу – то тут має значення її економічний зміст та природа виникнення.

Безготівковий грошовий оборот (бго) – це частина грошового обороту, в якій рух грошей здійснюється у вигляді перерахунку грошей в банку або взаємозаліку платіжних вимог, тобто без готівкових грошових знаків.

Переваги бго:

1) менші витрати обігу при значних розмірах платежів;
2) створюються необхідні умови для державного регулювання обігу;
3) пришвидшується обіг грошових засобів суб'єктів грошового обороту.

До **системи** безготівкових розрахунків входять:

1) принципи їх організації;
2) форми та методи розрахунків;
3) черговість платежів;
4) розрахункові документи.

Організація безготівкових розрахунків повинна відповідати таким **вимогам**:

- забезпечувати своєчасність платежу за реалізовані товари та послуги;

- створювати умови для взаємного контролю суб'єктів за дотриманням розрахункової та договірної дисципліни, а також для банківського контролю за учасниками розрахунків;

- не допускати позапланового перерозподілу коштів в процесі розрахунків;

- сприяти зближенню моментів отримання та оплати товарно-матеріальних цінностей.

Способи безготівкових розрахунків:

- перерахування коштів з поточного рахунку на рахунок отримувача;

- взаємозалік платіжних вимог.

Таблиця 7

Світова валютна система

Етапи розвитку	З М І С Т
Система „золотого стандарту”	Золотомонетний (з 1867 р. до початку XX ст.) Золотозливковий (з початку XX ст. до 1914 р.) Золотодевізний (золотовалютний) – (1922 – 1939 рр.) *Переваги:* стабільність курсів валют сприяє торгівлі, знижує ризик, саморегулюється на основі жорсткого механізму *Недоліки*: відмова від самостійної грошово-кредитної політики країнами, залежність від видобування золота
Бреттон-Вудська система	Створена в 1944 р. *Основні принципи:* • Встановлені тверді обмінні курси валют 44 країн-учасниць до курсу долара; • Курс долара прив’язаний до золота, ціна золота – 35 доларів за тройську унцію; • Центральні банки підтримують стабільний курс своєї валюти по відношенню до золота; • Організуючою ланкою є МВФ та МБРР
Ямайська валютна система	Створена в 1976 р. *Основні принципи:* • Система основана на декількох валютах; • Монетний паритет золота відмінено; • Визначальним засобом є вільно конвертована валюта, а також міжнародні кредитні гроші – СДР і резервні позиції МВФ; • Валюти можуть знаходитись у „вільному плаванні” – курс визначається попитом і пропозицією; • Центральні банки не повинні втручатись у роботу валютних ринків для підтримки фіксованого паритету своєї валюти: • Країна сама обирає режим валютного курсу (фіксований, плаваючий або змішаний)

До грошової системи країни входять, встановлені в законодавчому порядку:

- найменування грошової одиниці, її співвідношення до іноземних валют та її умовний золотий вміст, валютний курс і режим зовнішньовалютного обігу;
- види грошових знаків, які є обов’язковими для прийому по всій території країни;
- умови та порядок грошового обігу;
- ліміти вільної грошової готівки в касах суб’єктів усіх сфер господарської діяльності;
- методи банківського, фінансового, податкового і аудиторського контролю за грошовою системою.

Основою для ***емісії*** грошей є:

– вартість товарної маси, що виробляється в країні;

– боргові зобов'язання держави перед Центральним банком у вигляді урядових цінних паперів;

– запаси іноземної конвертованої валюти.

Кожна країна визначає для себе грошову систему, в тому числі резервні активи, грошову одиницю, порядок чеканки монет і емісії грошових знаків. Як правило, в кожній країні знаходяться в обігу білети національного банку (банкноти) або казначейські білети, та розмінна монета, яка вільно обмінюється на банкноти.

Грошовий оборот (обіг) – це частина загальноекономічного обігу, яка відображає рух грошей у готівковій та безготівковій формах, в процесі розширеного суспільного відтворення та обслуговування нетоварних виплат і розрахунків.

Грошова маса – сукупний обсяг платіжних засобів, що обслуговує господарський обіг і належить приватним особам, підприємствам та державі.

Грошовий мультиплікатор – приріст пропозиції грошей, зумовлений збільшенням грошової маси.

Економічна категорія „*валюта*" конкретизує теоретико-економічну категорію „*гроші*" в структурі національної економіки. **Валюта** – це грошова одиниця певної країни певного типу (золота, срібна, паперово-кредитна).

Валютна система – це державно-правова форма організації міжнародних валютних відносин держав. Її головна мета – ефективне посередництво між платежами за експорт та імпорт товарів, капіталу, послуг, інших взаємовідносин між країнами, та створення сприятливих умов для розвитку виробництва всередині окремих країн і міжнародного поділу праці.

Національна валютна система – це форма організації валютних відносин однієї держави з іншими, що визначається національним законодавством з урахуванням норм міжнародного права. Її призначення – забезпечення безперервних розрахунково-платіжних відносин всіх економічних суб'єктів країни із зовнішнім світом, накопичення золотовалютних резервів та використання їх в інтересах суспільства. Основними елементами національної валютної системи є:

- національна валюта;
- склад та режим формування золотовалютних запасів;
- режим курсу національної валюти (гнучкий чи фіксований);
- умови обігу валют та характер їх обмежень;
- форми і організація міжнародних розрахунків;
- статус національних установ, яким доручено державою валютне регулювання;
- відсутність або наявність та функціонування ринку золота.

Валютний курс – це ціна грошової одиниці однієї країни, що виражена в грошових одиницях іншої країни.

Валютний ринок – сфера економічних відносин з приводу купівлі-продажу іноземних валют і платіжних документів (чеків, векселів,

акредитивів, телеграфних і поштових переказів), виражених в іноземній валюті. На валютному ринку здійснюються операції з зовнішньої торгівлі, розрахунків, міграції капіталів та робочої сили, туризму.

11.2. Кредит

Кредит – (*походить від лат. слова Credo – довіра, довіряю*) це система відносин, що виникають між позикодавцем (кредитором) і позичальником (дебітором), з приводу мобілізації тимчасово вільних грошових коштів та їх використання на умовах повернення та плати за використання. Кредитні відносини передбачають, з одного боку, наявність тимчасово вільних грошових капіталів, власники яких готові надати їх як позику на певний термін за певну винагороду (відсоток), а з іншого – підприємців, які бажають тимчасово використати їх у своїй виробничій діяльності.

Принципи кредитування:

1) зворотність (повернення);
2) терміновість;
3) забезпеченість;
4) платність;
5) цільове призначення.

Етапи кредитування:

1) акумуляція (накопичення) коштів у кредитора;
2) надання позичальником заявки та обґрунтування кредиту;
3) отримання кредиту;
4) використання коштів;
5) накопичення коштів у позичальника;
6) повернення коштів позичальником;
7) отримання кредитором відсотка.

У залежності від форми надання розрізняють 2 види кредиту: *товарний* та *грошовий*. В товарній формі кредитні відносини виникають між продавцями та покупцями, коли останні отримують товари чи послуги з відстроченням платежу, це є **комерційний кредит**. Якщо в покупця немає грошей для придбання товару, то він може бути добровільно переданий продавцем споживачу в кредит, а факт передачі оформляється векселем. Інструментом такого кредиту є ***комерційний вексель***, до ціни якого входить ціна товару (послуги) плюс відсоток.

Грошовий кредит – це перш за все банківський кредит, кредитні відносини між банками і клієнтами виникають не лише при отриманні клієнтами кредиту, а й при вкладанні ними своїх грошових коштів у вигляді внесків на поточних та депозитних рахунках. Банківський кредит обумовлює не лише обіг товарів а й накопичення капіталу.

У залежності від цільового призначення кредит буває **виробничим** або **споживчим.**

У залежності від забезпеченості кредити бувають: **забезпеченими** або **ломбардними** та **незабезпеченими** або **бланковими**. В умовах розвинутої економіки, кредити, як правило, надаються під нематеріальні гарантії, застава фізичного майна – ознака слабо розвинутого кредитного сектору. Абсолютна більшість кредитів в Україні видається під заставу майна. Так, настання фінансової кризи призвело до обвалу цін на вторинному ринку товарів, які найчастіше виступали об'єктами застави – зокрема житла та нерухомості.

За терміном надання розрізняють:

- **термінові,** що надаються на визначений у договорі термін, вони бувають коротко- (до 1 року), середньострокові (1-3 роки) та довгострокові (більше 3 років);
- **до запиту**, видаються на невизначений термін, за вимогою кредитора мають бути негайно повернені;
- **прострочені**, термін повернення яких вже минув;
- **відстрочені**, термін повернення яких перенесено.

У залежності від організації кредитних відносин розрізняють **міжгосподарський**, **банківський** та **державний** кредити.

Міжгосподарський кредит – це кредитні відносини, які виникають між окремими підприємствами, організаціями, господарськими товариствами в процесі їх взаєморозрахунків, а також між підприємствами, організаціями та господарськими товариствами з одного боку, і органами галузевого управління в процесі їх фінансових взаємовідносин. Цей вид кредиту включає до себе:

1. *Комерційний кредит*;
2. *Дебіторсько-кредиторську заборгованість*, яка виникає між суб'єктами господарської діяльності, причиною виникнення якої є розрив у часі між передачею грошей і товару, та господарські негаразди;
3. *Тимчасову фінансову допомогу*, яку надають своїм підприємствам органи галузевого управління на умовах повернення.

Банківський кредит – це система кредитних відносин, в якій однією зі сторін (в ролі кредитора або дебітора) виступає банк. Банківський кредит надається головним чином комерційними банками для вирішення наступних задач:

- збільшення основного та оборотного капіталів господарських суб'єктів;
- задоволення потреб споживання населення;
- викупу державного майна;
- для інших цілей за умов існування розбіжностей в надходженні платежів в процесі колообігу власного капіталу.

Державний кредит – це система кредитних відносин, в яких роль позичальника виконує держава в особі її органів (Міністерство фінансів та органи місцевої влади), а кредитора – фізичні та юридичні особи, метою яких

є покриття бюджетного дефіциту без здійснення паперово-грошової емісії. Державний кредит здійснюється в якості заходів стабілізації грошового обігу та державного бюджету.

У залежності від позичальника державний кредит буває **централізованим** (Міністерство фінансів), та **децентралізованим** (місцеві органи влади). *За місцем отримання* розрізняють **внутрішні** та **зовнішні** державні кредити, за терміном **коротко**- (до 1 року), **середньо**- (до 5 років), та **довгострокові** (більше 5 років) кредити. *В залежності від форми оформлення кредитних відносин* – **облігаційні** та **безоблігаційні.** Безоблігаційні займи здійснюються у вигляді емісії казначейських зобов'язань, векселів, також до безоблігаційного займу належить кредитування Центральним банком державного бюджету (дет. див. параграф 11.5).

За умов загальної тенденції „переростання товарно-грошового господарства в товарно-кредитне" [33, С.408], необхідним є аналіз можливого безпечного обсягу надання кредитів. Це зумовлено тим, що багато експертів в числі першопричин світової фінансової кризи називають саме роздування кредитного сектору американської економіки.

На макроекономічному рівні виділяють декілька видів кордонів кредиту, які показують межу розповсюдження відносин з приводу акумуляції та розміщення позичкового фонду. **Позичковий фонд** – це економічний центр кредитної діяльності, що формується переважно в банках, це закумульовані тимчасово вільні кошти країни, що можуть надаватись у кредит з метою стимулювання економічної активності. Позичковий фонд створюється за рахунок:

- грошових засобів, резервів і цільових фондів господарських органів усіх форм власності;
- грошових запасів, резервів і цільових фондів громадських організацій, спілок, бюджетів;
- грошових засобів населення;
- власних і запозичених коштів банків та НБУ.

Розрізняють зовнішні та внутрішні кордони кредиту. Під **зовнішніми** кордонами кредиту розуміють їх якісне відокремлення в часі та просторі від усіх інших відносин, тобто загальну потребу в кредитних засобах. До факторів, що впливають на зовнішні кордони кредиту належать:

- рівень розвитку виробництва;
- обсяг та структура існуючих кредитних ресурсів;
- рівень забезпечення грошового обігу платіжними засобами;
- фінансовий стан господарюючих суб'єктів;
- співвідношення використовуваних форм кредиту;
- структура кредитної системи та кредитний механізм;
- система ціноутворення;
- рівень цін та багато інших факторів.

Внутрішні кордони кредиту показують межу розвитку окремих форм кредиту в межах зовнішнього кордону, тобто співвідношення частин в межах цілого.

У залежності від функцій, що виконує кредит розрізняють перерозподільчий та емісійний кордони. **Перерозподільчий** кордон визначається обсягом кредитних ресурсів певного господарства. **Емісійні** кредити видаються під ще не виготовлену продукцію та прямо впливають на сукупну грошову масу. Їх обсяг визначається об'єктивно обґрунтованим емісійним кордоном кредиту виходячи з потреби закону грошового обігу.

У ринковій економіці кредит є інструментом безпосереднього регулювання процесів безперервного відтворення. Регулюючий вплив кредиту проявляється одночасно на макрорівні через державну кредитну політику, та на мікрорівні через відносини на рівні окремих юридичних і фізичних осіб. Кредит обслуговує процес розширеного відтворення та виступає як фактор його неперервності через механізм перерозподілу вільних ресурсів, а також за рахунок його стимулюючих якостей, що виражені у раціональному використанні позичених засобів.

Завдяки кредитним відносинам зникає необхідність в обов'язковому накопиченні власних засобів та відбувається більш швидке введення ресурсів у господарський обіг за рахунок економії часу при закупівлі сировини, матеріалів тощо. Крім того необхідність повернення позичених коштів спонукає позичальника підвищувати не лише ефективність виробництва, а й його швидкість. Державна кредитна політика здійснює вплив на формування структури та пропорцій суспільного господарства, спрямовуючи вільні кошти на кредитування (інколи й пільгового) малорозвинутих галузей.

Важливу роль відіграє кредит у процесі науково-технічного прогресу. Підвищення технічного і технологічного рівнів суспільного відтворення здійснюється за допомогою кредиту шляхами стимулювання збільшення обсягів виробництва. Для подальшого розвитку НТП через механізм кредитної політики держави здійснюється пріоритетне кредитування науковомістких галузей та інноваційних банків, що спеціалізуються на кредитуванні нових технічних і технологічних проектів. Застосування прогресивних технологій сприяє скороченню обсягів важкої фізичної праці, сприяє зростанню суспільної продуктивності праці та доходів населення.

11.3. Банківська та кредитна системи

Ринкова система належно функціонує лише за постійного циркулювання в ній грошових потоків (готівкових і безготівкових). Безперервність такого циркулювання забезпечує кредитна система. Основу кредитної інфраструктури становить ***банківська система***.

Банк – організаційна одиниця бізнесу, яка є посередником між кредитором і позичальником. Сфера діяльності банків – операції з

позичковим (грошовим) капіталом. Вони виконують такі види операцій: пасивні, активні, комісійні.

Пасивні банківські операції – операції, через посередництво яких утворюються ресурси банків (внески і позичені гроші; емісія заставних листів, банківських і комунальних ***облігацій***, а також довгострокові позики у кореспондентів банку). Тобто, це операції, за допомогою яких банки утворюють позичкові ресурси (прийом та зберігання вкладів).

Активні банківські операції – діяльність, пов'язана з розміщенням грошових ресурсів банку, з наданням кредитів позичальникам. Кредити надаються у вигляді грошових позик і зобов'язань банку гарантувати платежі клієнта. В останньому випадку банк не надає грошові позики, а лише обіцяє здійснити платежі у разі, якщо позичальник не зможе оплатити свої зобов'язання.

Комісійні банківські операції – посередницька діяльність, яка не передбачає кредитів банку і не є джерелом надходження коштів на його рахунок. До них відносять: платіжний оборот, операції з валютою, *інкасування* векселів і чеків, прийняття на зберігання цінних паперів і надання сейфів для користування, управління майном та ін.

Торговельні підприємства, біржі, банки, кредитні та бюджетні установи надають ринковій системі організаційної завершеності, поєднують виробників і споживачів у єдиному господарському процесі.

Банки виконують наступні **функції**:

1) **акумуляція і зберігання грошових засобів** суб'єктів фінансово-господарської діяльності, створення позичкового капіталу;

2) **здійснення посередницької діяльності** в грошових розрахунках між суб'єктами фінансової діяльності;

3) **надання кредиту**, кредитна участь у фінансово-економічному обігу грошей;

4) **емісія платіжних засобів і цінних паперів** у разі наявності та у відповідності до таких повноважень.

У залежності від спектру дій, що виконують банки їх поділяють на **універсальні** та **спеціалізовані.**

В Україні діє ***дворівнева банківська система***. На першому рівні розташовані державні банки, на другому – комерційні. Всі банки України, крім НБУ, є комерційними. Однак існує 3 державних комерційних банки, це Український експортно-імпортний банк (Ексімбанк), Ощадний банк України та Родовід Банк.

НБУ визначає **організаційно-технічні принципи здійснення готівкового обороту**:

- правила зберігання, перевезень та інкасації готівки;
- правила виконання касових операцій банками та суб'єктами господарювання;
- створення та управління резервними фондами банкнот і монет;
- встановлення ознак платоспроможності грошових знаків.

НБУ встановлює правила здійснення безготівкових розрахунків, представляє інтереси держави у відносинах з центральними банками інших країн, міжнародними банками та іншими фінансово-кредитними організаціями, регулює валютний ринок, здійснює емісію приватизаційних цінних паперів та регулює їх обіг.

Головна мета діяльності НБУ – забезпечення стабільності національної грошової одиниці.

Важливою функцією *комерційних банків* в умовах переходу до ринкової економіки є посередництво у фінансовій і кредитній сферах та обслуговування фінансово-господарських операцій. Комерційні банки сприяють зменшенню економічного ризику шляхом об'єднання нагромаджень і використання їх для створення активів більших розмірів. Функціональне призначення комерційних банків полягає в залученні, зберіганні та використанні коштів фізичних і юридичних осіб. Отже роль комерційних банків в ринковій економіці є дуже суттєвою.

Кредитна система – це сукупність різноманітних кредитно-фінансових установ, що працюють на ринку позичкових капіталів та здійснюють їх акумуляцію і мобілізацію.

Сучасна кредитна система складається з наступних **елементів**:

1. Центральний банк, державні та напівдержаві банки.

2. Банківський сектор:

- комерційні;
- ощадні;
- інвестиційні;
- іпотечні;
- інші спеціалізовані банки.

Іпотека – це система кредитних відносин, застава в яких надається у вигляді землі, нерухомості.

3. Страховий сектор: страхові компанії та пенсійні фонди.

4. Спеціалізовані небанківські фінансово-кредитні інститути:

- інвестиційні компанії;
- фінансові компанії;
- благодійні фонди;
- трастові компанії;
- позиково-ощадні асоціації;
- кредитні спілки.

Така структура є типовою для більшості розвинутих країн, її називають чотирирівневою (або трирівневою, коли страховий сектор поєднують з четвертим).

У структурі кредитної системи слід розрізняти поняття кредитний механізм та кредитна політика. **Кредитний механізм** – це певна сукупність принципів, організаційних форм, методів і правил, що регулюються законодавством та забезпечують необхідні умови реалізації кредитних відносин. Він складається з наступних елементів:

1) система зв’язку з акумуляції та мобілізації грошових активів між кредитними інститутами та різними секторами економіки;

2) відносини, пов’язані з перерозподілом грошових коштів поміж кредитних установ в межах існуючого ринку капіталу;

3) відносини між кредитними інститутами та іноземними клієнтами.

Кредитна політика охоплює систему фінансово-кредитних заходів держави, які здійснюються Центральним банком або іншими виконавчими структурами держави, що спрямовані на досягнення певних економічних цілей. Кредитна політика окремих банків, на жаль, сьогодні налаштована виключно на короткострокові пріоритети отримання великих прибутків, і тому вони доволі рідко враховують загальні пріоритети національної економіки.

11.4. Грошово-кредитна політика

Грошово-кредитна політика – це інструмент державного регулювання економіки, за допомогою якого держава впливає на грошову масу та відсоткові ставки, які, в свою чергу, визначають споживчий та інвестиційний попит.

Суб’єктом кредитно-грошової політики виступає Центральний (Національний) банк України, а **об’єктом** – пропозиція та попит на грошовому ринку. **Ринок грошей** – це мережа спеціальних банківсько-фінансових установ, які забезпечують взаємодію попиту на гроші та пропозиції грошей, як специфічного товару.

Механізм реалізації завдань грошово-кредитної (монетарної) політики може здійснюватись за допомогою інструментів **прямого (директивного)** та **опосередкованого** впливу на основні параметри грошового обігу. До найважливіших засобів першої групи можна віднести:

- механізм готівкової емісії;
- встановлення стелі кредиту Центрального банку, що надається уряду та банківським установам;
- пряме регулювання позичкових операцій банків;
- визначення стелі на вартість кредитних ресурсів, що видаються згідно з пріоритетами макроекономічної політики для фінансування окремих галузей економіки;
- обмеження споживчого кредиту.

Методи прямого впливу найбільш поширені в країнах з перехідною економікою, де механізми реалізації монетарної (грошово-кредитної) політики ще не набули достатньої зрілості.

Система опосередкованого регулювання грошового обігу охоплює 3 класичних методи монетарної політики:

1) здійснення операцій на відкритому ринку;
2) регулювання норми банківських резервів;

3) регулювання облікової ставки процента на позики, що надаються Центральним банком.

1) Під **операціями на відкритому ринку** розуміють вільний продаж державних фондових цінних паперів, до функцій яких відносять:

а) **функцію обслуговування державного боргу**, пов'язану з дефіцитним фінансуванням державних витрат і мобілізацією для цього на фондовому ринку відповідних фінансових ресурсів;

б) **функцію регулювання грошової маси в обігу**.

Під **відкритим ринком** розуміють національні та міжнародні фондові ринки, на яких держава виступає не лише як продавець, а й як покупець своїх цінних паперів. Успішне функціонування державних цінних паперів визначається гарантіями високого рівня їх ліквідності, який досягається завдяки:

- гарантіям отримання високого і стабільного процента;
- надання їм антиінфляційного імунітету (індексація, забезпечення їх матеріальними цінностями);
- високому рівню інформативного забезпечення учасників ринку;
- наданню податкових пільг, якими користуються фізичні та юридичні особи при інвестуванні своїх ресурсів у цінні папери держави.

Ці операції ґрунтуються на тому, що Центральний банк, купуючи або продаючи державні цінні папери на відкритому ринку, збільшує або зменшує грошово-кредитні потоки, які обслуговують рух товарів і послуг. Тобто змінює пропозицію позичкового капіталу у країні шляхом купівлі або продажу центральним банком цінних паперів юридичних чи фізичних осіб. Купуючи цінні папери у суб'єктів економіки, держава ніби надає їм кредит і таким чином збільшує кількість грошей в обігу, що стимулює економічну активність і навпаки.

2) **Регулювання Центральним банком норми обов'язкових резервів комерційних банків** використовується для вирішення не поточних, а довготермінових завдань монетарної політики. Гроші, що знаходяться на резервних рахунках не приносять відсотків, їх збільшення негативно позначається на прибутках банків, знижує їх конкурентоспроможність, але забезпечує більшу вірогідність повернення грошей вкладникам. Цей захід передбачає збереження певної частини коштів комерційних банків у вигляді резервів на спеціальному рахунку в Центральному банку країни. Мета цього заходу – захист інтересів кредиторів і вкладників (їхнє страхування), боротьба з інфляцією, контроль за ціною національної грошової одиниці шляхом штучного обмеження обсягів грошової маси.

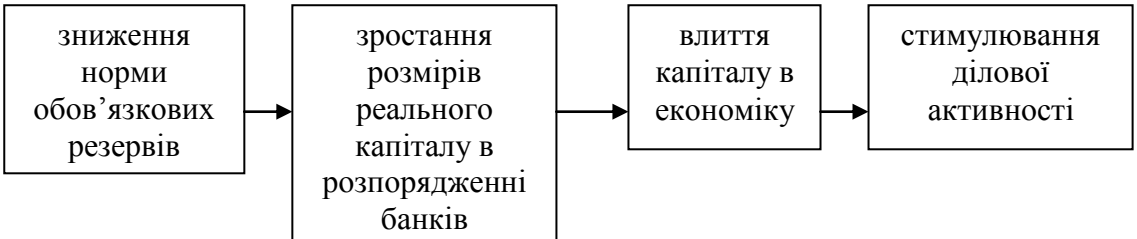

Рис. 26. Механізм дії зміни норми обов'язкових резервів [26, С.22]

3) **Політика регулювання облікової ставки відсотка** формується на базі надання Центральними банками позичок кредитним банкам, вона здійснює вплив на кількість грошей, що знаходиться в обігу. Поряд з регулюванням облікової ставки застосовується система управління нормою відсотка на позики, що надаються комерційними банками. Розмір банківського відсотка безпосередньо впливає на розвиток ділової активності, попит і пропозицію інвестиційних ресурсів. З іншого боку, чим нижче величина норми процента, тим більше грошей залишається на руках у населення і більшу частину грошей вони використовують на споживання і навпаки.

Зміна облікової ставки впливає на співвідношення попиту та пропозиції позичкового капіталу. Так, підвищення облікової ставки (*політика „**дорогих грошей**”*) знижує попит на кредити, гальмує господарську активність, зменшуючи таким чином інфляційний темп. Зниження облікової ставки (*політика „**дешевих грошей**”*) стимулює попит на кредити та пожвавлення господарської активності, що може сприяти зростанню темпу інфляції.

Радикальні заходи грошово-кредитного регулювання здійснюються у вигляді грошових та кредитних реформ. Грошові реформи найбільш ефективно здійснюються у вигляді нуліфікації, реставрації (ревальвації), девальвації, деномінації, демонетизації.

Нуліфікація – оголошення державою всіх грошових одиниць в обігу недійсними і введення нових.

Реставрація (ревальвація) – відновлення попереднього золотого вмісту або підвищення умовного золотого вмісту грошової одиниці, тобто підвищення купівельної спроможності валюти.

Девальвація – зниження золотого вмісту грошової одиниці, офіційне знецінення валюти.

Деномінація – метод „закреслення нулів”, збільшення вартості грошової одиниці.

Демонетизація – вилучення з обігу певних грошових одиниць, що здійснюється державою; найвідоміша демонетизація – вилучення золота та введення в обіг паперово-кредитних грошей.

Антиінфляційна політика здійснюється в 2-х основних напрямках: дефляційна політика (регулювання попиту) та політика доходів.

Дефляційна політика – це методи обмеження попиту через грошово-кредитний і податковий механізми шляхом підвищення ставки відсотка, податків тощо.

Політика доходів передбачає паралельний контроль за цінами, шляхом їх повного заморожування, та зарплатою або встановлення кордонів їх зростання. Ця політика застосовується рідко, бо стримання цін викликає дефіцит на деякі товари і діє лише протягом певного часу, а з її відміною швидко наздоганяє реального рівня.

Якщо метою політики є стримання економічного зростання, проводять дефляційну політику, якщо його стимулювання – політику доходів. Якщо її метою є стримання темпів інфляції – паралельно використовують обидва методи.

Кредитні реформи – це сукупність державних заходів, спрямованих на зміну:

- складу і структури кредитної системи;
- форм кредиту;
- механізму кредитування.

Серед найбільш поширених причин, що викликають проведення кредитних реформ – націоналізація центральних банків, комерційних банків та страхових компаній, введення нових форм безготівкових розрахунків, введення нової банківської системи.

В Україні після проголошення незалежності кредитна система практично була уламком загальнодержавної системи СРСР. Тому 1991-1993 роки були періодом становлення і формування банківських структур, в результаті чого було створено дворівневу банківську систему. Подальший розвиток кредитної системи триває й досі, що зумовлено появою нових інституціональних форм кредитної діяльності, зростанням потреби національної економіки у кредитних ресурсах.

11.5. Фінанси. Державний бюджет України

Вперше термін „*фінанси*” (грошовий платіж) стали використовувати у XIII–XV ст. в Італії під час грошових торговельних розрахунків і у банківських операціях. Згодом він утвердився як поняття, пов’язане з системою грошових відносин, утворенням грошових ресурсів, які держава мобілізовувала для виконання своїх функцій.

Фінанси – це сукупність економічних відносин, які опосередковують утворення, розподіл і використання грошових фондів у процесі розподілу та перерозподілу суспільного продукту і національного доходу. Суть фінансів більш повно виявляється у виконуваних ними **функціях**: *розподільчій, регулюючій*, *контрольній* та *стимулюючій*.

Головними суб’єктами фінансових відносин є:

- *держава*, що є власником державних грошових ресурсів, яка їх розподіляє, стягує податки та інші платежі, формує державний та місцеві бюджети;
- *підприємства (фірми), установи, організації,* які отримують гроші від споживачів їхньої продукції або від держави, витрачаючи їх на оплату виробництва, податки тощо;
- *населення (домогосподарства)*, яке отримує гроші від держави або підприємств різної форми власності у вигляді заробітної плати, пенсій,

стипендій, інших доходів, витрачає їх на особисті потреби та створює заощадження.

Крім зазначених суб'єктів, між якими можуть виникати фінансові відносини, додатково слід назвати відносини між окремими регіонами (областями) та зарубіжними країнами.

Сукупність фінансових відносин утворює фінансову систему.

Фінансова система – це сукупність форм, методів і цілей формування, розподілу та використання фондів грошових засобів держави, суб'єктів господарської діяльності, населення.

Фінансову систему України утворюють:

– бюджетна система: Державний бюджет, бюджет Автономної Республіки Крим, місцеві бюджети;

– централізовані цільові фонди грошових коштів загальнодержавного призначення;

– фінанси підприємств різних форм власності, організацій, установ і галузей народного господарства;

– майнове та особисте страхування;

– кредит (державний і банківський);

– позабюджетні фонди (пенсійні, страхові, кредитні, благодійні);

– фінанси домогосподарств;

– місцеві фінанси.

Фінансову політику здійснює держава, найдієвішим механізмом її реалізації є Державний бюджет України і місцеві бюджети.

Згідно Закону України „*Про бюджетну систему України*", **бюджет** – це „...план утворення і використання фінансових ресурсів для забезпечення функцій, які здійснюються органами державної влади".

Державний бюджет – це система грошових відносин, що виникають між державою, підприємствами і населенням у процесі формування та використання централізованого фонду грошових ресурсів для успішного виконання її функцій. Державний бюджет є головним елементом фінансів та фінансової системи, і являє собою державний *кошторис* національної економіки визначений на певний термін (як правило рік).

Бюджет дає змогу державі розв'язувати ті соціально-економічні проблеми, які не в змозі розв'язати механізм ринку: через бюджет (надходження (податки) і видатки) відбувається перерозподіл доходів з тим, щоб забезпечити певну справедливість, фінансуються соціальні програми (освіта, охорона здоров'я, культура, пенсійне забезпечення тощо), оборона, державне управління, фундаментальна наука. Серед бюджетних статей – витрати, пов'язані з вирішенням регіональних, структурних та інших загальнонаціональних завдань.

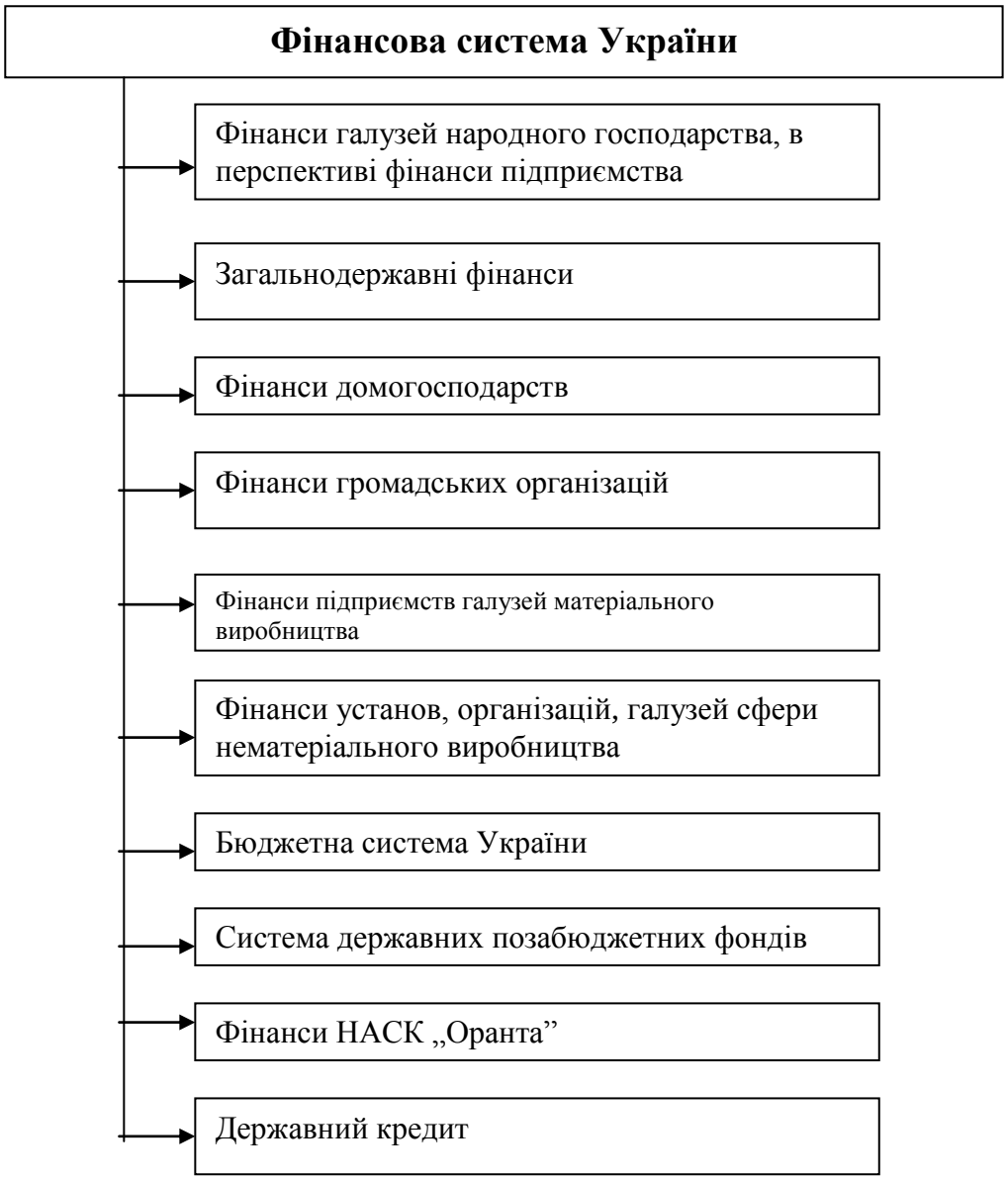

Рис. 27. Склад фінансової системи України

Водночас бюджет не повинен бути перевантажений централізацією економічних, соціальних функцій, оскільки що більше функцій, зокрема господарських, бере на себе держава – то більше вона повинна концентрувати в бюджеті грошових коштів, а основним джерелом цих коштів є податки. Отже, централізація господарських функцій в руках держави неминуче спричиняє *податковий тиск*, що певною мірою підриває *підприємницьку ініціативу*. З огляду на це країни з розвинутою ринковою економікою намагаються формувати бюджет в обсягах, які дають змогу державі виконувати ті завдання, які не виконує ринок. У такий спосіб унеможливлюється необґрунтоване втручання держави в економіку. Перетворення бюджетних асигнувань на капіталовкладення допускається лише в особливих випадках, зокрема для реалізації цільових народногосподарських програм, що контролюються законодавчими

органами. У ринковій економіці ті, кому потрібні інвестиції, звертаються не до уряду (бюджету), а до банків і фондової біржі.

До **бюджетної системи** входять державний бюджет, бюджети територіально-адміністративних одиниць (областей, районів, міст, селищ), податкова система та правова база бюджетної діяльності. Державні та місцеві бюджети створюють фінансову основу для поєднання загальнодержавних і регіональних інтересів.

Консолідований (зведений) державний бюджет – це бюджет центрального уряду та бюджети місцевих органів влади.

Ідеологію формування бюджету, визначення джерел і сум надходження коштів до нього, державних видатків, шляхи покриття дефіциту називають ***бюджетною політикою***. Державним бюджетом, як контрольованим грошовим фондом держави, розпоряджається Уряд України.

Державний бюджет виконує такі **функції:**

- збільшує або зменшує сукупний попит;
- виконує перерозподільну функцію: стимулює або гальмує виробництво шляхом вибору певної системи оподаткування;
- забезпечує покриття касових збитків підприємств, які внаслідок певних об'єктивних причин є збитковими, однак функціонування яких зумовлене суспільними потребами;
- забезпечує фінансову допомогу у розвитку окремих галузей і сфер діяльності;
- збалансовує бюджети нижчих рівнів.

Прибуткова частина бюджетів формується за рахунок податків і зборів.

Видаткова частина бюджету спрямовується на фінансування:

- виробничого і невиробничого будівництва;
- науково-дослідницьких робіт, заходів у галузях освіти, науки, культури, охорони здоров'я, оборони, соціального забезпечення тощо;
- утримання органів державної влади й державного управління, силових структур, судів тощо;
- загальнонаціональних програм соціального, економічного та екологічного розвитку країни та багато іншого.

Видатки бюджетів усіх рівнів поділяють на поточні та видатки розвитку.

Поточні видатки – це видатки бюджетів на фінансування мережі підприємств, установ, організацій, які діють на початок бюджетного року, а також на фінансування заходів соціального захисту населення.

Видатки розвитку – це видатки бюджетів на фінансування інвестиційної та інноваційної діяльності, зокрема: фінансування капітальних вкладень виробничого і невиробничого призначення; фінансування структурної перебудови галузей економіки; субвенції та інші видатки, пов'язані з розширеним відтворенням. На думку *Віктора Пинзеника,* такий поділ є некоректним, оскільки поточні видатки також сприяють розвитку внутрішнього споживання, а відтак – і розвитку тих галузей, які його

забезпечують. Соціальні ж видатки сприяють підтримці життєвого рівня населення, і в розвинутих країнах розглядаються як інвестиції в *людський капітал*.

Пріоритетним завданням реформування бюджетної системи України є перерозподіл повноважень на користь регіональних бюджетів з метою посилення економічної влади та самоврядування регіонів.

До основних **джерел доходів** держбюджету відносять:

- податки, збори та штрафи;
- внутрішні та зовнішні позики;
- продаж державної власності та державного майна;
- доходи від зовнішньої торгівлі;
- доходи від державної власності (прибутки, відсотки, рента).

Перерозподілу між центральним і місцевими бюджетами підлягають податок на додану вартість та акцизний збір.

Основні напрямки витрат держбюджету:

- інвестиційні та інноваційні витрати;
- витрати на оборону та охорону громадського порядку;
- витрати на соціальні потреби;
- заробітна платня робітникам бюджетної сфери, в тому числі на сферу управління;
- виплата відсотків по державним позикам;
- фінансування виробничого і невиробничого будівництва;
- забезпечення науково-дослідницьких робіт, заходів у галузях освіти, науки, культури, охорони здоров'я, оборони, соціального забезпечення тощо;
- утримання органів державної влади й державного управління, силових структур, судів тощо;
- розробка та фінансування загальнонаціональних програм соціального, економічного та екологічного розвитку країни та багато іншого.

Бюджетна класифікація – систематизоване групування надходжень і видатків бюджету за ознаками їх економічної, функціональної та організаційної сутності.

Бюджетне асигнування – планове витрачання коштів на конкретні цілі, передбачені у бюджеті.

Бюджетне призначення – повноваження головному розпоряднику коштів здійснювати асигнування на конкретні заходи.

Бюджетне регулювання – процедура перерозподілу бюджетних ресурсів між бюджетами різних рівнів з метою забезпечення виконання повноважень органів влади та впливу на фінансово-господарські процеси в національній економіці.

Бюджетний запит – документ, підготовлений і поданий розпорядником бюджетних коштів Міністерству фінансів чи місцевому фінансовому органу, що містить пропозиції щодо обсягу бюджетних потреб для його діяльності з відповідним обґрунтуванням.

Бюджетний період – термін, на який планують бюджет.

Бюджетний процес – передбачений законом порядок складання, розгляду, затвердження і виконання бюджетів, звіту про їх виконання та процедури контролю.

Бюджетний цикл – термін виконання всіх операцій за бюджетним процесом одного бюджетного періоду.

Бюджетні компенсації – кошти, які передають з одного бюджету в інший (як правило з державного до місцевих) для компенсації збитків чи недоотриманих доходів у результаті прийняття рішення чи дій органів влади.

Бюджет розвитку – доходи і видатки бюджету, які мають цільове інноваційне та інвестиційне призначення.

Головні розпорядники бюджетних коштів – міністерства, управління, інші органи центральної виконавчої влади, органи місцевого самоврядування у особі їх керівників, які отримують бюджетні повноваження.

Дефолт – неспроможність держави розраховуватись за своїми зобов’язаннями, банкрутство системи державних фінансів.

Дотації – бюджетні кошти, передані на безповоротній і безоплатній основі з одного бюджету до іншого для вирівнювання доходної спроможності бюджету, що їх отримує, на виконання передбачених законодавством функцій та повноважень.

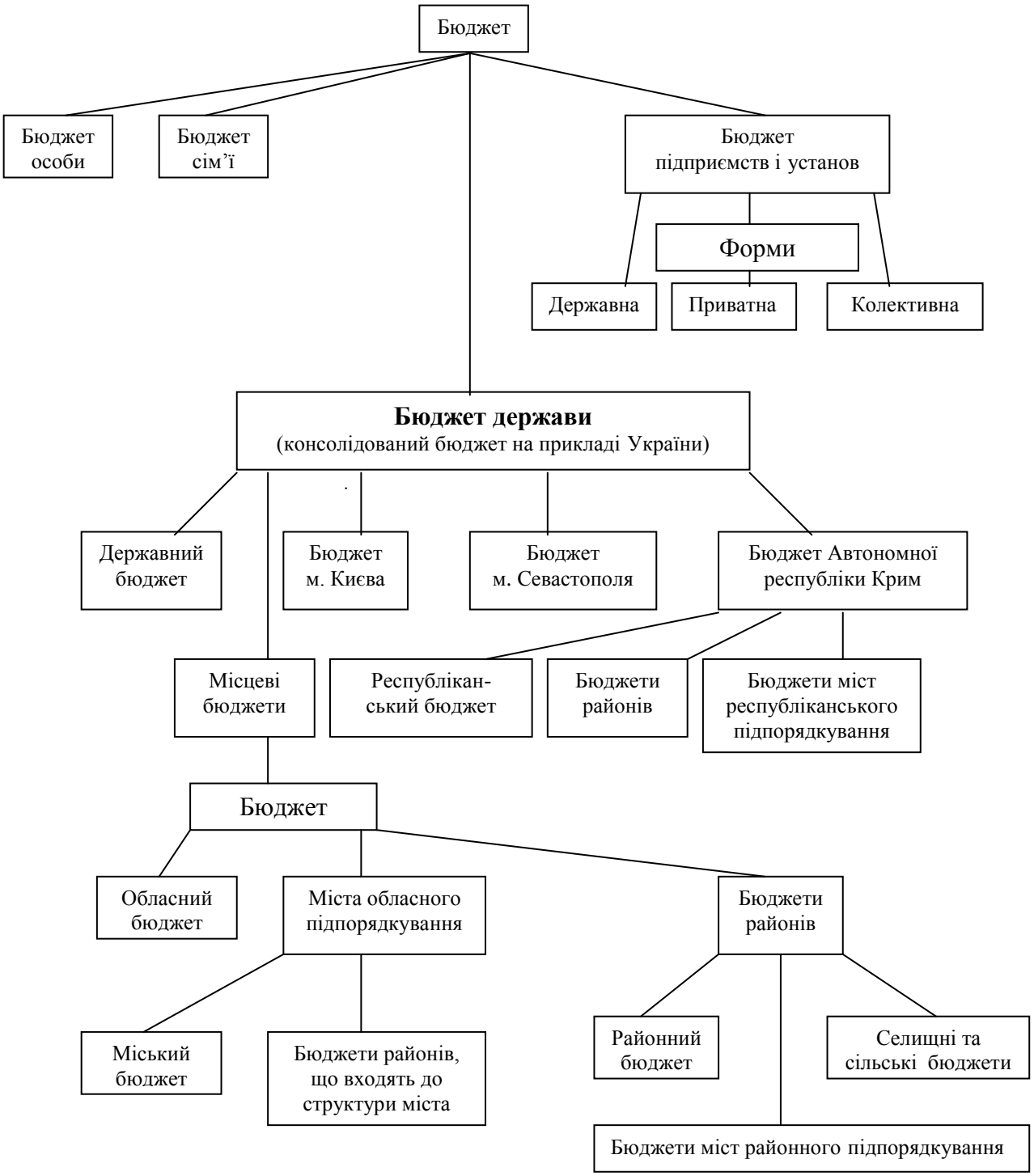

Рис. 28. Структурна схема економічної категорії „бюджет“

Одним із головних напрямів бюджетної політики більшості країн світу є прагнення до бездефіцитного бюджету або підтримання дефіциту на мінімальному рівні.

Дефіцит державного бюджету – це перевищення його видатків над доходами. Він є важливим макроекономічним показником, який вимірюють у відсотках до ВВП. Його можна покривати за рахунок:

- здійснення додаткової емісії грошей (*є неефективним через підвищення загального рівня цін*);
- залучення коштів з державних антикризових резервів;
- отримання кредитів від комерційних банків, що розташовані на території країни (*недолік – висока відсоткова ставка*);
- отримання кредитів від населення або від закордону шляхом емісії та продажу державних облігацій (*найпоширеніший спосіб*);
- приватизація державного майна (*застосовується лише в Україні*).

Профіцит державного бюджету – це перевищення доходів бюджету над його витратами; він є суттєвою макроекономічною проблемою, яка свідчить про нераціональне використання внутрішнього потенціалу національної економіки.

Державний борг – це заборгованість по облігаціях державної позики або пов'язана з іншими заходами щодо ліквідації бюджетного дефіциту. В залежності від розташування суб'єктів отримання додаткових грошей, розрізняють **внутрішній** та **зовнішній** державні борги, додаток яких є загальною сумою державного боргу.

Доволі тривалий час в Україні, під державним боргом рахувалась заборгованість по виплаті заробітних плат, стипендій та пенсій. Це є абсолютно неправильним. Крім того, необхідно зазначити, що в умовах ринкової економіки та мінімальної фінансової дисципліни такі невиплати є абсолютно неможливими.

Секвестр бюджету – це суттєве скорочення запланованого обсягу бюджетних видатків, зокрема соціальних програм, який проводиться в умовах фінансової кризи з метою обмеження споживчого попиту, збалансування структури бюджету, зменшення податкового навантаження на малий та середній бізнес.

Стабільність або зростання бюджетного дефіциту, та, як його наслідку, державного боргу вимагає приділення більшої уваги до механізму планування державного бюджету, контролю за державними видатками, пошуку нових джерел та перегляду розміру бюджетних надходжень.

Пріоритетним завданням реформування бюджетної системи України є перерозподіл повноважень на користь регіональних бюджетів з метою посилення економічної влади та самоврядування регіонів.

11.6. Податки. Шляхи удосконалення податкової системи України

Головним джерелом формування доходної частини державних і місцевих (муніципальних) бюджетів є податки.

Податки – це обов'язкові платежі фізичних та юридичних осіб до бюджету, що здійснюються на умовах та в порядку визначеному законодавчими актами держави. За своїм економічним змістом податки виражають фінансові відносини між державою і учасниками господарського життя, з метою створення централізованого фонду грошових коштів, необхідних для виконання державою своїх завдань. Податки виконують низку **функцій**:

- **фіскальну** (виконання державного бюджету);
- **регулюючу** (перерозподіл доходів на користь найменш забезпечених);
- **стимулюючу** (розвиток підприємництва, збільшення обсягів споживання, обмеження споживання шкідливих товарів).

Класифікація податків *в залежності від розміру*:

- **стійкі** (тверді), **пропорційні** податки, розмір яких не змінюється та відповідає розміру доходів, ґрунтуються на твердих ставках, які встановлюють у відсотковому відношенні до об'єкта податку;
- **прогресивні**, розмір яких збільшується в залежності від рівня доходів;
- **регресивні,** розмір яких може зменшуватись зі зростанням доходу.

За формою оподаткування податки поділяють на **прямі** та **непрямі** (ті, що не мають безпосереднього відношення до людини). Серед непрямих податків в Україні визначальними є податок на додану вартість та акцизний збір. Частка ПДВ у доходах бюджету України значно вища, ніж у розвинутих країнах. Серед прямих податків, *бюджетоутворюючими* є прибутковий податок з громадян, податок з прибутку підприємств.

За об'єктом оподаткування вони поділяються на:

- податки на доходи;
- податки на споживання;
- податки на майно.

За місцем надходження розрізняють **загальнодержавні** та **місцеві** податки. Загальнодержавні податки і збори визначає Верховна Рада України, а місцеві – сільські, селищні, міські ради відповідно до переліку і в межах граничних розмірів ставок, передбачених законом.

Залежно від цільового використання розрізняють:

- **загальні** податки, їх використовують на фінансування поточних витрат і капітальних вкладень, вони зараховуються до відповідних бюджетів і не мають конкретних шляхів їх подальшого використання;
- **специфічні**, які мають своє власне цільове призначення, наприклад відрахування на соціальне страхування, до пенсійного фонду тощо.

Крім зазначених податків та зборів до податкової системи належать мито, податкові штрафи, внески за отримання ліцензій та патентів, платежі за використання природних ресурсів, внутрішні податки на товари та послуги, податки на міжнародну торгівлю і зовнішні операції, на доходи від власності та підприємницької діяльності, та багато іншого.

Податкова система – це сукупність податків, податкових платежів, механізму їх стягнення у визначеному законодавством країни порядку.

Головними принципами побудови системи оподаткування в Україні є такі:

- стимулювання підприємництва, виробництва та інвестиційної активності шляхом запровадження пільг з оподаткування прибутку;
- обов'язковість податкових платежів;
- залежність обсягу податкових зобов'язань від розміру доходів згідно з визначеною шкалою;
- урахування принципів стабільності та рівномірності сплати, інфляційної нейтральності, економічної ефективності, соціальної справедливості тощо.

Для ефективної роботи діяльність податкової системи повинна відповідати наступним принципам:

1) оподаткування не повинно бути надмірним;
2) слід уникати подвійного та багаторазового оподаткування доходу;
3) механізм сплати податків повинен бути простим, зрозумілим і зручним для платника;
4) податкова система має бути гнучкою, мати змогу легко адаптуватись до змін;
5) податкова система повинна обов'язково відповідати критеріям справедливості.

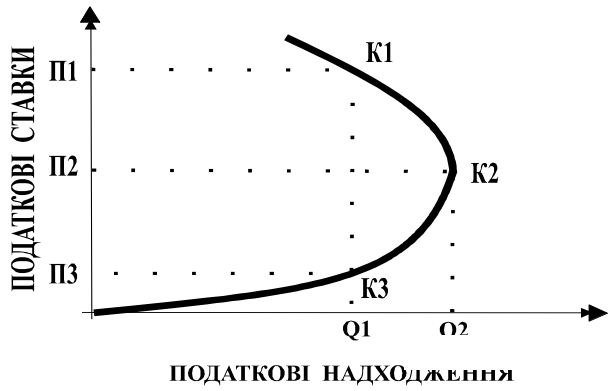

Рис. 29. Крива А. Лаффера

Крива представника *теорії економіки пропозиції* ***Артура Лаффера*** демонструє взаємозалежність між розміром ставки податку та обсягом податкових надходжень. Так, збільшення податкових ставок буде призводити до збільшення обсягу податкових надходжень, але лише до певного рівня, який не буде пригнічувати підприємницький стимул (на графіку точка К2).

Збільшення ставки оподаткування вище цього рівня сприятиме ухилянню від сплати податків, тінізації економічних відносин, та, відповідно, скороченню податкових надходжень.

Податкова система України потребує удосконалення. Це продиктовано об'єктивними причинами: з просуванням до ринкової економіки в обсязі бюджетних доходів зростатиме частка прибуткових податків із фізичних осіб і скорочуватиметься частка податків на підприємницький прибуток, оскільки держава, відмовляючись від адміністративного регулювання цін, не зможе використовувати їх для перерозподілу доходів і все навантаження ляже на бюджет, що потребуватиме ефективної системи прибуткового оподаткування. Оподаткування підприємницького прибутку з часом стане ліберальнішим і дасть змогу підприємствам здійснювати повноцінну інвестиційну діяльність.

11.7. Фіскальна політика

Фіскальна політика (фінансово-бюджетна) являє собою діяльність держави з формування і використання державних фінансів. Розрізняють *дискреційну* і *недискреційну (автоматичну)* фіскальну політику.

Дискреційна фіскальна політика – це політика, що проводиться державою безпосередньо за допомогою управління обсягами та розмірами державних витрат і податків з метою стимулювання безінфляційного економічного зростання. Збільшення *державного замовлення* в структурі сукупних витрат призводить до мультиплікативного збільшення обсягу рівноважного ВВП і навпаки. Зменшення обсягу податкових надходжень призводить до збільшення обсягу рівноважного ВВП і навпаки.

Мультиплікатор збалансованого бюджету – це вплив рівномірного збільшення (зменшення) державних витрат та збільшення (скорочення) податків на рівноважний чистий внутрішній продукт, що збільшується (зменшується) на обсяг цих змін.

Зворотним показником до мультиплікатора є **акселератор** – коефіцієнт, який відображає вплив приросту національного доходу від приросту інвестицій.

Недискреційна фіскальна політика – це політика вбудованих регуляторів (стабілізаторів): податки, соціальні виплати, державні контракти і держзамовлення, державні інвестиції, соціальні трансферти, зміни у податковому регулюванні, фінансування громадських робіт тощо. Прийнято вважати, що недискреційна фіскальна політика не є елементом державного регулювання, тому вона має доповнюватись елементами дискреційної.

Вмонтована (вбудована) стабільність – явище притаманне фіскальній недискреційній політиці автоматичної стабілізації, що здійснюється за допомогою податків. Воно полягає в тому, що податкові надходження змінюються в тому ж напрямку, що й обсяги валового

національного (або валового внутрішнього) продукту, і бюджетні дефіцити (або надлишки), які виникають під час занепадів (або зростань), допомагають їх подолати. Зростання обсягу податкових надходжень сприятиме зниженню рівня безробіття під час зростання інфляції через механізм автоматичної стабілізації. Вмонтована стабільність зменшує рівень негативного впливу на економіку від змін ВНП, але не ліквідує їх

Зростання обсягів ВНП призводить до збільшення обсягу податків, і, таким чином, темпи економічного розвитку уповільнюються. Так діє ***стримуючий механізм*** фіскальної політики, який дозволяє обмежити темпи інфляції. ***Стимулюючий механізм*** фіскальної політики полягає у скороченні податків під час економічного спаду, що може слугувати стимулом до економічного зростання, та, певним чином, сприяти росту інфляції.

Фінансово-бюджетна політика є найміцнішим та найдієвішим способом регулювання національної економіки. Реалізацію фіскальної політики в Україні здійснює Уряд у відповідності до пріоритетів національного розвитку та власного бачення світоглядних перспектив країни. Проте, стримання інфляції під час здійснення структурних реформ, Уряд здійснити власноруч неспроможний. За стабільність національної валюти в Україні відповідає та володіє відповідними важелями щодо прямого впливу на неї Національний банк України. Відтак, для реалізації ефективної економічної політики без негативних зовнішніх ефектів, необхідна спільна та скоординована діяльність цих двох державних інституцій, які, насамперед, мають різні цілі своєї діяльності. Так, метою НБУ є стримання інфляції, а Уряд запрограмований на економічне зростання, яке без інфляції майже неможливе. Відтак, протиріччя закладене об’єктивно, незважаючи на суб’єктний склад та на політичну причетність різних структур.

За таких умов, доречним є інституціональне удосконалення регуляторних економічних структур та максимальна деполітизація економічної політики на національному рівні.

11.8. Ефективність та цілі використання грошових ресурсів у національній економіці

Як правило, це питання залишається недостатньо дослідженим у вітчизняній та закордонній науковій літературі, оскільки не завжди є зрозумілим до якої галузі слід відносити цю проблематику: економічної теорії, фінансів, економічної політики чи державного управління? Проте дуже велике значення має рух та ефективність використання наявного грошового ресурсу, значна частина якого лише обслуговує рух товарів масового споживання. В умовах фінансової кризи особливого значення набуває застосування внутрішнього фінансового ресурсу для реструктуризації основного капіталу, зміни структури економіки, а, відповідно, й зміни структури зайнятості в національній економіці. Перетворення вільних коштів (пасивних заощаджень) на інвестиції

здійснюється через кредитну систему, проте подальша доля цього ресурсу потребує значної економічної уваги.

Найважливішим результатом ринкових економічних перетворень є створення правових та інституційних умов для активізації капіталовкладень. Тільки завдяки великим капіталовкладенням можна досягти структурних змін в економічному потенціалі країни, зайнятості та національному продукті. Капіталовкладення є важливим актом навіть для ринкових країн, оскільки утримувати міцні позиції на ринках, завойовувати нові, можна лише новими видами конкурентоспроможної продукції. А це забезпечується запровадженням нових технічних засобів, технологій, форм організації виробництва, тобто капіталовкладеннями.

Структурні перетворення і досягнення в Україні економічного піднесення та добробуту населення неможливі без капітальних вкладень. Вони є матеріальною основою зростання продуктивної та ефективної функції праці й капіталу: $B = aF(T, K)$.

За існуючого рівня технологій *а,* кількості праці *Т* і основного капіталу *К* обсяг виробництва національного продукту в Україні не може бути вищим, ніж величина *В* [5, С.326]. Він не задовольняє споживчих потреб населення *С,* держави *Б,* чистого експорту *ЧЕ* та капітальних вкладень *К.* Зростання виробництва національного продукту можливе за збільшення:

– кількості зайнятих на ΔT: $T+\Delta T$;

– обсягу основного капіталу на ΔK: $K+\Delta K$;

– продуктивної функції одного зайнятого на $\Delta в$: $в + \Delta в = af(k + \Delta k)$;

– обсягу та оборотності оборотного капіталу на ΔO і Δv:

$$\mathbf{B + \Delta B = F(O + \Delta O, v + \Delta v)}$$

Для отримання показника обсягу виробництва національного продукту в Україні на душу населення в сумі 12 тис. дол. на рік, тобто збільшення його у 20 разів порівняно з 2000–2002 рр. (середній дохід у країнах ЄС), необхідно у стільки ж разів збільшити сукупні виробничі витрати праці *Т* і капіталу *К* і *О.* Однак збільшення кількості зайнятих потребує додаткових робочих місць. До того ж в Україні зберігається високий рівень безробітних. З їх залученням у виробництво кількість зайнятих зросла б лише на розмір наявного безробіття, а не у 2–3 рази, як це потрібно. Отже, необхідних продуктивних параметрів функції праці можна досягти лише за рахунок:

– збільшення маси високопродуктивного основного капіталу *К* і капіталоозброєності одного зайнятого $k = K / T$, диверсифікації капіталовкладень щодо видів діяльності, видів продукції та, відповідно, робочих місць;

– запровадження новітніх технологій *а,* які б забезпечили економію часу роботи, поліпшення системи управління виробництвом, працею,

пришвидшення руху товарів і грошей, безвідходність виробництва, зниження собівартості, підвищення якості товарів та ін.

Капіталовкладення і нові технології потребують значних асигнувань – у 7–8 разів більше, ніж вартість основного капіталу в Україні (на початок 2002 р. – у середньому 900 млрд. грн., або приблизно 180 млрд. дол., потрібний обсяг капіталу – 8–9 трлн. грн., або 1,2 трлн. дол.). Таких коштів Україна не має через те, що не забезпечила належного інвестиційного клімату для західних інвесторів.

На перших порах Україні потрібно щонайменше 50–60 млрд. дол. США капітальних вкладень для певних зрушень у структурі національного капіталу і зайнятості. Джерелами таких капіталовкладень є:

– внутрішні запозичення у населення та підприємств через продаж облігацій або страхування;

– зовнішні запозичення у міжнародних кредитних установ (МВФ, Світовий банк, Європейський банк реконструкції і розвитку та ін.);

– легалізація тіньових коштів усередині країни, повернення в Україну незаконно вивезених і розміщених на таємних рахунках у зарубіжних банках та офшорних зонах коштів.

Забезпечити надходження коштів для капіталовкладень із цих джерел нелегко. Річ у тому, що внутрішні запозичення можуть надати підприємства і населення за відповідної довіри до уряду. Населення, яке втратило свої заощадження під час розпаду СРСР, матеріальне становище якого за роки реформ погіршилося, з осторогою ставиться до продажу державних облігацій. Зарубіжні інвестори не мають в Україні політичних, економічних, правових гарантій того, що їх капітали будуть використані за призначенням, кредити будуть повернуті вчасно разом з відсотками, а прибутки чесно поділені. Пропоновані ними різні форми інвестування економіки – кредити, прямі інвестиції, консультації щодо складання інвестиційних програм тощо – не реалізовано через неузгодженість політичного, економічного, інтеграційного вибору України різними політичними силами, хоч вона декларує свій європейський вибір. Як наслідок – відсутність інвестиційної підтримки від ринкових країн для здійснення реформ.

Найреальнішим джерелом капіталовкладень для України є зовнішні прямі інвестиції та кредити. З цією метою необхідно створити передумови для їх надходження, передусім із країн Заходу. Однак Україна практикує викуп українських підприємств (передусім переробних галузей) російським капіталом, що не забезпечує позитивного результату, оскільки Росія не володіє новітніми технологіями в цих галузях і сама має великий зовнішній борг. До того ж Росія і Україна конкурують на ринках одна з одною і прагнуть бути лідерами на них. Отже, Росія не зацікавлена випускати на викуплених нею українських підприємствах продукцію, конкурентоспроможну на українському і російському ринках, що й підтверджує практика.

Передумовами інвестиційної привабливості України для надходження іноземних капіталів є: створення правової держави, захист природних прав

людини, свобода засобів масової інформації, утвердження політичної демократії; інвестиційне забезпечення ринкових перетворень, вільного переміщення праці, капіталів і товарів, вибору видів діяльності, захисту капіталів і прибутків.

Досвід розвинутих країн підтверджує, що наявність ринкових економічних інституцій є набагато важливішим фактором залучення інвестицій, ніж, наприклад, особливості політичної інтеграції. За відсутності гарантій прав власності, переважання політичних міркувань над економічною доцільністю під час визначення спрямування інвестицій, утримання високого рівня інфляції і непрогнозованого підвищення цін економіка функціонує незлагоджено. З утвердженням права на приватну власність, усуненням домінування політики в економіці, забезпеченням громадянам змоги заробляти гроші, виходячи з власної підприємливості, економічне життя пожвавлюється, входить у нормальне русло. Це повинні усвідомити всі політичні сили, уряд, населення.

Оптимізацію структури національної економіки характеризують такі основні параметри:

– обсяг і структура національного продукту, який задовольняє потреби виробництва і населення на певний момент: $B^* = C + Б + K + ЧЕ$;

– обсяг і структура основного капіталу за видами виробництва продукту щодо потреб виробництва і населення: $K = \sum K_{ij}$, де i – вид діяльності, j – вид продукції;

– кількість і структура зайнятих T, продуктивна сила яких $в = f(к)$ забезпечує виробництво національного продукту B відповідно до національних потреб: $B = Tвт$.

Сучасний стан української економіки (а отже, сформована структура основного капіталу і зайнятості) не відповідає потребам національного споживання. Для зміни обсягу і структури національного продукту відповідно до національних потреб необхідна реструктуризація основного капіталу і зайнятих в економіці.

Існуючий рівень технічного розвитку української економіки є наслідком структурної політики колишнього СРСР. Передусім економіка не має соціального спрямування, а зорієнтована на переважаючий розвиток військових виробництв і галузей базового спрямування. Система стимулювання науково-технічного прогресу надто інертна, негнучка. Недосконалий економічний механізм стимулювання інноваційної політики гальмує впровадження вітчизняних теоретичних розробок з різних галузей економіки, які не поступаються зарубіжним, а іноді й переважають їх. Найголовнішими критеріями НТП щодо забезпечення високоефективної економіки є:

– сприяння високоефективному виробництву, соціальному розвитку, підвищенню життєвого рівня, полегшенню побутових проблем;

– наукомісткість, швидке оновлення засобів виробництва і праці;

– удосконалення технологій, колообігу використання ресурсів, полегшення праці, унеможливлення негативного впливу на природу;

– висока питома вага в суспільному виробництві механізації, автоматизації, використанні автоматизованих систем управління, комп'ютерних систем в управлінні технологіями виробництва, біотехнологіями та ін.

Відставання практичної реалізації власних теоретичних розробок, відсутність можливостей для використання зарубіжного досвіду швидкого впровадження наукових розробок у практику конкуренції призвели до переважання в економіці України комплексно-механізованих виробництв над комплексно-автоматизованими. До того ж у 1990–2002 рр. створення зразків нових типів машин, устаткування, приладів, засобів автоматизації зменшилося на 23%. Сучасний науково-технічний стан української економіки визначається структурою основного капіталу і його здатністю створювати відповідну структуру національного продукту. Співвідношення виробничого основного капіталу $К_в$ і невиробничого основного капіталу $К_н$ можна подати таким рівнянням:

$$К = 0,6\ К_в + 0,4\ К_н$$

Виробничий основний капітал України перевищує невиробничий основний капітал у 1,5 рази [5, С.329]. Виробничий основний капітал характеризує значне переважання в українській економіці матеріального виробництва над сферою послуг. Таке співвідношення основного капіталу за сферами діяльності свідчить, що продуктивна функція одиниці основного капіталу $в = f(к)$ є низькою, тобто віддача одиниці основного капіталу незначна. Отже, існує додаткова потреба в капіталі у виробничій сфері.

Реструктуризація основного капіталу здійснюється з метою зростання інтенсивної продуктивної функції виробничого основного капіталу $В = Квt$, тобто збільшення віддачі одиниці основного капіталу $в$ і створення передумов зростання невиробничого основного капіталу. Цього досягають упровадженням новітніх технологій у сферу виробництва товарів і у сферу послуг. Відповідно політика капіталовкладень має забезпечити:

– більший обсяг капіталовкладень у сферу послуг, ніж у сферу виробництва;

– упровадження новітніх технологій виробництва товарів і послуг;

– зростання продуктивної віддачі одиниці основного капіталу у сфері виробництва товарів і сфері послуг;

– відшкодування матеріальних і трудових витрат на виробництво одиниці продукції та її валового випуску.

Однак загальна маса основного капіталу в Україні зростає, продуктивна віддача знижується, а створений продукт не забезпечує відшкодування оборотного капіталу, що є порушенням належного режиму реструктуризації виробничого потенціалу та сфери послуг.

Структура зайнятості в економіці України відображає структуру основного виробничого і невиробничого капіталу. Параметри

співвідношення кількості зайнятих у сфері виробництва товарів $T_в$ і у сфері послуг $T_н$ приблизно такі:

$$\mathbf{T = 0{,}52\ T_в + 0{,}48\ T_н}$$

Отже, сфера матеріального виробництва є капітало- і працемісткою. Це підтверджує той факт, що продуктивна функція праці та капіталу в економіці переважно екстенсивна, а не інтенсивна. В умовах ринкової конкуренції економічна система з екстенсивною функцією праці й капіталу не може функціонувати ефективно та прибутково. З іншого боку, ринкова економіка – це економіка широкого спектру різноманітних послуг, що розвиваються завдяки високопродуктивному виробництву товарів у матеріальній сфері. Тому в Україні необхідно забезпечити переважання інтенсивно-екстенсивної функції праці і капіталу в обох сферах національної економіки та переміщення робочої сили зі сфери виробництва товарів у сферу надання послуг (рівень безробіття в Україні – дає змогу збільшувати обсяг виробництва продукту і за рахунок залучення додаткової робочої сили).

Кінцева мета реструктуризації національної економіки – ***реструктуризація національного продукту*** щодо потреб виробництва: забезпечення відшкодування оборотного капіталу, оновлення основного капіталу і задоволення потреб населення. Реальний національний продукт, створений у сфері виробництва і сфері послуг в Україні, не відповідає їх потребам. Причому ця невідповідність виявляється як в обсязі та структурі задоволення потреб, так і у вартості відшкодування матеріальних і трудових витрат, оновлення основного капіталу. Структура валового випуску, створеного сферою виробництва і сферою послуг, має таке ж співвідношення, як і структура задіяного у цих сферах капіталу. Це свідчить про те, що віддача капіталу у сфері виробництва товарів і у сфері надання послуг відносно однакова:

$$\mathbf{B = 0{,}6\ B_в + 0{,}4\ B_н}$$

Структура ВВП більшою мірою відповідає структурі зайнятості:

$$\mathbf{dB = 0{,}49\ dB_в + 0{,}51\ dB_н}$$

Таке співвідношення ВВП в Україні загалом відповідає структурі національного продукту розвинутих країн. Однак структура валового випуску свідчить про велику матеріальну витратність продукту сфери виробництва через низьку продуктивність праці та основного капіталу. Отже, загальне співвідношення товарів і послуг адекватне структурі ВВП у ринкових умовах, а фізична кількість товарів та послуг, їх асортимент неспроможні задовольнити потреби населення і потреби капіталовкладень.

Так, як бачимо, позитивні перетворення в структурі національної економіки мають здійснюватись за рахунок, у першу чергу, раціонального та максимального використання внутрішнього грошового ресурсу.

Питання до самоконтролю та дискусії:

1. Чим відрізняються гроші, як об'єкт аналізу загальної теорії економіки, від грошей, як об'єкту вивчення національної економіки?
2. В чому полягає зміст еволюції економічної ролі кредиту?
3. В чому полягають суперечності розвитку розгорнутої форми вартості?
4. Чим грошово-кредитна система відрізняється від банківської та фінансової систем? Проведіть порівняльний аналіз цих трьох категорій.
5. Що таке недискреційна фіскальна політика і чому в Україні не завжди спрацьовують вмонтовані стабілізатори?
6. Яким чином світова фінансова криза може вплинути на сучасну валютну систему?
7. Як може діяти закон Коперника-Грешема в умовах економіки України?
8. Які специфічні функції можуть виконувати гроші в сучасних економічних умовах? Які з традиційних функцій грошей можна об'єднати до спільних груп?
9. Чому поділ бюджетних видатків на поточні та видатки розвитку, на сьогодні вже не є коректним?
10. Який вигляд може мати крива Лаффера для України з урахуванням її ментальних особливостей?
11. Чим може бути викликаний профіцит бюджету та які його недоліки?
12. Що може бути наступним кроком у розвитку світової валютної системи?

Тестові завдання:

Валюта – це:

а) грошова одиниця певної країни
б) грошові знаки іноземних держав, які зберігаються у Національному банку України
в) національні грошові знаки, якими володіють нерезиденти
г) правильно вказане у п. а, б, в
д) правильно вказане у п. б, в

Акцизний збір – це:

а) непрямий податок
б) прямий податок
в) надбавка до ціни товару
г) всі відповіді правильні
д) всі відповіді неправильні

До прямих податків належить:
а) податок на прибуток
б) податок на додану вартість
в) акцизний збір
г) правильна відповідь відсутня
д) всі відповіді правильні

Спроможність активу бути швидко обміненим на гроші, або бути використаним в якості засобу платежу характеризує:
а) інфляція
б) конвертованість
в) ревальвація
г) ліквідність
д) іпотека

Форми організації грошового обігу, що склались історично і закріплені національним законодавством, мають назву:
а) рух грошей
б) грошова система
в) фінансова система
г) податкова система
д) банківська система

Скільки рівнів має банківська система України:
а) 1
б) 4
в) 5
г) 2
д) 3

Співвідношення між податковими ставками та податковими надходженнями наявно відбиває:
а) крива Філліпса
б) крива Лаффера
в) крива Лоренця
г) бюджетна резолюція
д) крива попиту на інвестиції

Головним елементом фінансової системи є:
а) державний бюджет
б) податки
в) фінанси домогосподарств
г) фінанси підприємств
д) фінанси міжнародних кредитних організацій

Заборгованість по облігаціям державної позики має назву:
а) дефіцит бюджету
б) профіцит бюджету
в) державний борг
г) секвестр бюджету
д) внутрішній кредит

Система економічних відносин, щодо формування, використання та перерозподілу грошових ресурсів, фондів і доходів, має назву:
а) гроші
б) податки
в) бюджет
г) фінанси
д) економічна політика

Глава 12. МЕЗОРІВЕНЬ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ, ПІДПРИЄМНИЦТВО ТА ЇХ РЕГУЛЮВАННЯ

СТРУКТУРА:

12.1. Сутність підприємництва та механізм його регулювання.
12.2. Державне підприємництво та управління державною власністю.
12.3. Державне регулювання малого та середнього бізнесу.
12.4. Сутність та цілі формування державної промислової політики.
12.5. Агропромисловий комплекс та регулювання його розвитку.
12.6. Державне регулювання сфери товарного обігу.
12.7. Регулювання розвитку регіонів.

Питання до самостійного реферативного опрацювання:

1. *Оцінка ефективності та продуктивності національної економіки.*
2. *Національна економічна система.*
3. *Структура ВВП за галузями економіки.*
4. *Національна економічна стратегія і політика.*

Ключові терміни: підприємництво, державне регулювання підприємництва, форми підприємницької діяльності, власність, малий та середній бізнес, державний сектор, приватизація, роздержавлення, державна промислова політика, агропромисловий комплекс, політика пришвидшеної амортизації, агропромислова політика, торгівля, товарооборот, регіональна політика держави, регіон.

Терміни та категорії для повторення або самостійного вивчення: *національний ринок, виробництво, ВВП, інновація, виробничі ресурси, ефективність виробництва, конкурентоздатність, адміністративне регулювання, протекціонізм.*

Мезорівень національної економіки – це складна організація структури національної економіки, що формується з галузей та регіонів, функціонує за певними специфічними ознаками та вимагає посиленої уваги з боку її теоретичного та прикладного аналізу. Управління галузями внутрішнього виробництва набуло суттєвого поширення в умовах планової економіки колишнього СРСР, проте реалії актуальної економіки України вимагають нових підходів, зокрема у розрізі застосування переважно ринкових, непрямих та неформальних способів її регулювання. Тому автор вважає за потрібне приділити окрему увагу дослідженню цієї проблематики, включаючи до неї аспекти формування та відтворення підприємницького сектору.

Насправді уся ця глава являє собою єдиний проблемний блок, і окремі її елементи дуже щільно переплітаються, так, наприклад, як проблеми торгівлі сільськогосподарською продукцією чи аспекти роздержавлення великих підприємств, територіальна організація різних галузей тощо. Тому поділ на параграфи є доволі умовним і здійснений автором лише з метою спрощення дидактики засвоєння матеріалу.

12.1. Сутність підприємництва та механізм його регулювання

Підприємництво – це ініціативна, самостійна господарсько-фінансова діяльність суб'єктів на свій ризик, під власну фінансову та майнову відповідальність у межах чинного законодавства, спрямована на досягнення *комерційного успіху* (отримання прибутку). Розрізняють 2 види підприємництва.

Інноваційне підприємництво – отримання конкурентних переваг за рахунок нововведення в системі організації виробництва та управління, а також впровадження нових товарів. **Класичне підприємництво** полягає в оцінці наявних ресурсів, мінімізації витрат та прагненні максимізувати віддачу від них (отримати максимально можливий розмір прибутку). В умовах ринкової економіки підприємець буде отримувати прибуток лише у разі вироблення товарів чи послуг, на які існує суспільний запит, тобто у випадку задоволення потреб суспільства.

Ринкове підприємництво (арбітражування) – це підприємницька діяльність, що спрямована на отримання прибутку за рахунок різниці між ціною закупівлі і продажу товарів та послуг. Арбітражування найбільш поширене, насамперед у торгівлі та на фінансових ринках.

Франчайзинг – це підприємницька діяльність, яка здійснюється на основі ліцензії відомої фірми (*франшизи*). При цьому підприємство, що працює за напрямом франчайзингу, отримує право на продаж товарів та ведення виробництва з використанням торговельної марки даної фірми.

Діючі підприємницькі структури розподіляють за такими ознаками:

економічним призначенням – виробництво засобів виробництва, предметів споживання, ідей та послуг, духовно-культурне виробництво;

масштабами виробництва – індивідуальні, серійні, масові;

рівнем спеціалізації – спеціалізовані, універсальні, змішані;

кількістю персоналу – малі, середні, великі;

галузями виробництва – промислові, будівельні тощо;

сферами виробництва – матеріальним і нематеріальним;

новими формами господарювання – фірми, контори, бюро, групи, агентства, біржі, фонди тощо [36, С.11].

У своїй діяльності з регулювання підприємництва держава керується Законом України „*Про підприємництво*”. Згідно з цим законом суб’єктами підприємницької діяльності можуть бути як фізичні, так і юридичні особи.

Державне регулювання підприємництва – це система правових, організаційних та регулятивно-контролюючих заходів держави, спрямованих на створення сприятливого підприємницького середовища й управління державним сектором для забезпечення ефективності та конкурентоздатності національної економіки.

Необхідність державного регулювання підприємництва обумовлена такими **факторами**:

- нездатністю підприємницьких структур протистояти *дисфункціям* ринку;
- монополізацією виробництва;
- постійним порушенням рівноваги між сукупним попитом та сукупною пропозицією;
- ускладненням відтворювальних процесів тощо.

Ці чинники породжують такі негативні явища, як масове банкрутство підприємницьких структур, втрата державою платників податків та штрафів, посилення соціальної напруги та нестабільності, збільшення навантаження на державний бюджет.

В умовах переходу економіки України від старої до нової ринкової системи, необхідність державного регулювання підприємницької діяльності обумовлена, перш за все, важливістю формування економіки підприємницького типу, відсутністю нормальних макроекономічних умов для бізнесу тощо.

Передумовою становлення та розвитку підприємництва в Україні є **інституційні перетворення,** – формування системи соціально-економічних відносин шляхом створення відповідних економічних, правових і соціальних інститутів (установ).

Основними **напрямками** інституційних перетворень є:

- реформування правових інститутів та створення ринкового законодавства;

- трансформація відносин власності (роздержавлення і приватизація), забезпечення *легітимності* цих процесів, пошук ефективного власника;

- демонополізація економіки та формування конкурентного середовища;

- реформування системи державного управління (адміністративна реформа);

- формування системи нових організацій і установ ринкового типу, створення інститутів ринкової інфраструктури;

- реформування кредитно-грошової, фінансової та банківської систем тощо.

Механізм впливу держави на діяльність підприємства включає такі складові:

- формування нормативно-правового поля;
- державна підтримка підприємництва;
- адміністративно-економічне регулювання (податки, нормативи, державні контракти тощо);
- організаційно-економічна та інформаційна допомога.

Конкурентна політика держави – це діяльність держави, спрямована на створення і розвиток конкурентного середовища, антимонопольне регулювання з метою сприяння зростанню ефективності виробництва, підвищення конкурентоздатності національної економіки. Її основні напрямки: демонополізація економіки, захист та сприяння розвитку економічної конкуренції, антимонопольне регулювання, державний контроль за дотриманням антимонопольного законодавства.

12.2. Державне підприємництво та управління державною власністю

Підприємницька діяльність держави є рівноправною з іншими суб’єктами. Державне підприємництво передбачає проведення націоналізації і денаціоналізації підприємств, створення державою власних підприємств та забезпечення *планування* і управління їхньою діяльністю.

Державне підприємництво – це господарська або інша підприємницька діяльність державних підприємств з виробництва матеріальних благ та надання послуг суб’єктам економіки (приватним підприємствам і населенню).

Державний сектор підприємств у країнах з ринковою економікою формують з метою створити робочі місця, утримувати галузі комунального господарства – водопостачання, електропостачання, телефонного зв’язку, муніципального транспорту, а також підприємства, які задовольняють потреби *національної безпеки*.

В Україні у сфері державного володіння та державного управління знаходяться надра, земля, водні ресурси, ліси, території, які перебувають під особливою охороною (державні природні заповідники, дендрологічні парки та ботанічні сади, пам'ятки природи, лікувально-оздоровчі місцевості та курорти), оборонні об'єкти та об'єкти атомної енергетики, залізничний, трубопровідний та повітряний транспорт, значна частина нерухомості (житлового та нежитлового фондів), оборонна промисловість, лінії електро- і газомереж, сфера видобування й обігу дорогоцінних каменів та металів, стратегічних матеріалів і валюти.

У системі управління державною власністю треба розрізняти:

- **управління державною власністю**, яка набула цієї форми і є нею. Завданням системи управління цієї частини державної власності є її збереження, підтримка, нарощування, оновлення, ефективне використання;

- **управління зміною форми і відносин власності**. Завданнями управління в цьому випадку є: постійна передача права володіння, розпорядження (приватизація), націоналізація, тимчасова передача власності.

Управління державним сектором економіки в Україні сьогодні ґрунтується на ***галузевому*** (загальнодержавна власність) і ***територіальному*** (комунальна власність) принципах. Функції управління майном, що знаходиться в загальнодержавній власності, покладені на міністерства і підвідомчі Кабінету Міністрів України органи державної виконавчі влади. Винятком є майнові комплекси підприємств, установ, організацій, управління якими провадять відповідні служби Верховної Ради та Президента України.

Приватизація – це процес перетворення державної власності на приватну, колективну чи змішану. Зворотним явищем до приватизації є **націоналізація** – перетворення певної форми власності на державну з метою уникнення її банкрутства, має поширення під час світових економічних криз або здійснюється у випадку переходу до *командно-адміністративної системи* господарювання, збільшенні частки державного регулювання економіки в структурі національного господарського механізму.

Зміну форми державної власності провадять через комерціалізацію, корпоратизацію (акціонування) тощо. Це супроводжується зняттям підприємств з державного фінансування і переведенням на приватне кредитування та самофінансування, або власний пошук альтернативних джерел.

Акціонування – правова процедура перетворення державного підприємства на акціонерне товариство, один зі способів проведення приватизації.

У процесі приватизації застосовують такі **способи**:

- викуп об'єктів малої приватизації товариствами покупців, що їх створили і є працівниками цих об'єктів;

- викуп державного майна підприємства за альтернативним планом приватизації;

- викуп державного майна, зданого в оренду;

- продаж на *аукціоні*;

- продаж за некомерційним конкурсом (в цьому разі метою приватизації є не отримання максимальної ціни за підприємство, а досягнення соціальних чи екологічних ефектів);

- продаж акцій відкритих акціонерних товариств (акціонування);

- продаж з відстрочкою платежу.

Роздержавлення – це процес сприяння розвитку потрібних для повноцінної ринкової економіки різноманітних суб'єктів підприємницької діяльності, ліквідація майнової монополії держави у підприємницьких відносинах. Він передбачає ліквідацію диктату державного плану, централізованого розподілу ресурсів, і спрямований на ***комерціалізацію*** діяльності державних підприємств (запровадження принципу самостійного господарювання), демонополізацію виробництва і розвиток конкуренції, приватизацію державної власності та ін.

Демонополізація економіки – попередження, обмеження і припинення монополістичної діяльності, та, водночас, сприяння формуванню ринкових відносин.

Роздержавлення змінює не форму власності, як це робить приватизація, а принципи господарювання. За умов роздержавлення підприємства воно може залишатись у власності держави, проте працювати не за державним директивним планом – а за ринковими вимогами – вимогами ринкового попиту та світової економічної кон'юнктури.

Назрілим для України є питання впорядкування приватизації та *постприватизації*. Перехід від так званих соціалістичних форм власності до приватної та інших форм – умова успіху економічних реформ в Україні. Першим кроком на цьому шляху є перетворення колишніх бюджетних організацій і державних підприємств за їхньою юридичною формою на компанії, які мають права юридичної особи і незалежні щодо бухгалтерського обліку (так звана *корпоратизація*). Наступний крок – приватизація, тобто перехід прав власності від держави до приватних суб'єктів економічної діяльності. На користь приватизації підприємств свідчать передусім інтенсивніші стимули у їхній діяльності та жорсткіший фінансовий контроль.

В Україні приватизовано значну частину стратегічних підприємств, насамперед енергетичного сектору, аграрної промисловості та військово-промислового комплексу. Наступне поліпшення рамкових умов доцільне в середньостроковій перспективі за такими напрямами:

– уточнення повноважень щодо приватизації, зміцнення *Фонду державного майна України* (створений на початку 1992 р. як центральний орган у справах приватизації. Після реформування в 1994 р. його роль, яка в перші два роки була незначною через загальне політичне упередження проти приватизації, посилилася, однак усе ще є недостатньою);

– визначення чітких структур власності й контролю для підприємств, що не підлягають приватизації (згідно зі статтею 4(1) Закону „*Про приватизацію*" Верховна Рада України має право не дати згоди на

приватизацію окремих підприємств, але це не означає, що їх вилучено з процесу реструктуризації);

– активна **постприватизаційна політика**. Сама лише приватизація не гарантує життєздатності підприємства. Потрібна дієва постприватизаційна політика, мета якої – пришвидшення реструктуризації приватизованих підприємств і піднесення престижу приватизації (перепідготовка керівного складу, розробка бізнес-планів, надання допомоги при переданні соціальних функцій місцевим органам влади та підтримка у справі бухгалтерського обліку і податкових питаннях).

Структурні зміни в промисловості України ускладнюються тим, що більшість галузей, у яких передбачено значне скорочення робочих місць, сконцентрована лише в кількох областях. Процес реструктуризації тут перебуває на початковій стадії, тому на підприємствах вугільної, сталеплавильної і машинобудівної промисловості в наступні роки буде скорочено тисячі робочих місць. Щоб запобігти соціальним негараздам, необхідно вжити заходи у напрямах:

– зміцнення економічного самоврядування областей. Роль областей у розв'язанні економічних проблем у майбутньому зростатиме, і це треба використати передусім для здійснення інвестицій у найнеобхідніші об'єкти інфраструктури;

– розукрупнення об'єктів соціальної сфери за одночасної реструктуризації. Для регіонів, де переважає важка промисловість, характерне переплетіння виробничої та соціальної сфер на підприємствах. Нерідко цей факт використовують як аргумент на користь відкладення структурних змін. Однак можливою є реструктуризація продуктивних функцій підприємства за ще не розукрупненої соціальної сфери;

– створення регіональних ринків праці. Для України характерна низька мобільність робочої сили як наслідок адміністративних бар'єрів, відсутності ринку житла і традиційно невисокої мобільності населення. Водночас існує реальна можливість створення умов для інституціоналізації принаймні регіональних ринків праці;

– запровадження неповного робочого дня. Погодинна праця може розвантажити ринок праці. Зі зростанням безробіття і витрат на догляд за дітьми, а також труднощів для найманих працівників старшого віку з отриманням постійної роботи збільшуватиметься кількість тих, хто готовий працювати неповний робочий день за збереження соціальних послуг.

Мета цих заходів полягає в активізації руху капіталу, праці, збільшення капіталовкладень, підвищення продуктивної функції зайнятих в економіці і темпів виробництва національного продукту.

Державна підтримка та управління державними підприємствами здійснюється за такими **основні напрямками:**

- удосконалення нормативно-правової бази діяльності цих підприємств;

- створення ефективної системи фінансово-кредитної та гарантійної підтримки державних підприємств;

- удосконалення механізму реєстрації банкрутства та ліквідації підприємств;
- підтримка ефективно працюючих державних підприємств тощо.

12.3. Державне регулювання малого та середнього бізнесу

Характерними ознаками малого бізнесу є:
- оперативне реагування на зміни кон'юнктури ринку;
- низька капіталомісткість, швидка окупність;
- спроможність до швидкої мобілізації ресурсів;
- вплив на конкурентне середовище, обмеження монополізації;
- відносна простота та швидкість створення нових робочих місць.

Типовою одиницею організації бізнесу є фірма або підприємство. **Підприємство** – це зареєстрований суб'єкт підприємницької діяльності (юридична особа). Термін „**фірма**" є більш широким поняттям, ніж „підприємство" – до фірми може входити декілька підприємств, хоча може й лише одне.

Витрати підприємства – це платежі, які здійснює фірма в процесі придбання та використання ресурсів для виробництва і реалізації своєї продукції. **Бухгалтерський облік** – система показників та методів, що використовуються для внутрішнього контролю фінансово-господарської діяльності підприємства.

Галузь – це сукупність споріднених фірм і підприємств, які виробляють схожу продукцію або характеризуються спільною діяльністю.

Внутрігалузева конкуренція – суперництво між виробниками однієї галузі за найвигідніші умови збуту й отримання вищого прибутку.

Малий бізнес – це сукупна діяльність малих підприємств та окремих громадян (фізичних осіб) з метою отримання прибутку. **Мале підприємство** – це юридична особа на якій працює до 100 осіб. **Середнє підприємство** забезпечує роботою від 100 до 500 осіб і характеризується охопленням високотехнологічних сегментів ринку, меншою гнучкістю переорієнтації виробничих потужностей і цілей, високим ступенем спеціалізації, вищою стабільністю порівняно з малими.

Підприємець – це юридична особа, яка по-новому поєднує і використовує ресурси, технології та потенційні можливості розвитку свого підприємства. Вона вбачає сутність підприємництва у постійному впровадженні інновацій на підприємстві, розширенні й пошуку нових ринків збуту продукції та напрямів діяльності свого підприємства.

Громадянин-підприємець – це фізична особа, яка є суб'єктом правових відносин певної країни та здійснює систематичну зареєстровану підприємницьку діяльність без створення дійсного підприємства (юридичної особи).

У відповідності до чинного законодавства України, підприємництво може здійснюватись у будь-яких організаційних формах за вибором підприємця: *індивідуальній, сімейній, приватній, колективній, спільній, орендній* та *державній (*або *державній комунальній)* [36, С.10].

В Україні інтереси малих та середніх підприємств, порівняно з великими підприємствами майже не враховуються, що зумовлено дією низки факторів.

Особливі негативні для малого бізнесу чинники дуже суттєво диференціюються за регіонами в залежності від таких факторів, як, наприклад, структура промисловості. Навіть в тому самому регіоні малі та середні підприємства часто стикаються з абсолютно різними перешкодами для розвитку. Вони залежать, наприклад, від різної історії їх виникнення.

Традиційно існують ***труднощі з постачальниками комплектуючих виробів та з покупцями продукції***. Малим та середнім підприємствам складно знайти надійних постачальників сировини та комплектуючих виробів, які б постачали свій товар у достатній кількості та якості. Окрім цього, вони, на відміну від великих підприємств, рідше отримують кредити під поставки. Що стосується збуту, то тут особливою складністю для новостворених малих та середніх підприємств є оцінка платоспроможності ділових партнерів, та їхнє бажання здійснювати платежі. До того ж, малий бізнес в Україні майже неспроможний отримати доступ до двох важливих суб'єктів попиту: закордонних фірм та українських владних структур, які за традицією співпрацюють з колишніми державними підприємствами.

Тому, щоб забезпечити собі придбання напівфабрикатів та обладнання або збут, багато українських підприємців у переробній галузі міцно „прив'язуються" до конкретного великого підприємства. Однак у такий спосіб вони неспроможні повністю розгорнути свій потенціал розвитку. Інші суб'єкти намагаються розв'язати проблему закупівлі сировини та збуту продукції шляхом прив'язки до іноземних фірм. Важливою передумовою успішної діяльності середнього та малого бізнесу є реформування великих підприємств, бо чим більше великі підприємства, як постачальники комплектуючих виробів чи клієнти, будуть змушені орієнтуватися на прибутки, тим більшими будуть шанси для малих фірм.

На Заході новостворені малі підприємства теж мають ***труднощі з отриманням кредитів***. Окрім цього, з погляду банків, малі кредити є менш рентабельними, ніж великі, тому що витрати на їх опрацювання є в обох випадках майже однаковими. В Україні це типове ущемлення інтересів малого бізнесу додатково посилюється в тих випадках, коли великі підприємства отримують пільгові кредити та субсидії.

Проблема нестачі позикового капіталу в Україні пов'язана ще й зі слабкою розвиненістю фінансового сектора, тому необхідно форсувати розбудову фінансового сектора. У банківському секторі розпочинається здійснення перспективних міжнародних проектів допомоги. Європейський банк реконструкції та розвитку намагається за допомогою заходів підвищення кваліфікації та створення фондів валютної підтримки, домогтися,

щоб деякі комерційні банки спеціалізувалися на такому колі клієнтів, як малий та середній бізнес. Переважна більшість малих підприємців України не чекає на допомогу владних структур, тим більше, що уряд України через брак коштів все одно не має змоги йти більш капіталоємним шляхом.

Складною проблемою є ***брак власного капіталу***, до речі, так само як і для великих підприємств. Пряма допомога щодо формування власного капіталу, подібна до тієї, що надається східнонімецьким малим підприємствам з метою урівняння їх можливостей стосовно рівня оснащеності власним капіталом із західнонімецькими малими підприємствами, не може бути застосована в Україні з двох причин. По-перше, не можна ще більше деформувати умови конкуренції, по-друге, для цього бракує бюджетних коштів. Щоправда, існує нагальна потреба змінити ситуацію з оподаткуванням малого та серерднього бізнесу, завдяки чому можна було б опосередковано покращити становище з власним капіталом.

Такий фактор, як ***податковий тягар***, належить частково до проблемної сфери „брак власного капіталу", частково до сфери „правова невизначеність". Окрім цього, в технічному плані податки не є досконалими. Податковий тягар слід зменшити для всіх підприємств. З іншого боку, консолідація державного бюджету не повинна здійснюватися за рахунок малих підприємств.

Невеликий простір для маневру, який має Україна для надання фінансової підтримки середнього та малого підприємництва, робить особливо важливою необхідність усунення інших типових чинників, які ущемлюють їх інтереси. Суттєвою проблемою є ***правові гарантії***, які виникають не лише в результаті прийняття законів. Вони забезпечуються можливістю захищати свої права в суді та в першу чергу завдяки співпраці з тими органами влади, з якими конкретно має справу малий підприємець.

Як і раніше, існують ***перешкоди при реєстрації підприємств***. Для започаткування власної справи необхідно отримати безліч дозволів та підписів, що коштує не лише грошей, а також і чимало часу. Багато чиновників корумповані та не зацікавлені у появі конкурентів для своїх знайомих, сусідів, родичів...

Ці негаразди можна зменшити за допомогою широкої *лібералізації* підприємницької діяльності. Саме лібералізацією необхідно позбавити державні владні структури можливості гальмувати розвиток підприємств.

Саме такі підприємства є найбільше незахищеними від ***мафії***. Однак здається, що переважна більшість дрібних підприємців не вбачають в організованій злочинності головної проблеми для своєї діяльності – з нею можна домовитися, в усякому разі простіше, ніж з органами влади. Але більшість дрібних підприємців не має справи з великими грошима. Однак поряд з поліпшенням роботи органів правопорядку та посиленням боротьби зі злочинністю, слід заохочувати й рух самоорганізації дрібних підприємців „знизу".

Питання приміщень, виробничої площі та інфраструктури слід виділити в подвійному аспекті: як самостійну проблему та як складову

проблеми правових гарантій. Це потужний фактор, що гальмує їхній розвиток. Договори оренди з великими підприємствами, установами і навіть органами влади є в багатьох випадках нестабільними. Для дрібних підприємців це означає такі наслідки, як правова невизначеність та зниження готовності до інвестування. Необхідно поліпшити можливість оскарження існуючих договорів в суді. Варто було б також надавати площі для здійснення підприємницької діяльності в *технопарках*.

Фахівці потрібного рівня в Україні є, у більшості випадків самі дрібні підприємці мають вищу освіту, здебільшого технічну або економічну. Щоправда, плинність найнятих фахівців є досить високою. Наймані працівники рідко наважуються повністю розлучитися зі своїми старими робочими місцями на великих підприємствах, хоча б для того, щоб не втратити право претендувати на соціальні послуги з боку підприємства. В малих фірмах вони працюють погодинно. Крім цього, для підприємця ризиковано брати на роботу „чужих". З цієї причини багато дрібних підприємців працюють разом з членами своїх сімей, з друзями або колишніми колегами по роботі. Зрозуміло, що така „кадрова політика" є перешкодою для розвитку підприємств. ***Кадрова проблема*** частково буде розв'язуватися сама собою в міру реформування великих підприємств.

Вивчення досвіду малого підприємництва в розвинутих країнах свідчить, що сприяти його розвитку можна лише шляхом поєднання, узгодження, комбінування різних форм, методів, засобів регулювання і підтримки. Головними серед них є: фінансово-кредитна підтримка, яка передбачає прямі гарантовані позики, цільове субсидіювання, пільгове кредитування, гарантії перед кредитними товариствами, цільове бюджетне фінансування, сприятлива податкова політика, надання права пришвидшеної амортизації і вилучення амортизаційних відрахувань з об'єктів оподаткування, інформаційно-консультативна підтримка, організаційно-управлінська підтримка, технологічне навчання, допомога в інноваційній сфері, надання патентів і ліцензій, технічна допомога.

Амортизаційна політика – встановлення державою термінів служби, норм та порядку амортизаційного списання, формування та використання амортизаційного фонду.

Пришвидшена амортизація – один зі способів підтримки нових підприємств: протягом перших років роботи їм дозволяється списувати значні обсяги амортизаційних відрахувань і скорочувати терміни амортизації основних фондів, зменшуючи, таким чином, податкове навантаження. Використовується в багатьох розвинутих країнах.

Становлення і розвиток малого бізнесу значною мірою залежать від підтримки держави. Вона здійснюється згідно з державною та регіональними програмами, які спрямовані на реалізацію таких головних **заходів:**

- удосконалення нормативно-правової бази з питань розвитку і підтримки малого підприємництва;
- фінансово-кредитної підтримки малого підприємництва;

- удосконалення системи підготовки, перепідготовки і підвищення кваліфікації кадрів для малого підприємництва;

- залучення суб'єктів малого підприємництва до виконання науково-технічних і соціально-економічних програм тощо.

Державну підтримку малого підприємництва здійснюють за такими **принципами:**

- обмеження адміністративного державного втручання у підприємницьке середовище;

- надання допомоги тільки тим підприємствам, які здатні ефективно вести підприємницьку діяльність;

- надання підтримки переважно на конкурсних засадах;

- спрощення системи реєстрації та звітності малого і середнього бізнесу;

- надання грошової чи матеріальної допомоги за умови, що підприємство вже має певний виробничій потенціал і вкладає у виробництво власні кошти;

- застосування нових форм фінансової підтримки, таких як *факторинг, лізинг, овердрафт.*

Лізинг – довгострокова оренда основних та оборотних фондів з правом викупу. В країнах заходу чіткого відокремлення між категоріями „оренда" та „лізинг" не існує [35, С.49].

Факторинг – операції з викупленими борговими рахунками, спосіб вирішення господарських суперечок.

Овердрафт – кредит, який надає банк шляхом видачі з рахунку фірми чи особи коштів у більшому обсязі, ніж вона на нього внесла. Умови та обсяг овердрафту обговорюються під час відкриття ***контокорентного*** рахунку.

12.4. Сутність та цілі формування державної промислової політики

Промисловість України складається з **видобувної** та **переробної** галузей. До першої належать *нафтова, газова, торф'яна* та *вугільна* промисловості. Видобувна промисловість та сільське господарство утворюють **сировинний комплекс** України. Переробні галузі здійснюють переробку продукції сировинного комплексу, до них належать: електроенергетика, чорна та кольорова металургія, деревообробна та целюлозно-паперова промисловість, скляна та фарфоро-фаянсова тощо.

Визначальним завданням держави у сфері регулювання промислового виробництва є створення сприятливого середовища, в якому підприємство буде спроможне самостійно досягати комерційного успіху за допомогою стратегічного планування його розвитку. ***Стратегічне планування*** включає до себе низку обов'язкових складових, до яких входять:

- вибір сфери діяльності;

- вибір товару, його типу, ціни та асортименту;
- вибір споживача із зазначенням його соціальних, демографічних та економічних параметрів;
- планування видів ресурсного забезпечення та його транспортування до місця виробництва;
- забезпечення кредиту;
- організація виробництва із чітким визначенням усіх необхідних ресурсів;
- планування каналів реалізації продукції;
- планування способів подолання перешкод, що виникатимуть при виході на ринок;
- розробка методів формування попиту та стимулювання продажів;
- планування сервісу та його організація;
- визначення очікуваного обсягу прибутків та шляхів його використання [36, С.12-13].

На сучасному етапі розвитку України одним з основних пріоритетів діяльності уряду є всебічна підтримка виробництва. Соціально-політична стабільність суспільства залежить від того, наскільки ми протидіятимемо спаду виробництва і скороченню зайнятості [12, С.160].

Державна промислова політика – це цілісна система заходів, інвестиційно-структурних перетворень, що підкріплюються відповідними механізмами реалізації та спрямовані на розв'язання задач розвитку реального сектора: зростання виробництва, підвищення конкурентоспроможності національної економіки та окремих галузей.

Об'єктами промислової політики виступають міжгалузеві комплекси. Кожен з них має низку спеціалізованих галузей, технологічно, економічно та організаційно пов'язаних між собою. До складу ***міжгалузевих комплексів*** промислового виробництва належать: паливно-енергетичний, металургійний, машинобудівний, хіміко-лісовий тощо.

Суб'єктами державної промислової політики є відповідні міністерства та державні комітети, а саме:
- Міністерство економіки України;
- Міністерство палива і енергетики України;
- Міністерство вугільної промисловості України;
- Міністерство капітального будівництва та житлово-комунального господарства України;
- Міністерство промислової політики України;
- Державний комітет України з питань розвитку підприємництва;
- Державний комітет України з енергозбереження;
- Комітет України з питань стандартизації, метрології та сертифікації;
- Національна комісія регулювання електроенергетики України.

Цілями промислової політики є: підтримка галузей індустрії, які забезпечують майбутнє економічне зростання; модернізація традиційних галузей; досягнення соціальної прийнятності економічних процесів у депресивних та безперспективних галузях.

Реалізація державної промислової політики здійснюється через регулювання промислового виробництва у **формах *прямого*** державного управління об'єктами та ***регулювання їхньої підприємницької діяльності***. Пряме управління промисловим виробництвом передбачає управління з боку міністерств об'єктами, що знаходяться в державній власності та організацію монопольного виробництва деяких видів промислової продукції. До другого відносять правове регулювання, індикативне планування, державні замовлення тощо.

До **методів** регулювання підприємницької діяльності в промисловому виробництві належать: державні дозволи та контроль за розміщенням промислових підприємств, антимонопольні заходи, грошово-кредитне регулювання, регулювання цін на деякі види промислової продукції, використання різних норм і нормативів, розміщення держзамовлень, макроекономічне планування та програмування.

Основними **завданнями** державного регулювання промисловості є:

- формування конкурентного національного ринку промислової продукції;
- стабілізація основних показників промислового виробництва;
- структурна перебудова промисловості;
- технічне і технологічне оновлення галузей промисловості;
- забезпечення екологічності промислового виробництва;
- розвиток імпорто-замінного і експортного виробництва та ін.

Вплив держави на розвиток промисловості здійснюється за допомогою таких **важелів**:

- інвестиційно-інноваційної політики держави, бюджетного фінансування;
- державного регулювання цін на продукцію промислового виробництва;
- політики пришвидшеної амортизації;
- прямого державного управління галузями, що перебувають у державній власності;
- державного контролю за діяльністю суб'єктів природних монополій;
- залучення іноземних інвестицій та інше.

В Україні в процесі формування *індикативного плану* державні органи визначають напрями економічного розвитку машинобудування, паливно-енергетичного, хіміко-лісового, оборонного комплексів, легкої та інших галузей промисловості з огляду на прогноз потреб населення, уряду та національного виробництва, передбачають орієнтовні обсяги промислового виробництва, формують державні замовлення, укладають державні контракти. Система державного замовлення та державних контрактів у промисловості покликана задовольнити потреби держави у виробництві продукції виробничо-технічного призначення, товарах народного споживання, а також надати державну підтримку найважливішим галузям народного господарства та забезпечити виконання міждержавних угод.

Прогноз потреби національної економіки і населення у продукції промисловості й товарах народного споживання, визначення орієнтованих обсягів виробництва промислової продукції, планування обсягу державного замовлення, а також формування виробничої програми на підприємствах промисловості розпочинають з розрахунків *натуральних* показників. Під час прогнозування і планування промислової продукції у натуральному вираженні враховують кількість, якість продукції і терміни поставок за *номенклатурою*.

Державне регулювання виробничої діяльності в ринковій економіці – це процес застосування державою заходів для стимулювання діяльності виробничих підприємств усіх форм власності. Важливим завданням є регулювання обсягів промислового виробництва у відповідності до місткості внутрішнього ринку та каналів потенційного збуту продукції за кордоном з метою недопущення криз *перевиробництва*.

Виробництво – це процес суспільної праці, внаслідок якого відбувається створення матеріальних і духовних благ для задоволення суспільних потреб, воно поділяється на матеріальне і нематеріальне. Виробництво, на відміну від праці, має завершений характер (створення товару).

Виробничі відносини – це система стосунків між людьми, людьми та засобами виробництва в процесі організації виробництва та розподілу виготовленої продукції. Вона включає в тому числі до- та післявиробничі відносини.

12.5. Агропромисловий комплекс та регулювання його розвитку

Агропромисловий комплекс (АПК) – це сукупність галузей, пов'язаних з виробництвом сільськогосподарської продукції, її переробкою, реалізацією, транспортуванням та обслуговуванням сільського господарства. Він є результатом розвитку **агропромислової інтеграції**, тобто взаємопроникнення галузей промисловості та сільського господарства.

В АПК розрізняють **три сфери діяльності**:

перша – виробництво засобів виробництва для всіх інших галузей, пов'язаних із сільським господарством (сільськогосподарське машинобудування);

друга – сільське господарство (рослинництво і тваринництво);

третя – переробка сільськогосподарської сировини (харчова, м'ясо-молочна, легка промисловість та ін).

Допоміжними ланками агропромислового комплексу називають ***четверту*** інфраструктурну ланку (транспорт, зв'язок, соціально-інфраструктурна складова).

Загальносвітовими тенденціями розвитку відносин „держава – аграрний сектор економіки” є:

1. *Дотаційність* сільського господарства.
2. Посилення регулюючої ролі держави в аграрному реформуванні.
3. Державне сприяння розширенню місткості аграрного ринку.
4. Державна підтримка сільськогосподарських підприємств різних форм власності.
5. *Протекціонізм* вітчизняного сільгоспвиробника.

Вже протягом багатьох років сільське господарство України знаходиться у кризовому стані. Порівняно з аграрними секторами багатьох інших країн українське сільське господарство є слабо пристосованим до ринкових умов. Наслідком є руйнація *основних фондів* та погіршення матеріально-технічного постачання сільського господарства. Це, зі свого боку, знаходить відображення у спаді обсягів виробництва, який триває від початку процесу реформ, та зниженні продуктивності праці у сільському господарстві України.

Суттєвий спад аграрного виробництва пояснюється в першу чергу високим рівнем неявного оподаткування. Експортні *паритетні ціни* в Україні знаходяться значно нижче рівня цін на світовому ринку. Окрім цього, цінове співвідношення всередині країни не відповідає співвідношенню на світовому ринку. Тому до сільськогосподарських підприємств не доходять сигнали, які б змушували їх пристосовуватися до умов на світовому ринку. Підвищення експортних паритетних цін можна було б здійснити протягом короткого часу навіть за нинішньої структури виробництва і споживання, завдяки зниженню витрат на *трансакції*. І навпаки, для мобілізації значних наявних ресурсів продуктивності потрібно поліпшити конкурентоспроможність вітчизняних підприємств. Однак це вимагало б пристосування до умов на світовому ринку та переходу підприємств до господарювання під власну відповідальність, тобто такого розвитку подій, якого можна досягти, очевидно, лише у середньостроковій перспективі.

Торгівля сільськогосподарською продукцією дуже постраждала від спаду виробництва та розриву торговельних зв’язків із колишніми радянськими республіками та країнами східного блоку. Обсяги експорту всієї аграрної продукції знизилися щонайменше на 50%. Частка аграрного експорту є відчутною і має важливі наслідки для платіжного балансу країни. (Наприклад: з 1990 р. виробництво зерна в Україні знизилося більш ніж на 20 млн. тонн, а за теперішніх цін на зерно на світових ринках експорт такої кількості зерна міг би принести прибуток щонайменше 4 млрд. доларів США).

Україна має майже унікальну комбінацію таких факторів, як близькість до міжнародних ринків і ресурси для виробництва сільськогосподарських товарів. Україна – велика за територією країна зі значними ресурсами сільськогосподарських угідь у перерахунку на душу населення. Більш того, ці угіддя завдяки їх особливій якості та сприятливому клімату мають великий потенціал урожайності. З огляду на такі ресурси не

дивно, що за виробництвом рослинницької продукції, а також молока на душу населення показники в Україні вищі, ніж у середньому в світі або Європі. У цих видах продукції показники на душу населення в Україні є аналогічними до показників у таких традиційних експортерів аграрної продукції, як Канада, Франція та США. Лише по м'ясу Україна знаходиться нижче середньоєвропейського рівня. Навіть до початку перехідних процесів урожайність у рослинництві або доробок у тваринництві були набагато нижчими, ніж у країнах з аналогічними запасами ресурсів.

До початку трансформаційного процесу більша частина аграрної продукції вироблялася великими підприємствами. Разом з тим уже тоді особисті підсобні господарства на своїх невеликих ділянках робили значний внесок у виробництво. На присадибних ділянках обсяги виробництва дещо зросли, тоді як у великих підприємствах вони істотно скоротилися. Досі сільське господарство не могло повністю розкрити свій потенціал тому, що зокрема, воно оподатковувалось як безпосередньо, так і у прихованих формах. По-перше, великим підприємствам на продукцію, яку вони мусять постачати державі, як і раніше, встановлюються ціни, нижчі за ціни зовнішньоторговельного паритету. По-друге, оплата часто здійснюється з великим запізненням. Запізнення з оплатою на декілька місяців означають значне зменшення реальної ціни, особливо в умовах значної *інфляції* та сезонних *цінових коливань* на сільськогосподарську продукцію.

Середня забезпеченість земельними ресурсами та поголів'я худоби в сільськогосподарських підприємствах в Україні значно більші, ніж у країнах з ринковою економікою. Уряд України хоче й надалі сприяти розвиткові сільського господарства на основі великих підприємств. Стосовно обґрунтування цього часто вказується на зменшення виробничих витрат у великих підприємствах. Однак при цьому залишаються поза увагою трансакційні видатки, які виникають у великих сільськогосподарських підприємствах у зв'язку з контролем за наслідками праці та дотриманням трудової дисципліни. Однак саме ці витрати на організацію праці обмежать зменшення загальних витрат у сільському господарстві.

Порушення закону вартості призвело до значної втрати сільським господарством *цінового паритету* порівняно з промисловим виробництвом. Кредитна і податкова політика не враховує специфіки цієї галузі з уповільненим оборотом капіталу. Процес розвитку форм власності та господарювання, а також реформування колективних господарств у більш раціональні господарські структури поки що не дають позитивного результату. Особливо руйнівну силу має диспаритет цін на сільськогосподарську і промислову продукцію, зумовлений ігноруванням об'єктивних економічних законів вартості та відтворення. До того ж, помилкова політика держави щодо значних обсягів надходження продовольчих ресурсів за імпортом, призводить до прямого підриву вітчизняного сільськогосподарського виробника.

Виокремлення аграрних відносин у спеціальну групу виробничих відносин пов'язане з тим, що головним засобом виробництва в цьому випадку є земля.

Аграрні відносини – це складова частина загальноекономічних відносин, що виникають з приводу володіння і користування землею, як головного засобу сільськогосподарського виробництва. При цьому в якості засобів виробництва виступають: *продуктивна худоба, плодово-ягідні рослини, насіння, корми* тощо. В якості засобів підвищення продуктивності праці виступають *природнокліматичні умови, мінеральні добрива, засоби захисту рослин, генетика, селекція* тощо [34, С.81].

Земля – виробничий ресурс який включає в себе всі природні ресурси: орні землі, ліси, водні ресурси, корисні копалини тощо.

Земля в системі аграрних відносин виступає як головний предмет праці та водночас головне знаряддя праці, а виробництво носить сезонний характер. При цьому терміни виконання робіт є дуже важливими – їх відкладання та затягування спроможні знищити результати праці. Більшість сільськогосподарських машин використовуються протягом дуже нетривалого часу (зернозбиральний комбайн – декілька днів), тому доцільним є не придбання основних фондів певних груп – а їх *оренда*.

Перша диференційна рента – це додатковий дохід, який отримують у результаті продуктивної праці на ліпших за родючістю та місцем розташування землях.

Друга диференційна рента – виникає внаслідок додаткових капіталовкладень у підвищення продуктивності ліпших земель.

Раціоналізаторський дохід – це прибуток, який отримують господарства, які вкладають кошти у підвищення родючості гірших земель.

У сільськогосподарському виробництві економічний процес відтворення незалежно від його суспільного характеру завжди переплітається з природним. Тому раціональне управління в цій галузі вимагає знань і вмілого використання не лише економічних законів, а й законів природи. Тісний взаємозв'язок економічних процесів з природними зумовлює значний вплив останніх на результати господарської діяльності, що впливає на темпи відтворення. Звідси можливість різкіших коливань темпів нагромадження порівняно з іншими галузями. Якщо в промисловості людина повністю може впливати на процеси виробництва, то в сільському господарстві така можливість обмежена, адже тут об'єктом діяльності людини є живі організми: рослини і тварини.

Біологічні процеси протікають за певними законами природи і об'єктивно вимагають пристосування всього ритму виробництва до ритму природи, до природного проходження виробничого процесу. У сільському господарстві неможливо пришвидшити виробничий процес, як у промисловості. Це пояснюється тим, що предмети праці знаходяться під впливом природних процесів, протікання яких вимагає певного часу. При цьому процес праці переривається на час, необхідний для протікання біологічних процесів в предметах праці. Наприклад, ***час виробництва*** озимої

пшениці становить 10 міс., а ***робочий період*** – місяць. Процес праці переривається в проміжках між сівбою, внесенням добрив, весняним боронуванням і збором урожаю. Звідси повільний оборот капіталу, зумовлений великою різницею між часом виробництва і робочим періодом.

Велика різниця між часом виробництва і робочим періодом зумовлює таку особливість, як *сезонність* виробництва, використання трудових ресурсів і техніки. У певних межах її можна згладжувати виготовленням інших продуктів, які мають неоднаковий час виробництва і робочий період. Йдеться про таке відтворення та організацію виробництва, що поєднує основні й допоміжні галузі, промислові підприємства і промисли залежно від економічних та природних умов.

Специфіка землі, як основного засобу виробництва полягає у незмінності її пропозиції протягом короткострокового періоду. Так, обсяг застосовуваних земель можна лише скорочувати, отже велику роль в системі аграрних відносин відіграють якісні показники задіяних ресурсів.

Недосконала і малоефективна організація державного управління АПК не відповідає сучасним вимогам. Сьогодні для неї характерні низька економічна обґрунтованість, нерідко – некомпетентність, авантюрна поспішність у прийнятті життєво важливих рішень, які зачіпають інтереси багатьох людей, непослідовна реалізація на практиці прийнятих (як правило, тимчасових) положень аграрної політики, як сукупності технологічних, технічних, соціально-економічних, фінансових і правових заходів.

Спад виробництва у сільському господарстві України переживають переважно великі підприємства. Низька трудова дисципліна на цих підприємствах загальновідома. Причиною цього є поведінка як керівників, так і працівників. Оскільки керівників сьогодні вибирають на загальних зборах членів підприємства або їх представників, цим керівникам здається доцільним не наполягати на суворому виконанні умов трудових договорів. Окрім цього, керівники великих підприємств надають корми та добрива для особистих підсобних господарств працівників та пенсіонерів за значно нижчими цінами, ніж можна було б одержати при їхньому альтернативному продажі.

Однак зниження трудової дисципліни зумовлюється не лише поведінкою керівників, а також і поведінкою працівників. По-перше, їх мотивація до праці не дуже висока внаслідок невеликого заробітку, який до того ж виплачується із затримками. По-друге, очевидно, що збільшилася їхня зацікавленість у тому, щоб працювати на своїй ділянці, а не на підприємстві.

Яскраво виражена подвійність структури сільського господарства в Україні з її поділом на великі підприємства та підсобні господарства не придатна для подолання проблем, викликаних ринковими умовами. Без державної підтримки великі підприємства здебільшого були б неконкурентоспроможними на міжнародному рівні, навіть за світових цін. Що ж до підсобних господарств, то вони хоча й є конкурентоспроможними, але лише тому, що неявно субсидуються великими підприємствами та

отримують від них матеріальні ресурси. Більшість цих господарств була б за ринкових умов теж нежиттєздатною.

Тому слід віддавати перевагу тим заходам, які заохочували б не збереження існуючого стану, а розвиток конкурентної боротьби між підприємствами за обмежений виробничий фактор „земля". Така конкуренція за землю сприяла б тому, щоб земля переходила до „найстараннішого" господаря, що, в свою чергу, підвищувало б ефективність сільського господарства в цілому.

На конкурентоспроможність мають визначальний вплив і витрати на трансакції між підприємствами. **Трансакція** – це банківська операція, що складається з переказу грошей з одного рахунку на інший. Будь-яке підвищення вартості трансакцій у торгівлі з вітчизняними та іноземними підприємствами призводить до зниження специфічних для підприємств цін продажу та (або) підвищення відповідних закупівельних цін. Прагнення підприємств до раціонального господарювання призведе, за такої ситуації, до спроб збільшити обсяги самозабезпечення за рахунок власної переробки сировини і створити, таким чином, кращу основу для бартерних операцій. Від початку перехідного процесу витрати на трансакції між підприємствами в Україні дійсно суттєво зросли.

Великі витрати на збут сільськогосподарської продукції зумовлені, в першу чергу, інституційними недоліками, найважливішим з яких є відсутність конкуренції. Питання щодо того, хто має право зберігати, транспортувати чи вантажити зерно, вирішується не виключно на анонімному ринку послуг щодо збуту продукції, а бюрократичним шляхом, в залежності від особистих стосунків. Внаслідок високих цін збуту ціни виробника в Україні значно нижчі, ніж ціни на світовому ринку. Тому сільське господарство від сприятливих експортних умов виграє зараз менше, ніж воно могло б мати, якби існувала *еластична пропозиція* послуг реалізації продукції.

Взаємозв'язок між світовими та внутрішніми цінами в Україні вирішальною мірою залежить від експортної політики країни. На початку трансформаційного процесу була впроваджена розгалужена система експортних квот і ліцензій. У 1994 р. для більшості продуктів ці квоти й ліцензії були скасовані. З початку 1996 р. експорт аграрної продукції *офіційно* **(!)** не підлягає ні квотуванню, ні ліцензуванню. На фоні відносно еластичного попиту на український аграрний експорт в цілому, це збільшення витрат в короткостроковому періоді означає скорочення експортних доходів та цін виробника. В тривалішій перспективі втрати ще більші, тому що зменшення обсягів торгівлі зумовить скорочення інвестицій у торговельну інфраструктуру порівняно зі звичайними умовами. Також відбувається значна деформація структури торгівлі, а саме в бік тих операцій, які можна здійснити відносно швидко й без ризику.

Правові рамкові умови діяльності аграрного сектору визначаються багатьма інстанціями (Адміністрацією Президента, Кабінетом Міністрів, міністерствами, парламентом, Національним банком, різними державними

комітетами). Рішення, які ухвалюються цими інстанціями, часто погано скоординовані та нерідко суперечать одне одному через невизначеність повноважень та відмінність цілей. Закони часто змінюються, причому інколи навіть зі зворотною дією. Вітчизняні та іноземні підприємці, які були б готові нести комерційний *ризик* діяльності в Україні, мусять побоюватися, що раптові зміни політики можуть звести нанівець всі їхні плани.

Розвиток аграрного сектору ускладнюється також відсутністю правових гарантій щодо торговельного партнера. Відсутність надійної правової системи дозволяє порушувати договірні умови. З цієї причини існує тенденція до уникнення масштабних угод, а ділові відносини розвиваються лише на основі довіри, яка створюється в ході кропіткої і повільної роботи.

Реалізація сільськогосподарського потенціалу – а отже, і майбутня конкурентоспроможність аграрного сектору залежать в Україні від двох істотних факторів. По-перше: в якому обсязі відбуватиметься адаптація у використанні земельних угідь та у структурі тваринництва? Стара схема відведення площ під різні культури, сформована плановою економікою, не орієнтувалася на *альтернативні витрати* у народному господарстві. В Україні, де ця схема, напевно, була досить деформованою ще за старих часів, використання площ ще й сьогодні залишається майже незмінним. На сьогодні бракує механізму, за допомогою якого земля переходила б до кращого господаря.

По-друге: в якому обсязі можуть бути збільшені врожайність у рослинництві чи продуктивність тваринництва, навіть при збереженні нинішньої форми використання площ, але завдяки використанню кращих ресурсів. Завдяки поліпшенню техніки можна знизити виробничі витрати по всіх видах сільськогосподарської продукції в Україні. Завдяки цьому можна збільшити *абсолютні переваги* щодо витрат або ж зменшити їх абсолютні недоліки, збільшити експорт та зменшити імпорт. Однак якщо виробництво спрямоване на максимізацію добробуту, тоді воно повинно орієнтуватися на *відносні переваги* щодо витрат. Навіть якщо Україна завдяки використанню кращої техніки зможе налагодити більш дешеве виробництво багатьох сільськогосподарських продуктів та їх вигідний експорт, добробут країни можна максимізувати не за рахунок однакового інвестування у виробництво всіх цих продуктів, а за рахунок відмови від виробництва деяких з них на користь спеціалізації тих видів продукції, які є відносно конкурентоспроможними.

Значний потенціал сільського господарства України можна розвинути, якщо уряд у майбутньому переведе стрілки у позитивному напрямку. Нинішня слабкість українського аграрного сектора лише на перший погляд зумовлена відсутністю техніки і капіталів у підприємствах; безпосередніми причинами є брак структурних реформ та нерозвиненість інститутів ринку в системі виробництва та збуту, за що несе відповідальність уряд. Лише після усунення цих недоліків можна буде знайти довготермінове та ефективне розв’язання технічних та фінансових проблем сільського господарства України.

Аграрна політика – заходи держави, що спрямовані на розвиток агропромислового комплексу.

Змістом аграрної політики України є: проведення земельної реформи; приватизація об'єктів агропромислового комплексу; розвиток нових форм господарювання; формування ринкового механізму управління АПК; сприяння залученню інвестицій до агропромислового комплексу; соціальний розвиток села та ін.

До засобів та методів державної підтримки АПК належать:

1. Зниження податкового пресу на виробника сільськогосподарської продукції.
2. Фінансово-інвестиційне забезпечення аграрних перетворень.
3. Створення умов кредитування сільськогосподарського виробника.
4. Політика державного протекціонізму.
5. Сприяння у створенні інститутів ринкової інфраструктури для агропромислового комплексу.
6. Підготовка та перепідготовка кадрів для аграрного сектору.
7. Залучення іноземних інвестицій тощо.

Факторами ефективного вирішення проблем агропромислового комплексу в Україні є: рівноправне функціонування сільськогосподарських підприємств різних форм власності; раціональне використання ресурсів; впровадження у виробництво нових технологій; сучасні способи відтворення, охорони землі та природних багатств у цілому; формування ефективної виробничої інфраструктури агропромислового комплексу та ін. Обов'язковою умовою є розвиток соціальної інфраструктури села, а також перетворення АПК на пріоритетний сектор економіки.

Специфічним об'єктом державного регулювання економіки є **регулювання цін** в аграрній сфері, яке має бути спрямована на таке: досягнення стабілізації цін та їхніх коливань у порівняно вузькому „коридорі"; підтримування фермерських цін на рівні, що дає змогу товаровиробникам вести розширене відтворення; регулювання обсягів і структури виробництва.

Під час формування **політики державних цін** у країнах з ринковою економікою враховують такі фактори:

- паритетність цін на промислову і сільськогосподарську продукцію;
- витрати на виробництво продукції у спеціалізованих фермерських господарствах;
- прибутковість фермерських господарств, спеціалізованих галузей і сільського господарства в цілому;
- доходи фермерів на вкладений капітал та їхні фінансові можливості ведення розширеного виробництва.

Що стосується проблеми розвитку агропромислового комплексу України взагалі, то основні напрямки, методи й форми його перетворень зафіксовані в пакеті законодавчих документів та нормативних актів. Зокрема в таких Законах, як „*Пріоритетність розвитку села та агропромислового*

комплексу в народному господарстві України”, „*Про селянське (фермерське) господарство*”, „*Земельний кодекс*”, „*Про кооперацію*” та ін.

Вихід із ситуації, що склалася, полягає у розробці та поетапному здійсненні стратегічно зорієнтованої державної аграрної політики. Аналізуючи сучасний стан АПК і причини, які зумовили сталу тенденцію до поглиблення кризових явищ у його виробничій і соціальній сферах, можна зробити висновок, що нові підходи до формування аграрної політики України повинні визначатися з урахуванням таких засад:

- чесне визнання грубих помилок і прорахунків, які мали місце в розвитку АПК протягом тривалого періоду, визначення принципових, науково обґрунтованих напрямів і методів економічних перетворень у цій сфері на основі становлення та розвитку багатоукладної, соціально орієнтованої ринкової економіки;

- забезпечення дійсно пріоритетного розвитку АПК (при цьому мають бути чітко визначені та окреслені напрями цінових і фінансово-кредитних відносин для гарантування справедливого, еквівалентного обміну);

- усунення недосконалої, довільно формованої практики ціноутворення, стрімкого зростання цін, насамперед на товари народного споживання, засоби виробництва і послуги для села, надуманої багатоканальної системи оподаткування, комерційних послуг банків, які ґрунтуються на високих відсоткових ставках плати за користування кредитом;

- запровадження у період переходу до ринку державного цінового регулювання з метою досягнення паритетності цін на продукцію сільського господарства, здійснення заходів щодо підтримання цін і доходів сільськогосподарських товаровиробників;

- посилення впливу держави на економіку шляхом активного державного регулювання, присутності великих держзамовлень, бюджетної підтримки пріоритетних галузей, використання гнучкої податкової політики (лише державне регулювання в кризовий період дозволяє сконцентрувати ресурси на пріоритетних напрямах і створити необхідні передумови для економічного зростання; винятково важливо визначити, що саме слід виробляти, а не просто нарощувати будь-який вид продукції);

- надання товаровиробникам дійсної свободи і самостійності щодо вибору форм власності та господарювання, виробництва і продажу продукції, розподіл одержаних доходів і визначення справедливої винагороди за працю, створення рівних економічних умов для всіх суб’єктів господарювання (шкідливим є твердження про те, що тотальна приватизація виробничих ресурсів (включаючи і землю) є чи не єдиним засобом розв’язання корінних завдань оновлення АПК: світовий досвід аграрних перетворень говорить, що головним стимулюючим фактором розвитку виробництва є не право виробників на власність, а їх право на результати своєї праці, можливість використання всієї виробленої продукції та одержаних від цього доходів на власний розсуд);

- ефективна гнучка система державної підтримки сільського господарства, як обов'язкова умова нової аграрної політики (досвід розвинутих країн показує, що вони надають цій галузі всебічну і значну фінансову допомогу. Така політика має бути спрямована не лише на виробництво достатньої кількості продукції, але й на збереження природного середовища, закріплення населення в сільській місцевості, підтримання традиційного способу життя на селі, тощо);

- відмова раз і назавжди від ідеї бездотаційного функціонування цієї життєзабезпечуючої галузі економіки (не можна виключати й такого варіанта, при якому в період переходу до ринку сільське господарство може бути виведене з-під всеохоплюючого впливу ринкової стихії, про що говорить досвід усіх високорозвинутих країн Західної Європи, США, Канади, Австралії, а також Китаю). Економіка цих країн базується на принципах активного втручання держави в розвиток сільського господарства шляхом регулювання макроекономічних пропорцій, які формують паритетність цін на продукцію промисловості та сільського господарства, а також обсяги виробництва окремих видів сільськогосподарської продукції, компенсуючи збитки, які її товаровиробники можуть зазнати від прийнятих державою рішень. Адже сільськогосподарське виробництво є пріоритетною галуззю, і тому в цих країнах існує якщо не повне, то значне підпорядкування розвитку багатьох інших сфер економіки інтересам саме продовольчого сектора, що, в свою чергу, є запорукою досягнення високих кінцевих результатів.

Найважливішими концептуальними підходами до розробки і практичної реалізації такої аграрної політики слід вважати:

- чітке визначення кінцевої мети аграрної політики, якою доцільно визнати відновлення і зміцнення місця та ролі України в світовому виробництві продукції сільського господарства, з поступальною орієнтацією на виведення цієї галузі української економіки на рівень найрозвинутіших в аграрному відношенні країн світу;

- підпорядкування суті, цільового призначення, етапів і способів здійснення аграрної політики інтересам селянина (не протиставляючи інтереси селян і держави, слід виходити з того, що інтерес селянина є пріоритетним, визначальним, а інтерес держави – похідним від нього);

- поступальну орієнтацію на комплексне розв'язання проблем соціально-економічного розвитку АПК в усіх його складових – сільському господарстві, переробних галузях, соціальній та виробничій інфраструктурі.

Досвід переконує, що, не розв'язавши головного продовольчого питання, не віднайшовши правильних, зважених підходів до здійснення аграрних перетворень в Україні, не зрозумівши істинних прагнень і запитів селянина, не зробивши всього необхідного для їх задоволення, не можна розраховувати на швидкий вихід з глибокої економічної кризи держави.

12.6. Державне регулювання сфери товарного обігу

Торгівля – це галузь, яка забезпечує перехід товарної маси зі сфери виробництва до споживача. Основним показником такої діяльності є *товарооборот*.

Товарооборот – це обсяг продажу товарів масового споживання та надання платних торговельних послуг населенню для задоволення особистих потреб, в обмін на його грошові доходи, або підприємствам – для подальшої переробки чи продажу [11, С.133-134]. Обсяг та структура товарообороту на рівні держави віддзеркалює:

- рівень соціально-економічного розвитку країни;
- рівень життя населення;
- обсяг діяльності підприємства та матеріалізації купівельних фондів населення;
- обсяг та стан активних зовнішньоекономічних зв'язків національної економіки;
- стан грошового обігу в країні.

Державне регулювання сфери товарного обігу – це система заходів економічного, правового та організаційного характеру, за допомогою яких органи державної влади й управління впливають на процеси, що відбуваються у сфері торгівлі та на суб'єкти, що залучені до цих процесів.

Принципове значення в процесі регулювання товарного обігу має постійний контроль за якістю товарів, що реалізуються на національному ринку. Так, до 40% продуктів харчування, що реалізуються на ринках м. Києва частково або повністю не відповідають вимогам безпеки харчування та, навіть, людського існування. Те саме стосується й багатьох імпортних товарів, зокрема дитячих іграшок, одягу, посуду, побутових електроприладів тощо.

Також однією з визначальних проблем української торгівлі та комплексною проблемою національної економіки є стан на ринку продуктів харчування. Ситуація склалася таким чином, що купуючи на ринку або в магазині певний товар, споживач сплачує лише 10-30% від його ціни товаровиробникові, решту грошей отримує посередник. Це відбувається внаслідок жорсткої монополізації ринку вітчизняних продуктів харчування декількома мафіозними кланами. Внаслідок цього селяни продають за безцінь свою продукцію, яка часто-густо не перекриває її собівартості, а споживачі вимушені купувати харчі за ціною, яка в рази перевищує їх об'єктивну вартість. Так, соціально-економічний стан села залишається кризовим, а обсяг споживання продуктів харчування в структурі доходів населення перевищує 50%, що є індикатором бідності.

Державні стандарти і нормативи – єдині вимоги та норми стосовно якості, хімічного складу, фізичних властивостей, ваги, розмірів товарів,

послуг, умов праці тощо. Вони бувають економічні, екологічні, соціальні, харчові та інші.

Метою державного регулювання торговельно-економічних відносин є створення умов, що забезпечують нормальне функціонування галузі в цілому, задоволення потреб споживача і стабільну участь суб'єктів комерційної діяльності у міжнародному поділі праці. Його **завданнями** є:

- розробка, прийняття, контроль за законодавством, що забезпечує правову основу і захист інтересів торговельних підприємств;
- реалізація державної політики щодо розвитку оптової та роздрібної торгівлі, а також торговельно-виробничої сфери на основі використання ринкових механізмів господарювання;
- послаблення прямих форм втручання і бюрократичного контролю за діяльністю підприємств;
- створення умов для вільної конкуренції на товарних ринках, вільного просування товарів на внутрішньому та міжнародному ринках;
- сприяння формуванню і товарному насиченню споживчого ринку, виробництву товарів, розширенню їх асортименту та поліпшенню якості з урахуванням попиту населення;
- гармонізація поточних і стратегічних напрямів розвитку торгівлі і структурно-інвестиційної та науково-технічної політики;
- зняття обмежень адміністративного регулювання торговельної діяльності;
- підвищення темпів зростання товарообороту на основі політики стимулювання розвитку споживчого сектору;
- створення умов для накопичення торговельного капіталу і зростання інвестицій у галузі.

Держава здійснює вплив на діяльність торговельних підприємств прямими та непрямими методами. До **прямих методів** належать: контроль за дотриманням законів, контроль за якістю продукції; регулювання правил продажу окремих видів продукції; контроль за дотриманням санітарних норм торгівлі та інше. До **непрямих** – розробка та прийняття відповідного законодавства; фінансова та кредитно-грошова політика; політика доходів; регулювання експортно-імпортних операцій; розміщення державних замовлень та інше.

12.7. Регулювання розвитку регіонів

Проблеми територіального розвитку полягають у складному переплетенні природних, економічних та соціальних суперечностей.

Незважаючи на безліч розроблених програм регіонального розвитку, проведених „круглих столів" та наукових конференцій, тематикою яких були проблеми регіонального розвитку, в Україні ще й досі не існує однозначного визначення терміну „регіон". В перекладі з англійської „*region*" – область,

територіально-адміністративне угрупування, те саме стосується політичних і популістських тлумачень. Але сучасний науковий погляд дає нам дещо інше трактування: „**регіон** – це частина території країни, на якій функціонує сформований комплекс галузей виробництва, виробничої та соціальної інфраструктури" [10, С.473]. В цьому випадку регіон не можна розглядати як окремо взяту область, швидше йдеться про регулювання економічних процесів на рівні економічних районів, яких за різними визначеннями нараховується на території України від 5 до 10 (наприклад Придніпровський, Північно-Східний, Карпатський тощо).

Економічний район – економічно цілісна частина території країни, якій властиві спеціалізація господарської діяльності, спільні культурні, ментальні та історичні риси.

Природні умови, до яких належать клімат, рельєф, геологічна будова, географічне положення, можуть в одному випадку гальмувати розвиток суспільного виробництва (сільське господарство в Сахарі або на Крайній Півночі, транспорт у гірських районах) та вважатись несприятливими, а в іншому – створювати додаткові умови для прогресу: нормальне зволоження, достатня річна сума додатних температур, родючість первинного ґрунту.

Регіональна політика держави – це сфера її діяльності щодо управління політичним, економічним та соціальним розвитком окремих територій країни виходячи із загальнодержавних інтересів. Перш за все, це соціально-економічна політика окремих регіонів, спрямована на реалізацію певних цілей і завдань, виходячи з внутрішніх потреб та наявних ресурсів. Тобто вона має два аспекти, поєднання яких забезпечує раціональну регіональну соціально-економічну політику держави.

Державна регіональна економічна політика, як сукупність організаційно-правових та економічних заходів спрямована на сприяння ефективного розвитку продуктивних сил регіонів, раціонального використання їхнього ресурсного потенціалу, удосконалення територіальної організації суспільства.

Суб'єкти державної регіональної економічної політики – це центральні органи державної виконавчої влади, місцеві ради народних депутатів, інші органи місцевого самоврядування.

Об'єкти – це системи територіальних утворень: адміністративно-територіальні одиниці регіону, галузі господарського комплексу території, соціальна інфраструктура, природне середовище, трудові ресурси тощо.

Відповідна політика будується з урахуванням наступних **принципів:**

- дотримання пріоритетів загальнодержавного значення;
- органічна єдність розвитку продуктивних сил регіону і завдань соціально-економічного розвитку країни;
- урахування вимог економічної безпеки у процесі реформування структури господарських комплексів регіонів і розміщення нових підприємств;
- підвищення економічної самостійності регіону шляхом чіткого розмежування повноважень.

Особливостями формування регіональної політики нашої держави є: брак досвіду щодо здійснення власної регіональної політики; незавершеність процесів формування дієздатних центральних органів державної влади, правового оформлення функціонування держави; гостра економічна криза; відмова від старої моделі стосунків між центральною та місцевою владою; необхідність розширення повноважень місцевої влади. Останнє, в свою чергу, потребує децентралізації унітарного державного устрою в Україні. Відтак, пріоритетне значення мають:

1) посилення ролі органів регіонів у політичному управлінні країною;
2) розмежування повноважень між центральними і місцевими органами виконавчої влади стосовно виконання функцій державного регулювання економічного розвитку;
3) фінансова децентралізація.

На сучасному етапі розвитку України перед державою стоїть такий **комплекс цілей**: зміцнення основ української державності; пошук оптимальної моделі державного та територіального устрою; забезпечення економічної самодостатності регіонів через узгодження загальнодержавних, регіональних та місцевих інтересів і економічних пріоритетів; активна участь регіонів і органів місцевого самоврядування в управлінні державою та самостійне вирішення проблем у межах своєї компетенції; підвищення та вирівнювання регіональних життєвих умов населення.

Складовими механізму державного регулювання розвитку регіонів є законодавчо-нормативна база, бюджетно-фінансове регулювання та державні регіональні програми.

Основні цілі й завдання регіональної політики формуються з урахуванням економічних, фінансових, соціальних, демографічних та екологічних проблем.

Особливе значення відіграє державна бюджетно-фінансова політика, яка виконує такі функції:

- забезпечення незалежності регіонального управління;
- підтримання потенціалу регіону на достатньому рівні;
- забезпечення справедливого перерозподілу доходів різних регіонів з метою вирівнювання їх соціально-економічного розвитку.

Регіональний системний моніторинг являє собою систему спостережень за станом перетворених ландшафтів, ландшафтно-технічних систем та їх середовища з метою визначення ступеню їх антропогенної перетвореності, оцінки, прогнозування та регулювання. Створення національної служби такого моніторингу із визначенням систем заходів при прояві кожного з можливих негараздів є первинним заходом, що вимагає не лише відповідного наукового аналізу а й системного безперервного фінансування.

Основними інструментами бюджетного регулювання розвитку регіону є: нормативи відрахувань від регульованих доходів, дотації, субсидії, субвенції, бюджетні позички.

Базою прогнозування соціально-економічного розвитку регіонів є *система кількісних показників*, що ґрунтується на державних соціальних стандартах і нормативах забезпеченості населення.

Розрізняють **фактори**, що обумовлюють процес розробки прогнозів соціально-економічного розвитку регіонів: соціально-демографічний стан, природнокліматичні умови, національно-етнічні особливості території, рівень розвитку соціальної інфраструктури у міських та сільських поселеннях, потенційні можливості місцевих інвесторів та інше.

У прогнозуванні та плануванні комплексного розвитку регіонів важливе значення мають державні регіональні програми. Їх розробка та реалізація ставлять собі за мету:

1. Активізацію господарської діяльності та розвиток ринкових відносин регіону.
2. Забезпечення структурної перебудови господарських комплексів.
3. Ліквідацію локальних економічних криз.
4. Вирішення проблем соціального характеру, розвиток соціальної інфраструктури.
5. Найповніше узгодження територіальних і галузевих інтересів.

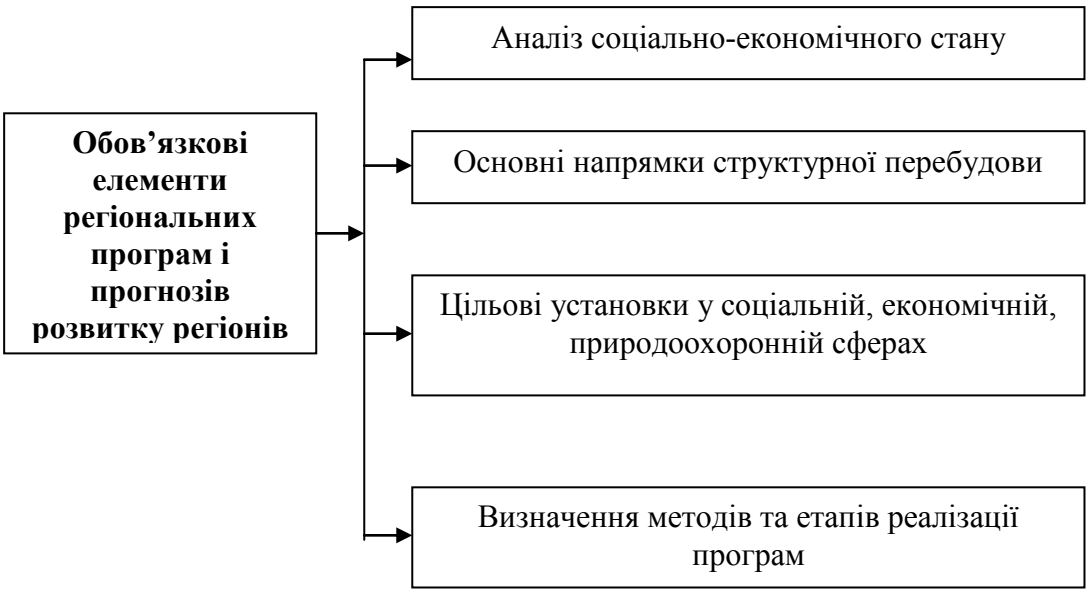

Рис. 30. Складові програмування і прогнозування регіонального розвитку [26, С.54]

Протекціонізм регіональних економічних інтересів – це явище, яке отримує дедалі більше поширення в структурі національної економіки. Воно полягає у прагненні споживання товарів місцевого виробництва з боку покупців, усілякому сприянні діяльності місцевих підприємств та адміністративній дискримінації суб'єктів господарської діяльності за регіональною ознакою з боку органів місцевої влади.

Питання до самоконтролю та дискусії:

1. Що таке підприємництво? За яких умов в розвинутому суспільстві стає можливим подальший розвиток класичного підприємництва?
2. Розкрийте усі внутрішні протиріччя, які містить у собі словосполучення „державне регулювання підприємництва”.
3. Що таке мезорівень національної економіки, у чому складність його регулювання?
4. Що є першочерговим завданням регулювання регіональної економіки?
5. Синтезом яких напрямів є державне регулювання розвитку регіонів?
6. У чому полягають визначальні проблеми регулювання товарного обігу? Як еволюціонувала торгівля протягом останнього часу?
7. Що таке паритетна ціна? Яку роль виконує лізинг у сільськогосподарському виробництві?
8. Яку роль відіграють державні програми, плани і прогнози у регулюванні мезорівня національної економіки?
9. Якою є структура агропромислового комплексу України? Які його елементи відіграють дедалі важливішу роль?
10. Які можуть існувати способи державної підтримки великого підприємництва?
11. Чим приватизація відрізняється від роздержавлення?
12. Розробіть адміністративно-правову програму ліквідації посередників на ринку сільськогосподарської продукції.

Тестові завдання:

Яке визначення точніше відображає сутність підприємства?

а) підприємство – це відокремлена економічна структура, яка здійснює виробництво та реалізацію певних товарів і послуг з метою отримання доходу та задоволення суспільних потреб
б) підприємство – це господарська одиниця, яка бере участь у поділі праці
в) підприємство – це самостійна економічна структура, яка діє у певній системі суспільного поділу праці
г) підприємство – це об’єкт оподаткування
д) підприємство – це суб’єкт соціальної відповідальності

Отримання прибутку підприємцем стає можливим за умови:

а) ефективного використання ресурсів
б) повного використання ресурсів
в) задоволення суспільних потреб
г) ухиляння від сплати податків
д) всі відповіді вірні

Приватизація – це:

а) відчуження майна на користь приватних осіб
б) відчуження державного майна на користь фізичних та юридичних осіб

в) акціонування державних підприємств
г) зміна суспільного устрою країни
д) зміна технологічного укладу

У чому полягає сутність роздержавлення економіки:
а) роздержавлення – це перехід державної власності у приватну
б) роздержавлення – це перехід державної власності у різні форми недержавної власності (приватну, акціонерну тощо)
в) роздержавлення – це позбавлення держави монополії на засоби виробництва
г) роздержавлення – це позбавлення держави контролюючих функцій
д) роздержавлення – це зміна ідеології та національного мислення

Ініціативна, самостійна господарсько-фінансова діяльність суб'єктів на свій ризик, під власну фінансову та майнову відповідальність у межах чинного законодавства має назву:
а) посередництво
б) маркетингова діяльність
в) підприємництво
г) управління
д) аудит

Діяльність, спрямована на отримання конкурентних переваг за рахунок нововведень має назву:
а) класичне підприємництво
б) інноваційне підприємництво
в) порівняльні переваги
г) науково-технічний маркетинг
д) менеджмент інноваційної діяльності

Визначальним показником торговельної діяльності є:
а) прибуток
б) ефективність
в) товарооборот
г) якість обслуговування
д) відстань до місць реалізації

Інфраструктурна ланка агропромислового комплексу носить номер:
а) 1
б) 2
в) 3
г) 4
д) 5

Комплекс заходів, спрямованих на розвиток окремих територій у межах національної економіки має назву:
а) політика територіального розвитку
б) регіональна політика
в) політика місцевого самоврядування
г) політика вільних економічних зон
д) політика сприяння розвитку місцевих громад

До суб'єктів державної промислової політики не належить:
а) Міністерство економіки України
б) Міністерство палива і енергетики України
в) Міністерство вугільної промисловості України
г) Міністерство капітального будівництва та житлово-комунального господарства України
д) правильна відповідь відсутня

Глава 13. АНАЛІЗ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

СТРУКТУРА:

13.1. Необхідність та завдання аналізу національної економіки.
13.2. Методи аналізу національної економіки.
13.3. Аналіз товарного ринку.
13.4. Аналіз чистого економічного добробуту.
13.5. Аналіз ефективності національного виробництва.

Питання до самостійного реферативного опрацювання:

1. *Методологія діагностики стану економіки.*
2. *Структура та методика аналізу капітальних вкладень.*
3. *Оцінка інвестиційної привабливості галузей та регіонів.*
4. *Методика дослідження фондового ринку.*

Ключові терміни: аналіз, методика, емпіричне дослідження, формалізація, декомпозиція, економічний аналіз, виробнича функція, товарний ринок, сальдо первинних доходів, чистий економічний добробут (ЧЕД), фондовіддача, фондоозброєність, матеріаломісткість, продуктивність праці, енергомісткість, показники продуктивності сільського господарства, показники забезпеченості сільського господарства.

Терміни та категорії для повторення або самостійного вивчення: *система, ринок праці, макроекономічне рахівництво, технологічний рівень, добробут, моніторинг, ефективність, агропромисловий комплекс.*

13.1. Необхідність та завдання аналізу національної економіки

Національна економіка є складною системою, що являє собою сукупність взаємопов'язаних сфер, галузей і секторів народного господарства. В сучасних умовах функціонування економіки, в процесі ринкових перетворень виникає потреба у постійному моніторингу на макрорівні, суттєво посилюється макроаспект економічного аналізу.

Аналіз національної економіки зумовлений **необхідністю:**

- оцінки реальних ринкових перетворень;
- проведення ефективної структурної політики;
- створення умов і стимулів для ефективного функціонування суб'єктів ринкової економіки;
- розроблення індикативних та стратегічних планів, а також прогнозування соціально-економічного розвитку;
- корегування макроекономічних концепцій і розроблення нових.

Розрізняють аналіз економіки *ex post* та *ex ante*. Аналіз ***ex post*** є фактично національним рахівництвом, в межах якого визначаються основні макроекономічні параметри, одержується інформація про результати функціонування економіки. Методичною основою аналізу *ex post* є система національного рахівництва (СНР).

Аналіз ***ex ante*** дає змогу визначити закономірності формування макроекономічних параметрів, розробити пропозиції щодо певних заходів регулювання контролю, корегувати існуючі та розробляти нові макроекономічні концепції.

Об'єктом аналізу національної економіки є всі соціально-економічні процеси, що відбуваються на макрорівні.

Предметом аналізу є розробка методології та методики визначення основних показників, які характеризують стан та закономірності розвитку національної економіки [7, С.6].

Аналіз економіки охоплює дослідження: структури і динаміки основних макроекономічних показників; стану товарного ринку та механізму його рівноваги; ринку праці та основних процесів на ньому; фінансового ринку та його основних індикаторів; темпів, чинників, потенціалу економічного зростання та ефективності структурних зрушень; основних макроекономічних процесів – інвестицій, інфляції, заощаджень тощо.

Основними **завданнями** аналізу економіки є:

- визначення тенденцій макроекономічного розвитку;
- виявлення ресурсів економічного зростання у майбутньому;
- корегування існуючих і розроблення нових макроекономічних концепцій;
- узагальнення світового досвіду моніторингу на макрорівні;
- виявлення причинно-наслідкових зв'язків в економіці, найважливіших чинників, які суттєво впливають на економічну ситуацію.

Розв’язання перелічених завдань дасть змогу комплексно характеризувати макроекономічні ринки та оцінити вплив різних чинників на їх становлення і розвиток.

Аналіз економіки все частіше є попереджувальним. Тобто він дає можливість передбачити найімовірніші наслідки економічних процесів і приймати рішення щодо їх корегування, оцінити можливі економічні наслідки реалізації різних варіантів прогнозів.

Аналіз економіки на макрорівні здійснюється за такими **напрямами**:

- аналіз матеріальних і грошових потоків у складній моделі колообігу ресурсів, продуктів і доходу;
- основні макроекономічні показники, їх класифікація та взаємозв’язок;
- аналіз основних структурних співвідношень на макрорівні: між окремими галузями і регіонами, споживанням і нагромадженням. Виявлення чинників нагромадження;
- аналіз товарного ринку і секторної структури ВВП, структури ВВП за категоріями виробництва, доходів і кінцевого використання. Аналіз агрегованої моделі міжсекторних взаємозв’язків на макрорівні;
- визначення макроекономічної рівноваги на товарному ринку, аналіз чинників сукупного попиту і пропозиції;
- аналіз фінансового ринку: показники стану грошово-кредитного ринку, визначення вартості грошей, рівновага на грошово-кредитному ринку. Аналіз основних індексів фондового ринку. Аналіз валютного ринку, реального і номінального обмінних курсів, чинників, що на них впливають;
- аналіз ринку праці: показники ринку праці – зайнятість, безробіття, продуктивність праці, чинники продуктивності праці. Аналіз механізму рівноваги на ринку праці;
- аналіз соціальних індикаторів: реального доходу домашніх господарств, індексу людського розвитку, прожиткового мінімуму. Аналіз основних причин економічної нерівності. Необхідність соціального захисту населення;
- аналіз макроекономічних процесів: інвестиційної діяльності, структури капіталовкладень, форм і чинників інвестування. Аналіз чинників заощаджень домашніх господарств. Аналіз інфляції. Аналіз зовнішньоекономічної діяльності, динаміки і структури зовнішньої торгівлі;
- співставлення макроекономічних показників країни з аналогічними показниками розвинутих країн, виявлення величини та причин відхилення.

13.2. Методи аналізу національної економіки

Методи *аналізу* та *вивчення* національної економіки мають певну відмінність, тому автор вважає за потрібне зосередити окрему увагу на проблемах визначення методології аналізу.

Перед тим як розглянути основні методи аналізу економіки, визначимо поняття „методика" і „метод".

Методика – це сукупність способів, прийомів вивчення економічних явищ і процесів.

Методи наукового дослідження застосовуються свідомо і цілеспрямовано. Вони можуть спиратись як на знання загальних, універсальних законів розвитку суспільства, так і на знання особливих, специфічних законів. Прикладами перших є перехід кількісних змін у якісні, причинність і наслідки, необхідність і випадковість, можливість і дійсність тощо. На урахуванні специфічних законів будуються методи: аксіоматичний, генетичний, абстракції, синтезу, аналогії, дедукції та індукції, моделювання, спостереження, систематизації тощо.

Методи наукового дослідження можна об'єднати у три групи:

1. методи емпіричного дослідження;
2. методи емпірико-теоретичного дослідження;
3. методи теоретичного дослідження.

До методів **емпіричного дослідження** належать:

1. спостереження;
2. порівняння;
3. аналогія;
4. вимірювання;
5. експеримент.

Спостереження – це систематичне, цілеспрямоване вивчення процесу за умови відсутності впливу на нього [7, С.17].

Порівняння – це встановлення подібностей або відмінностей явищ і процесів, виявлення в них загального.

Аналогія – подібність між поняттями, явищами, коли на основі схожості явищ за певною ознакою робиться висновок про їх подібність за іншими ознаками.

Вимірювання – це визначення числового значення певної величини за допомогою одиниці виміру.

Експеримент – це наукове спостереження досліджуваного явища з урахуванням умов його здійснення. Експеримент дозволяє багаторазово відтворювати явище або процес, якщо ці умови повторюються.

До методів емпірико-теоретичного дослідження належать:

- абстракція;
- ототожнення;
- ізолювання;

- моделювання;
- аналіз;
- синтез;
- індукція;
- дедукція.

Абстракція – це відхід від несуттєвих властивостей, зв'язків і виділення декількох рис, які є найважливішими для дослідження.

Ототожнення – це узагальнення типових явищ, процесів, які часто повторюються і є властивими для досліджуваного об'єкта.

Ізолювання – це виділення єдиної властивості досліджуваного об'єкта.

Моделювання – це використання моделей як засобу дослідження явищ і процесів. Модель є аналогом, подібність якого до оригіналу суттєва, а розбіжність – несуттєва.

Аналіз – це розчленування об'єкта дослідження на окремі складові.

Синтез – це возз'єднання окремих складових чи рис досліджуваного об'єкта в єдине ціле.

Індукція – це перехід від окремого, окремих чинників до узагальнення.

Дедукція – це перехід від загального до окремого, використання загальних наукових висновків під час дослідження конкретних явищ.

До методів **теоретичного дослідження** належать:

- формалізація;
- узагальнення та конкретизація;
- аксіоматичний;
- декомпозиція;
- гіпотеза;
- систематизація.

Формалізація – відображення досліджуваного процесу, явища у знаковій формі, у вигляді символів.

Узагальнення – це перехід від одиничного, окремого до загального. Протилежною є **конкретизація** – перехід від загального до окремого, одиничного.

Аксіоматичний – це метод побудови наукової теорії, коли деякі твердження приймаються без доведень, а усі інші висновки роблять на основі аксіом відповідно до певних логічних правил.

Декомпозиція – це визначення ієрархії системи, розподіл системи на підсистеми нижчого рівня, які досліджують автономно з обов'язковим урахуванням подальшого узгодження цілей кожної підсистеми із цілями всієї системи.

Гіпотеза – це одне з можливих розв'язань проблеми, наукове припущення, яке потребує доведення, щоб стати науковою теорією.

Систематизація – це процес зведення розрізнених знань в єдину наукову систему.

Конкретним виявом загальнонаукових методів є **методи економічного аналізу**. Основними з них є:

- екстраполяції;
- кореляції;
- факторний;
- балансовий;
- математичного моделювання;
- експертних оцінок;
- комп'ютерної обробки статистичних даних.

Екстраполяція – це метод статистичного аналізу, який дозволяє переносити тенденції та зв'язки, що склались у минулому, на поточний період та на перспективу. Протилежною дією є **інтерполяція**, коли виявлені тенденції та зв'язки досліджуваного періоду переносяться на минулий період, у якому ці тенденції з певних причин неможливо проаналізувати. Але для того щоб визначити тенденцію, треба дослідити по можливості найтриваліший період у минулому (бажано 10–15 років). Крім того, для визначення тенденцій минулого та перенесення їх на перспективу потрібна стабільність економіки. Для України з цих причин можливості екстраполяції дещо обмежені, оскільки за 10 років ринкових перетворень економічні тенденції та зв'язки ще чітко не визначилися.

Недоліком методу екстраполяції є те, що він передбачає збереження у майбутньому пропорцій і темпів, що склались у минулому. Тому сфера його застосування обмежується, як правило, попередніми розробками різних варіантів прогнозів.

Кореляційний аналіз – це сукупність методів математичної статистики, які дозволяють встановити тісноту нефункціональних (випадкових) зв'язків між різними показниками. Залежно від кількості змінних вирізняють парну та множинну кореляцією. Кореляційний аналіз встановлює не лише причинну залежність, а й визначає тісноту зв'язку через коефіцієнт кореляції.

Факторний аналіз дозволяє виявити фактори, які впливають на досліджувані процеси та явища, визначити окремі, найвпливовіші чинники.

Балансовий метод є найбільш доцільним для виявлення і підтримки певних кількісних зв'язків у економіці. Його сутність полягає у конкретизації економічних процесів та їх співставленні. Балансовий метод спирається на систему балансів, кожний з яких взаємозв'язує дві групи показників – ресурсів, з виявленням їхніх джерел, та потреб за економічними формами використання. Отже, балансовий метод дозволяє проаналізувати, наскільки потреби економіки забезпечують її можливостями.

Для аналізу економіки застосовують **вартісні** та **трудові баланси.** Найважливіше місце відводиться вартісним балансам, до яких належать: державний бюджет, міжгалузевий баланс, баланс грошових доходів і витрат населення. За допомогою вартісних балансів визначаються темпи економічного розвитку, галузева та регіональна структура економіки, основні макроекономічні пропорції [7, С.20].

Баланси не лише дають змогу виявити пропорції та взаємозв'язки, які вже склалися в економіці, а й обґрунтувати нові співвідношення, своєчасно виявити та ліквідувати диспропорції.

Метод економіко-математичного моделювання спирається на систему моделей: макроекономічних, галузевих, регіональних, мікрорівня. *Економіко-математичні моделі* є узагальнюючими і враховують усереднені показники. Математично формалізованими можуть бути як безпосередньо економічні процеси, так і цілі економічного розвитку. Економічне моделювання дає можливість виявити, як екзогенні чинники (зовнішні змінні моделі) впливають на ендогенні чинники (внутрішні змінні моделі).

В аналізі макроекономічних процесів можуть застосовуватись економіко-математичні моделі:

- виробничої функції;
- економетричні;
- відтворювальні;
- міжгалузеві статичні та динамічні.

Виробнича функція являє собою економіко-математичні залежності результату від ресурсів, які описуються кореляційними рівняннями. Виробнича функція може описувати лінійну залежність, але найбільш поширеними є нелінійні функції, наприклад ***Кобба–Дугласа***, яка встановлює залежність між результатом – національним доходом або валовим внутрішнім продуктом і чинниками виробництва – працею та капіталом:

$$Y = a_0 L^{a_1} K^{a_2},$$

де Y – обсяг національного доходу (або ВВП);
L – витрати живої праці (вартість праці);
K – витрати капіталу (вартість основних засобів);
a_0 – коефіцієнт, що визначає розмірність функції;
a_1, a_2 – коефіцієнти еластичності, які вказують, як змінюється результат (Y) у разі зміни на 1% чинників L і K.

Виробничі функції включають, як правило, одне рівняння кореляції. При їх побудові не допускається одночасно включати чинники, між якими існує суттєва функціональна залежність. На практиці вони використовуються для визначення та аналізу темпів зростання, обсягів виробництва залежно від рівня розвитку чинників виробництва.

Модернізація виробничих функцій здійснюється шляхом переходу від статичних до динамічних моделей, які враховують фактор часу. Наприклад, існує модифікація функції Кобба–Дугласа з урахуванням експоненціально залежного від часу показника науково-технічного прогресу:

$$Y_t = a_0 L^{a_1} K^{a_2} e^{a_3 t},$$

де t – час, кількість років;

e – основа натурального логарифма;

a_3 – коефіцієнт швидкості науково-технічного прогресу.

Практичне застосування знаходить модель ***Домара–Харрода***, яка пов'язує зростання виробництва (ВВП) з нормою та ефективністю нагромадження:

$$Y_t = Y_0 (1+nb)^t,$$

де Y_0 і Y_t – обсяг виробництва у базовому та розрахунковому роках;

t – час, кількість років;

n – норма нагромадження (чисте нагромадження / ВВП);

b – ефективність нагромадження, капіталовіддача (ВВП / чисте нагромадження).

Іншим типом макроекономічних моделей є *економетричні моделі*. На відміну від виробничих функцій вони являють собою системи кореляційних рівнянь, є багатофакторними моделями.

Відтворювальні моделі базуються на системі балансових рівнянь, які описують виробництво засобів виробництва, предметів споживання, потенціал розширеного відтворення. Прикладом таких моделей може бути модель Махалонобіса–Фельдмана. У ній результати розширеного відтворення залежать від розподілу інвестицій між виробництвом засобів виробництва і предметів споживання, з урахуванням ефективності нагромадження. Практичне застосування моделі такого типу знаходять у кількісному аналізі економічної динаміки.

З метою аналізу макроекономічних пропорцій найбільш ефективно застосовуються **статичні** та **динамічні моделі міжгалузевого балансу**. Вони дають можливість урахувати та проаналізувати численні зв'язки між галузями економіки, між окремими складовими валового внутрішнього продукту.

Сутність **методу експертних оцінок** полягає у залученні висококваліфікованих незалежних фахівців для оцінки економічних явищ і зв'язків.

13.3. Аналіз товарного ринку

Найважливішим макроринком є товарний, з нього починається аналіз взаємозв'язків між суб'єктами та окремими ринками на рівні національної економіки. Індикаторами його стану є макроекономічні показники (за СНР):

- **валовий внутрішній продукт** (Gross domestic income) - ВВП (GDI);
- **валовий національний продукт** (Gross national product) - ВНП (GNP);
- **чистий внутрішній продукт** (Pure domestic product) - ЧВП (PDP);
- **національний дохід** (National income) - НД (NI);

- **особистий дохід** (Personal income) - ОД (PI);
- **особистий дохід вільного користування** (Personal disposable income) - ОДВК (PDI).

Валовий внутрішній продукт (GDP) – показник сукупного обсягу діяльності суб'єктів господарювання, який, на відміну від планового випуску, не включає виробниче (проміжне) споживання. ВВП – це загальна ринкова вартість кінцевої продукції, виробленої резидентами країни за рік.

Сучасна західна економічна теорія передбачає, що в його створенні беруть участь усі, хто отримує дохід. Але через те, що частина доходів отримується в ***тіньовій економіці***, не обліковується статичними даними і не оподатковується, вирізняють офіційний та неофіційний валовий внутрішній продукт. Спроба статистичних органів включити певну частку неофіційного ВВП до обсягу офіційного призводить до необґрунтованого завищення податкової бази, доходів бюджету, невиконання дохідних статей бюджету.

Тіньова економіка в Україні досягла такого поширення, що в поєднанні із загальною криміналізацією суспільства почала загрожувати економічній та національній безпеці України. Обсяги тіньової економічної діяльності досягли масштабів, за яких її недооцінювання, неврахування призводять до значних помилок у визначенні макроекономічних показників, економічних і фінансових пропорцій.

Сьогодні практично відсутня достовірна інформація щодо реальних обсягів тіньової економіки та фінансових ресурсів, що її обслуговують. За оцінками вчених, експертів, частка тіньової економіки становить понад 40% реального ВВП (у розвинутих країнах ця величина становить 5-15% ВВП), а обсяг капіталів, вивезених з України, досягає майже 10 млрд. дол. США. Для оцінки масштабів тіньової економіки використовуються метод стійких взаємозв'язків і монетарний метод.

Метод стійких взаємозв'язків враховує взаємозв'язок між обсягом реального ВВП і витратами ресурсів на одиницю ВВП, тобто енергомісткість, матеріаломісткість тощо. Обсяг ВВП розраховується як результат ділення витрачених ресурсів на нормативну ресурсомісткість. Одержаний таким методом обсяг ВВП співставляється з офіційним ВВП. Різниця між цими величинами буде визначати обсяг тіньової економіки. Застосовуючи даний метод, треба враховувати прогресивні зміни ресурсомісткості.

За **монетарним методом** аналізують зміну попиту на готівкові гроші, які в основному використовуються для проведення тіньових операцій. Індикатором зростання тіньової економіки є збільшення попиту на готівкові гроші.

Валовий внутрішній продукт застосовується для визначення рівня і темпів економічного розвитку, продуктивності суспільної праці, рівня життя населення. Не можна завищувати або занижувати ВВП. Якщо величина ВВП занижена, то:

1. буде занижена дохідна частина бюджету, що призведе до необґрунтованого зростання дефіциту бюджету;

2. відбудеться недофінансування економіки, вона не буде забезпечена потрібною грошовою масою, що призведе до затримки розрахунків між суб'єктами ринку.

Таку ситуацію виправляють шляхом щоквартального корегування ВВП.

Якщо величина ВВП завищена, то:

1. необґрунтовано зросте грошово-кредитна емісія, що викличе інфляцію;

2. будуть передбачені нереальні доходи бюджету, що призведе до збільшення незабезпечених доходами бюджетних витрат.

На основі показника ВВП розраховується цілий ряд інших макропоказників. Перший з них – валовий національний продукт (GNP), який відрізняється від ВВП на величину сальдо первинних доходів, що їх виплачено чи одержано резидентами інших країн:

Сальдо первинних доходів ($S_{п.д.}$) = доходи, які отримали резиденти закордону за їх участь у виробництві ВВП інших країн ($D_{отр.}$) за мінусом доходів, сплачених резидентами інших країн за участь у виробництві ВВП даної країни ($D_{спл.}$).

$$S_{п.д.} = D_{отр.} - D_{спл.}$$

$$S_{п.д.} \geq 0$$

$$GNI = GDP \pm S_{п.д.}$$

Оскільки сальдо первинних доходів може бути додатним або від'ємним, то ВВП може перевищувати ВНП або навпаки, бути меншим. Ситуація, коли ВВП перевищує ВНП виникає, якщо сальдо первинних доходів є від'ємним. Це характерно для країн, що розвиваються, оскільки ці країни вимушені сплачувати доходи (відсотки, дивіденди) розвинутим країнам. І навпаки, для розвинутих країн характерним є додатне сальдо первинних доходів і ВНП перевищує ВВП.

Наступним макропоказником є **чистий внутрішній продукт** (PDP), який за економічним змістом є різницею між ВВП та амортизацією:

$$PDP = GDP - A,$$

де *A* – амортизація.

Можна аналізувати структуру ЧВП за доходами й витратами:

$$PDP_i = T + W + RT + INT + D_c + D_p,$$

де PDP_i – чистий внутрішній продукт за доходами;
T – чисті непрямі податки (податки мінус субсидії);
W – заробітна плата з нарахуванням на неї;
RT – рентні доходи;
INT – відсоток, який одержують власники грошового капіталу;
D_c – прибуток власників грошового капіталу та прибуток корпорацій (великих підприємств);
D_p – змішаний дохід (некорпоративний прибуток).

$$\mathbf{PDP_e = C + I_n + G + NE,}$$

де PDP_e – чистий внутрішній продукт за витратами;
C – споживчі витрати;
I_n – чисті інвестиції (валові інвестиції за мінусом амортизації);
G – державні закупівлі;
NE – чистий експорт.

На динаміку ЧВП, таким чином, впливає динаміка ВВП та амортизації. Якщо в країні проводиться *політика пришвидшеної амортизації*, активно впроваджуються нові технології, здійснюється заміна застарілих основних фондів, то все це веде до нарощування величини амортизації темпами, які перевищують темпи зміни ВВП:

$$\frac{A_t}{A_{t-1}} > \frac{GDP_t}{GDP_{t-1}},$$

де *t, t-1* – роки поточний та попередній.

У такому разі динаміка ЧВП буде відставати від динаміки ВВП:

$$\frac{PDP_t}{PDP_{t-1}} < \frac{GDP_t}{GDP_{t-1}} < \frac{A_t}{A_{t-1}}.$$

Ситуація, коли

$$\frac{A_t}{A_{t-1}} < \frac{GDP_t}{GDP_{t-1}},$$

$$\frac{PDP_t}{PDP_{t-1}} > \frac{GDP_t}{GDP_{t-1}} > \frac{A_t}{A_{t-1}},$$

свідчить про те, що економіка даної країни насичена оновленою технікою, основними фондами, які не потребують швидкої заміни і темпи амортизації уповільнюються та стабілізуються; стають меншими, ніж темпи зміни ВВП.

Слід зауважувати, що пришвидшена амортизація збільшує темпи амортизації, але не змінює капіталомісткість виробництва. Тоді як нова техніка може збільшувати капіталомісткість, якщо її вартість зростає темпами вищими, ніж її продуктивність.

Національний дохід (NI) – це сукупний чистий дохід в економіці, який отримують власники чинників виробництва. Єдиним компонентом ЧВП, який не відбиває поточний внесок економічних ресурсів, є чисті непрямі податки (Т). Тому національний дохід визначається за доходами і має структуру:

$$\mathbf{NI = PDP – T = W + RT + INT + D_c + D_p}.$$

Особистий дохід (PI) – це отриманий дохід. Частку зароблено працею доходу, а саме: внески на соціальне страхування, податки на прибуток підприємств, нерозподілений прибуток підприємств – домогосподарства фактично не одержують. Але домашні господарства одержують трансфертні платежі (TR), які не є результатом праці. Отже, особистий дохід має структуру:

Особистий дохід = Національний дохід – Внески на соц. страхування – Податок на прибуток – Нерозподілений прибуток + Трансферти, або

$$\mathbf{PI = W_n + RT + INT + DV + D_p + TR,}$$

де W_n – заробітна плата без нарахувань на неї;
DV – дивіденди власникам акцій;
TR – соціальні трансферти.

Особистий дохід вільного користування (PDI) – це дохід після сплати особистих податків. Домашні господарства використовують його на споживання (С) та заощадження (S):

$$\mathbf{PDI = PI – T_p,}$$

$$\mathbf{PDI = C + S,}$$

де T_p – особисті податки.

Взаємозв’язок між основними макроекономічними показниками можна зобразити схематично.

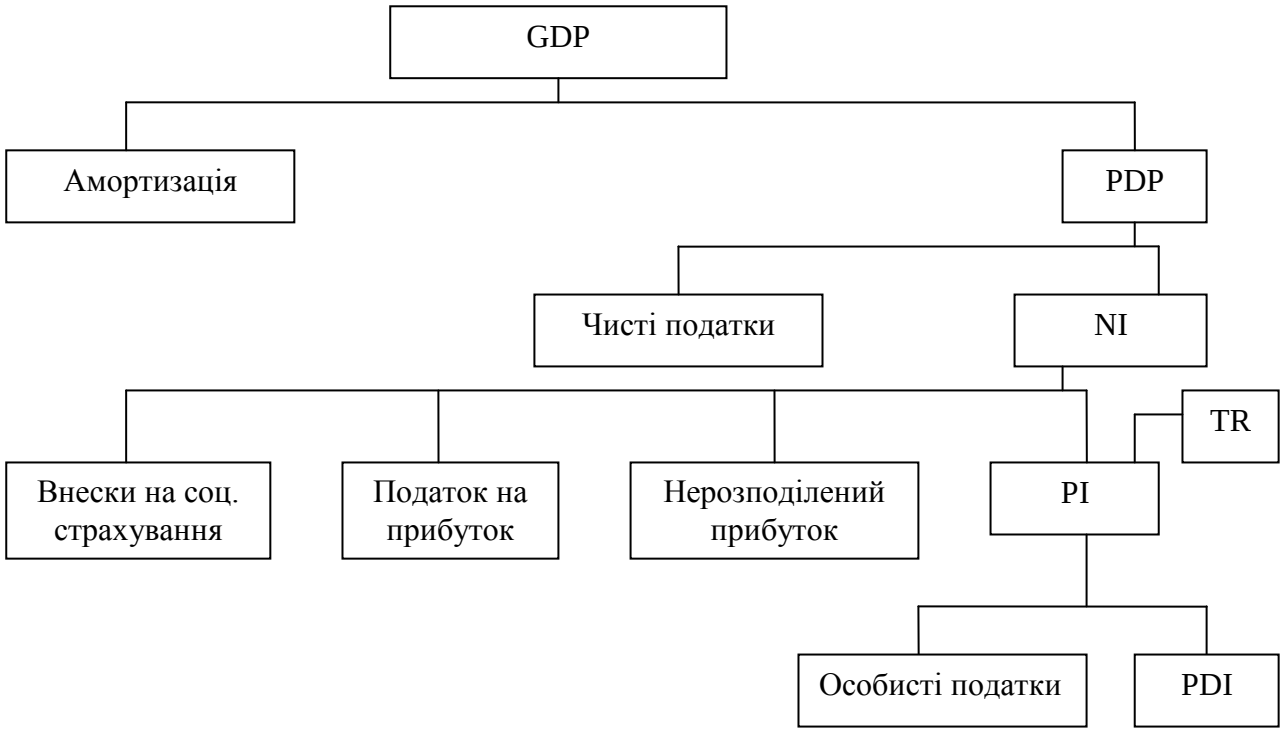

Рис. 29. Взамозв'язок між основними макроекономічними показниками [7, С.31]

По кожному з макроекономічних показників (наприклад по ВВП) аналізуються:

- абсолютний приріст

$$\triangle \text{GDP}_t = \text{GDP}_t - \text{GDP}_{t-1};$$

- темпи зростання відносно попереднього року

$$\frac{GDP_t}{GDP_{t-1}};$$

або темпи зростання відносно базового року

$$\frac{GDP_t}{GDP_0};$$

- темпи приросту

$$\frac{GDP_t - GDP_{t-1}}{GDP_{t-1}} = \frac{\wedge GDP_t}{GDP_{t-1}}$$

Аналіз динаміки ВВП та інших макроекономічних показників у цілому та в розрізі їх складових, дозволяє зробити висновки щодо економічного зростання, стагнації або спаду. Причому окремі складові ВВП

змінюються різними темпами з різною тенденцією. А це, у свою чергу, зумовлює структурні зрушення в економіці.

Аналіз охоплює також розрахунки ВВП, національного доходу, особистого доходу на душу населення. Це дозволяє визначити рівень життя і зробити зіставлення цього показника по різних країнах.

Наприклад, в Україні ВВП на душу населення приблизно в 9 разів менший, ніж у США. Це дає підстави для формування рекомендацій щодо податкової політики. Якщо в США податкова політика орієнтується на пріоритет оподаткування фізичних осіб, то для України такий підхід не є виправданим [7, С.32].

13.4. Аналіз чистого економічного добробуту

ВВП на душу населення є дуже поширеним показником рівня економічного розвитку та добробуту. Як правило, в країнах з високим ВВП на душу населення вищими є і показники рівня особистого споживання, освіти, тривалості життя, охорони здоров'я, вільного часу тощо. Однак застосування ВВП на душу населення як показника економічного добробуту є дещо обмеженим з таких причин:

1. ВВП включає вартісну оцінку негативних чинників, пов'язаних з виробництвом кінцевої продукції (наприклад, забруднення навколишнього середовища). Тому для оцінки добробуту від вартості ВВП треба віднімати вартість соціальних збитків від забруднення навколишнього середовища або від інших негативних чинників;
2. добробут (рівень життя) також залежить не лише від обсягу ВВП на душу населення, а й від рівня цін;
3. показник ВВП на душу населення не враховує ступінь нерівності в доходах у країні, а тому перекручує справжній рівень економічного добробуту;
4. ВВП не включає вартість неринкових операцій, які водночас є економічно доцільними;
5. на добробут впливає зміна якості товарів, збільшення вільного часу тощо, але все це не відображається у ВВП.

Саме тому американські вчені ***Джеймс Тобін*** (США, 1918–2002) і ***Вільям Нордгауз*** (США, 1941 р.н.) в 1972 р. здійснили експериментальні розрахунки показника **чистого економічного добробуту** (ЧЕД). Вони звернули увагу на те, що кінцева мета економічної діяльності – споживання, в той час як валовий внутрішній продукт характеризує виробництво. Показник ЧЕД розраховувався в певній послідовності [7, С.33]:

- спочатку від величини валового національного продукту віднімались валові інвестиції (амортизація та чисті інвестиції);

- одержаний результат зменшувався на суму державних витрат на підтримку суспільно-політичної системи (*превентивні витрати*), які не збільшують добробут;
- у результаті визначився показник валового національного продукту, який характеризує добробут; до нього додавалась вартість:
- послуг споживчого капіталу (фондів споживчих товарів довгострокового користування);
- вільного часу;
- праці домогосподарок. Ці три компоненти є чинниками добробуту, але в статистиці не розраховуються. Тому їх вартість визначалась умовно;
- одержаний результат зменшувався на величину збитків від забруднення навколишнього середовища, *урбанізації* тощо.

У 1971 р. в Японії також почались дослідження щодо розрахунку показника чистого економічного добробуту. Японський показник ЧЕД включає дев'ять компонентів:

- державне споживання;
- особисте споживання;
- послуги державного капіталу;
- послуги споживчого капіталу;
- вільний час;
- неринкова діяльність – праця домогосподарок;
- природоохоронні витрати;
- збитки від забруднення середовища;
- збитки від урбанізації.

Перший, другий і четвертий компоненти мають статистичну оцінку. Компоненти третій – дев'ятий у системі національних рахунків не розраховуються і тому мають умовну грошову оцінку. Зазначимо, що компоненти 7, 8, 9 характеризують від'ємний добробут, або вартісну оцінку соціальних збитків.

Економічний зміст і методи розрахунку складових чистого економічного добробуту є такими.

1. Державне споживання охоплює лише витрати на освіту, охорону здоров'я, соціальне забезпечення, тобто ті, що безпосередньо впливають на добробут.

2. Особисте споживання – головний компонент ЧЕД – визначається відніманням від особистого споживання у складі ВВП витрат на споживчі товари довгострокового споживання і на транспортні поїздки в межах міста.

3. До послуг державного капіталу належать послуги, які надають навчальні, лікувальні, культурно-побутові державні установи, а також державні житлові фонди. Для визначення величини цих послуг здійснюється інвентарна оцінка основних фондів, визначається термін їх використання та річна сума амортизації.

4. Послуги споживчого капіталу включають витрати на придбання товарів довгострокового користування, які є в статистиці національного доходу.

5. Значення *вільного часу* зростає з підвищенням рівня доходів. Його умовна оцінка можлива через середню заробітну плату і визначається як добуток ціни одиниці вільного часу на душу населення на середню кількість вільного часу за рік і на кількість працездатного населення.

6. *Неринкова діяльність* (праця домогосподарок) є продуктивною і впливає на добробут. Умовна вартісна оцінка цієї діяльності здійснюється через середню заробітну плату жінок.

7. *Природоохоронні витрати* оцінюються умовно виходячи з вартості фондів державного і приватного секторів, призначених для охорони навколишнього середовища (наприклад, водопровідна мережа, очисне устаткування, утилізація відходів тощо), строку їх служби та норм амортизації. Ці витрати включаються до ЧЕД з від'ємним знаком.

8. Збитки від забруднення навколишнього середовища виникають тому, що природоохоронні заходи не завжди ефективні. Вартісна умовна оцінка збитків здійснюється через річні витрати на те, щоб утримати забруднення довкілля на рівні припустимих санітарних умов. Ці витрати, як і попередні, включаються до ЧЕД з від'ємним знаком.

9. Збитки від урбанізації враховують збитки від дорожньо-транспортних пригод і погіршення умов поїздок на роботу і назад. Збитки від дорожньо-транспортних пригод умовно оцінюються як добуток грошової компенсації по страхуванню на кількість постраждалих. Збитки від погіршення умов поїздок на роботу і назад, підраховуються як добуток середньогодинної заробітної плати на кількість часу, що перевищує 30 хвилин і витрачається на поїздки. Ці збитки також включаються до ЧЕД з від'ємним знаком.

Співвідношення в темпах зміни показників ВВП і ЧЕД може бути різним. Наприклад, темпи динаміки ВВП можуть уповільнюватися, а темпи зміни ЧЕД – зростати. Це відбувається, коли:

а) зниження темпів зростання ВВП супроводжується певний час зростанням реального споживання;

б) збільшується вільний час;

в) зростає неринкова діяльність;

г) поліпшується стан довкілля, тобто зменшується забруднення середовища.

Перша ситуація потребує окремих пояснень. Якщо за умов зниження темпів ВВП частка чистих інвестицій скоротилась більше, ніж частка споживання, то це означає, що прибутки підприємств теж скоротились більше, ніж заробітна плата. Тому падіння темпів зростання ВВП певний час супроводжується зростанням споживання. Адже таке економічне явище підриває майбутнє зростання того ж споживання, і не може зберігатися тривалий час. І навпаки, якщо частка чистих інвестицій зростає, динаміка

споживання відстає від темпів зростання ВВП і ЧЕД відстає в темпах зростання від ВВП.

13.5. Аналіз ефективності національного виробництва

Ефективність промислового виробництва аналізується за такими показниками:

- фондовіддача;
- фондомісткість;
- фондоозброєність;
- продуктивність праці;
- матеріаломісткість;
- енергомісткість;
- конкурентоспроможність продукції.

Фондовіддача – показник ефективного використання основних виробничих засобів. Розраховується за формулою

$$ФВ_{прt} = \frac{ВВП_{прt}}{ОВЗ_{прt}},$$

де $ФВ_{прt}$ - фондовіддача в промисловості в році t;

$ВВП_{прt}$ - валовий внутрішній продукт промисловості в порівняних цінах у році t;

$ОВЗ_{прt}$ - вартість основних виробничих засобів у промисловості в році t;

Фондомісткість ($ФМ_{прt}$) – характеризує потребу в основних виробничих засобах для виробництва одиниці продукції промисловості. Визначається як показник, обернений фондовіддачі.

$$\mathbf{ФМ}_{прt} = \frac{1}{ФВ_{Т}} = \frac{ОВЗ_{прt}}{ВВП_{прt}}.$$

Фондоозброєність – це показник оснащеності працюючих у промисловості основними виробничими засобами. Він розраховується за формулою:

$$\mathbf{ФО}_{прt} = \frac{ОВЗ_{прt}}{Ч_{прt}},$$

де, $ФО_{прt}$ - фондоозброєність у промисловості в році t;

$Ч_{npt}$ - чисельність працюючих у промисловості в році t.

Продуктивність праці – показник ефективності використання робочої сили, зайнятої в промисловості:

$$\mathbf{ПрП}_{npt} = \frac{ВВП_{npt}}{Ч_{npt}}.$$

Ураховуючи формули, фондоозброєність можна виразити, як добуток фондомісткості та продуктивності праці:

$$\mathbf{ФО}_{npt} = \mathbf{ФМ}_{npt} \cdot \mathbf{ПрП}_{npt} = \frac{\text{ОВЗ}_{\text{npt}} \cdot \text{ВВВ}_{\text{npt}}}{\text{ВВП}_{\text{npt}} \cdot \text{Ч}_{\text{npt}}} = \frac{ОВЗ_{npt}}{\text{Ч}_{\text{npt}}}.$$

Виходячи з формул можна визначити фондовіддачу через показники фондоозброєності та продуктивності праці:

$$ФВ_{npt} = \frac{1}{ФМ_{npt}} = \frac{\text{П}_{\text{Р}} \cdot \text{П}_{\text{npt}}}{\text{ФО}_{\text{npt}}}.$$

Тобто фондовіддача прямо пропорційна продуктивності праці та обернено пропорційна фондоозброєності.

Матеріаломісткість характеризує величину прямих матеріальних витрат у промисловості (вартість проміжного споживання) на одиницю продукції. Прямі матеріальні витрати включають вартість усіх матеріальних ресурсів, використаних у виробництві промислової продукції: сировини, палива, тепло- та електроенергії, основних та допоміжних матеріалів, комплектуючих виробів та напівфабрикатів. До прямих матеріальних витрат не належить амортизація [7, С.80].

Матеріаломісткість може визначатися на одиницю валової продукції промисловості або валового внутрішнього продукту галузі:

$$\mathbf{ММ}^{ВП}_{npt} = \frac{ПС_{npt}}{ВП_{npt}};$$

$$\mathbf{ММ}^{ВВП}_{npt} = \frac{ПС_{npt}}{ВВП_{npt}};$$

$$ПС_{npt} = \mathbf{ФЗ}_{npt} - \mathbf{А}_{npt},$$

де $ММ_{npt}$ - матеріаломісткість промислової продукції в році *t*, визначена за валовою продукцією (ВП) або валовим внутрішнім продуктом (ВВП);

$ПС_{прt}$ - вартість прямих матеріальних витрат, або проміжне споживання промисловості в році *t*;

$ВП_{прt}$ - валова продукція промисловості в році *t*;

$ВВП_{прt}$ - валовий внутрішній продукт промисловості в році *t*;

$ФЗ_{прt}$ - вартість фонду заміщення або всіх матеріальних витрат промисловості в році *t*;

$А_{прt}$ - величина амортизації в промисловості в році *t*.

З наведених формул видно, що:

$$\mathbf{ММ}^{ВП}_{прt} < \mathbf{ММ}^{ВВП}_{прt}$$

Енергомісткість характеризує витрати первинних паливно-енергетичних ресурсів у натуральному виразі (тоннах умовного палива) на одиницю валового продукту або валового внутрішнього продукту:

$$\mathbf{ЕМ}^{ВП}_{прt} = \frac{ЕР_{прt}}{ВП_{прt}};$$

$$\mathbf{ЕМ}^{ВВП}_{прt} = \frac{ЕР_{прt}}{ВВП_{прt}},$$

де $ЕМ_{прt}$ - енергомісткість промислової продукції в році *t*, визначена за валовим продуктом (ВП) або валовим внутрішнім продуктом (ВВП);

$ЕР_{прt}$ - витрати паливно-енергетичних ресурсів у промисловості в році *t* в натуральному виразі.

Конкурентоспроможність продукції визначається як:

- одиничний показник – по конкретних промислових товарах;
- груповий показник – по групі промислових товарів;
- інтегрований показник – за технічними та економічними характеристиками промислової продукції.

Ефективність сільськогосподарського виробництва характеризується специфічними для цієї галузі показниками. Умовно їх поділяють на дві групи:

1. **Показники продуктивності**:

- урожайність (валовий збір / посівні площі);
- продуктивність тваринництва (надої молока з однієї корови, настриг вовни з однієї вівці, тощо).

2. **Показники забезпеченості**:

- виробництво зерна на душу населення;

- державна закупівля сільськогосподарської продукції.

По промисловості та сільському господарству також аналізується структура експорту та імпорту. При цьому слід ураховувати такий аспект аналізу, як ***продовольча безпека*** країни. У світовій практиці вважається, що за умови закупівлі 20% продовольства (від виробленого) країна імпортер втрачає свою продовольчу незалежність і виникає загроза її національній безпеці [7, С.82].

Питання до самоконтролю та дискусії:

1. В чому полягає сутність та зміст аналізу національної економіки?
2. Чому для вивчення та аналізу національної економіки використовують різні методи?
3. Порівняйте систему національних рахунків наведену у цій главі та у главі 2. Для чого це зроблено?
4. Назвіть спільне та відмінне між моніторингом регіонального розвитку та моніторингом національної економіки.
5. Чим відрізняється метод порівняння від аналогії?
6. У чому полягає складність кількісного вимірювання нематеріального виробництва та якісних перетворень у національній економіці?
7. Яким чином можна поєднати факторний аналіз і балансовий метод? Яку роль при цьому відіграватиме закон вартості та закон ціноутворення?
8. Які статистико-математичні методи використовуються в процесі аналізу товарного ринку? Яким є взаємозв'язок економетрії та національної економіки?
9. В чому різниця між СНР та чистим економічним добробутом?
10. Чи можна (і якщо можна, то яким чином) застосовувати показники ефективності промислового виробництва до творчої та інтелектуаломісткої праці?

Тестові завдання:

Аналіз *ex post* є фактично:
а) національним рахівництвом
б) національною економікою
в) національним виробництвом
г) внутрішнім ринком
д) аналізом алокації

Основними завданнями аналізу економіки є:
а) визначення тенденцій макроекономічного розвитку
б) виявлення ресурсів економічного зростання у майбутньому
в) корегування існуючих і розроблення нових макроекономічних концепцій
г) узагальнення світового досвіду моніторингу на макрорівні
д) всі відповіді вірні

Сукупність способів, прийомів вивчення економічних явищ і процесів має назву:
а) метод
б) методологія
в) методика
г) дидактика
д) всі відповіді невірні

Встановлення подібностей або відмінностей явищ і процесів, виявлення в них загального має назву:
а) спостереження
б) вимірювання
в) експеримент
г) порівняння
д) екстраполяція

Метод побудови наукової теорії, коли деякі твердження приймаються без доведень, а усі інші висновки роблять на основі аксіом відповідно до певних логічних правил, має назву:
а) декомпозиція
б) конкретизація
в) аксіоматичний
г) гіпотеза
д) формалізація

Економіко-математична залежність результату виробництва від задіяних ресурсів, які описуються кореляційним рівнянням, має назву:
а) крива виробничих можливостей
б) виробнича функція
в) закон обмеженості ресурсів
г) закон вартості
д) закон пропозиції

Метод стійких взаємозв'язків використовується при аналізі:
а) товарного ринку
б) структури ВВП
в) тінізації національної економіки
г) рівня доходів населення
д) ефективності національного виробництва

Доходи, які отримали резиденти закордону за їх участь у виробництві ВВП інших країн за мінусом доходів, сплачених резидентами інших країн за участь у виробництві ВВП має назву:
а) зовнішня рента
б) митний збір

в) чистий експорт
г) торговий дохід
д) сальдо первинних доходів

Альтернативним показником до СНР, який розробили Дж. Тобін і В. Нордгауз є:
а) індекс людського розвитку
б) чистий економічний добробут
в) рівень капіталізації економіки
г) чистий обіг товарів нематеріального виробництва
д) всі відповіді невірні

Глава 14. ВІЙСЬКОВА ОРГАНІЗАЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

СТРУКТУРА:

14.1. Сутність та актуальність дослідження військової економіки.
14.2. Структура військової економіки.
14.3. Військова економіка в системі Ф. Ліста.
14.4. Військово-економічний потенціал національної економіки.
14.5. Цивільно-військові відносини.
14.6. Міждержавне військово-економічне співробітництво.

Питання до самостійного реферативного опрацювання:

1. Економічні закони і розміщення продуктивних сил.
2. Людина і продуктивна праця.
3. Національно-господарський комплекс України.
4. Вплив науково-технічного прогресу на віддачу основного капіталу.

Ключові терміни: теорія потенційних конфліктів, оптимум Парето, військова економіка, цивільний сектор, військовий сектор, війна, контрибуція, „холодна війна", громадянська війна, військово-економічний потенціал, цивільно-військові відносини, міждержавне військово-економічне співробітництво, мотивація праці військовослужбовців, військова конкурентоздатність країни, НАТО.

Терміни та категорії для повторення або самостійного вивчення: *конфлікт, потреби, ресурси, багатство, структура економіки, межа виробничих можливостей, бюджетна лінія, крива байдужості, глобалізація, перший суспільний поділ праці.*

14.1. Сутність та актуальність дослідження військової економіки

Війни є невід'ємною часткою людської історії. Існують свідоцтва, що перші війни мали місце 12 тис. років тому, коли людське суспільство лише починало формуватись і не існувало ані майна, ані територій, за які варто було б воювати. Війни властиві абсолютно усім цивілізаціям та усім типам економічних відносин, що існували на землі. Починаючи з 3600-го року до нашої ери в світі відбулося приблизно 14600 війн. В результаті загинуло більше 3 млрд. осіб (зараз населення земної кулі складає 6,8 млрд. осіб). Уся історія людства знала лише 292 роки без війн, але це з урахуванням того, що деякі озброєні конфлікти не були зафіксовані істориками.

Лише три види живих істот воюють із собі подібними: мурахи, шимпанзе та люди. Деякі фахівці вважають, що войовничість у суспільстві розповсюджується подібно до епідемій, та існує певний „ген" або „гормон" війни.

В основу науки про безпеку національної економіки покладена **теорія потенційних конфліктів** (ТПК), що набула останнім часом загального поширення. Сутність ТПК ґрунтується на ствердженні, що все існуюче в світі – це, насамперед, різні форми існування енергії, що знаходяться одна з одною та з усіма іншими формами в постійних потенційних конфліктах. Отже, світобудова базується на перетворенні однієї форми енергії в іншу зі зміною рівнів їх потенціалів. Виходячи з положень теорії потенційних конфліктів, поява нової незалежної держави на арені світового співтовариства водночас породжує її конфліктність з іншими державами.

Людство створило *державність* з метою свого збереження через відповідну організацію його діяльності. Наявність декількох держав згідно з ТПК неодмінно мало призвести (і призвело) до виникнення конфліктів на цьому рівні існування форм енергії. З метою зменшення збитків для всіх співучасників створювалися міжнародні спілки, які діяли за відповідними угодами та умовами. Спочатку кількість держав у цих об'єднаннях була невеликою. Потім почали створювати світові угрупування та спілки, які зараз, головним чином, спрямовані на збереження людства.

Сучасне світове суспільство характеризується високими темпами зростання чисельності населення із відповідним та адекватним зростанням його *потреб*. *Обмеженість ресурсів* потенційно спроможна призвести до озброєних конфліктів із залученням різних кількостей населення певних регіонів. Саме тому актуальним напрямом сучасного дослідження є розгляд національної економіки в системі військово-економічних відносин.

Розрив між багатими та бідними країнами збільшується. У 1960 р. 20% загальної чисельності населення, що проживає в найбагатших країнах, володіли доходом, що в 30 разів перевищував обсяг доходів найбідніших 20% населення, а в 1995 р. це перевищення вже становило 82 рази. Такі тенденції спроможні до посилення напруги в світовому середовищі,

відкритого чи прихованого протистояння, зміни пріоритетів міжнародних відносин. Як відомо, в таких умовах суттєво зростає роль *військового потенціалу*, як елементу економічної потужності країни, посилюється питання щодо його ефективності та мобільності.

Нестача питної води у найближчі 50 років може стати причиною виникнення військових конфліктів, переважно на Ближньому Сході та на півночі Африки. Вже зараз більше мільярда осіб в світі не мають доступу до питної води. При цьому за період між 1990 і 2000 роками кількість таких людей в Африці збільшилась з 293 млн. до 309 млн., а в Латинській Америці – з 86 млн. до 92 млн. Проблеми з розподілом води до 2025 року можуть призвести до того, що дві третини людства страждатимуть від нестачі води.

Значний внесок у розвиток військової економіки зроблений такими вченими, як А. де Монкретьєн, Ф. Ліст, Ф. Енгельс, В. Ленін.

Військова економіка – це постійно діюча частка суспільного виробництва для забезпечення потреб Збройних Сил країни.
Її поява зумовлена дією головного протиріччя економіки: взаємодії необмежених та постійно зростаючих потреб і обмежених ресурсів.

Крім суто економічних причин, розв'язання військових конфліктів мали психологічно-особистісний характер (відносини між окремими лідерами країн), релігійний (Хрестові походи), ідеологічно-світоглядний (холодна війна, непряме військове протистояння СРСР зі Сполученими Штатами Америки, що мало місце в країнах третього світу) та випадковий характер.

Оптимум Парето – теорія італійського економіста Вільфредо Парето (1848–1923), згідно з якою в умовах наявності рівноваги економічної системи не можна поліпшити стан одного суб'єкта, не погіршивши при цьому стан іншого. Те саме стосується й функціонування окремих держав, прагнення домінування в сучасному світі породжує приховані або відкриті міждержавні конфлікти.

Історично військова економіка склалася в роки Першої Світової війни в Німеччині. Усе військове майно і озброєння, яке було накопичено до війни, було використано і втрачено у перші два місяці бойових дій. Вперше в історії людства економіка і політика постали перед проблемою недостачі кінцевої військової продукції та необхідністю переводу значної частки цивільного виробництва на військове.

Економіка здійснює такий вплив на хід та результат війни:

1. економіка є об'єктивною основою виникнення соціальних конфліктів, які вирішуються через війну;
2. економіка є матеріально-технічною базою збройної боротьби. Щоб вести війну, країні потрібна зброя та багато іншого, що дає економіка;

3. економіка за допомогою військової техніки та *людських ресурсів* обумовлює організацію, форми і способи озброєної боротьби, військову тактику та стратегію.

Взаємозв'язок між економікою та військовими діями має двосторонній характер:

- війна відволікає значні фінансові, матеріальні та людські ресурси з виробничої сфери у непродуктивну невиробничу сферу;
- війна і військові потреби формують структуру самої економіки;
- війна веде до прямого знищення продуктивних сил і, у зв'язку з цим, постає задача збереження виробництва, робочої сили, забезпечення живучості економіки.

Таким чином з початком Першої світової війни об'єктивно було визначено новий підхід до структури економіки. Так, склалися два сектори суспільного виробництва – **цивільний сектор** і **військовий,** і у військовій науці виник новий напрям її розвитку – військова економіка. Війна, перш за все на макрорівні, потребує прямих фінансових ресурсів. Існують **прямі** фінансові витрати (суто військові витрати) та **непрямі** фінансові витрати (витрати на військову економіку).

У світі накопичено близько 57 тис. різних ядерних боєзарядів загальною потужністю майже 50 тис. Мт, що в 1 млн. раз перевищує силу атомного вибуху в Хіросімі в 1945 р. Цього запасу досить, щоб знищити людство. Вибух однієї мегатонної ядерної бомби по своїй силі перевищує сумарну силу усіх вибухів, що мали місце в роки Другої світової війни. Широке застосування зброї масової поразки приведе, у першу чергу, до знищення міст, у яких сконцентровано 40% населення планети і майже все промислове виробництво, основний *економічний потенціал* людства.

Війна – це процес активного озброєного протистояння між різними групами населення, як правило між різними країнами.

Громадянська війна – це протистояння між окремими групами населення всередині однієї країни. Така війна як правило має соціально-політичний характер і не пов'язана з проблемами економічного розвитку.

„Холодна" війна – це процес непрямого протистояння країн, ігнорування економічних потреб та обмеження економічної співпраці між певними державами, ідеологічна контрпропаганда цінностей ворога. „Холодна" війна стримує економічний розвиток ворогуючих країн, обмежує можливості застосування *абсолютних* та *порівняльних переваг* держав, що знаходяться у стані конфлікту.

Гонка озброєнь – орієнтація однієї держави на максимальне збільшення обсягів військового потенціалу, яке викликає аналогічні дії країни або країн-суперників. Має місце в умовах холодної війни та може здійснювати негативний вплив на структуру національної економіки.

Контрибуція – це процес матеріального відшкодування, що здійснює сторона, яка програла війну переможцю. Як правило вона використовується на відновлення витраченого економічного потенціалу, розвиток нових галузей національної економіки. В якості контрибуції можуть бути

використані не лише безпосередньо грошові ресурси, а й території переможеного, його природні ресурси, інші властивості та потенції.

Військова економіка, як наука, **вивчає** військово-економічні відносини, які складаються в процесі виробництва, розподілу, обміну і споживання предметів військового призначення. Вона є частиною суспільної військової науки. Військова економіка, як об'єктивна реальність, включає в себе:

- чисто військове виробництво засобів збройної боротьби;
- цивільне виробництво засобів збройної боротьби;
- цивільне виробництво звичайної цивільної продукції;
- військове господарство.

14.2. Структура військової економіки

Військова економіка, як наука, є складною системою військово-економічних знань. Військову економіку прийнято відносити до групи військових наук, тому доволі незначна увага приділяється проблемам дослідження війни в структурі економічної теорії.

Основними галузями військово-економічних знань є:

- загальна теорія військової економіки;
- конкретна військова економіка та військове господарство.

Загальна теорія військової економіки включає:

- визначення предмета та основних проблем військово-економічної науки, аналіз використовуваних методів;
- дослідження змісту військової економіки, структури військового виробництва, законів та закономірностей економічного забезпечення підготовки та ведення війни;
- теорію військово-економічного потенціалу;
- аналіз військово-економічної підготовки та економічної мобілізації;
- аналіз особливостей суспільного виробництва в умовах війни;
- вивчення проблем економічного протиборства і живучості економіки;
- аналіз економічного забезпечення коаліційної війни;
- розробка загальних принципів економічної роботи у військах;
- дослідження проблем управління військовою економікою.

Конкретна військова економіка і військове господарство включає 3 підсистеми:

- галузеві конкретно-економічні знання;
- спеціальні конкретно-економічні знання;
- історичні військово-економічні знання.

До галузевих конкретних військово-економічних знань належать:

- економіка Збройних Сил;
- економіка галузей оборонної промисловості;

- економіка військового будівництва;
- економіка військового транспорту і зв'язку;
- економіка військових науково-дослідних та дослідно-конструкторських робіт;
- економіка експлуатації та ремонту військової техніки;
- економіка цивільної оборони.

Спеціальні конкретні військово-економічні знання включають:

- фінанси Збройних Сил;
- військово-економічний аналіз;
- військово-економічне планування;
- військово-економічну географію;
- військово-економічну статистику;
- військово-економічну інформатику.

Історичні військово-економічні знання поділяються на:

- історію військово-економічної думки;
- історію військового господарства.

Військова економіка, як наука, має свої закони, закономірності та категорії. У військовій економіці діють *загальні економічні закони* такі як закон вартості, закон продуктивності праці, закон зростання потреб, закон попиту та пропозиції.

Поряд із загальними економічними законами військова економіка має низку **специфічних законів і закономірностей**:

- **закон виробництва додаткового продукту** для задоволення військових потреб;
- **закон першочергового виробництва** вирішальних засобів збройної боротьби;
- **закон залежності виробництва** засобів збройної боротьби від науково-технічного прогресу;
- **закон взаємозв'язку виробничих секторів** військового виробництва.

На сферу військової економіки впливають **закони політики та закони війни:**

- закон залежності війни від її політичних цілей;
- закон залежності ходу війни від співвідношення економічних потенціалів;
- закон ходу війни в залежності від співвідношення військових потенціалів воюючих країн;
- закон залежності ходу війни від морально-політичного потенціалу.

Структура військової економіки, як об'єктивної реальності:

1. Базові галузі:

- паливно-енергетичний комплекс (гідроелектроенергетика, теплова електроенергетика, атомна електроенергетика, нафтовидобування, нафтопереробка та нафто-транспортування, видобування, переробка і транспортування газу, вугільна промисловість).
- комплекс сировинних і матеріаловиробничих галузей;

- інфраструктура;
- аграрно-промисловий комплекс;
- галузі, які переробляють сільськогосподарську продукцію;
- капітальне будівництво;
- комплекс військової та військово-технічної науки;
- кадрове військове виробництво.

2. Кадрові галузі:

- атомна військова промисловість;
- ракетобудування;
- літакобудування;
- танкобудування;
- суднобудування;
- виробництво артилерійських систем та систем залпового вогню;
- виробництво стрілецької зброї;
- виробництво боєприпасів.

У переважній більшості країн такі галузі зустрічаються дуже рідко. Як правило, формуються змішані підприємства, які поряд з цивільною продукцією здійснюють виробництво кінцевої військової продукції.

Військова економіка складається з 3 факторів:

- Військово-політичний фактор;
- Економічний фактор;
- Внутрішня логіка воєнно-політичного розвитку.

Україна, проводячи миролюбну політику, скоротила у 1992-1994 рр. оборонний бюджет у 4,9 рази, а у 1994-1996 рр. він був скорочений ще на третину. Витрати на оборону зменшуються, і це не дозволяє підтримувати боєздатність і боєготовність Збройних Сил України на належному (не кажучи вже про високий) рівні, здійснювати планову заміну застарілих озброєнь і військової техніки. Різке скорочення військового бюджету сильно зашкодило обороноздатності держави, хоча його метою було послаблення тиску на національну економіку, забезпечення соціальних гарантій. Можна навести характерні приклади витрат військового бюджету на душу населення в інших країнах: у США – 1050 доларів, у Франції – 674, у ФРН – 413. В Україні вони становлять приблизно 15 доларів, в Росії – 113, а в Молдові – 3 долари.

Щоб об’єктивно оцінити військовий бюджет України, слід враховувати фактори прямого негативного впливу на нього:

1. Різке падіння ВВП і національного доходу.
2. Вплив інфляції.
3. Лібералізація цін спрямована тільки на зростання. Вартість військової техніки і озброєнь зросла настільки, що їхнє придбання стало неможливим.

Створення в державі єдиної системи матеріально-технічного забезпечення всіх військових формувань озброєнням та військовою технікою, продовольством, паливно-мастильними матеріалами, речовим майном тощо, дасть змогу:

- розробити основи воєнно-економічної політики в інтересах Збройних Сил і всіх інших військових формувань України, враховуючи можливості держави;

- забезпечити узгодження взаємних інтересів військових формувань, військово-промислового комплексу та інших державних закладів у цілому, раціонально використовувати наявні кошти і ресурси;

- здійснити уніфікацію військової продукції;

- значно зменшити витрати на доведення матеріальних засобів до військових споживачів;

- проводити єдину цінову політику та запровадити надійний державний контроль за використанням коштів і ресурсів.

Забезпечення військово-економічної безпеки – важливе завдання Української держави.

Воєнно-економічна безпека – це ступінь задоволення потреб держави у продукції як оборонного, так і цивільного призначення в екстремальних та типових умовах. Поліпшення самозабезпечення держави технологіями цивільного й оборонного виробництва, нарощування технологічного потенціалу зміцнює її військово-економічну безпеку. Остання, безперечно, визначається новітніми досягненнями науково-технічного прогресу.

Слід звернути увагу на такі три основні аспекти воєнно-економічної безпеки: захисний, наступальний, рівнозначний.

Захисний аспект воєнної безпеки передбачає заміщення імпорту вітчизняними аналогами, насамперед в оборонних галузях народного господарства і зменшення їх залежності від імпорту.

Наступальний аспект передбачає комплекс заходів, спрямованих на нарощування та якісне покращення експортного потенціалу країни і посилення при цьому залежності від неї інших країн.

Рівнозначний аспект передбачає встановлення однакової залежності між країнами, що буде стримуючим чинником у спробах економічно розвинених країн використати зовнішньоекономічні зв’язки як специфічний тиск на менш розвинені країни.

Жодному з цих аспектів військово-економічної безпеки України поки що не приділяється належної уваги. Важливе значення в разі скорочення чи припинення зовнішньоекономічних зв’язків або виникнення соціально-економічної кризи, має здатність держави оперативно компенсувати негативні наслідки цих явищ, забезпечувати задоволення оборонних потреб. Необхідною умовою військово-економічної безпеки є достатнє фінансування оборонної промисловості. Однак видатки з Державного бюджету на фінансування національної оборони з 1992 р. по 1995 р. зменшилися у 3,5 рази і здійснювалися за залишковим принципом. До того ж понад 90% усіх видатків військового бюджету витрачаються на утримання особового складу, що є небезпечною тенденцією.

При замовленні озброєнь і військової техніки повинна враховуватись специфіка виробництва і технологічні аспекти. Припинення виробництва деяких видів військової продукції може призвести до непоправних втрат.

З точки зору перспективного виробництва в Україні новітніх озброєнь важливо спрямовувати бюджетні кошти на створення науково-технічного потенціалу в сфері критичних технологій. Пріоритетними напрямками науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт мають бути: модернізація існуючих систем озброєнь, створення перспективних зразків озброєнь, розвиток систем і засобів бойового управління, зв'язку і розвідки, радіоелектронної боротьби, високоточної зброї, всебічний розвиток технологій і систем подвійного призначення (військового і цивільного).

Поспішність і безсистемність при проведенні роззброєння, скорочення армії призводять до значних бюджетних витрат, викликають соціальну напруженість.

Для забезпечення військово-економічної безпеки України необхідно передусім здійснити наступні заходи:

• створити самодостатній національний військово-промисловий комплекс (ВПК);

• розробити і прийняти Державну програму виробництва озброєнь;

• виробити державну політику в сфері міжнародної торгівлі зброєю;

• розробити і прийняти Закон про експорт зброї;

• закладати в Державний бюджет необхідні кошти для фінансування оборони;

• створювати замкнені цикли виробництва військової техніки та озброєнь;

• змінити концепцію конверсії ВПК і проводити її на науковій основі згідно з національними інтересами України; проводити постійну модернізацію Збройних Сил України та інших військових формувань з метою досягнення технічної переваги над імовірним противником; створити єдину інфраструктуру тилового і технічного забезпечення воєнної організації України.

14.3. Військова економіка в системі Ф. Ліста

Будь-які досягнення національно-економічного розвитку варті бути збережені та примножені. Саме тому, велике значення має здатність держави до захисту своїх інтересів та пріоритетів. Визначальний ідеолог теорії національної економіки Фрідріх Ліст писав: „...державні доходи та могутність держави надають нації кошти для розширення торгових відносин з усіма частинами світу та до заснування колоній, воно розвиває мореплавство та військовий флот" [8]. Використовуючи його методологію, можна зазначити, що часи на сьогоднішній момент змінились, і вже не можна запросто створювати власні колонії, проте роль держави у використанні військового потенціалу є беззаперечною.

Головним чинником, що в сучасних умовах регулює збройні конфлікти – є міжнародне право, і міжнародні суперечки найцивілізованіше розв'язуються у міжнародному суді. Наявність розвинутого військового флоту Ліст називав передумовою ефективної дії, основою торговельного флоту та успішної зовнішньої торгівлі.

Будівництво та розвиток збройних заводів, на думку Ліста, мають сприяти не підвищенню зовнішньої агресії країни, а слугувати джерелом стабільних прибутків у зовнішній торгівлі. Розвиваючи його думку та адаптуючи її на сьогодення, можна сказати, що витрати, які здійснюються на розвиток озброєнь, можна застосовувати в мирних цілях, особливо в умовах, коли визначальним чинником військової могутності нації стає науково-технічний прогрес. Поширюються ядерна, бактеріологічна, хімічна, психоневрологічна та навіть сейсмологічна зброя. Досягнення у такій царині можна використовувати для цивільного розвитку нації та людства.

Заперечуючи твердження фізіократів, Ліст писав, що дуже велике значення для розвитку нації має промисловість. Так, без машинних заводів нація під час війни може втратити найбільшу частину національного багатства, сільськогосподарське виробництво фізіократів при цьому буде неспроможне забезпечити оборонну могутність країни.

Оборонна здатність держави являє собою щось більше ніж простий арифметичний додаток економічних потенціалів суб'єктів країни. Це досягається завдяки високому рівню національної свідомості, поширенню ідеології, морально-етичній концентрації нації. Роль національного мислення та цільові соціально-психологічні установки при цьому відіграють не меншу роль ніж ступінь технологічного розвитку зброї.

Альтернативний погляд Ліста на ***перший суспільний поділ праці*** полягає у відокремленні захисників громади (дружини, армії, міліції) від усіх інших громадян. Відтак, історично важливу роль відіграє захист території та населення країни від зовнішніх загроз.

Також він зазначав, що підготовка якісних військових матросів суттєво відрізняється від шляху підготовки солдат, і вимагає наявності розвинутого флоту, великого обсягу риболовних промислів, розвинутого міжнародного мореплавства, і є неможливим у виключно землеробській країні. Розвиток нових форм та наукомісткість сучасної зброї вимагають принципово нового підходу до підготовки сучасних Збройних Сил, їх інтелектуального розвитку.

Ліст вважав потрібним з боку держави сприяти розвитку не лише збройових або порохових заводів, а й усіх галузей національної економіки, які сприяють збільшенню засобів національної оборони. Так, можна сказати, що будь-яке цивілізоване виробництво створює позитивні екстерналії, зокрема через створення відповідної інфраструктури та зручностей для персоналу відповідних заводів.

14.4. Військово-економічний потенціал національної економіки

Людський потенціал є головною складовою військово-економічного потенціалу країни. Водночас він є головним об'єктом, на який спрямовуються відкриті бойові дії, тероризм, шпіонаж та саботаж. Під людським потенціалом країни слід розуміти усе наявне населення країни, яке складається з людей різного віку, роду занять, освіти, рівня здоров'я, матеріального добробуту тощо. Незважаючи на те, що в літературних наукових джерелах найчастіше застосовується термін **„людські резерви військової економіки"**, розглядати його відокремлено від сучасних наукових концепцій неприпустимо. Крім того, ця категорія розглядається лише як резерв, що спроможний приймати участь у бойових діях. Людський потенціал є набагато ширшою категорією і враховує усі прошарки населення, в тому числі й ті, що потребують піклування регулярної армії в умовах ведення бойових дій.

Зі збільшенням в загальній структурі населення кількості осіб, придатних до ведення бойових дій, і таких, що мають відповідну професійну підготовку – обороноздатність країни збільшується. Однак, революційні зміни в розвитку зброї викликають нові вимоги до військово-економічного потенціалу, ролі та місця в ньому людського потенціалу (існує точка зору, у відповідності до якої що б не робив вчений – він робить зброю).

Головною ланкою військової економіки є *військова промисловість*. Її ядро складає промисловість зброї: авіаракетна й атомна, військове суднобудування, виробництво військової радіоелектроніки, бронетанкової техніки, боєприпасів, артилерійсько-стрілецького озброєння та ін. В умовах військово-прикордонних криз національна економіка та система налагоджених міжнародних зв'язків, таких відносин, які не були втрачені в процесі конфліктів, починає працювати на потреби військово-промислового комплексу. Таким чином в межах окремої національної економіки може бути сформований специфічний господарський механізм державно-монополістичного капіталізму, в умовах, якщо до цього в країні домінувала ринково орієнтована економічна система. В умовах командно-адміністративного управління економікою військові небезпеки призводять до авторитаризму або ж до військової поразки. Такі тенденції зумовлюються зростанням рівня диктату державного втручання, що викликається підвищенням ролі *національних потреб* та переважанням їх над потребами особистими (особистісними).

Військова конкурентоздатність країни в сучасному світі характеризується наявністю випереджальних технологій у створенні нової зброї в поєднанні з можливістю збереження їх в якості таємниці. Відтак, до необхідних аспектів застосування людського потенціалу у військовій сфері постає інформаційно-наукова та освітня діяльність (розробка нових атакуючих та оборонних засобів, навчання щодо їх застосування та захисту

від них), захист інформації державної ваги, яка може бути реалізована як в межах структур, що забезпечують національну безпеку, так і в якості окремих державних служб спеціального підпорядкування.

Якщо у минулому військова економіка отримувала суттєвий розвиток лише напередодні та у період війн, то після Другої світової війни багаторічні та інтенсивні перегони озброєнь призвели до формування постійно діючого розгалуженого сектору економіки. Загальна сума світових (лише безпосередніх) військових витрат зросла зі 120 млрд. дол. США в 1962 році до 400 млрд. дол. в 1977 році. При цьому непрямі витрати, як-то на розвиток інфраструктури, розвиток автошляхів, фізичний розвиток молоді тощо, які також доречно було б включати до витрат на підвищення обороноздатності країни, при цьому не враховуються.

Якщо у війнах XIX-го століття у військових цілях використовувалось у середньому 8-14% національного доходу країн, що воюють, то в роки Першої світової війни 1914-1918 років цей показник склав в Австро-Угорщині 24,2%, Великій Британії 36,9%, Німеччині 31,6%, Італії 19,2%, Росії 24,1%, Франції 25,6%, США 15,5%. Під час Другої світової війни 1939-1945 року використання *національного доходу* на військові потреби склало в США 43,4%, Великій Британії 55,7%, Німеччині 67,8%. Підрахувати військові та людські втрати колишнього СРСР на той час дуже складно, але зрозуміло, що вони перевищують будь-який з перелічених показників.

Витрати, що в структурі ВВП спрямовуються на освіту, науку, охорону здоров'я також є витратами, що зміцнюють військовий потенціал, разом із нагромадженням активної зброї, військових споруд, техніки тощо. При цьому принципове значення отримує рівень життя населення, як головний об'єкт державної політики. Категорія „*рівень життя*" в її широкому розумінні виражається сукупністю відносин та умов, що визначають життя, працю, побут, інтелектуально-культурний розвиток людей, характеризує досягнутий в суспільстві на певний проміжок часу ступінь задоволення різноманітних потреб населення (не лише фізичних, а й соціальних, інтелектуальних, духовних), а також визначає та оцінює реальні економічні джерела і соціально-правові гарантії забезпечення життєдіяльності населення.

Мотивація праці військовослужбовців не пов'язана з певними групами та розмірами мотивуючих чинників різного ґатунку, таких, зокрема, як рівень оплати праці. Солдат чи офіцер зв'язує себе правовими та моральними зобов'язаннями, і в умовах погіршення умов його праці та її оплати, протягом певного періоду не може звільнитись зі своєї роботи. Те саме стосується й багатьох інших категорій зайнятих. Система оплати праці лікарів також не є заохочувальною і не залежить від результатів їхньої роботи. У національній системі охорони здоров'я відсутні реальні стимули до зниження витрат та підвищення якості медичного обслуговування. Проте, відповідальність військовослужбовця є більш високою, і система покарання, у випадку порушення вимог керівництва, є набагато жорсткішою. В той же час система охорони здоров'я є первинною

ланкою формування та відтворення людського потенціалу, яка набуває особливої важливості саме в умовах військових конфліктів.

Яскравим підтвердженням слушності концепцій людського капіталу та людського розвитку є досвід соціально-економічного зростання країн, що не мають суттєвих природних багатств, а також країн із зруйнованою в ході Другої світової війни економікою (Тайвань, Корея, Японія, Німеччина). Тож концепцій воєнного потенціалу та людського розвитку є взаємозалежними та взаємодоповнюючими.

Як досліджувалось багатьма вченими, військова економіка має свої власні закони, комплексно визначити які можна так: залежність результатів війн, обороноздатності країни та морального духу особового складу від економічного розвитку країни. Тобто обсяг інвестицій в розвиток людського потенціалу на сьогоднішній день є найефективнішим способом розвитку військово-економічного комплексу.

У той же час, країни, що мають високий економічний, військовий або інтегрований військово-економічний потенціал (до складу якого входять здорові, освічені та професійно конкурентоздатні на світовому ринку люди, як представники людського потенціалу), можуть здійснювати несправедливі дії по відношенню до інших країн. В арсеналі Великої Британії широко застосовуються економічні методи побудови „*справедливого миру*”. Їх результати досягаються через способи економічної блокади, жорстку митно-тарифну політику, дискримінацію у виборі постачальників певних товарів, послуг та ресурсів, а також застосування цінової дискримінації у формуванні певних видів цін. Така економічна політика вимагає посилення заходів соціально-культурного та морально-етичного розвитку людського потенціалу, зокрема його керівництва у процесах формування пріоритетів зовнішньоекономічної діяльності.

Створення ефективної системи використання потенціалу оборонної сфери щодо інноваційного розвитку національної економіки потребує наявності відповідних теоретичних розробок, які спрямовані на уточнення понятійного апарату, класифікації, а також дослідження генезису розвитку військових процесів.

Військово-економічний потенціал – частка економічного потенціалу держави, що виражає військово-економічні можливості держави, які можуть бути направлені на задоволення матеріальних потреб та на комплектування збройних сил для ведення війни:

$$\mathbf{ВЕП = К_в \cdot ЕП,}$$

де *ВЕП* – військово-економічний потенціал;
$К_в$ – коефіцієнт використання економічного потенціалу ($0<К_в<1$);
ЕП – економічний потенціал.

Тобто на мирний період часу абсолютно доречним є залучення оборонного потенціалу до забезпечення економічного зростання держави. Найбільш раціональним варіантом вбачається використання оборонного

потенціалу для формування інвестиційно-інноваційної моделі розвитку України.

Функціонування оборонної економіки, що є підсистемою усієї економіки держави здійснюється за загальними економічними законами. Але специфічність, складність, значний вплив неринкових факторів на виробництво та реалізацію оборонної продукції визначають і специфічність аналізу процесів, що відбуваються у цій сфері. Тому визначення шляхів економічного забезпечення оборони в умовах реформування економіки України об'єктивно потребує вивчення впливу на формування воєнно-економічних потреб політичних та інших факторів, визначення оптимальних розмірів оборонного сектора економіки щодо забезпечення оборони та економічного зростання держави, формування ринкових відносин у військово-економічному секторі, конверсії, демонополізації та роздержавлення оборонного виробництва, взаємодії оборонного та цивільного виробництва тощо.

Для кожної держави існує такий ***рівень оборонного сектора*** (для України – *рівень оборонної достатності*), зменшення якого за рахунок збільшення цивільного сектора може призвести до втрати обороноздатності держави. Але, в свою чергу, збільшення оборонного сектора за рахунок зменшення цивільного вище межі оборонної достатності допустити не можна, оскільки така ситуація може спричинити економічне затухання, що негативно вплине на забезпечення обороноздатності держави через зменшення економічного та військово-економічного потенціалів. Таким чином, витрати держави, які здійснюються на оборону, як суспільне благо, на макрорівні мають нульову граничну норму заміни на цивільні витрати. Це означає, що гранична корисність оборонного сектора, яка виміряна через цивільний сектор, на макрорівні дорівнює нулю, а крива байдужості (як сукупність еквівалентних з точки зору певного суб'єкта благ) для оборони матиме вигляд вертикальної прямої, що відповідає постійному обсягу витрат держави на забезпечення оборони у визначеному державою оптимальному обсязі.

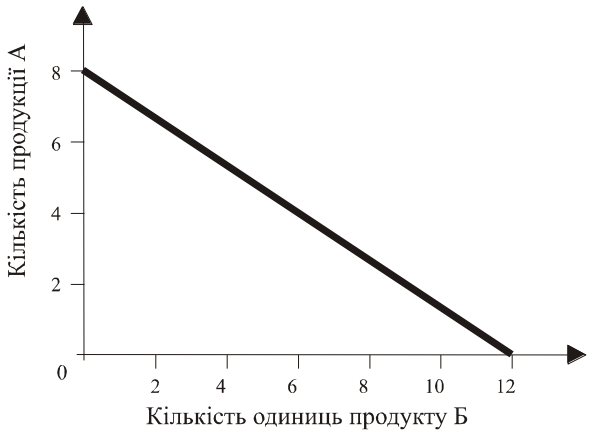

Рис. 31. Лінія державного бюджету

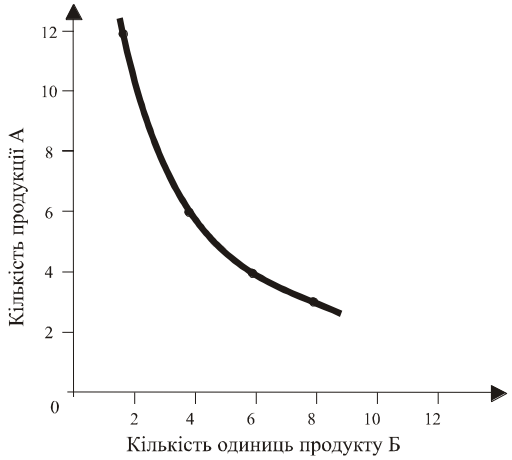

Рис. 32. Крива державної байдужості

Але повна заміна цивільного сектора (А) на оборонний (Б) на макрорівні неможлива (і в цьому особливість військового ринку). Точка рівноваги буде знаходитися у точці перетину кривої байдужості з відрізком бюджетної лінії, що відповідає можливостям держави і забезпечує потреби оборони та економічне зростання. Державі необхідно здійснювати заходи щодо зміщення кривої байдужості якомога лівіше для зменшення тягаря оборонних витрат.

Інноваційний потенціал галузі чи регіону відображає спроможність і готовність галузі (регіону) здійснювати ефективну інноваційну діяльність. Під спроможністю розуміють наявність і збалансованість структури потенціалу, а під готовністю – достатність рівня розвитку потенціалу і наявних ресурсів для ефективної інноваційної діяльності.

Інноваційний потенціал будь-якого суб'єкта господарювання залежить від специфіки та масштабів його діяльності, а рівень розвитку визначає реальні інноваційні можливості, сприйнятливість до нововведень та інноваційну активність.

Необхідність збереження та підвищення науково-технічного рівня оборонної галузі України в умовах *конверсії* визначається тим, що темпи інноваційного циклу в оборонному виробництві часто набагато вищі, ніж в цивільному, а іноді перевищують чи дорівнюють світовим показникам. Це означає, що оборонна промисловість і працюючі на неї науково-дослідні установи спроможні складати конкуренцію іноземним фірмам, боротися та отримувати важливі оборонні замовлення іноземних держав. Пришвидшений розвиток високотехнологічного виробництва в оборонній галузі створює умови для поглиблення міжнародного науково-технічного співробітництва, налагодження коопераційних зв'язків, участі України у *міжнародному поділі праці*.

Історично, в умовах як збільшення, так і зменшення напруги у міжнародних відносинах найгостріше перед військово-економічною наукою суспільство ставить питання щодо обґрунтування необхідності оборонних витрат, їхнього впливу на економічне забезпечення оборони та розвиток національної економіки.

Аналіз доводить, що існує тісний зв'язок між зміною оборонних витрат і зміною ВНП розвинутих країн, але зв'язок прямий, тобто при збільшенні витрат на фінансування оборони – збільшується й ВНП і навпаки.

Зроблено висновок, що оборонні витрати не є головним фактором впливу на розвиток економіки держав. Значно сильніше впливають інші фактори – політичні потрясіння (наприклад, розпад СРСР та соціалістичного табору), а з цим і зміна економічного устрою; науково-технічна революція; обмеженість ресурсів Землі; екологічні проблеми та ін. Тому, загалом швидше треба розглядати залежність фінансування оборонних витрат від розвитку економіки держави (тобто зі збільшенням або зменшенням темпів розвитку економіки країни, відповідно, збільшуються або зменшуються темпи змін оборонних витрат).

Параметри видатків на оборону на рівні 2,09% від ВВП без негативного впливу на економічне зростання України можна витримувати до 2015 року, коли ВНП держави буде наближатися до 100% базового рівня 1990 року. Коли економіка стабілізується і вийде на траєкторію сталого зростання, тобто темпи щорічного зростання реального ВНП будуть більше 6%, тоді держава може виділити на потреби оборони 3% ВНП, як передбачено статтею 2 Закону „*Про оборону України*". А до цього періоду дефіцит оборонних видатків необхідно покривати за рахунок економічної та господарської діяльності Збройних Сил України. При цьому слід обов'язково враховувати *національні інтереси* держави і рівень реальних та потенційних воєнних загроз.

Наука і високі технології по праву вважаються фундаментом національної безпеки України. Наукові організації і підприємства вітчизняного ***оборонно-промислового комплексу (ОПК)***, що створюють наукомістку продукцію не лише військового, але й подвійного та цивільного призначення, здатні зіграти локомотивну роль в освоєнні передових технологій XXI століття та у реалізації великих промислових проектів в інтересах інноваційного розвитку української економіки. В цьому їм доцільно орієнтуватися на національні науково-технологічні пріоритети, що затверджуються на вищому державному рівні.

Особливість сучасних умов в Україні полягає в тому, що пріоритети, які декларуються, мають служити основою давно назрілих структурних та інституціональних змін у вітчизняному науково-технічному комплексі. Консолідація ресурсів на пріоритетних напрямках потрібна для подолання в ньому кризових явищ, що загрожують національній безпеці України. Метою державної політики в галузі розвитку науки і технологій є перехід до інноваційного шляху розвитку країни на основі обраних пріоритетів. У цьому сенсі прийняті державні рішення носять стратегічний характер. Сьогодні пріоритетні напрямки розвитку науки, технологій і техніки України представлені декількома науково-технологічними галузями. Це інформаційно-телекомунікаційні технології й електроніка; космічні й авіаційні технології; нові матеріали і хімічні технології; нові транспортні технології; перспективні озброєння, військова і спеціальна техніка; виробничі технології; технології живих систем; екологія і раціональне природокористування; енергозберігаючі технології.

Однак, пріоритети державного масштабу повинні бути підкріплені адекватною матеріальною та інтелектуальною базою, і тому в реалізації є досить ресурсоємними та інерційними. Вони формуються на довгострокову перспективу, у якій повинні проглядатися стратегічно значимі цілі.

Пріоритетні напрями структурної перебудови ОПК України визначені Концепцією структурної перебудови ОПК. Ці пріоритети спрямовані не лише на створення сучасних видів ***оборонно-військової техніки (ОВТ)***, а й налагодження виробництва продукції подвійного використання, конкурентоспроможної на внутрішньому та зовнішньому ринках.

ОПК України володіє, насамперед, базисними технологіями з перетворення енергії та матеріалів. Їх використання в цивільному секторі найбільш актуально. Лише базисна *інновація* забезпечує потенційно велике значення граничного продукту капіталу. Однією з переваг національного ОПК є те, що Україна одержала в спадок розгалужену мережу науково-дослідних центрів. Українські науково-дослідні інститути залучались до розробки 17 з 21 критичної технології, які були в колишнього СРСР. Серед них: елементна база, лазерне обладнання, радіолокатори, технологія „стелс", весь блок проблем електроніки та кібернетики, радіолокаційні станції виявлення малопомітних цілей, лазерна техніка, нові виробничі технології. При цьому слід враховувати, що в оборонному машинобудуванні України використовується до 80% високих технологій з тих, які застосовуються у світовому виробництві. Усі ці розробки мали і продовжують мати шанси експортного та конверсійного потенціалу.

Використання унікального інноваційного потенціалу ОПК України, носіями якого є науковці – фахівці багатьох науково-дослідних інститутів та конструкторських бюро, є одним з принципових шляхів економічного розвитку держави. Наявність всесвітньо відомих вітчизняних наукових шкіл в ОПК є унікальним інтелектуальним ресурсом, який держава має ефективно задіяти у своєму економічному розвитку.

Поєднання наукового потенціалу країни з можливостями її ОПК, вибір науково обґрунтованих пріоритетів технологічного розвитку ОПК, концентрації ресурсів на пріоритетних напрямах розвитку – це основні принципи реформування ОПК України з метою перетворення його на високотехнологічний наукоємний сектор економіки.

Освоєння на заводах оборонно-промислового комплексу номенклатури машин, які раніше не випускалися в Україні, дало можливість підвищити рівень забезпеченості технологічних процесів в агропромисловому комплексі вітчизняною технікою до 78% проти 27% у 1992 р., а в 2015 р. планується довести його до 90%. Серед них – зернозбиральні комбайни „Лан" і „Славутич", які за своїми технологічними показниками не поступаються зарубіжним аналогам, а з урахуванням експлуатаційних затрат протягом *життєвого циклу* коштують значно дешевше порівняно з імпортними. Створено нові трактори, які мають високу ефективність і забезпечують підвищення продуктивності праці на 30%.

Таким чином, аналіз існуючої інноваційної складової цивільної і воєнної науково-технічних сфер показує, що у їх перебудові досить важливою є проблема органічного поєднання стратегічних і тактичних пріоритетів. В Україні вже є перші здобутки впровадження *технологій подвійного призначення*, існує потенціал їх розвитку. Формування національної інноваційної системи на основі безперервного циклу є виправданим для забезпечення НТП в економіці держави. Наукомісткі галузі, безперечно, причетні до розвитку п'ятого і шостого ***технологічних укладів***, які формують науково-технічне обличчя *цивілізації* в першій половині XXI століття. Однак цей стратегічний пріоритет слід найтісніше пов'язати з тим,

що національну економіку вже сьогодні необхідно націлити на піднесення життєвого рівня народу, перш за все – на досягнення високого рівня виробництва товарів народного споживання, в тому числі й завдяки використанню технологій подвійного призначення.

Ознака державного відношення до інноваційної сфери – розвиток і своєчасне впровадження пріоритетних, з точки зору забезпечення національної безпеки й економічного відродження, технологій, що дозволять задовольнити національні потреби – забезпечать конкурентоздатність промислової продукції, національну оборону, енергетичну безпеку, підвищать якість життя населення.

Державне регулювання інноваційної діяльності ОПК можна розглядати у теоретичному і практичному аспектах. З теоретичної точки зору державне регулювання інноваційної діяльності оборонно-промислового комплексу є системою знань щодо сутності, закономірностей дії та правил застосування типових методів і засобів впливу держави на хід інноваційної діяльності ОПК, спрямованих на досягнення цілей державної оборонної та економічної політики. З практичної точки зору, державне регулювання інноваційної діяльності оборонно-промислового комплексу є сферою діяльності держави щодо цілеспрямованого впливу на поведінку учасників ринкових відносин, з метою забезпечення пріоритетів державної оборонної та *економічної політики*.

Ефективність державного регулювання досягається використанням системного підходу до визначення цілей і пріоритетів оборонної та економічної політики, виявленням проблем та розробкою заходів для їх розв’язання. Заходи і методи державного регулювання інноваційної діяльності ОПК ґрунтуються на використанні сукупності інструментів, притаманних складовим елементам національної економічної політики. Методи державного регулювання інноваційної діяльності оборонно-промислового комплексу можна класифікувати за двома основними ознаками: за формами – прямого і непрямого впливу; за засобами впливу – правові, адміністративні, економічні тощо.

14.5. Цивільно-військові відносини

Цивільно-військові стосунки можна визначити як поєднання загальних взаємин між військовими інституціями, з одного боку, та цивільним урядом, неурядовими інституціями, організаціями та громадянами – з іншого. Ці взаємини ґрунтуються на формальних та неформальних взаємодіях. **Формальні** регулюються Конституцією, законами, інструкціями та договорами. **Неформальні** становлять собою альянси і зв’язки на зразок військово-промислових, військово-бюрократичних та військово-академічних. На неформальні відносини вагомий вплив справляють національні цивільні та військові традиції, особливе сприйняття військовими цивільних, а

цивільних військовими, спільні цінності та специфічне розуміння „*національних інтересів*” і „*загроз національній безпеці*”.

Цивільно-військові стосунки, як предмет вивчення, є одним із основних аспектів такої академічної галузі як військова соціологія. Як предмет вивчення, цивільно-військові стосунки є новим напрямком, порівняно з такими галузями як політологія та соціологія. Історія військової соціології почалася після Другої світової війни. Більшість досліджень та моделей перших двох повоєнних десятиріч зосереджувалися на цивільно-військових стосунках у країнах, що розвиваються. Як зауважив один американський політолог: „що вважалося неприродним феноменом до 1945 року, нині стає поширеним. Йдеться про активну і впливовішу роль армії у політиці”.

Військово-політичні інтервенції повторювалися у формі успішних чи невдалих заколотів у більшості латиноамериканських республік, нових африканських державах, багатьох незалежних арабських країнах, окремих південноазіатських державах, а також у Пакистані. Тому не випадково вивчення цивільно-військових стосунків та їх моделей стосувалось передусім країн, що розвиваються – держав Латинської Америки, Африки та Азії, де військові відігравали значну, якщо не домінуючу роль. Навіть 10 років тому більше половини з 167 країн-членів Організації Об’єднаних Націй були або під владою військових, або військові відігравали важливу роль у справі управління державою. Всі ці країни належали до Третього світу.

Чимало політологів і соціологів спершу пояснювали керівну роль військових у країнах, що розвивалися, як зобов’язання військових до модернізації та політичного розвитку цих суспільств. Не варто забувати, що в більшості нових держав Третього світу військові нерідко становили кращий, можливо, найосвіченіший, елітарний прошарок суспільства, який відігравав провідну роль у політичному й економічному розвитку країни та у національному будівництві загалом. В окремих країнах військові стали провідною часткою новоствореного середнього класу. Їх вважали високоефективною рушійною силою модернізації, вони мали навички, яких на той час не було в інших громадян їх країн. У багатьох незалежних державах Африки їм приписувалися заслуги розвитку національної самосвідомості та національного будівництва.

Хоча в цілому це була добра соціологічна теорія, однак наприкінці 1960-х рр. практика довела: в країнах Третього світу щоразу, коли військові втручалися, аби допомогти розвинути ще слабке й інфантильне політичне суспільство, це спричиняло зростання чисельності, але не ефективності бюрократії й обмеження участі інших політичних сил у суспільних процесах. Військові ставали політизованішими, нові політичні інституції й структури не розвивалися, а економічні реформи в цих країнах (за винятком Бразилії, Чилі та Перу) не мали успіху. Ось чому вже у 1960-х роках увагу політологів та соціологів привернуло вивчення військово-політичного втручання (*інтервенції*), як найвпливовішої ролі військових у суспільстві країн, що стають на шлях розвитку.

Досліджуючи цивільно-військові стосунки у США, вчені зіткнулися з труднощами, застосовуючи моделі, які вони розвинули, аби вивчити такі стосунки у новостворених державах. Як зауважив один науковець, „Американські цивільно-військові стосунки не можна пояснити не згадавши особливого й унікального характеру американської революції, культурної та політичної спадщини, відносної географічної і політичної ізоляції у світовій політиці аж до XX-го століття, а також природи внутрішніх і зовнішніх суперечностей, які впливали на військові сили на різних рівнях". Упродовж усієї історії США цивільні установи були завжди сильними й стійкими. Водночас військові установи можна охарактеризувати як відносно слабкі, за винятком їх участі у трьох великих історичних подіях: американська революція, громадянська війна та Перша й Друга світові війни. Окремі американські політологи помітили, що впродовж Другої світової війни, після неї, а також під час *„холодної" війни*, американські військові зміцнили свій політичний вплив і авторитет серед громадських установ. Окремі спостерігачі дійшли висновку, що в той час зміцнювався „*мілітаризм*" і навіть порівнювали цивільно-військові стосунки зі слабким варіантом моделі „*гарнізонної держави*". Інші моделі підкреслювали роль неформальних зв'язків і альянсів, зокрема військово-бюрократичних, військово-академічних, і, особливо, військово-промислових. На цей зв'язок особливу увагу звернув президент ***Двайт Д. Ейзенхауер*** у своїй прощальній промові, в якій застеріг американців від постійної розбудови військово-промислового комплексу. Ці неформальні альянси схильні ослаблювати цивільний контроль над військовими.

Практика призначення цивільного Міністра оборони України також стосується цивільно-військових відносин. Це питання є новим для України в тому сенсі, що в колишньому Радянському Союзі воно не обговорювалося і взагалі не порушувалося. Радянську армію вважали лояльною військовою опорою Комуністичної партії. Незгода між військовими і партією чи суспільством загалом не вважалася можливою. Радянських військових вчили, що армія, партія і суспільство – єдині, об'єднані спільними цілями та ідеалами. Однак проблема цивільно-військових відносин існувала і проявлялася в добу скрути або кризи (вторгнення до Чехословаччини чи десятирічна війна в Афганістані). Українські військові успадкували цей психологічний багаж радянських часів.

Не можна впевнено стверджувати, що українські військові не є глибоко політизованими. Їх участь у виборчому процесі (тобто право військових обиратися до парламенту на цивільні посади – ще одна негативна риса, успадкована від радянських часів) втягує їх у політичні ігри нинішніх парламентських фракцій, а відтак може залучити їх у чвари між політичними партіями – коли останні стануть політичним фактором внутрішньої політики в Україні. Така діяльність не є втішною для військових і розвитку демократії в Україні.

Можна констатувати, що цивільно-військові відносини в Україні за час її незалежності були відносно нормальними. Хоча й не без відхилень

(наприклад, конфронтація між президентом Кравчуком та міністром оборони Морозовим з приводу запропонованого варіанту розв'язання проблеми Чорноморського Флоту – це ще раз підтвердило зверхність цивільного керівництва). Таким чином, цивільно-військові взаємини в Україні ще не пережили справжньої перевірки. Українських військових не втягнули в політику, як у Росії. Їм також не наказували брати участь у будь-якому заколоті. Якби подібне сталося, як перше, так і друге спричинило б розкол і серед військових, і між військовими та цивільним керівництвом, всередині суспільства в цілому.

Серед головних проблем та загроз втрат людського потенціалу у системі цивільно-військових відносин слід назвати: недопущення самої можливості захоплення прикордонних територій (коса Тузла), недопущення втрат людського та матеріального потенціалу України через необережне користування зброєю та боєприпасами (с. Новобогданівка, випадки смертності солдат строкової служби) та *дідівщину*. Важливими аспектами посилення зовнішніх позицій країни є недопущення заподіяння шкоди мешканцям інших країн через застосування української зброї (збиття ізраїльського літака, потрапляння ракети в цивільний дім).

Однією з типових форм **демілітаризації економіки**, тобто відмови від військових пріоритетів національного виробництва є конверсія.

Конверсія – це переорієнтація військових підприємств на виробництво товарів і послуг, що спроможні задовольняти цивільні потреби населення та закордону. ***Конверсійне безробіття*** відносять до групи структурного безробіття, яке не становить суттєвої загрози для національної економіки за умов відповідної налагодженої мережі профорієнтації та перепідготовки персоналу.

У 1994 році, внаслідок обвальної та непродуманої конверсії (а точніше, елементарного згортання виробництва), вся унікальна наукова і виробнича база опинилася під загрозою знищення. Конверсія – процес не лише складний і тривалий, а й дорогий. Для переведення виробництва з випуску озброєнь і військової техніки на випуск цивільної продукції треба на кожну вилучену гривню вкласти півтори-дві.

Створення в машинобудуванні та військово-промисловому комплексі холдингових компаній, які володітимуть контрольним пакетом акцій інших суб'єктів на галузевому і міжгалузевому рівні, дасть змогу шляхом консолідації капіталів, операцій з цінними паперами здійснювати динамічне і відповідальне управління фінансовими активами, перерозподіляти інвестиції. Поява ***фінансово-промислових груп (ФПГ)*** і холдингів допоможе узгодити територіально і в часі процеси зміни відносин власності, використати досвід зарубіжних країн у реалізації антикризових програм.

У міністерстві з цією метою спеціально створено організаційно-аналітичне управління. По-перше, вивчають баланс виробничого і науково-технічного потенціалу оборонної промисловості та машинобудівних галузей на рівні достатності для безпеки України і потенційного експорту. По-друге, визначають потреби України в промисловій продукції, а населення – у

товарах народного споживання. По-третє, розробляються шляхи соціального захисту працівників оборонної галузі та залучення їх до сфери виробництва цивільної продукції.

Економісти і виробничники прораховують обсяги інвестицій у ВПК і визначають адресність, так би мовити, „швидкої допомоги" найунікальнішим підприємствам, науково-дослідним інститутам. Спеціалісти міністерства підготували пропозиції уряду щодо негайної зміни тарифів на енергоносії, бо на ВПК фактично перекладено утримання інших галузей-пільговиків, внаслідок чого частка витрат на електроенергію доходить у затратах підприємств до 50 відсотків, що призводить до падіння конкурентоздатності.

Якщо дивитись об'єктивно, то нинішній український ВПК – це уламок колись цілісної системи, управління якою здійснювалось виключно з Москви. Конверсійні процеси у нас відзначаються й тим, що проходять в умовах стартової фази економічних реформ. Отже, нам треба вчитись регулювати діяльність підприємств з різними формами власності, налагоджувати фінансово-кредитні стосунки, дбати про ринок ресурсів і фондовий ринок.

Після розпаду СРСР Україна отримала значну кількість різноманітного озброєння і військової техніки. Ці озброєння та військова техніка становлять і, напевно, становитимуть у найближчій перспективі (10-15 років) технічну основу Збройних Сил України. Однак більша частина цих озброєнь фізично і морально вже застаріла. Практично для всіх основних типів озброєнь закінчився термін експлуатації або буде вироблений технічний ресурс, що неминуче призведе до втрати боєздатності Збройних Сил.

Згідно з Воєнною доктриною Збройні Сили України повинні забезпечуватися високоточною зброєю, сучасними високоефективними засобами ведення воєнних дій. Воєнною доктриною також передбачено розвиток оборонної промисловості для створення і виробництва сучасних систем озброєнь та військової техніки.

Можливості технічного забезпечення Збройних Сил України визначаються станом економіки і оборонного промислового комплексу. Якщо декілька років тому ОПК орієнтувався на розробку і створення сучасних систем зброї, то нині його головною метою є виживання.

Але, незважаючи на це, за певної державної підтримки можуть бути організовані виробництва за замкненим циклом таких озброєнь і військової техніки, як радіолокаційні системи, переносні зенітні ракетні комплекси, протитанкові ракетні комплекси, керовані ракети типу „повітря-повітря" і „повітря-земля", бронетанкова та інженерна техніка, газотурбінні двигуни для суден. У зв'язку з цим найближчим часом слід уточнити перелік зразків озброєнь, які можуть бути створені за замкненим циклом, виділити необхідні для їхнього виробництва фінансові та матеріальні ресурси.

Організація виробництва за замкненим циклом, безперечно, пришвидшить формування і розвиток оборонної промисловості, сприятиме

збереженню науково-технічного і технологічного потенціалів, зменшуватиме воєнно-технічну залежність від інших країн.

Упродовж всього перехідного періоду одним із пріоритетних завдань воєнно-технічної політики залишається підтримка існуючих озброєнь і військової техніки в боєздатному стані. Вибір такого підходу зумовлений, з одного боку, наявністю значних озброєнь і військової техніки, успадкованих Україною після розпаду СРСР, а з іншого, – обмеженими можливостями ОПК і браком бюджетних коштів для переоснащення армії сучасними системами озброєнь.

Підтримка існуючих озброєнь і військової техніки у боєздатному стані, очевидно, буде здійснюватися за рахунок закупівлі запасних частин і комплектуючих у країнах СНД, передусім у Росії, налагодження власного або спільного з іншими країнами виробництва.

Це в свою чергу вимагає:

- проведення відповідних досліджень та організації виробництва нових систем озброєнь і військової техніки;

- постійної модернізації існуючих озброєнь і військової техніки. Стратегічним курсом ОПК повинна стати модернізація озброєнь і військової техніки.

Проблема передачі у цивільний сектор економіки науково-технічних розробок і результатів НДДКР мусить вирішуватися на державному рівні. При цьому основні зусилля мають бути зосереджені на:

- забезпечення умов для широкого використання воєнних технологій у народному господарстві;

- пришвидшення процесів інтеграції воєнних і цивільних розробок, впровадження ринкових механізмів управління;

- сприяння *комерціалізації* воєнних технологій.

У цьому плані слід відзначити діяльність багатьох західноєвропейських і американських воєнних фірм. Характерною особливістю їхньої виробничої політики є впровадження таких технологій і устаткування, які дають змогу гнучко та ефективно керувати виробничим процесом залежно від політики держави, кон'юнктури ринку тощо. Гнучкість організації виробництва полягає в тому, що ці фірми здатні швидко і з мінімальними витратами коштів перейти від виробництва воєнної продукції до продукції цивільного призначення і навпаки. Саме така політика дала змогу багатьом іноземним воєнним фірмам після припинення „холодної війни", коли були різко обмежені замовлення на виробництво озброєнь і військової техніки, швидко та без втрат перепрофілювати свої виробництва. Такий підхід має бути реалізований і в Україні.

Для впровадження в цивільне виробництво новітніх науково-технічних досягнень воєнної сфери потрібні великі кошти. Однак реальність є такою, що держава може виділити на конверсію лише мізерні ресурси. Завдання полягає у тому, щоб знайти такі форми і засоби, реалізація яких забезпечить найбільш ефективне їхнє використання.

Як відомо, фінансування конверсійних програм в Україні здійснюється за рахунок коштів Державного фонду сприяння конверсії, галузевих інноваційних фондів, кредитів комерційних банків, які гарантуються Національним банком України, власних коштів підприємств та організацій.

Назріла проблема перегляду політики мобілізаційної готовності. Ще у 1994 р. у Російській Федерації був прийнятий Указ Президента, який дозволяє відмовитись від вимог збереження рівня виробництва серійної, часто застарілої, техніки в особливий період. В Україні такий законодавчий акт відсутній. Вона до цього часу зберігає мобілізаційні потужності для Російської Федерації і, цілком зрозуміло, ніякої компенсації за це не отримує. Цей чинник є серйозним гальмом на шляху проведення конверсії в повному обсязі. Тому слід переглянути саме поняття мобілізаційних потужностей. У мобілізаційних планах треба передбачити постійне оновлення готових до серійного виробництва розробок нових систем зброї, включаючи проведення НДДКР, експериментальних випробувань і підготовку виробництва до запуску їх у серію.

Найбільш „болючою" проблемою конверсії залишається низька конкурентоспроможність цивільної продукції підприємств ОПК. Внаслідок зростання цін на енергоносії, сировину і матеріали, великі накладні витрати (до 1000% і більше), різко зросла собівартість конверсійної продукції. Несучасний дизайн, низькі якість матеріалів покрить та надійність роботи, недостатні сервіс та ефективність реклами товарів, які раніше користувалися попитом (холодильники, радіоприймачі, телевізори, мотоцикли, велосипеди тощо), призвели до того, що ці товари витіснені з традиційних внутрішніх і зовнішніх ринків. На ринках більшості промислових товарів, особливо товарів широкого вжитку, спостерігається жорстка конкуренція іноземних товарів. Це стосується автомобілів, виробів побутової електроніки, комп'ютерів тощо. В багатьох сферах імпортні товари повністю витіснили відповідну продукцію вітчизняних виробників. Серйозні проблеми постають з ціноутворенням. Вони, як правило, є результатом недостатнього знання ринку товарів, а також незадовільного аналізу процесу збуту продукції, які особливо важливі в умовах ринкових відносин.

Через відсутність достатньої державної підтримки практично не проводяться роботи щодо *сертифікації* продукції і систем якості, які зсунули б з мертвої точки проблему підвищення конкурентоспроможності конверсійної продукції. Організація виробництва цивільної продукції, яка буде конкурентоспроможною на внутрішньому і зовнішньому ринках, є основним завданням конверсії. Від його вирішення значною мірою залежить успіх структурної перебудови оборонної галузі.

У цілому успіхи ОПК України в зовнішньоекономічній діяльності досить скромні. Експортуються в основному озброєння і військова техніка, які були виготовлені в колишньому СРСР. Але на сьогодні можливості продажу нових зразків зброї вичерпані, тому подальша торгівля зброєю вимагає організації її власного виробництва. У 1995 р. з переважної

більшості видів оборонної продукції Україна не змогла виконати свої зобов'язання як перед вітчизняними, так і перед зарубіжними споживачами, особливо з країн СНД. Основними причинами були: відсутність належного фінансування підприємств-виробників замовниками, відсутність матеріалів, сировини, комплектуючих у підприємств-виробників, руйнування їх науково-виробничого потенціалу, зумовлене кризовим станом ОПК, невдалі реформи.

Недосконаліть нормативно-правового забезпечення в сфері зовнішньоекономічної діяльності, відсутність надійних гарантій щодо захисту іноземних інвестицій значною мірою ускладнюють надходження іноземних інвестицій, а також організацію виробничо-фінансової кооперації з іноземними фірмами, які могли б стати одним з основних джерел коштів, потрібних для перепрофілювання воєнних підприємств на виробництво продукції цивільного призначення на рівні світових стандартів.

Воєнно-технічне співробітництво є найбільш чутливою сферою зовнішньоекономічної діяльності. Тому у ній мають бути розроблені такі механізми управління, які, з одного боку, не позначаються на економічній ефективності, а з іншого – унеможливлюють небажані політичні наслідки.

14.6. Міждержавне військово-економічне співробітництво

Суттєве значення для принципів визначення міждержавної співпраці, в тому числі й створення міжнародних оборонних альянсів, мають процеси глобалізації. **Глобалізація**, як процес створення єдиного комплексного світового соціально-економічного організму, трактується Президентом Академії Управління Росії ***К. Петровим***, як *концентрація контролю над виробничими ресурсами*, тобто створення подальших протиріч у розвитку міжнародних відносин, які дуже швидко можуть перейти у площину озброєних конфліктів.

Американський письменник Сем Хантингтон пише, що людство є розділеним на *цивілізації* за первинною ознакою *ектноконфесійної* ідентичності. Відтак, Захід становить собою цивілізацію, Росія – становить Православну цивілізацію, а Україна опинилась у стані міжцивілізаційного протистояння, майбутнє якого визначено формулою „війна по лінії цивілізаційного розлому".

Стокгольмський міжнародний інститут дослідження проблем миру (SIPRI) опублікував звіт за 2008 рік про воєнні витрати у світі. З'ясувалося, що витрати на ці потреби зросли на 4% і досягли рекордної суми $1464 млрд., незважаючи на кризу. Порівняно з 1999 роком ці витрати зросли на 45%. Найбільше зростання воєнних витрат за останнє десятиліття спостерігається в США. З 1999 року Вашингтон збільшив воєнні витрати на 58% і сьогодні витрачає на армійські потреби $607 млрд. (що недивно, оскільки США веде дві військові кампанії – в Іраку та Афганістані). На

другому місці щодо росту витрат на озброєння знаходиться Китай – останнім часом Пекін активно здійснює модернізацію озброєнь, яка відбувається водночас зі скороченням найбільшої армії у світі (в 1990-х роках в армії КНР служило 4 млн. осіб, сьогодні – трохи більше двох мільйонів). Донедавна основу танкового парку армії КНР складали допрацьовані копії радянських танків Т-54, Т-55, Т-62 і радянські літаки або їх місцеві копії виробництва 1950-1970 років. На третьому місці – Росія, яка збільшила витрати на оборону протягом останніх десяти років втричі. Помітне збільшення воєнних витрат спостерігається в Індії, Японії, Німеччині. Порівняно з 2007 роком на 133% збільшився військовий бюджет Іраку. В 2008 році Міністерство оборони України отримало $1,58 млрд. дол. Таким чином, найбільший обсяг військових асигнувань в структурі військових витрат світу здійснюють: США (41%), Китай (5,7%), Франція (4,5%), Велика Британія (4,4%), Росія (4%), Німеччина (3,2%), Японія (3,1%), Італія (3,1%), Саудівська Аравія (2,7%), Індія (2%).

Дуже важливе значення в процесах забезпечення захисту населення від зовнішніх агресій посідають чіткі положення визначення стратегії зовнішньої політики країни та дотримання їх незалежно від формування політичної кон'юнктури. Цікавим та корисним є вивчення досвіду Великої Британії. Історія свідчить, що за зміни уряду та приходу до влади іншої партії, особливих змін у військово-політичному курсі країни не відбувається, оскільки опозиційна партія має так званий тіньовий кабінет, який постійно слідкує за обстановкою та тримає у курсі всю діяльність керівної структури. Так, неприпустимими є зміна пріоритетів стратегії зовнішньоекономічного розвитку, за умови зміни правлячої коаліції в Україні, але лише у випадку, якщо ці пріоритети визнані та підтримуються більшістю населення держави.

На форми та способи міждержавного військово-економічного співробітництва значною мірою впливають:

1) періоди співробітництва (мирний і воєнний час);

2) економічні, військово-економічні, військові та політичні можливості держав;

3) геополітичне та географічне розташування країн.

Військово-економічне міждержавне співробітництво успішніше розвивається коли налагодженим є політичне, економічне та військове співробітництво. За таких умов згадані напрями міждержавного співробітництва посилюють одне одного, а комплекс взаємопов'язаних заходів підвищує ефективність міждержавного співробітництва загалом. Історичний досвід свідчить, що міждержавне військово-економічне співробітництво успішно розвивається, коли для цього, крім наведених можливостей і гостроти потреби в їх використанні, є добре підготовлене військово-політичне коаліційне підґрунтя. Його формування значною мірою залежить від міжнародного становища тієї чи іншої держави або коаліції держав, необхідної дипломатичної підготовки, стану традиційних та наявних економічних, політичних і військових відносин.

СРСР та інші країни **Варшавського договору** (1955) вживали заходів до посилення оборонної могутності країни та соціалістичного табору. При цьому мали місце розширення та удосконалення форми військово-економічної співпраці між соціалістичними країнами, які для захисту своїх надбань вимушені були витрачати суттєві кошти на військові цілі. Так, витрати СРСР на оборону складали: 17,6 млрд. руб. в 1974 році, 17,2 млрд. руб. в 1977 році (їх частка в державному бюджеті СРСР зменшилась з 11,5% в 1970 до 7,2% в 1977 році.). Одночасно КПРС та Радянська держава намагались вести боротьбу за мир, про що було повідомлено на XXV-му з'їзді КПРС (1976). Крах комуністичної ідеології та командно-адміністративної системи господарювання призвели до суттєвого відставання СРСР в інноваційному секторі та зміні зовнішніх пріоритетів військово-економічної співпраці.

Поширення тероризму, світоглядних протиріч між різними частинами світу призвело до потреби формування об'єднань колективної безпеки. До **Організації Північноатлантичного договору (НАТО)** входять: Бельгія, Канада, Чеська Республіка, Данія, Франція, Німеччина, Греція, Угорщина, Ісландія, Італія, Люксембург, Нідерланди, Норвегія, Польща, Португалія, Іспанія, Туреччина, Великобританія і США. Північноатлантичний договір, підписаний у Вашингтоні в квітні 1949 року, створив Альянс з метою колективної оборони, як визначено у Статті 51 Статуту ООН [39, С.3].

Держави **НАТО** вже давно мають досвід у спільному розв'язанні спільних оборонних проблем, особливо щодо розробок, виробництва та модернізації авіаційної, ракетної та бронетанкової техніки, військово-морських суден. Проте на початку 1990-х років після закінчення „холодної війни" саме під час такого співробітництва і почав виникати свого роду розрив у технологічному потенціалі між США та їхніми західноєвропейськими союзниками, які отримали відповідні вигоди від „*мирного дивіденду*", як можливість скорочення витрат на оборону на 25% у реальному обрахунку. Згідно зі статистичними даними, військові витрати європейських країн скоротилися, порівняно з 1992 роком, на 22%, і вже в 1999-му США витратили на оборону 283 млрд. дол., а країни Європи – лише 174.

Тому саме розбіжності та диспропорція у фінансуванні НАТО стали ще одним важливим напрямом його реформування наприкінці 1990-х років. Роль каталізатора в цьому процесі відіграв конфлікт у Косово, адже більшою мірою саме косовський досвід організації висвітлив існування серед її членів свого роду „постачальників безпеки" та її „користувачів". „Постачальники безпеки" – ними є Сполучені Штати, Велика Британія та Франція – витрачають на оборону набагато більше за два відсотки валового внутрішнього продукту, вони здатні до ефективної проекції сили і мають великі зовнішні військово-політичні зобов'язання. „Користувачі безпеки" (за винятком Туреччини й Греції) витрачають на оборону менш як два відсотки ВВП і не здатні до ефективних дій за межами національної території. Німеччина – особливий випадок. З одного боку, ідеологія НАТО, згідно з

якою оборона Німеччини має забезпечуватися не її власними силами, а силами Альянсу, суперечить „постачанню" безпеки з боку Німеччини. З другого – НАТО зацікавлена у сплаті цією країною більшої частки спільної оборони.

Ініціатива оборонних можливостей (ІОМ), ініційована на Вашингтонському самміті НАТО (квітень, 1999 рік), передбачала перетворення „*користувачів безпеки*" на її „*постачальників*". Очікувалася значна військова перебудова, збільшення оборонних витрат і рівномірніший їх розподіл між союзниками. Крім того, було вирішено, що ці кошти мають бути спрямовані на удосконалення військово-технічної бази країн–членів НАТО, щоб уникнути надалі ще більшого технологічного розриву і підвищити здатність Північноатлантичного союзу до ефективних дій у майбутньому з урахуванням усього курсу завдань НАТО в умовах безпеки того часу та в недалекому майбутньому. Головним пріоритетом стало підвищення оперативної сумісності сил союзників по НАТО. Як заявив генеральний секретар НАТО на той час лорд Робертсон: „Ініціатива оборонних можливостей спрямована не лише на збереження оперативної сумісності сил та засобів усіх союзників по НАТО, а й на удосконалення та оновлення їхнього потенціалу для протистояння новим викликам у галузі безпеки".

Згідно з ІОМ передбачалося створення можливостей для відбиття Північноатлантичним союзом викликів безпеки в XXI сторіччі за рахунок підвищення військового потенціалу в п'яти пріоритетних галузях: розгортання та мобільність, підтримка і тилове забезпечення, ефективність у бою, виживання сил та засобів, а також управління й контроль над операційними системами.

За задумом керівництва НАТО, яке враховувало загострення конфліктів на території Європи та загрозу розповсюдження зброї масового знищення у світі, під час виконання цієї програми організація мала стати готовою до розгортання своїх сил за межами територій країн Північноатлантичного альянсу, тобто з регіонального союзу перетворитися на глобальний, з органу „*колективної оборони*" – на орган „*колективної безпеки*".

Звісно, водночас із переосмисленням потреб Альянсу мало відбутися й певне реформування у військових бюджетах країн організації. Але, незважаючи на встановлені стратегічні завдання, розрив у фінансуванні військових потреб між Європою та США збільшувався і в 2000 році став уже досить яскраво вираженим, адже виник певний дефіцит бюджету Альянсу. Виступаючи в лютому 2000 року на конференції з політики безпеки в Мюнхені, міністр оборони США Вільям Коен заявив: „Ми просто не можемо продовжувати миритися зі становищем, коли один член НАТО проводить фактично дві третини всіх повітряних операцій вогневої підтримки та половину всіх бойових вильотів авіації; коли лише жменька країн має високоточні боєприпаси, які можуть бути використані за будь-яких погодних умов; і коли деякі військові льотчики були вимушені в бойових умовах

використовувати відкриті канали зв'язку, коли перебували у ворожому оточенні". І справді, хоч за останні декілька років чисельність особового складу військових сил європейських країн перевищила чисельність американських майже на 1 млн. осіб, проте розрив у витратах ВПК збільшився зі 130 до 160 млрд. дол. Згідно зі статистичними даними, до 2007 року США планували довести військові витрати до майже 450 млрд. дол. щорічно, а витрати на науково-дослідні і дослідно-конструкторські роботи – до 58 млрд. дол. (що вони й здійснили). У більшості європейських країн відповідного зростання військових витрат не очікувалося: навпаки, їхнє відставання у витратах на ВПК збільшилося у 10 разів. На 1999 рік США витрачали на закупівлю озброєнь 47 млрд. дол. щорічно, а європейські партнери – 28 млрд. Їхні витрати на військові дослідження та розвиток становили одну чверть рівня США.

За статистичними показниками, країни–члени НАТО європейського регіону не надто прагнули витрачатися на військові потреби. Змінити їхнє ставлення до цього питання змусили лише події 11 вересня 2001 року в США, після яких країни–члени НАТО були вимушені переглянути свій курс та цілеспрямованіше підходити до зміцнення військового потенціалу Альянсу. У зв'язку з цим на черговому самміті НАТО в Празі в листопаді 2002 року було прийнято нову ініціативу з розвитку та удосконалення військового потенціалу НАТО – так зване **Празьке зобов'язання з потенціалу (ПРЗП)**, що визнавалося необхідним для ведення сучасних воєнних дій за обставин існування великої загрози з боку міжнародного тероризму.

Основну увагу в новій ініціативі було приділено невеликій кількості сил та засобів, що мають найважливіше значення для виконання усіх завдань Північноатлантичного альянсу, а також підвищення потенціалу для боротьби проти тероризму. Першочерговим завданням стала розробка засобів, що можуть збільшити можливості Альянсу в таких сферах діяльності:

1) засоби мобільності та швидкого виконання – для швидкого перекидання сил та їх розгортання у віддалених кризових районах за межами зони відповідальності блоку;

2) засоби технічного та тилового забезпечення – для утримання й забезпечення військ на великій відстані від місць їх постійної дислокації та забезпечення їх ротації і свіжого поповнення під час проведення довгострокових операцій;

3) ефективні засоби для заподіяння поразки противникові;

4) засоби захисту та витривалості військ, можливість удосконалення систем розвідки та спостереження, ППО, а також систем протидії загрозі, що надходить від зброї масового знищення;

5) спільні засоби зв'язку в об'єднаних системах командування, управління та інформації, що забезпечують ефективний зв'язок в усіх ланках військових формувань різних країн, які взаємодіють;

6) засоби захисту від хімічної, радіологічної, біологічної та ядерної зброї.

Звичайно, ПРЗП дало певний поштовх до реформування військових бюджетів країн–членів НАТО, але не такою мірою, як хотілося б США. Непридатність та застарілість їхнього військового устаткування виявилася вже під час ведення бойових дій в Афганістані (наприклад, під час перекидання спецпідрозділів до Афганістану, німці, застрягши в Туреччині, були змушені орендувати літаки в України). Крім того, після початку війни в Іраку, диспропорція у військових витратах країн–членів Альянсу виявилась очевидною: більшість країн навіть не побажали втручатися в проведення цієї операції. Тому в червні 2003 року європейським країнам було представлено доповідь Хав'єра Солани „Безпечна Європа у світі, що покращується", де, окрім зазначення особливої ролі трансатлантичного партнерства, було наголошено на необхідності збільшення ресурсів, які виділяють європейські країни на військові потреби. За словами Солани, це дало б змогу наблизити позиції європейських країн із питань безпеки до американських.

Проте з новою силою ця проблема постала після чергового розширення Альянсу в 2004 році. Його нові держави-члени виявилися просто неготовими до подібних витрат, через що докори з боку США почастішали й тиск дедалі посилювався, викликаючи тим самим певні суперечності всередині самого блоку. Але, розглядаючи цей аспект, слід брати до уваги, по-перше, інші проблеми, які стоять перед цими країнами (упорядкування економічної, соціальної, правової сфер та ін.), і, по-друге, – те, що Сполучені Штати нарощували свій військовий потенціал протягом десятиліть, а нові члени Альянсу, звісно, не досягнуть таких результатів миттєво, на це потрібен час. Однак через наявні суперечності аналітики виокремлюють три сценарії подальшого розвитку НАТО:

1) посилення впливу США в світі та на європейському континенті як єдиної країни, здатної проводити військові акції у різних регіонах земної кулі;

2) подальше посилення диспропорції між США та іншими членами блоку, що призведе до його остаточного краху;

3) збільшення оборонного бюджету країн Альянсу, порівняно з США, його подальше реформування та поліпшення умов співпраці країн-членів, що сприятиме ліквідації відставання та диспропорції у сфері ВПК і встановленню рівноваги у відносинах між ними.

Теоретично можливим є розвиток та здійснення усіх трьох сценаріїв. І хоча ліквідація відставання це лише 10–15 майбутніх років, нині між США та країнами Європи є налагоджена мережа економічних зв'язків, єдина система базових соціальних цінностей і, можливо, певною мірою й часткова взаємозалежність у сфері безпеки. Тому скорочення розриву у військових витратах між членами НАТО і США не лише можливе в перспективі, а й конче необхідне, адже всі наявні нині загрози й суперечності в світі Альянс спроможний усунути лише разом, спільними зусиллями США та європейських країн.

Питання до самоконтролю та дискусії:

1. В чому полягає сутність та зміст військової економіки?
2. Які існують економічні передумови для розв'язання військових дій? Як їх можна сформулювати?
3. Якою є структура військової економіки? Що є її визначальною метою?
4. Чому теорія військової економіки є ще відносно малодослідженою?
5. Який існує взаємозв'язок між теорією потенційних конфліктів та оптимумом Парето?
6. Як у сучасних умовах визначається військова конкурентоздатність країни?
7. Яке значення відіграє людський потенціал, як військово-економічна категорія?
8. Які економічні передумови існують на сьогодні для об'єднання країн у оборонні союзи?
9. Які військові ознаки має глобалізація?
10. В чому полягає військовий та економічний зміст конверсії?
11. Які економічні наслідки холодної та громадянської війни?
12. Що таке неформальні цивільно-військові відносини, в чому їх економічний зміст?

Тестові завдання:

Військова економіка є складовою:

а) суспільної науки
б) військової науки
в) соціальної науки
г) економічної науки
д) антропології

Теоретико-економічною передумовою військових конфліктів є:

а) закон попиту
б) закон грошового обігу
в) закон обмеженості ресурсів
г) перший закон Госсена
д) закон Коперника-Грешема

Визначальною військовою характеристикою країни є:

а) військово-економічний потенціал
б) оборонний потенціал
в) науковий потенціал
г) трудовий потенціал
д) людський капітал

Безпосереднє відношення до теорії військової економіки має:

а) теорія Філліпса
б) теорія Кейнса

в) закон Сея
г) теорія потенційних конфліктів
д) теорія випадкових чисел

Формою непрямого впливу на обороноздатність ворога є:
а) громадянська війна
б) війна інтересів
в) цінова війна
г) світова війна
д) „холодна” війна

Задоволення цивільних потреб за допомогою військового устаткування, це:
а) регресія
б) конверсія
в) дисперсія
г) конвульсія
д) контрибуція

Закон першочергового виробництва спрямований на:
а) первинне задоволення потреб керівництва
б) первинне задоволення соціальних потреб
в) первинне задоволення потреб військово-промислового комплексу
г) первинне задоволення наукових потреб
д) всі відповіді невірні

Структуру витрат на військово-промисловий комплекс визначає:
а) Державний бюджет
б) валовий національний продукт
в) обсяг грошової маси
г) закон „Про державний бюджет”
д) стан економіки країни

ГЛОСАРІЙ / ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК

А

Абсолютні переваги – принцип організації міжнародного поділу праці та міжнародної торгівлі, визначений А. Смітом, згідно з яким кожна країна має спеціалізуватись на виробництві тих товарів, які виробляє з найменшими витратами, що залежать від природних та набутих переваг порівняно з іншими країнами. **С.330.**

Абстракція – метод виключення з економічного аналізу економічних та неекономічних фактів, що не мають безпосереднього відношення до процесу, що підлягає розгляду. Це відмова від поверхневих несуттєвих ознак явища, з метою розкриття його внутрішніх суттєвих сталих і загальних зв'язків. **С.433.**

Автоматизована розрахункова палата – мережа банків, пов'язаних з одним обчислювальним центром. **С.365.**

Автономія – самоуправління, форма організації керування країною чи регіоном, за якої вони мають певні права та можливості прийняття відносно самостійних рішень. **С.132.**

Аграрна політика – заходи держави, що спрямовані на розвиток агропромислового комплексу. **С.419.**

Аграрні відносини – це складова частина загальноекономічних відносин, що виникають з приводу володіння і користування землею, як головного засобу сільськогосподарського виробництва. **С.415.**

Агропромислова інтеграція – це взаємопроникнення галузей промисловості та сільського господарства, її наслідком є формування агропромислового комплексу. **С.412.**

Агропромисловий комплекс – це сукупність галузей, пов'язаних з виробництвом сільськогосподарської продукції, її переробкою, реалізацією, транспортуванням та обслуговуванням сільського господарства. **С.412.**

Адаптація – 1) відкриття нових споживчих вартостей у вже відомих засобів задоволення потреб або використання відомих товарів у новій якості; 2) спроможність економічної системи пристосовуватись до змін зовнішньої кон'юнктури. **С.270.**

Адміністративна реформа – політико-правова реорганізація, що спрямована на удосконалення організаційної структури та ефективності виконавчої та місцевої влади. **С.202.**

Адміністративні методи регулювання економіки – заходи влади, що мають своїм змістом заборону, дозвіл або примусові дії щодо діяльності суб'єктів економіки: укази, розпорядження, інструкції, норми, нормативи, державні стандарти, правила, контроль за їх виконанням та дотриманням, санкції за порушення. **С.201.**

Адміністрація – це орган державної влади на конкретній території. Вона покликана втілювати в життя закони, постанови і розпорядження, що

відіграють організаційну роль та визначають відносини між членами суспільства. **С.201.**

Акредитив – це грошове зобов'язання банку сплатити кошти третій особі (постачальнику) з рахунку клієнта (платника), що уклав акредитивний договір з банком, у випадку надання третьою особою документів, передбачених у договорі. **С.366.**

Аксіоматичний метод – це метод побудови наукової теорії, коли деякі твердження приймаються без доведень, а усі інші висновки роблять на основі аксіом відповідно до певних логічних правил. **С.433.**

Аксіоми економічного мислення – упорядковані положення про дію об'єктивних економічних законів. **С.127.**

Активні банківські операції – діяльність, пов'язана з розміщенням грошових ресурсів банку, з наданням кредитів позичальникам. **С.373.**

Акцизний збір – непрямий податок, пов'язаний з придбанням конкретного товару, що сплачується покупцем. В Україні є одним з бюджетоутворюючих податків, надходження від якого розподіляються між державним та місцевим бюджетами. **С.387.**

Акціонування – правова процедура перетворення державного підприємства на акціонерне товариство, один зі способів проведення приватизації. **С.402.**

Акція – це цінний папір без фіксованого терміну обігу, що підтверджує долеву участь у статутному фонді акціонерного товариства, дає право на отримання частки прибутку у вигляді дивіденду, а також на участь в розподілі майна у випадку ліквідації акціонерного товариства. **С.74.**

Амортизаційна політика – встановлення державою термінів служби, норм та порядку амортизаційного списання, формування та використання амортизаційного фонду. **С.408.**

Амортизація (А) – витрати на відновлення основного капіталу. **С.58.**

Аналіз – це розчленування об'єкта дослідження на окремі складові. **С.433.**

Аналогія – подібність між поняттями, явищами, коли на основі схожості явищ за певною ознакою робиться висновок про їх подібність за іншими ознаками, метод аналізу національної економіки. **С.432.**

Антициклічна політика – регулювання господарської кон'юнктури, прагнення до посилення якісних та кількісних показників розвитку національної економіки. **С.193.**

Архетип – за К. Г. Юнгом, це форма прояву колективного несвідомого, яка включає в себе природжені психічні структури, образи, стародавню сутність, яка не залежить від особи та її свідомості. Вона включає в себе національні, расові, загальнолюдські вірування, міфи, давню емоційну спадщину. **С.140.**

Аудит – система знань, методів та технологій щодо перевірки облікової звітності. В багатьох випадках його здійснює незалежна особа, що перевіряє фінансово-господарський стан фірми, використання бюджетних

ресурсів, відповідність поданої податкової декларації реальним доходам фірми. **С.158.**

Аудиторська фірма – організація, яка здійснює комплексну перевірку фінансово-господарської діяльності підприємств і організацій. **С.158.**

Аукціон – різновид періодичних відкритих публічних торгів, на яких відбувається продаж товарів, що вирізняються індивідуальними властивостями і не є взаємозамінними: твори мистецтва, антикваріат, хутро та ін. **С.157.**

Б

Банк – кредитна організація, що є головним суб'єктом фінансового ринку та грошово-кредитної системи. До функцій банку відносять: акумуляцію і зберігання грошових засобів суб'єктів фінансово-господарської діяльності та створення позичкового капіталу, здійснення посередницької діяльності в грошових розрахунках між суб'єктами фінансової діяльності, надання кредиту, емісію платіжних засобів і цінних паперів. **С.373.**

Банківська система – дворівнева система, що регламентує порядок і форми банківської діяльності в країні. **С.373.**

Банківський кредит – позика, яка надається банками позичальникам на умовах повернення і сплати відсотків за користування у визначений термін. **С.371.**

Безготівковий грошовий оборот – це частина грошового обороту, в якій рух грошей здійснюється у вигляді перерахунку грошей в банку або взаємозаліку платіжних вимог, тобто без готівкових грошових знаків. **С.365, С.367.**

Безпека – якісна характеристика об'єкта (системи), здатність об'єкта до існування і розвитку, його захищеність від внутрішніх та зовнішніх загроз. **С.165.**

Безробіття – це неспроможність економічної системи повністю використовувати наявний ресурс „робоча сила", наявність значної кількості людей, які не можуть знайти роботу, що відповідає їх фаховій підготовці та професійному рівню. **С.195.**

Бідність – отримання доходів нижчих за прожитковий мінімум. **С.294.**

Бізнес-інкубатор – це інноваційна структура, головним завданням якої є створення локального, сприятливого для діяльності малих ризикових фірм, підприємницького середовища. **С.97.**

Біметалізм – металева грошова система, в якій роль загального еквівалента закріплена за двома металами (золотом та сріблом), і встановлюються 2 ціни на 1 товар. **С.364.**

Біржа – постійно діюча організаційна форма оптового ринку цінностей. **С.154.**

Біфуркація – катастрофа, крах, загальна руйнація системи. **С.64.**

Бреттон-Вудська система – створена після Другої світової війни міжнародна валютна система для регулювання валютних курсів, стабілізації світового грошового обігу та міжнародної торгівлі. В ній, вперше в міжнародних розрахунках, було запроваджено обіг не лише золота, а й долару США та англійського фунту стерлінгів. Це був перший крок до золотої демонетизації та переходу до паперово-кредитної грошової системи. **С.368.**

Брокери – це особи, які купують та продають товари, грошові номінали або акції від імені інших осіб. **С.155.**

Брокерські фірми – комерційні установи, які надають клієнтам послуги у вигляді кредитів, інформації про кон'юнктуру ринку, реклами тощо. **С.155.**

Бухгалтерський облік – система показників та методів, що використовуються для внутрішнього контролю фінансово-господарської діяльності підприємства. **С.405.**

Бюджет – план утворення, розподілу і використання фінансових ресурсів. **С.380.**

Бюджетна класифікація – систематизоване групування надходжень і видатків бюджету за ознаками їх економічної, функціональної та організаційної сутності. **С.383.**

Бюджетна політика – це ідеологія формування бюджету, визначення джерел і сум надходження коштів до нього, державних видатків, шляхів покриття дефіциту. **С.382.**

Бюджетна система складається з державного бюджету, бюджетів територіально-адміністративних одиниць (областей, районів, міст, селищ), податкової системи та правової бази бюджетної діяльності. Державні та місцеві бюджети створюють фінансову основу для поєднання загальнодержавних та регіональних інтересів. **С.382.**

Бюджетне асигнування – планове витрачання коштів на конкретні цілі, передбачені у бюджеті. **С.383.**

Бюджетне призначення – повноваження головному розпоряднику коштів здійснювати асигнування на конкретні заходи. **С.383.**

Бюджетне регулювання – процедура перерозподілу бюджетних ресурсів між бюджетами різних рівнів з метою забезпечення виконання повноважень органів влади та впливу на фінансово-господарські процеси в національній економіці. **С.383.**

Бюджетний дефіцит – перевищення витрат бюджету над його доходами. **С.386.**

Бюджетний запит – документ, підготовлений і поданий розпорядником бюджетних коштів Міністерству фінансів чи місцевому фінансовому органу, що містить пропозиції щодо обсягу бюджетних потреб для його діяльності з відповідним обґрунтуванням. **С.383.**

Бюджетний період – термін, на який планують бюджет. **С.384.**

Бюджетний профіцит – це перевищення доходів бюджету над видатками. **С.386.**

Бюджетний процес – передбачений законом порядок складання, розгляду, затвердження і виконання бюджетів, звіту про їх виконання та процедури контролю. **С.384.**

Бюджетний цикл – термін виконання всіх операцій за бюджетним процесом одного бюджетного періоду. **С.384.**

Бюджетні компенсації – кошти, які передають з одного бюджету в інший (як правило з державного до місцевих) для компенсації збитків чи недоотриманих доходів у результаті прийняття рішення чи дій органів влади. **С.384.**

Бюджет розвитку – доходи і видатки бюджету, які мають цільове інноваційне та інвестиційне призначення. **С.384.**

В

Вади держави – це її нездатність забезпечити ефективний вплив на розподіл обмежених ресурсів та невідповідність політики розподілу обмежених ресурсів поширеним у суспільстві уявленням про справедливість. **С.199.**

Валова додана вартість – розраховується як різниця між випуском та проміжним споживанням. Вона містить первинні доходи, які створюються учасниками виробництва і розподіляються між ними. **С.53.**

Валове нагромадження – сума валового нагромадження основного капіталу та зміни запасів матеріальних оборотних коштів. **С.54.**

Валовий випуск – вартість національного продукту, створеного протягом певного періоду всіма задіяними чинниками національних продуктивних сил. **С.106.**

Валові інвестиції – це сукупний обсяг капіталовкладень у структурі національної економіки, який здійснюють усі її суб'єкти для задоволення своїх різноманітних потреб. **С.244.**

Валюта – грошова одиниця певної країни. **С.369.**

Валютна інтервенція – продаж Центральним банком країни золотовалютних резервів з метою впливу на курс національної валюти. **С.336.**

Валютна система – це державно-правова форма організації валютних відносин держави. Їх головна мета – ефективне посередництво між платежами за експорт та імпорт товарів, капіталу, послуг, інших взаємовідносин між країнами та створення сприятливих умов для розвитку виробництва всередині окремих країн та міжнародного поділу праці. **С.369.**

Валютний курс – це ціна грошової одиниці однієї країни, що виражена в грошових одиницях іншої країни. **С.369.**

Валютний ринок – сфера економічних відносин з приводу купівлі-продажу іноземних валют і платіжних документів (чеків, векселів, акредитивів, телеграфних і поштових переказів), виражених в іноземній валюті. На валютному ринку здійснюються операції з зовнішньої торгівлі, розрахунків, міграції капіталів та робочої сили, туризму. **С.369.**

Валютно-фінансові відносини являють собою не лише обмін валют для реалізації поточних міжнародних угод, а й кредитні операції, спільну податкову політику тощо. **С.330.**

Вартість – обсяг ресурсів та усіх витрат виробництва. **С.363.**

Ввезення капіталу – вкладання коштів іноземців у цінності чи активи країни. **С.330.**

ВВП (валовий внутрішній продукт) – сукупна ринкова вартість усього обсягу кінцевого виробництва товарів і послуг, вироблених всередині країни за рік. **С.54.**

ВВП номінальний відображає обсяг виробництва у ринкових цінах, що склалися на момент створення цього обсягу продукції. **С.54.**

ВВП реальний відображає вартість загального обсягу виробництва в різні роки в постійних цінах одного визначеного року, який називається базовим. **С.54.**

Вексель – це цінний папір, що посвідчує безумовне грошове зобов'язання особи, що випустила вексель, сплатити визначену суму грошей особі, яка в даний момент є володарем векселя. **С.366.**

Венчурні підприємства – підприємства з підвищеним ступенем ризику, які спеціалізуються на розробці нових технологій та інновацій. Вони забезпечують зв'язок між фундаментальними дослідженнями і масовим виробництвом. **С.83.**

Вертикальна система управління – суворо ієрархічна система управління, в якій вища інстанція директивно передає завдання для виконання нижчій; система властива командно-адміністративній системі економіки. **С.176.**

Вивезення капіталу відображає кількість коштів юридичних і фізичних осіб однієї країни, витрачених на придбання активів та цінних паперів суб'єктів інших країн. **С.330.**

Видатки розвитку – це видатки бюджетів на фінансування інвестиційної та інноваційної діяльності, зокрема: фінансування капітальних вкладень виробничого і невиробничого призначення; фінансування структурної перебудови галузей економіки; субвенції та інші видатки, пов'язані з розширеним відтворенням. **С.382.**

Виконавча влада – здійснює організаційну діяльність виробників, формує концепції, програми і плани виробництва, інвестицій, організації праці та її оплати, реалізації продукції, соціального розвитку і добробуту. **С.124.**

Вимірювання – це визначення числового значення певної величини за допомогою одиниці виміру. **С.432.**

Виробництво – це процес суспільної праці, внаслідок якого відбувається створення матеріальних і духовних благ для задоволення суспільних потреб, воно поділяється на матеріальне і нематеріальне. Виробництво, на відміну від праці, має завершений характер (створення товару). **С.412.**

Виробнича функція являє собою економіко-математичні залежності результату від ресурсів, які описуються кореляційними рівняннями, вона відображає сукупну продуктивну силу задіяних чинників виробництва. **С.435.**

Виробничі відносини – це система стосунків між людьми, людьми та засобами виробництва в процесі організації виробництва та розподілу виготовленої продукції. Вона включає в тому числі до- та післявиробничі відносини. **С.412.**

Виробничо-технологічний потенціал – це спроможність галузей господарства країни виробляти товари та послуги для населення і виробництва у сукупності з досягнутим суспільно-технологічним рівнем розвитку продуктивних сил. **С.81.**

Витрати переливу – витрати на виробництво, що здійснюють „треті" особи, які не є виробниками або споживачами певного товару. Так, особи, що мешкають поруч із заводом, який забруднює навколишнє середовище, витрачають своє здоров'я в процесі роботи цього підприємства, без відповідного відшкодування. **С.46, С.197.**

Витрати підприємства – це платежі, які здійснює фірма в процесі придбання та використання ресурсів для виробництва і реалізації своєї продукції. **С.405.**

Відрядна (поштучна) заробітна плата залежить від кількості виробленого продукту. Розраховується як добуток обсягу виконаної роботи та ціною за виробництво одиниці продукції. **С.310.**

Відтворювальна структура національної економіки характеризує використання ВНП (ВВП) на відновлення капіталу, споживання та нагромадження; співвідношення між виробничим та особистим споживанням. **С.240.**

Відчуження – процес перетворення діяльності та здібностей людини на самостійну силу, уречевлення результатів праці з перетворенням власності суб'єктів на об'єкти економічних відносин. **С.173.**

Війна – це процес активного озброєного протистояння між різними групами населення, як правило між різними країнами. **С.453.**

Військова економіка – це постійно діюча частка суспільного виробництва для забезпечення потреб Збройних Сил країни. **С.452, С.454.**

Військова конкурентоздатність країни характеризується наявністю випереджальних технологій у створенні нової зброї в поєднанні з можливістю збереження їх в якості таємниці. **С.460.**

Військово-економічний потенціал – частка економічного потенціалу держави, що виражає військово-економічні можливості держави, які можуть бути направлені на задоволення матеріальних потреб та на комплектування збройних сил для ведення війни. **С.462.**

Вільний ринок – ринок, на який вивозять товари і послуги багатьох незалежних товаровиробників; жоден з них не виробляє більшості продукції, і неспроможний внаслідок цього впливати на рівень цін, а процес ціноутворення здійснюється через механізм вільної конкуренції. **С.151.**

Вільна економічна зона (ВЕЗ) – частина території держави, на якій ввезені товари зазвичай розглядаються як товари, що знаходяться за межами митної території щодо права імпорту та відповідних податків, і не підлягають звичайному митному контролю. **С.330-331.**

Власність – це система економічних відносин з приводу володіння, користування і розпорядження майном. З юридичної точки зору власність являє собою право на використання певного об'єкта власності в своїх інтересах. **С.172.**

ВНП (валовий національний продукт) відображає сукупну ринкову вартість усього ринкового виробництва товарів і послуг суб'єктами країни за рік. Він враховує закордонне виробництво суб'єктів даної країни і не враховує доходи отримані нерезидентами в цій країні. **С.54.**

Внутрігалузева конкуренція – суперництво між виробниками однієї галузі за найвигідніші умови збуту й отримання вищого прибутку. **С.405.**

Внутрішній ринок – організація ринкових відносин всередині певної країни. **С.10.**

Внутрішні інвестиції – джерелом інвестування яких є національні та внутрішні ресурси. **С.244.**

Воєнно-економічна безпека – це ступінь задоволення потреб держави у продукції як оборонного, так і цивільного призначення в екстремальних та типових умовах. **С.457.**

Володіння характеризує необмежену в часі належність об'єкта власності певному суб'єктові, фактичне панування суб'єкта над об'єктом власності. **С.173.**

Г

Галузева структура національної економіки виражає пропорції розвитку окремих галузей, підгалузей, видів діяльності, сфер національної економіки. **С.240.**

Галузь економіки – сукупність підприємств і організацій, об'єднаних спільністю функцій, які вони виконують у системі територіального поділу праці. **С.405.**

Гедонізм – філософсько-етичне вчення, згідно з яким прагнення отримання задоволення, насолоду є вищою метою та визначальним мотивом людської діяльності. **С.119.**

Генетика – наука, яка вивчає властивості спадковості та мінливості різних органічних форм. **С.65.**

Гіперінфляція – зростання цін понад 100% на рік, суттєва загроза подальшому розвитку та існуванню національної економіки. **С.196.**

Гіпотеза – припущення, міркування про закономірний зв'язок явищ, предметів, тенденцій. **С.433.**

Глобалізація – це якісно новий етап взаємозалежності національних економік на основі поглиблення інтернаціоналізації світового господарства, інтенсифікації міжнародних переміщень товарів, послуг, капіталу, робочої сили і технологій. **С.327, С.476.**

Глобальна економіка – цілісний загальносвітовий господарський організм, міжнародне переплетіння національних економік, поєднаних світовою виробничо-збутовою мережею, міжнародною фінансовою системою, планетарною інформаційною мережею тощо. **С.328.**

Головні розпорядники бюджетних коштів – міністерства, управління, інші органи центральної виконавчої влади, органи місцевого самоврядування у особі їх керівників, які отримують бюджетні повноваження. **С.384.**

Гонка озброєнь – орієнтація однієї держави на максимальне збільшення обсягів військового потенціалу, яке викликає аналогічні дії країни або країн-суперників. Має місце в умовах холодної війни та може здійснювати негативний вплив на структуру національної економіки. **С.453.**

Господарська збалансованість – стан економіки, за якого національно-господарські пропорції перебувають в оптимальному до потреб і технологій співвідношенні та рівновазі. **С.240.**

Господарська стабільність – стан економіки, за якого ціни на товари, обсяги виробництва, рівень безробіття та інші макроекономічні показники незмінні (або змінюються несуттєво) і не впливають на зміну соціального становища в країні. **С.191.**

Господарський (економічний) механізм – координуючий та взаємоузгоджуючий елемент економічної системи, являє собою сукупність методів та інструментів, за допомогою яких реалізуються об'єктивні економічні закони. **С.184.**

Господарські (економічні) товари – засоби задоволення потреб, результати виробництва, за які людина сплачує кошти. Поділяються на речові та неречові товари. **С.81.**

Господарювання в широкому сенсі є діяльністю людей, спрямованою на створення продуктів (виробництвом), які забезпечують потребу в їжі, одязі, житлі, культурі, духовності тощо. **С.28.**

Готівкові гроші – переважно паперові гроші у вигляді банкнот і казначейських білетів, а також цінні папери. **С.365.**

Градуалістська модель макроекономічної стабілізації (виробничо-структурний варіант) потребує поступових перетворень, зваженого використання елементів попередньої економічної системи; вона є антиподом „шокової терапії". **С.213.**

Гранична схильність до заощадження (ГСЗ), або зміна заощадження в залежності від зміни доходу. **С.309.**

$$\text{ГСЗ} = \frac{\text{зміна З}}{\text{зміна Д}} \times 100\%$$

Гранична схильність до споживання (ГСС), або зміна споживання в залежності від зміни доходу. **С.308.**

$$ГСС = \frac{\text{зміна С}}{\text{зміна Д}} \times 100\%$$

Громадянин-підприємець – це фізична особа, яка є суб'єктом правових відносин певної країни та здійснює систематичну зареєстровану підприємницьку діяльність без створення дійсного підприємства (юридичної особи). **С.405.**

Громадянська війна – це протистояння між окремими групами населення всередині однієї країни. **С.453.**

Громадянське суспільство – державно організована нація, для якої пріоритетними є національні та загальнолюдські цінності у сферах державотворення (правова держава), економічної свободи людини, розвитку національних і культурних надбань представниками різних етнічних груп. **С.122.**

Гроші – це специфічний товар, який виконує функцію загального обмінного еквівалента, на підставі якого вимірюється вартість усіх інших товарів. **С.362.**

Грошова маса – сукупний обсяг платіжних засобів, що обслуговує господарський обіг і належить приватним особам, підприємствам та державі. **С.369.**

Грошова система – це форми організації грошового обігу, що склались історично і закріплені національним законодавством. Розрізняють металеві та паперово-кредитні системи. **С.364.**

Грошовий мультиплікатор – приріст пропозиції грошей, зумовлений збільшенням грошової маси. **С.369.**

Грошовий оборот (обіг) – це частина загальноекономічного обігу, яка відображає рух грошей у готівковій та безготівковій формах, в процесі розширеного суспільного відтворення та обслуговування нетоварних виплат і розрахунків. **С.369.**

Грошово-кредитна політика – система заходів щодо управління кількістю грошей в обігу, здійснюється Центральним банком країни. **С.208, С.376.**

Гуманізація виробництва – це діяльність суспільства щодо створення безпечних матеріально-технічних, організаційно-економічних, соціально сприятливих умов праці з метою найповнішої самореалізації особистості в процесі праці. **С.122.**

Гуманізм – ставлення до людини, як до найвищої цінності, абсолютного пріоритету. **С.122.**

Гуртова (оптова) торгівля – діяльність з продажу товарів великими партіями, за ціною нижчою за ринкову. **С.158.**

Д

Девальвація – законодавче зниження курсу національної валюти. **С.378.**

Дедукція – це перехід від загального до окремого, використання загальних наукових висновків під час дослідження конкретних явищ. **С.433.**

Декомпозиція – це визначення ієрархії системи, розподіл системи на підсистеми нижчого рівня, які досліджують автономно з обов'язковим урахуванням подальшого узгодження цілей кожної підсистеми з цілями всієї системи. **С.433.**

Демілітаризація економіки – відмова від військових пріоритетів національного виробництва. **С.189, С.470.**

Демографічний потенціал – це усе населення певної країни. **С.87.**

Демократія *(грец. demos – народ* і *kratos – влада)* – система відносин у країні щодо формування влади і уряду з обраних народом представників. **С.116.**

Демонетизація – вилучення з обігу певних грошових одиниць, що здійснюється державою; найвідоміша демонетизація – вилучення золота та введення в обіг паперово-кредитних грошей. **С.378.**

Демонополізація економіки – попередження, обмеження і припинення монополістичної діяльності, і, водночас, сприяння формуванню ринкових відносин. **С.403.**

Демпінг – експорт товарів за ціною нижчою, ніж ціна, що існує в країні. **С.329.**

Деномінація – метод „закреслення нулів", збільшення вартості грошової одиниці. **С.378.**

Депозит – тимчасово вільний грошовий капітал, покладений на поточний рахунок у банку. **С.365.**

Депопуляція – скорочення чисельності населення внаслідок переважання смертності над народжуваністю та від'ємного сальда міграції. **С.88.**

Дерегуляція економіки – система заходів держави, спрямована на лібералізацію усіх економічних відносин, зменшення обсягів втручання держави у господарський механізм. **С.185.**

Держава – 1) *в економічному значенні*, це підприємства державної форми власності, державні установи та організації, а також органи державної влади та місцевого самоврядування, що здійснюють вплив на перебіг економічних процесів; 2) *в політико-правовому значенні*, це суверенна політико-територіальна організація влади певної частини населення в соціально неоднорідному суспільстві, що має спеціальний апарат управління і примусу. **С.132.**

Державна інвестиційна політика – це діяльність держави щодо регулювання інвестиційної діяльності з метою реалізації економічної, науково-технічної та соціальної політики. **С.245.**

Державна промислова політика – це цілісна система заходів, інвестиційно-структурних перетворень, що підкріплюються відповідними механізмами реалізації та спрямовані на розв'язання задач розвитку реального сектора: зростання виробництва, підвищення конкурентоспроможності національної економіки та окремих галузей. **С.410.**

Державне підприємництво – підприємницька діяльність державних підприємств та установ. **С.401.**

Державне регулювання виробничої діяльності в ринковій економіці – це процес застосування державою заходів для стимулювання діяльності виробничих підприємств усіх форм власності. **С.412.**

Державне регулювання економіки – це управління соціально-економічним розвитком країни, тобто сукупність заходів державного впливу на об'єкти і процеси з метою певного спрямування господарської діяльності суб'єктів національної економіки, узгодження їхніх інтересів і дій для реалізації конкретних цілей. **С.191.**

Державне регулювання підприємництва – це система правових, організаційних та регулятивно-контролюючих заходів держави, спрямованих на створення сприятливого підприємницького середовища й управління державним сектором для забезпечення ефективності та конкурентоздатності національної економіки. **С.400.**

Державне регулювання ринку праці – це система правових та організаційно-економічних заходів держави щодо забезпечення ефективної зайнятості, нормальних умов праці та раціонального використання робочої сили. **С.295.**

Державне регулювання соціальних процесів – це вплив органів державної влади за допомогою різноманітних засобів на розвиток соціальних відносин, умови життя та праці населення країни. **С.288.**

Державне регулювання сфери товарного обігу – це система заходів економічного, правового та організаційного характеру, за допомогою яких органи державної влади й управління впливають на процеси, що відбуваються у сфері торгівлі та на суб'єкти, що залучені до цих процесів. **С.422.**

Державний борг – це заборгованість по облігаціях державної позики або пов'язана з іншими заходами щодо ліквідації бюджетного дефіциту. В залежності від розташування суб'єктів отримання додаткових грошей, розрізняють внутрішній та зовнішній державні борги, додаток яких є загальною сумою державного боргу. **С.386.**

Державний бюджет – це найбільший централізований грошовий фонд країни, що знаходиться в розпорядженні уряду і являє собою кошторис грошових доходів і витрат держави на певний період (як правило рік). **С.380.**

Державний кредит – це система кредитних відносин, в яких роль позичальника виконує держава в особі її органів (Міністерство фінансів та органи місцевої влади), а кредитора – фізичні та юридичні особи, метою яких є покриття бюджетного дефіциту без здійснення паперово-грошової емісії. **С.371.**

Державний сектор економіки – комплекс господарських об'єктів, які повністю або частково перебувають у власності чи підпорядкуванні центральних або місцевих органів державної влади. **С.205, С.401.**

Державний фонд сприяння зайнятості населення є самостійною системою і створюється на місцевому рівні у розмірі не менше 3% від обсягів

місцевих бюджетів, обов'язкових внесків підприємств, добровільних внесків громадських організацій, громадян, зарубіжних фірм, інших надходжень, а також служб зайнятості, які вони одержують за надання платних послуг підприємствам та організаціям. **С.160.**

Державні закупівлі – процес придбання державою певного обсягу товарів і послуг, здійснюється для стимулювання сукупного попиту. **С.232.**

Державні контракти і державні замовлення – договори між державою і суб'єктами господарювання на виготовлення товарів чи виконання робіт, одна з форм державного регулювання економіки. **Державний контракт** призначений для державних підприємств, а **державні замовлення** виконують недержавні структури. **С.232.**

Державні стандарти і нормативи – єдині вимоги та норми стосовно якості, хімічного складу, фізичних властивостей, ваги, розмірів товарів, послуг, умов праці тощо. Вони бувають економічні, екологічні, соціальні, харчові та інші. **С.422-423.**

Дефіцит – явище, що виникає в умовах перевищення попиту над пропозицією, у випадку відсутності можливості збільшення обсягу виробництва необхідного товару. Він підвищує ринкові ціни та стимулює виробництво і є однією з найхарактерніших рис командно-адміністративної економіки, в умовах ринку – явище нетипове. **С.184, С.185.**

Дефлятор ВВП – співвідношення реального ВВП до номінального, показує зміну загального рівня цін. **С.58.**

Дефляційна політика – це методи обмеження попиту через грошово-кредитний і податковий механізми шляхом підвищення ставки відсотка, податків тощо. **С.378.**

Дефляція – зниження загального рівня цін у порівнянні з минулим періодом. Негативне явище для економіки в цілому, виникає під час економічної кризи та скорочення доходів населення. **С.58, С.196.**

Дефолт – неспроможність держави розраховуватись за своїми зобов'язання, банкрутство системи державних фінансів. **С.384.**

Децільний коефіцієнт диференціації показує, у скільки разів мінімальний дохід 10% найбільш забезпечених верств населення перевищує максимальний дохід 10% найменш забезпечених. **С.294.**

Дивіденд – дохід від акцій. **С.74.**

Директивне планування – форма прояву жорсткого державного регулювання економіки, яка полягає у тотальному державному контролі за обсягами, структурою і розподілом національного виробництва та усіма економічними процесами. Властивість командно-адміністративної системи економіки. **С.227.**

Дискреційна фіскальна політика – цілеспрямована зміна податкових ставок та обсягів державних закупівель з метою стимулювання безінфляційного економічного зростання. Є одним з головних інструментів державного впливу на економічні явища та процеси. **С.389.**

Діагноз – другий етап прогнозування, визначення нинішнього стану об'єкта прогнозування (науковий опис основних характерних ознак). **С.224.**

Додана вартість – це ринкова ціна продукції (послуг) підприємства за вирахуванням вартості сировини і матеріалів, які витрачені на виробництво продукції або на виконання послуг. Додана вартість включає в себе оплату праці, прибуток, відсоток. **С.55-56.**

Домогосподарство – елемент національної економічної системи, що складається з однієї або декількох осіб, що ведуть спільну економічну діяльність, головний постачальник на ринок ресурсів ресурсу „робоча сила". **С.29, С.53.**

Домінуючий об'єкт власності – характеристика розвитку продуктивних сил; визначальний чинник, навколо якого будуються процеси обміну. В певних умовах може виконувати функції грошей. **С.173.**

Дотації – бюджетні кошти, передані на безповоротній і безоплатній основі з одного бюджету до іншого для вирівнювання доходної спроможності бюджету, що їх отримує, на виконання передбачених законодавством функцій та повноважень. **С.384.**

Дохід – загальна сума отриманих грошей внаслідок виконаних робіт або угод, дохід отриманий власником ресурсів або посередником. **С.308.**

Дохід кінцевого користування – дохід після сплати індивідуальних податків. Розраховується як особистий дохід (ОД) за мінусом особистого податку, податків на особисте майно і на спадщину. **С.59.**

Друга диференційна рента – виникає внаслідок додаткових капіталовкладень у підвищення продуктивності ліпших земель. **С.415.**

Другий закон Госсена (закон рівномірного задоволення потреб) – оптимальна структура споживання досягається за умов рівності граничних корисностей благ, які споживаються. **С.38.**

Другий закон Енгеля визначає, що витрати на предмети розкошу чи заощадження люди роблять лише при високому рівні доходів, що перевищує рівень, необхідний для задоволення основних потреб. **С.38.**

Другий суспільний поділ праці – відокремлення ремесла від землеробства, що згодом зумовило виникнення промисловості. **С.30.**

Е

Еволюція – повільні поступові зміни в природі та суспільстві. **С.246.**

Егалітаризм – утопічна ідея усунення соціальних відмінностей і соціальної нерівності через суспільний перерозподіл майна та засобів виробництва. **С.290.**

Екологізація – це зменшення інтегрального екодеструктивного впливу процесів виробництва та споживання одиниці продукції. Екологізація не є синонімом „охорони природи", вона спрямована на екологічне удосконалення, тобто зниження потреби в охороні природи. **С.282.**

Екологічний вимір сталого розвитку передбачає захист навколишнього природного середовища, екосистеми, збереження флори та фауни, раціональне використання всіх мінеральних, біологічних, екологічних та інших видів ресурсів. **С.280.**

Екологічні стандарти – нормативи, які регулюють відносини суспільства з навколишнім середовищем: норми викиду шкідливих речовин у повітря чи водойми, рівень радіаційного забруднення тощо. **С.283.**

Економічна адаптація – пристосування економічної системи до нових умов господарського життя, ринкової кон'юнктури, соціально-економічних пріоритетів. **С.171.**

Економічна безпека держави – це стан повноцінного ефективного функціонування національної економіки, її незалежність від зовнішніх джерел, спроможність уникнення саботажу та запобігання економічним диверсіям. Це спроможність національної економіки забезпечити свій вільний і незалежний розвиток, стабільність громадянського суспільства та його інститутів, достатній оборонний потенціал країни за всіляких несприятливих умов і варіантів розвитку подій, а також здатність держави до захисту національних економічних інтересів від зовнішніх і внутрішніх загроз. **С.165-166.**

Економічна демократія – теорія, практика і наслідки втілення принципів демократії в економічні відносини, демократизація всього господарського механізму суспільства. **С.117.**

Економічна ефективність – це зв'язок між кількістю одиниць обмежених ресурсів, використаних в процесі виробництва та кількістю виготовлених товарів; це досягнення економічного результату при застосуванні мінімальних витрат. **С.102.**

Економічна інтеграція є якісно новим етапом міжнаціональних економічних відносин, який передбачає наближення і взаємопристосованість окремих національних економік. **С.352.**

Економічна категорія населення – група населення, об'єднана за певними якісними ознаками здатності до праці, рівня професійної підготовки, складності виконання праці, зайнятості. **С.87.**

Економічна людина *(homo economicus – лат.)* – абстрактна модель людини, розроблена А. Смітом, як раціональної та послідовної істоти. **С.21, С.48.**

Економічна політика – це система ретельно спланованих, науково обґрунтованих заходів, спрямованих на зміну господарських процесів і явищ, що мають місце в національній економіці, метою яких є досягнення конкретних цілей. **С.207.**

Економічна свобода – широта економічної поведінки суб'єктів господарювання при виборі форм власності та сфери докладання своїх зусиль, здібностей, знань, професії, способів розподілу доходів, споживання матеріальних благ. **С.132.**

Економічна система – це особливим чином упорядкована, скоординована система зв'язку між суб'єктами національної економіки та процесами всередині неї, що визначаються характерними, притаманними їй рисами. **С.171.**

Економічне зростання – це збільшення реального ВВП на душу населення, тобто зростання обсягів національного виробництва. **С.246.**

Економічне прогнозування – це виявлення стану та можливих напрямків розвитку економічних явищ і процесів на різних рівнях економічної системи. **С.220.**

Економічний вимір сталого розвитку передбачає, по-перше, зростання добробуту членів суспільства, по-друге, ліквідацію бідності шляхом ефективного використання ресурсів, по-третє, збалансоване зростання країн з різними рівнями розвитку. **С.280.**

Економічний потенціал – це сукупна здатність економіки країни, її галузей, підприємств, господарств, особистих здібностей громадян здійснювати виробничо-економічну діяльність, задовольняючи внутрішні та зовнішні потреби країни, забезпечуючи розвиток виробництва і споживання, міждержавну співпрацю та подальшу інтеграцію національних економік. **С.74.**

Економічний район – економічно цілісна частина території країни, якій властиві спеціалізація господарської діяльності, спільні культурні, ментальні та історичні риси. **С.424.**

Економічний розвиток – це не лише збільшення обсягів існуючого виробництва, а й розробка та впровадження принципово нових товарів на основі нових технологій. **С.247.**

Економічний стимул – усвідомлені суб'єктом предмет чи явище, здатні викликати в нього зацікавленість до них, спонукати до певних дій з метою їх отримання і задоволення певних потреб. **С.172.**

Економічний цикл – це рух виробництва від закінчення попередньої кризи до початку наступної. **С.194.**

Економічні закони – це визначені, зафіксовані в часі багатоповторювальні події, які мають об'єктивний характер, і, як правило, не залежать від втручання людини. **С.37.**

Економічні категорії – це логічні базові теоретичні поняття, які відображають найсуттєвіші сторони господарського життя суспільства. Вони мають місце в будь-якій національній економіці і визначають сутність та зміст перебігу економічних процесів. До них належать: товар, праця, ринок, гроші, попит, податки, виробництво, вартість, корисність, фінанси тощо. **С.37.**

Економічні контрактові відносини – відносини з приводу взаємних юридичних зобов'язань щодо здійснення економічних операцій (купівлі-продажу товару, передання іншій особі права власності, створення товариства чи спільного підприємства). **С.181.**

Експеримент – це наукове спостереження досліджуваного явища з урахуванням умов його здійснення. Експеримент дозволяє багаторазово відтворювати явище або процес, якщо ці умови повторюються. **С.432.**

Експорт – сукупність товарів, послуг і капіталів, вивезених за межі країни з метою продажу, або спожиті іноземними резидентами. **С.54.**

Екстенсивний тип економічного зростання – збільшення обсягів національного виробництва і національного доходу, що зумовлене кількісним збільшенням задіяних ресурсів. **С.246.**

Екстраполяція – складова методології національної економіки, перенесення на майбутнє виявлених у попередній період тенденцій. **С.434.**

Електронні гроші – безготівкові гроші, обіг яких базується на новій технології, яка дає змогу переказувати гроші й реєструвати інформацію про ці перекази безпаперовим способом – за допомогою електронних розрахункових систем. **С.365.**

Ембарго – припинення (як правило, з політичних причин) будь-яких економічних операцій з певною країною, ігнорування її потреб та вимог. **С.333.**

Емісія – випуск грошей в обіг, здійснюється Центральним банком. **С.368.**

Енергомісткість характеризує витрати первинних паливно-енергетичних ресурсів у натуральному виразі (тоннах умовного палива) на одиницю валового продукту або валового внутрішнього продукту. **С.447.**

Ентропія – стан, коли потік витраченої енергії перевищує потік отриманої. Явище, яке веде до розпаду, знесилення, деградації системи. **С.63.**

Ефект – досягнення заданого результату: створення певного виду продукту чи послуги; з'ясування, чи задовольняє він споживача, чи існує потреба в його виробництві. **С.103.**

Ефект масштабу виробництва – зменшення витрат на одиницю продукції внаслідок збільшення обсягів виробництва. Позитивний ефект (економія) має місце лише до моменту досягнення певного, оптимального розміру підприємства, наступне нагромадження одиниць додаткових ресурсів сприятиме зниженню прибутковості підприємства. **С.111.**

Ефективність – співвідношення ефекту і витрат, „ціна" досягнення результату. **С.103, С.445.**

Ефективність національного капіталу – мінімізація матеріальних, сировинних, фінансових, трудових витрат, чисельності управлінських структур і їх рівнів, скорочення шляху руху ресурсів, продукції, фондів, постійне зростання продуктивності праці, віддачі основних та оборотних засобів і отримання максимального прибутку. **С.102.**

Є

„Євро" – грошова одиниця Європейського валютного та економічного союзу (ЄВЕС), який об'єднав 11 країн Євросоюзу: Німеччину, Францію, Італію, Іспанію, Португалію, Нідерланди, Бельгію, Фінляндію, Люксембург, Ірландію та Австрію; почала діяти 1 січня 1999 р. **С.327.**

„Європейська співдружність" (ЄС) – інтеграційна група, яку утворюють 27 країн Західної та Центральної Європи: *Австрія, Бельгія, Велика Британія, Греція, Данія, Ірландія, Іспанія, Італія, Люксембург, Нідерланди, Німеччина, Португалія, Фінляндія, Франція, Швеція, Угорщина, Литва, Латвія, Естонія, Кіпр, Мальта, Словаччина, Словенія, Польща, Румунія, Чехія, Болгарія.* **С.337.**

З

Загальна закономірність споживання Енгеля засвідчує, що разом зі зростанням доходів зростає загальний рівень витрат і споживання. **С.38.**

Зайнятість – це діяльність громадян, що пов'язана із задоволенням особистих і суспільних потреб, яка приносить їм прибуток у грошовій чи іншій формі. **С.297.**

Закон Артура Оукена: перевищення фактичного рівня безробіття над природним на 1% призводить до зменшення ВВП на 2-2,5%. **С.37.**

Закон вартості полягає у відповідності витрат на виробництво товару його обмінному еквіваленту. **С.37.**

Закон грошового обігу Ірвінга Фішера, С.37:

M x **V = P** x **Q**, де **M –** кількість грошей в обігу
V – швидкість обертання грошей
P – середня ціна товарів і послуг
Q – кількість реалізованих товарів і послуг

Закон грошового обігу Карла Маркса, С.38:

Кількість грошей, необхідних для обігу = (Сума цін реалізованих товарів - Сума цін товарів проданих в кредит + Сума платежів по зобов'язаннях - Сума отриманих платежів) / Середнє число обертів грошей як засобу обігу та засобу платежу

Закон економії часу полягає у прагненні робітника якомога менше витрачати часу на працю не зменшуючи при цьому обсяги доходу. **С.37.**

Закон зростання потреб: потреби суспільства та особистості є необмеженими і такими, що постійно зростають. **С.37.**

Закон Коперника-Грешема: менш коштовні гроші витісняють з обігу більш коштовні. **С.38.**

Закон обмеженості ресурсів: економічні ресурси, на відміну від потреб, є обмеженими і такими, що дедалі більше скорочуються. **С.37.**

Законодавча влада – ухвалює господарські закони – створює правове поле діяльності окремих виробників і національного господарства як усередині нього, так і за його межами (зокрема, визначає норми діяльності для зарубіжних партнерів). **С.124.**

Закон попиту: між ціною товару та його обсягом, що бажають придбати споживачі існує зворотна залежність, тобто при зростанні ціни – обсяг попиту зменшується. **С.37.**

Закон пропозиції: між ціною на товар та обсягами його виробництва існує пряма залежність – збільшення ціни викликає збільшення обсягів виробництва. **С.37.**

Залишки – це капітальні вкладення, які в процесі праці зайнятих створюють потрібний продукт. **С.248.**

Заощадження – це частка доходу після сплати податків, що не споживається. **С.309.**

Заробітна плата – це ціна використання робочої сили або економічного ресурсу „праця". **С.310.**

Земля – виробничий ресурс, який включає в себе всі природні ресурси: орні землі, ліси, водні ресурси, корисні копалини тощо. **С.415.**

Змішана економіка – тип економічної системи, що характеризується поєднанням характерних рис чистого капіталізму та командно-адміністративної економіки. В ній присутні різні форми власності та два складових елементи регулювання економічних процесів: як ринкове саморегулювання, так і державне втручання в економічні процеси. **С.183.**

Змішаний тип економічного зростання поєднує риси екстенсивного та інтенсивного економічного зростання, відбувається внаслідок діалектичного переходу переростання кількості в якість. **С.246.**

Зовнішні інвестиції – інвестиції, що здійснюють нерезиденти країни, мають спеціальний, відмінний режим. **С.244.**

Зовнішньоекономічна політика – заходи держави щодо управління структурою чистого експорту та платіжного балансу, реалізації спільних програм з іншими країнами. **С.332.**

Зовнішньоекономічна структура національної економіки відображає пропорцію між експортом та імпортом товарів (наявністю чистого експорту), послуг, капіталів тощо. **С.240.**

І

Ізолювання – це виділення єдиної властивості досліджуваного об'єкта, метод аналізу національної економіки. **С.433.**

Імпорт – сукупний обсяг ввезених з-за кордону товарів, послуг та капіталів. **С.54.**

Інверсія економіки – докорінна зміна функціональних засад економіки, зокрема видів і форм власності, вибору форм діяльності, ціноутворення та економічних відносин загалом. **С.178.**

Інвестиції (капіталовкладення) – це витрати підприємств на розвиток та розширення виробництва, придбання устаткування, капітальне будівництво, досягнення соціального ефекту. **С.244.**

Інвестиції в людський капітал – будь-який захід, що спрямований на підвищення продуктивності праці робітників через освіту, поліпшення здоров'я, підвищення мобільності робочої сили, підвищення кваліфікації та набуття додаткових здібностей. **С.245.**

Інвестиційна політика – політика держави щодо залучення до національної економіки капіталовкладень та розподілу їх по галузях, які цього потребують. **С.245.**

Інвестиційний проект – форма планування та реалізації інвестицій. **С.246.**

Інвестиційний фонд – установа, складова кредитної системи, яка здійснює використання коштів населення для інвестиційний цілей. **С.159.**

Індексація доходів – коректування під державним контролем рівнів заробітної плати, пенсій, стипендій, допомоги по безробіттю, інших соціальних витрат у відповідності до індексів зростання цін на товари масового споживання. **С.289.**

Індекс економіки, що базується на знаннях – це комплексний індекс, розроблений Світовим банком. Він враховує такі групи показників, як: режими та форми економічних стимулів, рівень освіти в державі, інновації та інформаційну інфраструктуру. **С.60.**

Індекс зростання конкурентоспроможності економіки враховує рівень освіти, якості життя, розвиток ринкової інфраструктури, рівень інноваційної активності, частку імпорту-експорту держави на ринку високих технологій, інституційне забезпечення економіки тощо. **С.60.**

Індекс Ласпейреса – індекс споживчих цін (CPI). **С.317.**

Індекс людського розвитку (ІЛР), запропонований ООН у 1990 р., має три наступні складові: тривалість життя населення, рівень освіти, обсяг ВВП на душу населення. **С.60.**

Індекс промислових конкурентоспроможних компаній – показник відносної конкурентоспроможності виробів національної промисловості, які експортуються до інших країн. **С.60.**

Індекс технологічного розвитку – показник, що відображає роль техніки та науки у розвитку економіки. Він враховує кількість зайнятого персоналу на НДДКР, кількість патентів та наукових публікацій у розрахунку на мільйон мешканців держави. **С.60.**

Індекс цін (Іц) – співвідношення між сукупною поточною ціною певного набору товарів і послуг (споживчого кошику) певного року до такого ж показника в цінах базового року. **С.59.**

$$Іц = \frac{\text{Споживчий кошик у цінах поточного року}}{\text{Споживчий кошик у цінах базового року}} \text{ (x 100\%)}$$

Індикативне планування – спосіб регулювання економічних процесів за допомогою рекомендаційної постановки певних цілей, визначення пріоритетів розвитку національної економіки і застосування державних фінансових та інших непрямих стимулів для їх реалізації. Воно носить рекомендаційних характер і принципово відрізняється від директивного способу реалізації способу поставлених цілей. **С.229.**

Індикативний народногосподарський план – це організаційно-економічний інструмент втілення економічної політики держави у практику дії суб'єктів господарювання, який ґрунтується на системі економічних, науково-технічних і соціальних прогнозів, має орієнтувальний, рекомендаційний характер і є основою для вироблення регуляторів ринку. **С.229.**

Індукція – це перехід від окремого, окремих чинників до узагальнення, метод дослідження. **С.433.**

Інжиніринг – це надання інженерно-консультаційних послуг щодо створення виробничих підприємств, об'єктів економічної інфраструктури та товаропросування, експлуатації устаткування і реалізації готової продукції, що надаються на комерційній основі. **С.152.**

Інноваційне підприємництво – отримання конкурентних переваг за рахунок нововведення в системі організації виробництва та управління, а також впровадження нових товарів. **С.399.**

Інновація – нововведення, якісно новий підхід до організації та управління виробництвом, впровадження нових товарів та послуг, що дає фірмі конкурентні переваги. **С.208, С.270.**

Інституційні перетворення – формування системи соціально-економічних відносин шляхом створення відповідних правових, економічних та соціальних інститутів, зокрема становлення нових форм господарювання і ринкової інфраструктури та юридичне обґрунтування їх діяльності. **С.400.**

Інституціоналізм (теорія інститутів) – теорія, яка обґрунтовує економічний розвиток дією, у тому числі, соціально-психологічних, правових, політичних, культурно-ментальних чинників. **С.48.**

Інституція – норма, правило, традиція, звичай та механізм, що забезпечує їх виконання. За Т**.** Вебленом, – це спільність свідомості, певний спосіб мислення, притаманний відповідним групам людей, який обумовлений традиціями, звичаями, що формуються у процесі історичного розвитку, – все те, що набуває оформлення в професії людини, морально-правових нормах, державних установах, а також у самому характері держави. **С.49.**

Інтеграція – процес зближення і взаємопроникнення окремих економічних систем. **С.352.**

Інтелект – рівень розумового розвитку людини, чинник продуктивності праці. **С.83.**

Інтелектуальний капітал – поєднання людського та структурного капіталів. **С.83.**

Інтелектуальні інвестиції – капіталовкладення в патенти, ліцензії, ноу-хау, в розвиток людини. **С.245.**

Інтенсивний тип економічного зростання – зростання обсягів національного виробництва і національного доходу на основі підвищення технічного рівня, продуктивності праці та ефективнішого використання ресурсів. **С.246.**

Інфляція – це знецінення грошей, виражене у вигляді підвищення загального рівня цін. **С.195.**

Інфляція витрат (пропозиції) має місце у випадку подорожчання витрат на виробництво, коли економіка наближається до межі виробничих можливостей. **С.196.**

Інфляція попиту характеризує стан економіки, коли купівельна спроможність покупців перевищує кількість доступних товарів, тобто має місце переважання попиту над пропозицією. **С.196.**

Інформаційний потенціал – це наявні обсяги інформаційних ресурсів, інформаційної техніки і технологій та інших засобів і можливостей створювати, збирати, накопичувати, обробляти та використовувати різноманітні форми інформації для задоволення інформаційних потреб суспільства. **С.98.**

Інформаційні технології – це сукупність методів, виробничих процесів та програмно-технічних засобів, які забезпечують збір, зберігання, обробку, передачу й використання інформації, або, іншими словами, це підсилювачі інтелектуальних можливостей людей і машин, основа розвитку продуктивних сил. **С.98.**

Інформація, знання, освіта – чинник підвищення продуктивності праці, головний ресурс постіндустріальної економіки. **С.97.**

Інфраструктура ринку – це сукупність установ, інститутів, підприємств, служб тощо, які забезпечують рух товарів і послуг від виробника до споживача. **С.147.**

Іпотека – це система кредитних відносин, застава в яких надається у вигляді землі, нерухомості. **С.375.**

Історична школа в економіці сформувалась у 40-ві–50-ті рр. XIX ст. у Німеччині. У дослідження економічних явищ і процесів, що протікають у суспільстві вони внесли конкретизацію, динамічність аналізу, людський фактор, поєднання загального і особливого у становленні та розвитку окремих економік, а також методологію комплексного дослідження суспільної життєдіяльності. **С.47.**

К

Капітал – накопичені засоби виробництва, матеріальні запаси та грошові кошти, необхідні для виробничого процесу. **С.74.**

Квазісуспільні блага – освіта, бібліотеки, музеї, автошляхи, медицина тощо. На відміну від суспільних благ, вони можуть бути виключені з процесу споживання. **С.197.**

Квота – кількісні обмеження на імпорт продукції, вводяться державою на певний період з метою захисту вітчизняного товаровиробника. **С.333.**

Кейнсіанська економічна теорія, кейнсіанство (від імені економіста Дж.М. Кейнса) – здебільшого макроекономічні положення, згідно з якими ринкова економіка не спроможна до саморегулювання та не забезпечує

повної та ефективної зайнятості ресурсів (таким чином, заперечуючи постулати класичної школи). У відповідності з цією концепцією, держава повинна активно втручатись в економічні процеси через механізми інвестиційної, грошово-кредитної та фіскальної політики. **С.43.**

Класична теорія зайнятості ресурсів, класична економічна теорія, її представники (А. Сміт, Д. Рікардо, Ж.Б. Сей, Дж.С. Мілль та ін.) вважали, що капіталістична економіка спроможна досягати повного використання наявних ресурсів, створюючи механізм ефективного господарювання. Втручання держави в економічні процеси при цьому є зайвим. **С.42.**

Класичне підприємництво полягає в оцінці наявних ресурсів, мінімізації витрат та прагненні максимізувати віддачу від них (отримати максимально можливий розмір прибутку). **С.399.**

Коефіцієнт К. Джині – характеризує рівень нерівності в розподілі доходу при аналізі кривої Лоренця. **С.318.**

Коефіцієнт участі у робочій силі – співвідношення загальної чисельності робочої сили в країні до чисельності її дорослого населення (з моменту досягнення повноліття). **С.59.**

Коефіцієнт фондів характеризує, у скільки разів доходи 10% найбагатшого населення перевищують доходи 10% найбідніших. **С.294.**

Колонізація – процес насильницького освоєння і використання природних ресурсів та людей, які розташовані на певних територіях. **С.458.**

Командно-адміністративна економіка (державний соціалізм, регламентовано-планова економіка) – тип економічної системи, який визнає існування лише державної власності на засоби виробництва, підприємницька ініціатива індивіда при цьому заборонена. Головною рушійною силою економічного розвитку при цьому є державний інтерес. Держава за допомогою централізованого планування визначає обсяги виробництва, систему розподілу товарів, використання ресурсів і методологію ціноутворення. **С.175.**

Комерціалізація державних підприємств – запровадження принципу самостійного господарювання. **С.403.**

Комерційний кредит – це відносини, які виникають між продавцями та покупцями, коли останні отримують товари чи послуги з відстроченням платежу. **С.370.**

Комерційно-посередницькі фірми – оптові підприємства, які здійснюють оптову торгівлю за свій рахунок і з залученням кредитів, як із власних складів, так і зі складів виробника та інших оптових посередників. Організаційно можуть об’єднувати декілька складських підприємств, транспортне господарство, цехи та дільниці по наданню додаткових і виробничих послуг. **С.158.**

Комісійні банківські операції – посередницька діяльність, яка не передбачає кредитів банку і не є джерелом надходження коштів на його рахунок. До них відносять: платіжний оборот, операції з валютою, інкасування векселів і чеків, прийняття на зберігання цінних паперів і надання сейфів для користування, управління майном та ін. **С.373.**

Компенсаційна діяльність держави покликана компенсувати недоліки або негативні наслідки функціонування ринку шляхом введення антимонопольних та екологічних заходів, організації системи захисту для непрацездатних та малозабезпечених верств населення, боротьби з безробіттям тощо. **С.191.**

Комплексно-цільова народногосподарська програма – це державний, адресний, плановий документ, у якому міститься визначений за ресурсами, виконавцями і термінами комплекс економічних, техніко-виробничих, науково-дослідних та організаційно-господарських заходів, до яких залучено багато галузей, господарських органів, регіонів. **С.226.**

Комунізм – ідеалістична система командної економіки, за якої в процесі розвитку суспільства виникає світ суспільного добробуту при відсутності приватної власності, грошей та експлуатації найманих робітників. Незважаючи на те, що її економічною основою були праці К. Маркса, досі не була досягнута в жодній країні світу. **С.175.**

Конверсійне безробіття – безробіття, що виникає внаслідок конверсії; його відносять до групи структурного безробіття, яке не становить суттєвої загрози для національної економіки. **С.470.**

Конверсія – це переорієнтація військових підприємств на виробництво товарів і послуг, що спроможні задовольняти цивільні потреби населення та закордону. **С.470.**

Конкурентна політика держави – це діяльність держави, спрямована на створення і розвиток конкурентного середовища, антимонопольне регулювання з метою сприяння зростанню ефективності виробництва, підвищення конкурентоздатності національної економіки. Її основні напрямки: демонополізація економіки, захист та сприяння розвитку економічної конкуренції, антимонопольне регулювання, державний контроль за дотриманням антимонопольного законодавства. **С.401.**

Конкурентні переваги країни – наявність специфічних ресурсів та потенціалів, використання яких за відповідних умов дає можливість отримати додатковий ефект завдяки нижчим витратам на одиницю продукції. **С.242.**

Конкурентоздатність національної економіки – практична реалізація конкурентних переваг країни. **С.242.**

Конкуренція (*competition – змагання, англ.*) – форма суперництва за економічне домінування, боротьба між різними групами економічних суб'єктів: продавцями, споживачами, інвесторами, кредиторами тощо. **С.175.**

Консолідований (зведений) державний бюджет – це бюджет центрального уряду та бюджети місцевих органів влади. **С.382.**

Контрибуція – це процес матеріального відшкодування, що здійснює сторона, яка програла війну переможцю. **С.453.**

Концепція стадійного економічного розвитку Ф. Ліста – згідно з нею, кожне суспільство проходить такі стадії: первісне дикунство, скотарство, землеробство, землеробсько-мануфактурний спосіб суспільної

організації та найвищий рівень – землеробсько-мануфактурно-комерційний. **С.40.**

Кооперація праці – поєднання у виробничому процесі декількох спеціалізованих видів робіт. **С.10.**

Кореляційний аналіз – це сукупність методів математичної статистики, які дозволяють встановити тісноту нефункціональних (випадкових) зв'язків між різними показниками. **С.434.**

Корисність – спроможність товару задовольняти потреби. Корисність кожного товару для різних людей, в різні періоди часу та за різних обставин є різною. **С.308.**

Корупція – це система незаконних дій, спрямованих на маніпулювання законодавчими актами та нормативними постановами в економічній системі, з метою нелегального особистого збагачення, пришвидшення отримання результату, уникнення певних нормативних процедур. **С.240.**

Кошик споживача – це вартість стандартного набору товарів і послуг масового споживання середнього споживача в конкретній країні в певний час. **С.312.**

Кредит – (*походить від лат. слова Credo – довіра, довіряю*) це система відносин, що виникають між позикодавцем (кредитором) і позичальником (дебітором), з приводу мобілізації тимчасово вільних грошових коштів та їх використання на умовах повернення та плати за використання. **С.370.**

Кредитна політика охоплює систему фінансово-кредитних заходів держави, які здійснюються Центральним банком, або іншими виконавчими структурами держави, що спрямовані на досягнення певних економічних цілей. **С.375.**

Кредитна система – це сукупність різноманітних кредитно-фінансових установ, що працюють на ринку позичкових капіталів та здійснюють їх акумуляцію і мобілізацію. **С.375.**

Кредитний механізм – це певна сукупність принципів, організаційних форм, методів і правил, що регулюються законодавством та забезпечують необхідні умови реалізації кредитних відносин. **С.375.**

Кредитні реформи – це сукупність державних заходів, спрямованих на зміну: складу і структури кредитної системи, форм кредиту, механізму кредитування. **С.379.**

Кредитно-паперові гроші – це всі види грошей, які не мають внутрішньої товарної вартості. **С.363, С.365.**

Крива Лоренця – відображає кількість сімей, що отримують різні обсяги доходу. Чим більшим є відхилення кривої від бісектриси, тим більшою є нерівність доходів. **С.318.**

Крива Філліпса вказує на зворотну залежність між цими явищами: з підвищенням рівня безробіття – зменшується рівень інфляції. **С.196.**

„Крос-холдинг" – ситуація, за якої дві компанії володіють акціями одна одної. **С.188.**

Культура – це все, що стосується взаємовідносин людини з довкіллям, задоволення її потреб, забезпечення подальшого існування, технологічної сторони життя. Її поділяють на матеріальну та духовну. **С.140.**

Л

Легальна структура економіки відображає співвідношення між легальною та тіньовою економікою. **С.240.**

Лібералізація – спосіб організації економічної системи, який передбачає вільний рух праці, капіталу, цін тощо, заснований на принципах рівноправного партнерства суб'єктів ринку та обмеженого втручання влади. **С.185.**

Лізинг – довгострокова оренда основних та оборотних фондів з правом викупу. В країнах заходу чіткого відокремлення між категоріями „оренда" та „лізинг" не існує. **С.409.**

Ліквідність – це здатність активу бути швидко, без перешкод обміненим на засіб платежу або бути використаним як засіб платежу. **С.362.**

Ліміт – інструмент державного регулювання економіки, ресурсний показник, що подає гранично допустиму величину витрат того чи іншого ресурсу для досягнення певної мети. **С.232.**

Лімітні ціни – інструмент господарського механізму інноваційної діяльності; їх встановлюють на основі суспільно необхідних витрат з урахуванням ефекту, що нова техніка приносить в експлуатацію. **С.271.**

Ліцензування – видача державними органами дозволу на право займатись певним видом діяльності: роздрібну торгівлю спиртними напоями, ігорний бізнес, приватну розшукову діяльність, експортно-імпортні операції та багато іншого. **С.333.**

Людський капітал – це обсяг природжених здібностей людини, загальної і спеціальної освіти, придбаного професійного досвіду, знань, творчого потенціалу, морально-психологічного і фізичного здоров'я, що забезпечують можливість приносити дохід. **С.75.**

Людський потенціал визначається чисельністю населення працездатного віку, його професійною структурою, кваліфікаційним рівнем, освітою, станом здоров'я тощо. **С.12.**

М

Макроекономіка – наука, що розглядає економічні явища та процеси на рівні держави, використовуючи при цьому сукупні (агреговані) показники. Засновником макроекономіки прийнято вважати Дж.М. Кейнса, головні категорії макроекономіки: національна економіка, сукупні попит та пропозиція, економічне зростання, валовий національний продукт, інфляція, безробіття тощо. **С.18.**

Макроекономічна стабілізація – полягає у подоланні макроекономічної незбалансованості, яка характеризується коливанням

національного продукту, рівнів цін і зайнятості та браком умов для впевненого зростання обсягу ВВП. **С.211.**

Макроекономічне планування – це свідома діяльність держави з метою досягнення бажаного стану національної економіки на основі розроблених планів. **С.227.**

Макроекономічне планування стратегії поведінки на ринку (стратегічне планування) – забезпечення виживання економічної одиниці будь-якого рівня (в тому числі макроекономічної національної системи) на динамічному ринку шляхом виявлення та утворення довготермінової стійкої відповідності між цілями системи, її ринковими шансами та внутрішнім потенціалом. **С.227.**

Макроекономічне програмування – це розробка комплексних програм розвитку національної економіки або її секторів. **С.224.**

Марксизм – економічна школа, заснована на працях К. Маркса, що обґрунтовує необхідність ліквідації приватної власності, конкуренції та здійснення планомірного соціально-економічного розвитку на основі суспільної власності під контролем держави через плановий механізм. **С.42.**

Матеріаловіддача – відображає скільки продукції виготовляється за рахунок однієї гривні матеріалу. **С.446.**

Матеріаломісткість характеризує величину прямих матеріальних витрат у промисловості (вартість проміжного споживання) на одиницю продукції. **С.446.**

Мента́льність – (*від лат. mens – пов'язаний з духом, духовністю*) образ мислення, загальна духовна налаштованість, установка індивіда або соціальної групи (наприклад етнії, професійного або соціального прошарку) до навколишнього світу. На відміну від ідеології, ментальністю звуться не форми мислення або оціночні поняття, через які середовище впливає на особу (чи групу) і спонукає її до дії, а ставлення, відношення, що вона сприймає і спосіб поведінки, що від неї очікується. **С.140.**

Межа малозабезпеченості – величина сукупного доходу на душу населення, яка забезпечує непрацездатному громадянинові споживання товарів та послуг на мінімальному рівні, встановленому законодавством. **С.312.**

Мезорівень національної економіки – це складна організація структури національної економіки, що формується з галузей та регіонів і функціонує за певними специфічними ознаками. **С.399.**

Методика – це сукупність способів, прийомів вивчення економічних явищ і процесів. **С.432.**

Методи нетарифного регулювання – регламентація митних процедур, оподаткування експорту та імпорту, митні збори тощо. **С.333.**

Методи прогнозної екстраполяції – вивчення попереднього розвитку об'єкта прогнозування і перенесення минулих та сучасних закономірностей цього розвитку на майбутнє. **С.223.**

Методологія – сукупність принципів, методів, інструментів вивчення законів і закономірностей функціонування та розвитку певного об'єкта дослідження. **С.20.**

Методологія національної економіки – система принципів, підходів, методів, прийомів вивчення законів і закономірностей формування, розвитку, територіальної організації виробництва та сфери послуг, ринків товарів, послуг і споживання, капітальних вкладень і економічного зростання в окремій країні. **С.20.**

Метод стійких взаємозв'язків розрахунку рівня тінізації національної економіки – враховує взаємозв'язок між обсягом реального ВВП і витратами ресурсів на одиницю ВВП, тобто енергомісткість, матеріаломісткість тощо. **С.437.**

Механізм соціального захисту – це сукупність методів і відповідних інструментів, за допомогою яких досягається вирішення соціальних проблем. **С.288.**

Митна політика – встановлення державою податків на товари, майно, цінності, які перетинають кордон країни, з метою захисту національних інтересів, регулювання ринкової пропозиції, наповнення державного бюджету країни. **С.208.**

Митниця – державна установа, яка здійснює контроль за міжнародною міграцією громадян та рухом продукції виробництва за кордон та всередину країни. Її головні завдання – боротьба з нелегальною міграцією та контрабандою товарів. **С.333.**

Митний бар'єр – надзвичайно високий розмір мита, який встановлюється на ввезення чи вивезення товару, що робить відповідну операцію невигідною; інструмент, який використовується у зовнішньоекономічній політиці. **С.333.**

Митний союз – група держав, територія яких визнана єдиним митним простором. **С.338.**

Митні тарифи – систематизований перелік митних зборів з товарів, що ввозяться до країни чи вивозяться з неї. **С.333.**

Мито – це податок на вивезення чи ввезення до країни товару, послуги чи ресурсу. **С.333.**

Міграція – рух населення між різними країнами та регіонами, спроможний впливати на зміни чисельності населення та здійснювати вплив на економічні процеси. **С.330.**

Міжгалузева конкуренція – суперництво щодо завоювання споживачів та ресурсів між товаровиробниками різних галузей. **С.333.**

Міжгалузевий регіональний комплекс визначають як сформоване територіальне поєднання взаємопов'язаних галузей і виробництв в економічних районах, вузлах, центрах, завдяки якому може бути забезпечений максимальний господарський ефект при найменших витратах. **С.82.**

Міжгосподарський кредит – це кредитні відносини, які виникають між окремими підприємствами, організаціями, господарськими товариствами в процесі їх взаєморозрахунків, а також між підприємствами, організаціями

та господарськими товариствами з одного боку, і органами галузевого управління в процесі їх фінансових взаємовідносин. **С.371.**

Міжнародна виробнича кооперація – це співпраця господарських одиниць певних країн задля спільного виробництва певної продукції. **С.327.**

Міжнародна міграція робочої сили – це територіально-географічне переміщення працездатного населення. Найчастіше виступає як тимчасова або сезонна міграція та зміна постійного місця проживання. **С.330.**

Міжнародна торгівля – товарообмін між різними країнами. **С.330.**

Міжнародний поділ праці – це спеціалізація окремо взятих країн на виробництві певних груп товарів та послуг у відповідності до наявних ресурсів та виробничого персоналу. **С.326.**

Мінімальна заробітна плата – це гарантований державою соціальний мінімум нетарифікованої праці, який забезпечує фізіологічне відтворення робочої сили, та є орієнтиром для роботодавця при визначенні розміру заробітної плати. **С.311.**

Моделювання – це використання моделей як засобу дослідження явищ і процесів. Модель є аналогом, подібність якого до оригіналу суттєва, а розбіжність – несуттєва. **С.433.**

Монетаризм – неоліберальний напрямок економічної думки, який не визнає необхідності широкого втручання держави в економіку і віддає перевагу непрямим методам регулювання, зокрема регулюванню грошового обігу. **С.43.**

Монетарний метод аналізу рівня тінізації національної економіки – при його застосуванні аналізують зміну попиту на готівкові гроші, які в основному використовуються для проведення тіньових операцій. **С.437.**

Монометалізм – металева грошова система, в якій один метал виконує функцію загального еквівалента. **С.364.**

Монополізований ринок – ринок, на який вивозять товари і послуги незначної кількості товаровиробників, кожен з яких виробляє таку частку продукції, що може вливати на рівень цін. Об'єднання кількох таких товаровиробників дає змогу зосередити левову частку товарів і послуг в їхніх руках, та внаслідок цього диктувати ціни на ринку. **С.151.**

Мораль – це один із способів регулювання дій людини за допомогою норм, які ідейно обґрунтовані у вигляді ідеалів добра, зла, справедливості, гідності тощо. Разом із загальнолюдськими цінностями, мораль включає до себе історичні та класові норми, принципи та ідеали. **С.118.**

Мотивація праці – сукупність економічних та неекономічних стимулів, що спонукають людину до певного виду діяльності чи економічної активності. **С.178.**

Мультиплікатор витрат – це відношення валового випуску до валових витрат. **С.109.**

Мультиплікатор збалансованого бюджету – вплив рівномірного збільшення (зменшення) державних витрат та збільшення (скорочення) податків на рівноважний ЧВП, що збільшується (зменшується) на обсяг цих змін. **С.389.**

Н

Населення – природно-історична спільність людей, яка формується і безперервно відтворюється в процесі виробництва та життя. **С.84.**

Натуральне господарство – форма господарювання, за якої домогосподарство забезпечує себе усім необхідним, не відчуваючи потреб в процесі обміну результатами господарювання. **С.28, С.177.**

Науковий потенціал – це сукупність ресурсів і можливостей сфери науки будь-якої системи (колективу, галузі, міста тощо), яка дає змогу за наявних форм організації та управління ефективно вирішувати господарські завдання. **С.94.**

Науково-технічна революція (НТР) – процес перебудови технічної основи економіки на базі фундаментальних наукових відкриттів і винаходів в усіх галузях. **С.95.**

Науково-технічне співробітництво – це поєднання інтелектуальних потенціалів різних країн з метою взаємного наукового збагачення, реалізації спільних програм та задоволення певних груп господарських потреб. **С.330.**

Науково-технічний потенціал поєднує науковий потенціал з реальними можливостями його впровадження у господарське життя та відповідною інфраструктурою. Складовими науково-технічного потенціалу є кадри, кошти, матеріально-технічна база, інформаційне забезпечення. **С.94.**

Науково-технічний прогрес (НТП) – органічно взаємопов'язаний процес розвитку науки та удосконалення техніки, технології, готової продукції. На відміну від НТР відбувається повільно, еволюційно. **С.95.**

Націоналізація – перехід майна будь-якої форми власності у власність держави. **С.402.**

Національна безпека держави – це здатність держави ефективно протидіяти впливу наявних чи потенційних загроз її існуванню і незалежному розвиткові. **С.165.**

Національна валютна система – це форма організації валютних відносин однієї держави з іншими, що визначається національним законодавством з урахуванням норм міжнародного права. **С.369.**

Національна винятковість – рівень національної самосвідомості, властивість окремих представників кожної нації. **С.122.**

Національна гідність – суспільна, політична, ідеологічна, соціально-економічна позиція особи, що відстоює національні інтереси країни. **С.121.**

Національна демократія – політико-ідеологічна система, побудована на принципах створення правової держави, соціально орієнтованої економічної системи за національними ознаками титульної нації країни і рівних конституційних прав розвитку національних меншин. **С.125.**

Національна економіка – це економіка певної визначеної країни, її народногосподарський комплекс, національний ринок та нагромаджене національне багатство; сукупність взаємодії національних продуктивних сил, виробничих відносин, природно-географічних умов, соціально-культурних

традицій та національно-ментальних особливостей, які визначають характер та природу соціально-економічного розвитку певної держави. За іншим визначенням, це система економічних інститутів та відносин, що функціонують в межах однієї країни та є виразниками її національних і економічних інтересів. **С.9.**

Національна ідея – це неформальний комплекс установок щодо формування, відтворення і розвитку певної країни, нації та держави. Вона може бути втілена у життя у вигляді окремих законодавчих та нормативних актів, щоденної поведінки її громадян, економічних суб'єктів та органів державної влади. **С.128.**

Національна категорія населення – група, об'єднана за певними якісними ознаками. **С.84.**

Національна самоорганізація суспільства – конституційно і державно самоорганізована спільнота (громада) на основі єдиної національно-демократичної ідеології титульної нації і національних меншин, самодостатньої, соціально орієнтованої економічної системи, сповідування принципів загальнолюдських цінностей, добробуту і захисту громадян. **С.133.**

Національна самосвідомість – спосіб мислення, який відображає усвідомлення людиною своїх коренів, збереження історично сформованих національних рис культури, мови, побуту, освіти тощо. **С.121.**

Національне багатство (національний капітал) – це величина накопичених у країні матеріальних (основний та оборотний капітал підприємств, обіговий капітал) і нематеріальних (людські здібності, досягнення у науці та техніці, культурі і спорті, у мистецтві, а також нагромаджений виробничий досвід суспільства) цінностей, створених для виробництва і споживання, золотовалютних запасів, боргів інших країн (за вирахуванням боргів іншим країнам) і власності даної країни в інших країнах та людський капітал. **С.74.**

Національний інтелект – синтетичний показник розвитку нації та її індивідів, який відображає рівень знань природних і суспільних процесів, а також рівень національного самоусвідомлення, гуманістичних відносин, моралі, етики, ідеології, міжнародних зв'язків та ін. **С.121.**

Національний інформаційний простір – становить собою сукупність суб'єктів, відносин та продуктів інформаційної діяльності, які функціонують у рамках єдиного правового поля для задоволення інформаційних потреб особи, суспільства і держави засобами преси, телебачення, радіомовлення, книговидання та аудіовізуальної продукції на магнітних носіях, а також документальних фондів бібліотек, архівів, музеїв. **С.98.**

Національний інформаційний ресурс – уся належна країні інформація, включаючи окремі документи і масиви документів, незалежно від змісту, форми, часу і місця їх створення, форми власності, а також кінцеві результати інтелектуальної, творчої діяльності, зафіксовані на будь-яких носіях інформації, доступні для використання особою, суспільством і

державою через засоби масової інформації та телекомунікації, архіви, бібліотеки, музеї, фонди, банки даних, публічні виступи, художньо-виконавську діяльність тощо. **С.98.**

Національний капітал – сумарна вартість праці, основного і оборотного капіталів, яку використовує країна для виробництва національного продукту. **С.100.**

Національний комплекс – територіальне утворення, в якому всі компоненти економічного життя (підприємства, галузі, окремі регіони) функціонують як єдиний організм, що забезпечує матеріальні й духовні потреби суспільства. **С.11.**

Національний нігілізм – спосіб мислення, який відображає байдуже ставлення до національного походження, меркантильні інтереси, ідеологію космополітизму. **С.134.**

Національний патріотизм – рівень національного самосприйняття, для якого характерним є гордість за свою націю і країну, бережливе ставлення до національної (державної) мови, культури, історії, освіти, релігії, культурних та історичних надбань інших народів. **С.121, С.134.**

Національний ринок – система економічних відносин, яка поєднує резидентів країни з усіма іншими суб'єктами ринкових відносин. Типовою помилкою є прирівнювання національного ринку до *внутрішнього ринку*, тобто організації ринкових відносин всередині країни, що є неправильним. Він не має географічних кордонів і обмежується лише інтересами та потребами національного виробництва і споживання. **С.10.**

Національні інтереси – політичні, державні, економічні пріоритети, які реалізуються в процесі міжнаціональних відносин і є необхідними для національного самовідтворення, розвитку і входження України до міжнародних політичних, економічних, фінансових, торговельних організацій і союзів. **С.121.**

Національні ризики – це імовірність втрати державою частини своїх ресурсів, недоотримання доходів або появи додаткових витрат у результаті здійснення певної діяльності в умовах невизначеності; вони визначають нестабільність внутрішнього стану країни, що впливає на результати діяльності підприємств. **С.170.**

Національно-громадянське суспільство з розвинутою політичною демократією і соціально орієнтованою ринковою економікою – державно організована нація, для якої пріоритетними є національні та загальнолюдські цінності у сферах державотворення (правова держава), економічної свободи людини, розвитку національних і культурних надбань представниками різних етнічних груп. **С.122.**

Національно-демократична ідеологія відстоює пріоритет людини у розбудові національної економічної системи і правової держави, сприяє усвідомленню національних пріоритетів та формуванню патріотизму. **С.127.**

Національно-соціальний ефект – сукупність соціальних результатів, пов'язаних з формуванням свідомості, національного патріотизму у громадян країни, розвитком цінностей національної, політичної демократії,

загальнолюдських цінностей, розвитку сфери соціальних послуг, соціального захисту, отримання реальних грошових доходів і зростання платоспроможності всіх верств населення країни. **С.103.**

Нація – це історично сформована спільність людей, що характеризується наявністю певних системоутворюючих ознак. **С.19.**

НД (Національний дохід) – сукупний дохід, зароблений постачальниками різних ресурсів. НД = ЧВП – непрямі податки на бізнес. **С.58.**

„Невидима рука" – взаємодія та взаємоузгодження попиту і пропозиції, економічних інтересів виробників та споживачів без участі держави, механізм забезпечення ринкової рівноваги з точки зору представників класичної англійської політекономії. **С.313.**

Недискреційна фіскальна політика вмонтованої стабільності – діє таким чином: податкові надходження змінюються в тому ж напрямку, що й обсяги валового національного (або валового внутрішнього) продукту, і бюджетні дефіцити (або надлишки), які виникають під час занепадів (або зростань), допомагають їх подолати. Зростання обсягу податкових надходжень сприятиме зниженню рівня безробіття під час зростання інфляції через механізм автоматичної стабілізації. Вмонтована стабільність зменшує рівень негативного впливу на економіку від змін ВНП, але не ліквідує їх. **С.389.**

Неокласичний синтез – напрям економічної думки, який поєднав у собі положення кейнсіанства та неоліберальної школи. **С.46.**

Непрямі інвестиції опосередковуються посередником, який, переважно, є представником кредитного сектору (банком, інвестиційною компанією, кредитною спілкою тощо). **С.244.**

Непрямі методи регулювання економіки – визначають опосередкований вплив держави на діяльність суб'єктів економіки за допомогою економічних та правових методів. **С.199.**

Неформальні засоби державного регулювання економіки – вплив держави на формування громадської думки, суспільної свідомості, економічного мислення тощо. **С.206.**

Номінальна заробітна плата – це сума грошей, яку отримує робітник за свою роботу. **С.310.**

Нормативний прогноз має управлінський характер, пов'язаний з можливістю прийняття на підставі отриманих знань управлінського рішення, його розробляють на засадах визначених наперед цілей. Він розробляється на основі заданих цілей (нормативів), та передбачає визначення способів і терміну їх досягнення. **С.220.**

Нуліфікація – вид грошової реформи – оголошення державою всіх грошових одиниць в обігу недійсними і введення нових. **С.378.**

О

Об'єкти державного регулювання економіки – це сфери, галузі економіки, регіони, а також ситуації, явища та умови соціально-економічного

життя країни, де виникли або можуть виникнути труднощі, проблеми, які не вирішуються автоматично або невідкладно, як того вимагають умови нормального функціонування економіки і підтримання соціальної стабільності. До них відносять економічний (інвестиційний) цикл, секторну, галузеву та регіональну структури господарства, зайнятість населення та умови праці, грошовий обіг, платіжний баланс, довкілля, умови нагромадження інвестиційного капіталу, ціни та умови конкуренції, монополістичні тенденції, підготовку та перепідготовку кадрів, зовнішньоекономічні зв'язки, тінізацію економіки. **С.193.**

Облігація – це цінний папір, що підтверджує внесення її власником певного обсягу грошових коштів та зобов'язує особу, що її випустила, повернути номінальну вартість цього цінного паперу у визначений термін з виплатою фіксованого відсотка. **С.374.**

Облікова ставка – відсоток, під який Центральний банк надає позики комерційним банкам та іншим депозитним установам, є ставкою, від якої залежить розмір ставки відсотка комерційного банку. Регулювання облікової ставки є одним з інструментів грошово-кредитної політики, за допомогою якого можна змінювати обсяг грошової маси в обігу. **С.378.**

Овердрафт – кредит, який надає банк шляхом видачі з рахунку фірми чи особи коштів у більшому обсязі, ніж вона на нього внесла. Умови та обсяг овердрафту обговорюються під час відкриття контокорентного рахунку. **С.409.**

ОД (особистий дохід) – дорівнює національному доходу за виключенням внесків на соціальне страхування, податків на прибуток корпорацій (АТ), та з додаванням трансфертних платежів (соціальної допомоги та виплат населенню). **С.58.**

Ознаки національного суверенітету визначають здатність суспільно-господарської системи до самоорганізації, до реалізації себе як суб'єкта міжнародних рівноправних партнерських, господарських та інших зв'язків. **С.132.**

Операції на відкритому ринку – один з найпоширеніших інструментів грошово-кредитної політики, продаж державних цінних паперів (переважно облігацій) для поповнення державного бюджету у випадку бюджетного дефіциту та їх продаж після стабілізації бюджетного процесу всередині країни та за кордоном. Також здійснює вплив на обсяг грошової маси з метою управління інфляційними процесами та є джерелом формування державного боргу. **С.377-378.**

Оптимум Парето – теорія італійського економіста Вільфредо Парето (1848–1923), згідно з якою в умовах наявності рівноваги економічної системи, не можна поліпшити стан одного суб'єкта, не погіршивши при цьому стан іншого. **С.452.**

Оптові бази – це підприємства, що організаційно об'єднують склади зі спільними енергетичними, транспортними та іншими комунікаціями, а також централізованими експедиційними, допоміжними службами, апаратом управління, які організовують складування і відправку продукції. **С.158.**

Оптові магазини – підприємства, які максимально наближені до покупців, характеризуються невеликими масштабами оптової реалізації, наявністю торгового залу з виставленими зразками, великою питомою вагою продажу за готівку. **С.158.**

Основні фонди – засоби виробництва, що не використовуються повністю протягом одного виробничого циклу підприємства, вартість споживання яких переноситься на виробництво у вигляді амортизації (верстати, будівлі, устаткування). **С.58.**

Ототожнення – це узагальнення типових явищ, процесів, які часто повторюються і є властивими для досліджуваного об'єкта. **С.433.**

П

Пасивні банківські операції – операції, через посередництво яких утворюються ресурси банків (внески і позичені гроші; емісія заставних листів, банківських і комунальних облігацій, а також довгострокові позики у кореспондентів банку). Тобто, це операції, за допомогою яких банки утворюють позичкові ресурси (прийом та зберігання вкладів). **С.373.**

Пенсія – це щомісячна грошова виплата непрацездатним громадянам, що визначається в залежності від терміну та умов праці, рівня здоров'я громадянина і є соціальним зобов'язанням держави. **С.290.**

Перехідна економіка – це економіка, яка знаходиться у стані докорінних змін, переходу від одного стану до іншого, від однієї до іншої економічної системи. Як правило, коли говорять про перехідну економіку, розуміють економіку переходу від командно-адміністративної до ринково орієнтованої економіки. **С.178.**

Перша диференційна рента – це додатковий дохід, який отримують у результаті продуктивної праці на ліпших за родючістю та місцем розташування землях. **С.415.**

Перший закон Госсена (закон спадної граничної корисності) – величина задоволення від споживання кожної наступної одиниці товару поступово зменшується, до того часу, поки не стає від'ємною з моменту перенасичення. **С.38.**

Перший закон Енгеля доводить, що зі зростанням доходів збільшується споживання як продовольчих, так і непродовольчих товарів, проте темп зростання споживання перших є меншим за темп зростання споживання непродовольчих товарів. **С.38.**

Перший суспільний поділ праці – відокремлення скотарства від землеробства. **С.30.**

Підприємництво – самостійна ініціативна, законна, систематична, новаторська, ризикована діяльність з виробництва продукції, виконання робіт, торгівлі, з метою отримання прибутку та задоволення суспільних потреб. **С.399.**

Підприємство – це зареєстрований суб'єкт підприємницької діяльності (юридична особа). **С.405.**

Підтримуюча діяльність держави (підтримка функціонування ринку) передбачає: правове забезпечення ринкової діяльності, створення ринкової та виробничої інфраструктури, підтримання конкурентного середовища тощо. **С.191.**

Планування – це специфічна управлінська діяльність з визначення цілей та шляхів їх досягнення. **С.227.**

Платіжна вимога – це документ, за яким отримувач грошей подає до банку вимогу до платника щодо сплати йому певної суми грошей. Цей документ використовується тільки при взаємозаліку. **С.366.**

Платіжна пластикова картка – виступає носієм та способом використання електронних чи безготівкових грошей та інструментом перетворення їх на готівкові. Розрізняють дебетові та кредитні картки. **С.366.**

Платіжне доручення – це доручення підприємства банку про перерахування певної суми зі свого рахунку на рахунок іншого підприємства. Таке доручення дійсне протягом 10 днів з дня виписки, при цьому день виписки не враховується. Платіжні доручення приймаються банком до виконання лише за наявності коштів на рахунку платника, якщо інше не обумовлено між банком і володарем рахунку. **С.366.**

Платіжний баланс – це вартісне співвідношення між сумою платежів, отриманих суб'єктами даної країни з-за кордону, і сумою платежів здійснених країною за кордон протягом певного періоду. **С.333.**

Погодинна заробітна плата – це плата за кількість праці розрахованої у годинах, вона виплачується шляхом множення кількості відпрацьованих годин на погодинну ставку з/п, яка визначається попитом і пропозицією на ринку праці. **С.310.**

Податки – це обов'язкові платежі фізичних та юридичних осіб до бюджету, що здійснюються на умовах та у порядку визначеному законодавчими актами держави. За своїм економічним змістом, податки виражають фінансові відносини між державою і учасниками господарського життя з метою створення централізованого фонду грошових коштів, необхідних для виконання державою своїх завдань. **С.387.**

Податкова система – це сукупність податків, податкових платежів, механізму стягнення у визначеному законодавством країни порядку. **С.388.**

Поділ праці – це поділ процесу праці на декілька спеціалізованих операцій з метою підвищення її продуктивності. **С.10.**

Позичковий фонд – це економічний центр кредитної діяльності, що формується переважно в банках, це закумульовані тимчасово вільні кошти країни, що можуть надаватись у кредит з метою стимулювання економічної активності. **С.372.**

Політика „дешевих грошей" – зниження облікової ставки, яке стимулює попит на кредити та пожвавлення господарської активності, що може сприяти зростанню темпу інфляції. **С.378.**

Політика „дорогих грошей" – обмеження грошової емісії, підвищення облікової ставки відсотка, підвищення норми резервування комерційних банків, скорочення кредитів центрального банку, продаж державних цінних паперів та ін. **С.212, С.378.**

Політика доходів – система заходів держави, спрямована на підвищення оплати праці та рівня соціального забезпечення, а також на контроль за рівнем споживчих цін. Вона передбачає паралельний контроль за цінами, шляхом їх повного заморожування, та зарплатою або встановлення кордонів їх зростання. **С.208, С.290, С.378.**

Попит – це платоспроможна потреба, бажання покупця придбати певну кількість певного товару при кожному з можливих рівнів цін. **С.185.**

Порівняльні переваги – принцип, розроблений Д. Рікардо, за яким наявність нижчих витрат одного виробника продукції порівняно з витратами іншого, дає змогу розподілити випуск продукції між ними на користь першого для отримання більшого зиску. **С.330.**

Послуга – це особливий товар, який існує лише в момент його виробництва; це особлива споживна вартість процесу праці, виражена в корисному ефекті, що задовольняє потреби людини, колективу й суспільства. Результат як матеріального так і нематеріального виробництва. **С.147.**

Постіндустріальна (інформаційна, нова) економіка формується після становлення стійкої системи товарно-ринкового господарства і характеризується переважанням нематеріального виробництва і сфери послуг, його індивідуалізацією, визначенням науки і освіти як головної продуктивної сили. **С.24.**

Постприватизаційна політика, її мета – пришвидшення реструктуризації приватизованих підприємств і піднесення престижу приватизації (перепідготовка керівного складу, розробка бізнес-планів, надання допомоги при переданні соціальних функцій місцевим органам влади та підтримка у справі бухгалтерського обліку і податкових питаннях). **С.404.**

Потенціал – це наявні запаси, засоби, приховані можливості, джерела, які можуть бути використані для досягнення певної конкретної мети. **С.74.**

Потенційна місткість споживчого ринку – це здатність його суб'єктів купити (спожити) товари. Реальна місткість відхиляється від потенційної, характеризує обсяг фактичної реалізації товарів і визначається особистими та суспільними потребами. **С.319.**

Поточні видатки – це видатки бюджетів на фінансування мережі підприємств, установ, організацій, які діють на початок бюджетного року, а також на фінансування заходів соціального захисту населення. **С.382.**

Пошуковий прогноз має здебільшого теоретико-пізнавальний характер і не враховує цілеспрямованих дій з боку суб'єктів управління. Його завдання – з'ясувати, як розвиватиметься досліджуваний об'єкт у разі збереження існуючих тенденцій. **С.220.**

Права людини – розроблена на основі прийнятої ООН Загальної декларації прав людини сукупність основних прав особистості, які значною мірою визначають соціальну політику розвинутих країн світу. **С.278.**

Правове регулювання економіки здійснюється шляхом прийняття законів і законодавчих актів, Указів Президента, нормативних актів Уряду (декретів, постанов). **С.200.**

Працездатне населення – сукупність людей віком від 17 до 60 років (жінки до 55), здатних за психофізіологічними даними до участі в трудовому процесі. **С.86.**

Предмет вивчення національної економіки – це теоретичні та конкретно-історичні перепони на шляху розвитку економіки України, які мають місце як всередині країни, так і в процесі реалізації міждержавних економічних відносин, та формування стратегічних і тактичних заходів щодо їх подолання. **С.18.**

Приватизація – це процес перетворення державної власності на приватну, колективну чи змішану. **С.402.**

Принцип приватної власності – принцип, згідно з яким людина має невід'ємне право володіти, управляти та розпоряджатись своєю власністю, незалежно від її цільового призначення. **С.181.**

Природне багатство – це частина сукупності предметів і сил природи, фізично-географічного комплексу, яка доступна впливу суспільного виробництва і за певного рівня продуктивних сил є джерелом сировини для матеріального виробництва. **С.78.**

Природний рівень безробіття – сума фрикційного та структурного безробіття, нормальне явище, властиве будь-якій економічній системі. **С.195.**

Природні ресурси – це всі ті елементи, властивості або результати функціонування природних систем, які використовуються або можуть бути використані в майбутньому для одержання сировини, палива, енергії, продовольства тощо. **С.79.**

Природні умови – це тіла й сили природи, які мають істотне значення для життя і діяльності суспільства, але не беруть безпосередньої участі у виробничій і невиробничій діяльності людей. **С.79.**

Природно-ресурсний потенціал (ПРП) – це сукупність природних ресурсів та природних умов, які властиві певній території. **С.79.**

Прихована інфляція – це явище, властиве більшою мірою командній системі економіки, коли незважаючи на підвищення вартості виготовлення продукції, ціни стримуються державними методами. **С.196.**

Приховане безробіття – стан, коли робітники формально є зайнятими, але реально не працюють та не отримують доходів. Ситуація властива Україні. **С.195.**

Пришвидшена амортизація – один зі способів підтримки нових підприємств: протягом перших років роботи їм дозволяється списувати значні обсяги амортизаційних відрахувань і скорочувати терміни амортизації основних фондів, зменшуючи, таким чином, податкове навантаження. Використовується в багатьох розвинутих країнах. **С.408.**

Прогноз – це науково обґрунтоване міркування про можливий стан об'єкта у майбутньому. **С.219.**

Прогнозування – один з економічних методів підвищення ефективності виробництва; являє собою науково обґрунтоване передбачення щодо стану явищ, подій, процесів і тенденцій у майбутньому. **С.219.**

Програми державної соціальної допомоги – державна допомога, яка не є заробленим правом громадян і є, фактично, державною благодійністю. **С.291.**

Програми соціального страхування (досл. – „соціальної безпеки") – вони спрямовані на відшкодування доходів при виході на пенсію та за умов тимчасового безробіття, що фінансуються за рахунок податків на заробітну плату. Вони є заробленим правом громадян, а не державною благодійністю. **С.291.**

Програмування полягає в аналізі стану національної економіки, виявленні проблем, які не можуть вирішити ринкові механізми, розробці та реалізації окремих економічних програм. **С.224.**

Прогрес – це рух об'єкта, що розвивається, уперед, по висхідній траєкторії, від нижчого до вищого, від гіршого до кращого, від менш досконалого до більш досконалого. **С.246.**

Прогресивний податок – податок, середня ставка якого зростає в міру збільшення доходу платника та зменшується з його скороченням. **С.387.**

Продуктивна сила конкретного чинника виробництва – це його спроможність створювати продукт за одиницю часу. **С.110.**

Продуктивні сили – це всі елементи та засоби, за допомогою яких відбувається виробничий процес. До них відносять робітників, верстати, обладнання, інструменти, сировину та матеріали; все те, за допомогою чого людина працює та досягає виробничого результату. **С.9.**

Продуктивність національного капіталу – спроможність задіяних в економіку праці та капіталу створювати одиницю національного продукту за одиницю часу. **С.101.**

Продуктивність праці – обсяг продукції виробленої одним робітником, або за одиницю часу. **С.446.**

Прожитковий мінімум – це мінімальна кількість життєвих засобів, необхідних для підтримки життєдіяльності працівника та відновлення його робочої сили. **С.312.**

Промисловий центр – місто або селище, де розміщено кілька промислових підприємств, які є основою розвитку поселення і його виробничої спеціалізації. В Україні розрізняють 8 визначальних промислових центрів: Харків, Київ, Дніпропетровськ, Одеса, Львів, Запоріжжя, Донецьк, Луганськ. **С.82.**

Проміжне споживання – витрати на товари, матеріальні та нематеріальні послуги, виконані інституційними одиницями для виробничих потреб. **С.53.**

Проміжний продукт – частина створеного продукту, яка не виходить із виробництва і не призначена для кінцевого споживання. **С.55.**

Пропорції національної економіки – кількісні співвідношення між сферами і галузями національної економіки, між ресурсами та результатом виробництва, між виробництвом і споживанням, між заощадженнями та інвестиціями. **С.134.**

Пропозиція – це кількість товару, яку здатний виробити і запропонувати до продажу виробник при кожному з можливих рівнів цін. **С.185.**

Проспекція – етап прогнозування, який полягає у розробці самого прогнозу (за даними діагнозу складається прогноз розвитку національної економіки). **С.224.**

Протекціонізм – економічна політика держави спрямована на захист вітчизняного товаровиробника від конкуренції із закордонними суб'єктами. Здійснюється за допомогою підвищення митних ставок, введення квот і ліцензій, ускладнення процесу документального оформлення на митниці, таким чином обмежуючи обсяг імпортних товарів. **С.332.**

Протекціонізм регіональних економічних інтересів – це явище, яке полягає у прагненні споживання товарів місцевого виробництва з боку покупців, усілякому сприянні діяльності місцевих підприємств та адміністративній дискримінації суб'єктів господарської діяльності за регіональною ознакою з боку органів місцевої влади. **С.426.**

Професійна спілка – координаційна рада рядових співробітників підприємства чи галузі, що створюється для захисту прав робітників. **С.198.**

Прямі інвестиції – здійснюються безпосередньо інвестором. **С.244.**

Прямі методи державного регулювання економіки – методи, за допомогою яких держава безпосередньо втручається в економічні процеси: цільове фінансування, державне замовлення, субсидії тощо. **С.199.**

Р

Рахунок поточних операцій – різниця між сумою експортних надходжень і платежів за імпорт, включаючи експорт та імпорт товарів і послуг чинників виробництва. Складова платіжного балансу. **С.335.**

Раціоналізаторський дохід – це прибуток, який отримують господарства, які вкладають кошти у підвищення родючості гірших земель. **С.415.**

Раціональне природокористування – це діяльність, спрямована на економне використання природних ресурсів, ефективний режим їхнього відтворення, запобігання або послаблення можливих негативних наслідків. **С.281.**

Реальна заробітна плата визначається обсягом товарів і послуг, які можна придбати за номінальну заробітну плату за існуючого рівня цін. **С.310.**

$$\text{Реальна з/п} = \frac{\text{Номінальна з/п}}{\text{Індекс цін}}$$

Реальні інвестиції – вкладання коштів безпосередньо у придбання виробничого устаткування. **С.244.**

Ревальвація – законодавче підвищення валютного курсу постановою Центрального банку, „зміцнення" національної грошової одиниці. **С.378.**

Революція – стрімкий вид розвитку із раптовим переходом у нову якість. **С.246.**

Регіональна політика – дії держави щодо забезпечення збалансованого і комплексного розвитку окремих територій країни. **С.424.**

Регіональний системний моніторинг являє собою систему спостережень за станом перетворених ландшафтів, ландшафтно-технічних систем та їх середовища з метою визначення ступеню їх антропогенної перетвореності, оцінки, прогнозування та регулювання. **С.425.**

Регрес – рух об'єкта назад, по низхідній траєкторії, від вищого до нижчого, від кращого до гіршого, його деградація. **С.246.**

Регулювання зайнятості – це підтримання нормального з погляду ринкової економіки, співвідношення між попитом та пропозицією робочої сили. Це співвідношення повинне задовольняти потребу економіки у кваліфікованих працівниках, заробітна плата яких повинна бути мотивацією праці. **С.195.**

Регулююча діяльність держави передбачає регулювання економічних та соціальних відносин з метою реалізації певних цілей. **С.191.**

Регульований ринок – ринок, який регулює і контролює держава за допомогою заходів адміністративно-правового та економічного характеру. Адміністративно-правові заходи – це насамперед антимонопольне законодавство, економічні – податкова, кредитна, фінансова політика тощо. **С.152.**

Регуляторна політика – заходи щодо створення сприятливих умов становлення та розвитку підприємництва, державна мікроекономічна політика. **С.192, С.193.**

Резидент – економічний суб'єкт із постійним місцем перебування у певній країні. **С.55.**

Ресурсна ефективність використання економічного потенціалу відображає раціональність організації суспільного виробництва, якість комбінування різних виробничих факторів. **С.79.**

Ретроспекція – дослідження історії розвитку об'єкта прогнозування для забезпечення його систематизованого опису, перший етап процесу прогнозування. **С.224.**

Рецесія – зниження рівня ділової активності країни, що характеризується, як правило, зменшенням реального ВВП протягом принаймні шести місяців. Елемент економічного циклу. **С.194.**

Ринкова інфраструктура – це система підприємств, організацій, закладів виробничої та невиробничої сфер, які покликані обслуговувати товаровиробників, створювати умови для своєчасного і безпосереднього нарощування обсягів пропозиції продукції на ринку. **С.147.**

Ринкова рівновага – це стан, який задовольняє покупця і виробника, що досягається внаслідок взаємодії попиту і пропозиції, при цьому формується рівноважна ціна та рівноважний обсяг виробництва. **С.185.**

Ринкове підприємництво (арбітражування) – це підприємницька діяльність, що спрямована на отримання прибутку за рахунок різниці між ціною закупівлі і продажу товарів та послуг. **С.399.**

Ринковий механізм – взаємоузгодження інтересів виробників і споживачів через взаємодію попиту і пропозиції. **С.185.**

Ринок – це система економічних відносин, що поєднує продавців та покупців різноманітних товарів та узгоджує їх економічні інтереси через ціновий механізм. **С.185.**

Ринок інформації – певна сукупність економічних відносин з приводу збирання, доробки, систематизації інформації та продажу її кінцевому споживачу. **С.151.**

Ринок праці – це сукупність соціально-економічних відносин з приводу зайнятості та використання працівників у суспільному виробництві. **С.295.**

$$\textbf{Рівень безробіття} = \frac{\text{Кількість зареєстрованих безробітних}}{\text{Сукупна робоча сила}} \times 100\%$$ **С.59.**

Рівень життя населення – це ступінь задоволення матеріальних, духовних та соціальних потреб людей. **С.311.**

Рівень зайнятості – це показник, що відображає співвідношення між 1) чисельністю зайнятого населення і чисельністю робочої сили; або 2) зайнятого та дорослого населення країни. **С.59.**

Рівень інфляції визначається за допомогою індексів цін. **С.59.**

Розвиток – це рух, який призводить не лише до кількісних змін, а й породжує нову якість. **С.246.**

Роздержавлення – це процес сприяння розвитку потрібних для повноцінної ринкової економіки різноманітних суб'єктів підприємницької діяльності, ліквідація майнової монополії держави у підприємницьких відносинах. Воно передбачає ліквідацію державного диктату плану, централізованого розподілу ресурсів тощо, комерціалізацію діяльності державних підприємств (запровадження принципу самостійного господарювання), демонополізацію виробництва і розвиток конкуренції, приватизацію державної власності та ін. **С.403.**

Роздрібна торгівля – діяльність з продажу товарів чи послуг безпосередньо кінцевим споживачам для їх особистого споживання. **С.157.**

С

Сальдо первинних доходів – це доходи, які отримали резиденти закордону за їх участь у виробництві ВВП інших країн за мінусом доходів, сплачених резидентами інших країн за участь у виробництві ВВП даної країни. **С.438.**

Сальдо платіжного балансу – це різниця між надходженнями і витратами країни. **С.334.**

Світове господарство – це сукупність національних економік та особлива сфера міжнародних зв'язків, в яких національні господарства виступають як єдина система використання ресурсів та обміну результатами виробничої діяльності. **С.326.**

Світовий ринок – це система міжнародних економічних відносин, що поєднує виробників продукції та її споживачів з різноманітних країн світу. **С.328.**

Секвестр бюджету – це суттєве скорочення запланованого обсягу бюджетних видатків, зокрема соціальних програм, яке проводиться в умовах фінансової кризи з метою обмеження споживчого попиту та збалансування структури бюджету. **С.386.**

Секторальна структура національної економіки відбиває співвідношення між ринковим та неринковим (державний/бюджетний сектор та сектор творчої/нераціональної діяльності) секторами економіки. **С.240.**

Середній клас – прошарок суспільства, що характеризується такими ознаками: особиста свобода, наявність власності, певний рівень доходів і суспільний статус. **С.294.**

Середня схильність до заощадження (ССЗ) – частина доходу, що використовується на заощадження. **С.309.**

$$ССЗ = \frac{З}{Д} \times 100\%$$

Середня схильність до споживання (ССС) – частина доходу, що використовується на споживання. **С.308.**

$$ССС = \frac{С}{Д} \times 100\%$$

Синтез – це возз'єднання окремих складових чи рис досліджуваного об'єкта в єдине ціле. **С.433.**

Сировинний комплекс України формують видобувна промисловість та сільське господарство. **С.409.**

Система металевого грошового обігу – базується на дійсних грошах (золото, срібло), які виконують усі п'ять функцій, а існуючі банкноти без перешкод обмінюються на дійсні гроші. **С.364.**

Система національних рахунків (СНР) – сукупність показників послідовного та взаємопов'язаного опису найважливіших процесів і явищ економіки: виробництва, доходу, споживання, нагромадження. До СНР відносять ВВП, ВНП, ЧВП, НД тощо. **С.52.**

Система паперово-кредитного грошового обігу, при якій дійсні гроші не беруть участі в обігу, вони замінені на умовні знаки вартості – паперово-кредитні гроші. **С.364.**

Система соціального захисту населення – це державна підтримка верств населення, які можуть зазнавати негативного впливу ринкових процесів з метою забезпечення їм відповідного життєвого рівня. Тобто заходи, що включають надання правової, фінансової, матеріальної допомоги громадянам (найбільш вразливим верствам населення), а також створення соціальних гарантій для економічно активної частини населення. **С.288.**

Систематизація – це процес зведення розрізнених знань в єдину наукову систему. **С.433.**

Соціал-демократія – система політичних принципів, яка передбачає побудову соціалізму як економічної і політичної форми людського суспільства завдяки виробленню демократичних засад співжиття. **С.125.**

Соціалізм – доктрина організації егалітарного суспільства, в якому відсутня класова експлуатація і панують суспільні інтереси, суспільство соціальної рівності. **С.186.**

Соціальна категорія населення – група населення, об'єднана за певними якісними ознаками розселення, природного відтворення та переміщення. **С.85.**

Соціальна політика – це діяльність держави щодо створення та регулювання соціально-економічних умов життя суспільства з метою підвищення добробуту його членів, усунення негативних наслідків функціонування ринкових процесів, забезпечення соціальної справедливості та соціально-політичної стабільності в країні. **С.209, С.288.**

Соціальна структура національної економіки – характеризує співвідношення між організаційно-правовими формами підприємництва (малими середніми та великими підприємствами) та на основі форм власності (державні, приватні, колективні, змішані тощо), групами населення за рівнем доходів (наявність середнього класу, рівень бідності). **С.240.**

Соціальне партнерство (трипартизм) – нова прогресивна форма суспільно свідомої взаємодії населення всередині країни, регіону чи громади, що спрямована на розв'язання соціальних потреб та проблем, і часто бере на себе функції соціального захисту. **С.290.**

Соціальне страхування – це система фінансових відшкодувань фізичним особам певних життєвих ризиків. Основні його форми – *пенсійне, медичне, страхування на випадок безробіття*. **С.289.**

Соціальний вимір сталого розвитку передбачає забезпечення в кожній країні людських прав та свобод, плюралізму, демократії, побудови громадянського суспільства, створення можливостей та доступу до основних освітніх, медичних, культурних послуг тощо. **С.280.**

Соціальний мінімум (бюджет мінімального достатку) – включає крім фізіологічного мінімуму, мінімальні норми задоволення соціальних і духовних потреб. **С.312.**

Соціальний уклад – система відтворення людини як особистості, що включає в себе дві складові: активну – професійно-освітній потенціал та інерційну – сукупність національно-культурних норм, традицій, правил, менталітет. **С.67.**

Соціальні стандарти – офіційно встановлені державою нормативи у сфері соціальних відносин: мінімальна заробітна плата, мінімальна пенсія, прожитковий мінімум, тривалість робочого дня й тижня, відпустки, умови праці тощо. **С.312.**

Соціально-економічний (економічний) уклад характеризується історично визначеною формою привласнення умов, знарядь і результатів праці. **С.67.**

Спеціалізація праці – використання наявних ресурсів для виробництва одного або декількох (групи) товарів чи послуг, що принесе їм найвищий зиск, або спеціалізація на виконанні лише певних елементів виробничого процесу. **С.10.**

Спеціальні права запозичення (SDR) – безготівкова розрахункова одиниця Міжнародного валютного фонду. Механізм дії: весь обсяг СДР розподіляється між країнами-учасниками, а на отриману суму країна може залучати кредити інших країн, що відбувається під контролем МВФ. Такі операції дозволяють розширити можливості та межі суспільного відтворення на рівні національної економіки окремої країни. **С.327.**

„Співдружність незалежних держав" (СНД) – форма міжнародної інтеграції, створена у грудні 1991 р. у процесі розпаду СРСР Росією, Україною та Бєларуссю. Пізніше до неї приєдналась решта країн колишнього СРСР за виключенням країн Прибалтики. **С.356.**

Споживання – це сума грошей, яка витрачається населенням на придбання матеріальних благ і послуг. **С.308.**

Споживча вартість – здатність задовольняти потреби певних груп покупців, стосується кожної окремої людини, тобто суб'єктивна категорія. **С.364.**

Споживчий кошик – вартість стандартного набору товарів і послуг масового споживання середнього споживача в конкретній країні в певний час. **С.312.**

Спостереження – це систематичне, цілеспрямоване вивчення процесу за умови відсутності впливу на нього. **С.432.**

Стагфляція – швидке знецінення грошей, що супроводжується падінням обсягів виробництва і зростанням рівня безробіття. **С.196.**

Сталий розвиток – це розвиток, спроможний задовольнити потреби сучасного покоління людей, не створюючи загроз майбутнім поколінням. Це стосується в першу чергу обережного ставлення до довкілля та відтворення всіх можливих ресурсів. **С.279.**

Статево-вікова структура населення характеризує співвідношення чоловіків і жінок у загальній чисельності населення. **С.91.**

Страхова фірма – акціонерна, приватна або державна організація, що страхує майно, комерційні операції, виробництво, життя тощо. **С.159.**

Структура економіки – співвідношення між окремими якісними та кількісними пропорціями національного господарювання. **С.240.**

Структурне безробіття – пов'язане з вивільненням робочої сили під впливом структурних зрушень в економіці, які змінюють попит на певні

професії. Воно виникає внаслідок змін споживчого попиту на певні види продукції. **С.195.**

Структурне зрушення – зміна галузевої або регіональної структури економіки, наслідок структурного регулювання. **С.240.**

Структурне регулювання – це дії держави, спрямовані на структурні перетворення (зміни) в економіці, визначення її пріоритетних ланок та оптимального співвідношення між ними. **С.240.**

Структурний (технологічний) капітал – технічне і програмне забезпечення, організаційна структура, патенти, тобто всі засоби реалізації виробничого потенціалу. **С.83.**

Суб'єкти державного регулювання економіки – це носії, виразники та виконавці господарських інтересів. **С.197.**

Суверенітет держави – це верховенство, самостійність, повнота і неподільність влади в певній державі в межах її території, а також незалежність і рівноправність країни у зовнішніх відносинах. **С.132.**

Судова влада – вирішує господарські конфлікти, що виникають через порушення договірних зобов'язань, майнових і ресурсних прав та ін. **С.124.**

Суспільно-виробнича технологія показує відношення людини до природи і характеризується рівнем розвитку засобів праці, методами праці, рівнем створених матеріальних і духовних благ. **С.67.**

Сфера послуг – галузі, що створюють нематеріальний продукт, зокрема освіта, медицина, побутове обслуговування тощо. **С.24.**

Т

$$\text{Темп інфляції} = \frac{\text{індекс цін поточного року} - \text{індекс цін базового року}}{\text{індекс цін базового року}}$$

С.59.

Теорія економіки пропозиції – неоліберальна концепція, яка пропагує стимулювання пропозиції і зростання ефективності виробництва на основі зниження витрат. **С.388.**

Теорія потенційних конфліктів ґрунтується на ствердженні, що все існуюче в світі – це, насамперед, різні форми існування енергії, що знаходяться одна з одною та з усіма іншими формами в постійних потенційних конфліктах. **С.451.**

Теорія соціального ринкового господарства – розроблена представниками німецького ордолібералізму (А. Мюллер-Армаком, Л. Ерхардом) концепція, згідно з якою визнається „третій шлях" економічного розвитку суспільства, який формується через поєднання принципів свободи ринку і соціального вирівнювання. **С.43.**

Теорія суспільного добробуту А. Пігу – неокласична концепія, яка стверджувала, що немає чіткої межі між економічним і неекономічним добробутом та по-новому визначала роль держави, зокрема щодо врегулювання зовнішніх ефектів (витрат переливу). **С.45.**

Теорія угоди – ключова позиція інституціоналізму Дж. Коммонса, згідно з якою саме угоди та зобов'язання є способом мирного врегулювання будь-яких конфліктів, а сама угода (юридичний акт порозуміння) – є головним елементом виробничих відносин. **С.50.**

Територіальна структура економіки відображає розміщення виробництва в окремих економічних районах, що визначаються певними умовами. **С.240.**

Технологічний парк – це науково-виробничий комплекс, до якого входять дослідний центр і компактна виробнича зона, що прилягає до нього, де на орендних чи інших умовах розташовані малі наукоємні фірми, які виконують завдання зі створення та впровадження нових розробок, виготовлення сучасного обладнання та приладів. **С.97.**

Технологічний спосіб виробництва складається з поєднання суспільно-виробничої технології та організації виробництва, і визначає тип цивілізації – доіндустріальний, промисловий чи постіндустріальний. **С.67.**

Технологічний (техніко-економічний) уклад – це досягнутий рівень технологічних процесів, який визначається впровадженням певних базисних інновацій та замкнутим циклом відтворення засобів виробництва. **С.66.**

Технополіс – якісно нова територіальна форма інтеграції науки і виробництва, що забезпечує високі темпи науково-технічного та економічного розвитку території. **С.97.**

Тіньова економіка – складається з неофіційної (тобто тієї, що уникає державного податкового та статистичного обліку) та фіктивної (що пов'язана з ошукуванням партнерів і клієнтів, тобто шахрайства) економік. Сфера злочинності, корупції та готівкового обігу. **С.197.**

Товарна біржа – комерційне підприємство, регулярно функціонуючий ринок однорідних товарів з певними характеристиками. **С.154.**

Товарне виробництво – форма господарювання, за якої в процесі виробництва створюється не продукт особистого споживання, а товар – об'єкт обміну або продажу. **С.30.**

Товарооборот – це обсяг продажу товарів масового споживання та надання платних торговельних послуг населенню для задоволення особистих потреб, в обмін на його грошові доходи, або підприємствам – для подальшої переробки чи продажу. **С.422.**

Торгівля – це галузь, яка забезпечує перехід товарної маси зі сфери виробництва до споживача. **С.422.**

Торговельна палата – юридична особа, що здійснює торгові та посередницькі операції як на національному, так і на зовнішніх ринках. **С.157.**

Торговий (торговельний) баланс – складова частина платіжного балансу, що відображає співвідношення між товарним експортом країни та її товарним імпортом (при цьому послуги не враховуються). **С.60.**

Торговий дім – спеціалізована фірма, яка здійснює торгівлю одним або групою однорідних товарів. **С.156.**

Традиційна економіка – тип економічної системи, коли засобами виробництва володіє одна особа (рабовласник, феодал), обмін товарами між окремими домогосподарствами має переважно характер бартеру, кожне домогосподарство забезпечує себе усім необхідним для життя. Економічні процеси при цьому регулюються за допомогою звичаїв, традицій, релігійних догм тощо. **С.177.**

Трансакція – це банківська операція, що складається з переказу грошей з одного рахунку на інший. **С.417.**

Трансфертні платежі – допомога, яку надають уряд, підприємства, або фізичні особи малозабезпеченим громадянам. **С.59.**

Трипартизм – соціальне партнерство, досягається взаємодією трьох суб'єктів: держави, роботодавців і робітників. **С.290.**

Трудовий капітал – частина працездатного населення, яка володіє високим рівнем знань і професійної кваліфікації, здатна створювати нові системи знань, техніки, технологій, форм організації праці та виробництва, істотно впливати на технічний рівень виробництва, зростання обсягів виробництва, якості, конкурентоспроможності продукції, зниження собівартості продукції, зростання прибутків. **С.86.**

Трудовий потенціал – все працездатне населення працездатного віку. **С.87.**

Трудові ресурси – все зайняте населення на певний момент. **С.87.**

Трудомісткість праці – кількість часу необхідна для виробництва одиниці продукції, показник зворотний до продуктивності праці. **С.446.**

У

Узагальнення – це перехід від одиничного, окремого до загального, метод аналізу національної економіки. **С.433.**

Урбанізація – комплекс процесів, пов'язаних з рухом населення із сільської місцевості до міст. Її наслідки: концентрація крупного виробництва на окремих територіях, забруднення навколишнього середовища, нерівність доходів мешканців різних територій тощо. **С.91.**

Ф

Факторинг – операції з викупленими борговими рахунками, один із сучасних способів підтримки малого та середнього бізнесу. **С.409.**

Факторний аналіз дозволяє виявити фактори, які впливають на досліджувані процеси та явища, визначити окремі, найвпливовіші чинники. **С.434.**

Фізіократи – економічна течія наукової думки, яка заперечувала положення меркантилістів і вважала джерелом багатства працю у сільському господарстві, а єдиним продуктивним класом – землеробів. **С.42.**

Фізіологічний мінімум – це вартість товарів і послуг, необхідних для задоволення лише основних фізіологічних потреб, практично без придбання

одягу, взуття, інших непродовольчих товарів протягом нетривалого часу. **С.312.**

Фінанси – це система економічних відносин, пов'язана із формуванням та використанням фондів грошових ресурсів. **С.379.**

Фінансова система – це система створення та використання фондів грошових ресурсів, разом із розгалуженою мережею фінансових установ. До неї входять три підсистеми: державні фінанси, фінанси підприємств і фінанси населення. **С.380.**

Фінансові інвестиції – капіталовкладення у цінні папери, акції та інвестиційні сертифікати підприємств. **С.244.**

Фінансово-промислова група – об'єднання промислових підприємств з метою координації їх виробничих процесів, потоків капіталів, грошей, товарів та захисту спільних інтересів на ринках, на яких вони діють. **С.160.**

Фіскальна (фінансово-бюджетна) політика держави – її метою є стабілізація економічного стану, здійснюється через податкову сферу та методом державних закупівель. **С.208, С.389.**

Фонди виробничого призначення охоплюють: основні виробничі фонди, запаси матеріальних оборотних фондів – матеріальні запаси у виробничій сфері, готову продукцію виробництва засобів виробництва на складах підприємств, комерційних установ, у дорозі, суспільні резерви засобів виробництва, нагромаджені матеріальні й трудові витрати на поліпшення земель, лісів та інших природних ресурсів. **С.77.**

Фонд заміщення матеріальних витрат виробництва – фонд обігового капіталу. **С.78.**

Фонди невиробничого призначення містять: фонд особистого споживання населення та фонд суспільного невиробничого споживання. **С.77.**

Фондовіддача – відображає відношення обсягу виробництва на 1 грн. витрат виробничих фондів, або скільки продукції спроможна створити 1 гривня виробничих фондів. **С.445.**

Фондомісткість – характеризує потребу в основних виробничих засобах для виробництва одиниці продукції промисловості. Визначається як показник, обернений фондовіддачі. **С.445.**

Фондоозброєність – це показник оснащеності працюючих у промисловості основними виробничими засобами. **С.445.**

Фонд споживання – сукупність виготовлених та наявних предметів споживання. Співвідношення між фондом споживання і фондом нагромадження є важливою національно-господарською пропорцією, яка об'єктивно залежить від рівня економічного розвитку країни, умов виробництва тощо. **С.77.**

Формалізація – відображення досліджуваного процесу, явища у знаковій формі, у вигляді символів. **С.433.**

Формаційний підхід дослідження людської цивілізації був запропонований К. Марксом, і мав матеріалістичний характер, який базувався на взаємодії продуктивних сил і виробничих відносин. **С.23.**

Франчайзинг – це підприємницька діяльність, яка здійснюється на основі ліцензії відомої фірми (франшизи). При цьому підприємство, що працює за напрямом франчайзингу, отримує право на продаж товарів та ведення виробництва з використанням торговельної марки даної фірми. **С.400.**

Фрикційне безробіття – пов'язане з добровільною зміною робітниками місця роботи та проживання, тимчасова незайнятість у період переходу з одного місця роботи на іншу. Сума фрикційного та структурного безробіття складає природний рівень безробіття, який існує завжди, навіть в умовах повної зайнятості. **С.195.**

„Фрітрейдерство", вільна торгівля – зовнішня економічна політика, що дозволяє імпортерам без перешкод діяти на внутрішньому ринку країни, антипод протекціонізму. Прийнято вважати, що політика вільної торгівлі є корисною для споживачів і небезпечною для вітчизняного виробництва, яке не завжди може вступати в конкурентні відносини із закордоном. **С.332.**

Х

Холдинг – компанія, яка володіє контрольними пакетами акцій інших компаній, що дає їй право контролю та управління ними. Інколи холдингом називають сукупність різних підприємств, що належать одній особі. **С.158.**

„Холодна" війна – це процес непрямого протистояння країн, ігнорування економічних потреб та обмеження економічної співпраці між певними державами, ідеологічна контрпропаганда цінностей ворога. „Холодна" війна стримує економічний розвиток ворогуючих країн, обмежує можливості застосування абсолютних та порівняльних переваг держав, що знаходяться у стані конфлікту. **С.453.**

Ц

Цивілізаційний підхід у дослідженні людської еволюції запропонував етнограф Л. Морган. Так, на його думку, людське суспільство проходить 3 етапи: дикість, варварство, цивілізацію. **С.24.**

Цивілізація – це історично конкретний стан суспільства, який характеризується досягнутим рівнем продуктивних сил, особливим способом організації виробництва і відповідною матеріальною та духовною культурою. **С.24.**

Цивільно-військові стосунки – поєднання загальних взаємин між військовими інституціями, з одного боку, та цивільним урядом, неурядовими інституціями, організаціями та громадянами – з іншого. **С.467.**

Циклічне безробіття – найнебезпечніший вид безробіття, що викликається загальним занепадом виробництва та економічною кризою;

незайнятість економічно активного населення, зумовлена спадами ділової активності в умовах циклічних коливань. **С.195.**

Цільова ефективність використання економічного потенціалу являє собою якісну характеристику суспільного виробництва, з точки зору розвитку і ступеня задоволення потреб суспільства. **С.79.**

Ціна – це обсяг грошових коштів, за яким товар реалізується на ринку, який задовольняє як покупця так і продавця. **С.313.**

Цінове регулювання – втручання держави в процеси ринкового ціноутворення, що здійснюється самостійно через механізм взаємодії попиту і пропозиції. Застосовується в умовах командної економіки або у разі економічних криз. Як правило, держава стримує ціни на предмети першої необхідності та визначає мінімальну ціну використання робочої сили, а також закупівельні ціни на сільськогосподарську продукцію. **С.315.**

Ч

ЧВП (чистий внутрішній продукт) – ВВП, який не враховує витрати на відновлення основного капіталу. ЧВП = ВВП – амортизаційні відрахування. **С.58.**

Чек – це документальний дозвіл, який чекодавець надає чекотримачу на отримання певної суми коштів з його банківського рахунку. **С.366.**

Чиста ринкова економіка (чистий капіталізм) – тип економічної системи, який характеризується приватною власністю на засоби виробництва та економічні ресурси. При цьому поведінка кожного суб'єкта економічних відносин мотивується його особистими інтересами, а головною рушійною силою економічного розвитку є конкуренція. Держава при цьому не втручається в економічні процеси, ціноутворення відбувається стихійно, внаслідок взаємодії попиту і пропозиції. **С.176.**

Чиста ціна – це ринкова ціна за вирахуванням непрямих податків. Вона дорівнює сумі чинникових витрат, тобто сумі, що припадає на чинники виробництва цього товару. **С.54.**

Чистий економічний добробут (ЧЕД) – макроекономічний показник, альтернативний системі національних рахунків, розроблений Дж. Тобіном і В. Нордгаузом. Вони звернули увагу на те, що кінцева мета економічної діяльності – споживання, в той час як валовий внутрішній продукт характеризує виробництво. **С.442.**

Чистий експорт – експорт за мінусом імпорту. **С.54.**

Чисті інвестиції (ЧІ) відбивають лише приріст виробничого капіталу. ЧІ = ВІ – А. **С.244.**

Ш

„Шокова терапія" – економічна політика переходу від командної до ринкової економіки, яка полягає у повній лібералізації економічних відносин, антиінфляційному регулюванні та інституціональному реформуванні. **С.212.**

Я

Якість життя – рівень задоволення різноманітних потреб населення. **С.311.**

Якість трудового потенціалу – це сукупність демографічних, медико-біологічних, професійно-кваліфікаційних, соціальних, психофізичних, моральних та інших ознак. **С.92.**

Ярмарки – це торги, ринки товарів, які періодично організовуються у встановленому місці. **С.157.**

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Бісмарк О., С.187.
Боулдінг К., С.281.
Бреннер М.Х., С.297.
Бьом Ф., С.43.
Веблен Т.Б., С.49.
Вулфенсон Дж., С.7.
Ейзенхауер Д.Д., С.469.
Енгель Е., С.38.
Ерхард Л., С.43.
Єфремов О., С.280.
Гільдебранд Б., С.48.
Госсен Г.Г.Г., С.38.
Грешем Т., С.38.
Дарвін Ч., С.49, С.63.
Денісон Е., С.251.
Джині К., С.318.
Дуглас П., С.250.
Карпачова Н., С.279.
Кейнс Дж.М., С.43, С.191.
Кендрик Дж., С.251.
Кене Ф., С.42.
Кніс К.Г.А., С.48.
Кобб Ч., С.250.
Кольбер, С.39.
Коммонс Дж.Р., С.50.
Кондратьєв М.Д., С.65.
Конфуцій, С.207.
Коперник М., С.38.
Ласпейрес Е., С.317.
Лаффер А., С.388.
Ліст Ф., С.38, С.458-459.
Лоренц М.О., С.318.
Маркс К., С.23, С.42.
Маршалл А., С.45.
Мен-Цзи, С.207.
Мід Дж., С.251.
Мітчелл В.К., С.51.
Морган Л.Г., С.23.
Мюллер-Армак А., С.43.
Наполеон, С.39.
Нельсон Р., С.65.
Нордгауз В., С.442.

Ойкен В., С.43.
Оукен А., С.37.
Парето В., С.452.
Петров К., С.474.
Петті У., С.42.
Пинзеник В., С.382.
Пігу А.С., С.45.
Репке В., С.43.
Рікардо Д., С.42, С.330.
Рошер В.Г.Ф., С.47.
Рузвельт Ф., С.187.
Рюстов О., С.43.
Самуельсон П., С.297.
Сей Ж.Б., С.42.
Сміт А., С.21, С.38, С.42, С.186, С.330.
Солоу Р.М., С.251.
Тобін Дж., С.442.
Уінтер С., С.65.
Фішер І., С.37.
Фрідмен М., С.43.
Юнг К.Г., С.140.

ПЕРЕЛІК РИСУНКІВ І ТАБЛИЦЬ

Рисунки

Рис. 1. Загальна схема розвитку економічних відносин – С.12.
Рис. 2. Пріоритети національної економіки – С.28.
Рис. 3. Характеристика теорії соціально-ринкового господарства – С.45.
Рис. 4. Структура ВВП за витратами – С.57.
Рис. 5. Структура ВВП за доходами – С.57.
Рис. 6. Національне багатство – С.75.
Рис. 7. Склад національного багатства у 192 країнах світу і в Україні – С.77.
Рис. 8. Ринкова рівновага – С.185.
Рис. 9. Економічний цикл – С.194.
Рис. 10. Крива Філліпса – С.196.
Рис. 11. Економічні методи ДРЕ – С.205.
Рис. 12. Методи, форми та інструменти державного регулювання економіки – С.206.
Рис.13. Методологія економічного дослідження – С.208.
Рис.14. Вплив державних видатків (G) на величину рівноважного ВВП(Q) – С.233.
Рис. 15. Складові тіньової економіки – С.241.
Рис. 16. Система структурного регулювання економіки – С.243.
Рис. 17. Методологічні засади неокласичних моделей зростання – С.250.
Рис. 18. Траєкторія збалансованого економічного зростання за Р. Солоу – С.254.
Рис. 19. Екстенсивна продуктивна функція праці – С.265.
Рис. 20. Інтенсивна продуктивна функція праці та капіталу – С.268.
Рис. 21. Співвідношення „чистота довкілля – матеріальні блага” – С.282.
Рис. 22. Крива Лоренця – С.318.
Рис. 23. Структура світового ринку – С.328.
Рис. 24. Сектори світового ринку – С.329.
Рис. 25. Принципи зовнішньоекономічної політики – С.334.
Рис. 26. Механізм дії зміни норми обов’язкових резервів – С.377.
Рис. 27. Склад фінансової системи України – С.381.
Рис. 28. Структурна схема економічної категорії „бюджет“ – С.385.
Рис. 29. Крива А. Лаффера – С.388.
Рис. 30. Складові програмування і прогнозування регіонального розвитку – С.426.
Рис. 31. Лінія державного бюджету – С.463.
Рис. 32. Крива державної байдужості – С.463.

Таблиці

Таблиця 1. Порівняльна характеристика трьох хвиль цивілізації – С.24-26.
Таблиця 2. Приклад розрахунку доданої вартості – С.56.
Таблиця 3. Система показників оцінки якості трудового потенціалу – С.93.
Таблиця 4. Сумарні економічні втрати внаслідок аварії на ЧАЕС станом на 1995 р. – С.283.
Таблиця 5. Структура платіжного балансу – С.335.
Таблиця 6. Методи регулювання платіжного балансу – С.335.
Таблиця 7. Світова валютна система – С.368.

ОРІЄНТОВНІ НАПРЯМКИ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ СТУДЕНТІВ

1. Оптимізація структури народного господарства України.
2. Підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва.
3. Проблеми інвестування та їх розв'язання.
4. Проблеми розвитку домогосподарств та сімейного бізнесу.
5. Регіональна економіка: проблеми та перспективи.
6. Оптимізація структури місцевого бюджету.
7. Шляхи подолання безробіття.
8. Специфіка регіональної інфляції та її наслідки.
9. Співвідношення експорту та імпорту на сучасному етапі: першочерговість державних пріоритетів.
10. Трансформація грошового обігу України.
11. Дієвість об'єктивних економічних законів в умовах економіки України.
12. Еволюція предмету та методу економічної теорії.
13. Регулювання банківського сектору економіки.
14. Економічна поведінка в умовах нестабільної економіки.
15. Методи формування сприятливого інвестиційного клімату.
16. Перешкоди на шляху еволюції відносин власності.
17. Управління діловою активністю.
18. Проблеми розвитку інноваційного підприємництва.
19. Необхідність державного регулювання економіки.
20. Проблеми ринку праці України.
21. Шляхи боротьби з тіньовою економікою.
22. Управління економікою за допомогою інфляції.
23. Трансформація пріоритетів світового ринку.
24. Взаємодія валютного курсу та інфляції.
25. Конвертованість валюти та економічна безпека держави.
26. Проблеми формування в Україні середнього класу.
27. Шляхи досягнення макроекономічної рівноваги.
28. Формування нової методології регіональних досліджень.
29. Проблеми розвитку інтелектуальної власності в Україні.
30. Інформаційні технології в системі подолання економічних криз.
31. Конкурентоспроможність економіки України на світовому ринку.
32. Еволюція ролі людини в системі економічних відносин.
33. Закони попиту і пропозиції в умовах дійсності.
34. Економічна думка України: історія і сучасність.
35. Модель економічного механізму для України.
36. Проблеми та недоліки макроекономічного рахівництва в Україні.
37. Діяльність міжнародних економічних організацій на території України.
38. Закон вартості в умовах постіндустріальної економіки.
39. Співвідношення заощаджень та інвестицій.
40. Проблеми формування ринкової інфраструктури.
41. Еластичність попиту і пропозиції в Україні.
42. Інтегровані моделі економічної політики.
43. Класифікація витрат виробництва в умовах аморфної економіки.

44. Проблеми ціноутворення в сільськогосподарському секторі економіки.
45. Заробітна плата: механізм формування та управління.
46. Проблеми та перспективи розвитку людського капіталу.
47. Територіальне розміщення галузей народного господарства України та його удосконалення.
48. Правове регулювання підприємницької діяльності.
49. Економічний механізм уникнення чи подолання корупції в системі державного замовлення.
50. Визначення пропорцій готівкового та безготівкового грошового обороту, його обґрунтування.
51. Удосконалення системи управління безготівковим грошовим оборотом.
52. Система державного управління розвитком НТП.
53. Формування інфраструктури інформаційного ринку в регіоні України.
54. Державна регіональна політика України.
55. Економічний механізм управління демографічними процесами.
56. Співвідношення повноважень державного і місцевих бюджетів в системі управління регіональною економікою.
57. Пріоритетні напрямки інвестиційної політики.
58. Регулювання банківського сектору економіки.
59. Стимулювання розвитку небанківського кредитного сектору.
60. Правові та адміністративні методи регулювання ринку праці.
61. Шляхи збільшення обсягів зовнішньоекономічного товарообігу.
62. Державне регулювання інтеграційних процесів.
63. Індикативне державне управління соціальною політикою підприємства.
64. Проблеми ефективної реалізації земельного законодавства.
65. Планування та управління співвідношенням обсягів експорту та імпорту, їх економічне обґрунтування.
66. Транспортна політика держави та регіону.
67. Проблеми подолання безробіття в умовах розвитку НТП.
68. Проблеми формування та розвитку фондового ринку в Україні.
69. Спрощення механізму пільгового кредитування.
70. Проблеми і перспективи капітального будівництва в Україні.
71. Проблеми та перспективи управління державною власністю.
72. Оптимізація структури органів державної влади, що здійснюють регулювання національної економіки.
73. Еволюція предмету національної економіки.
74. Стимулювання розвитку інноваційного підприємництва.
75. Державне управління витратами соціального сектору.
76. Прогнозування чисельності населення країни та планування обсягів національного виробництва.
77. Ресурсно-екологічна політика держави.
78. Розвиток рекреаційного потенціалу України та шляхи підвищення його прибутковості.
79. Економічне зростання в тіньовому секторі.
80. Специфіка подолання регіональної інфляції.
81. Державне регулювання розвитку людини.
82. Трансформація ролі держави в умовах постіндустріальної економіки.
83. Державне регулювання великого підприємництва.

84. Співвідношення різних ринкових моделей в межах одного сегмента ринку.
85. Використання концепції неокласичного синтезу в процесі розробки та реалізації економічної політики.
86. Економічна політика підприємства.
87. Специфіка використання статистико-математичного методу в процесі економічних досліджень.
88. Еволюція потреб та економічних інтересів.
89. Економічні передумови формування та функціонування постіндустріальної цивілізації.
90. Роль економічних процесів у формуванні ноосфери.
91. Порівняльна характеристика дії господарського механізму різних країн.
92. Вплив міграції робочої сили на міжнародні економічні відносини.
93. Інтелектуальна власність та інтелектуальна політика.
94. Трансформаційна економіка: сутність, зміст та проблеми.
95. Новітні фактори економічного зростання.
96. Економічні та неекономічні блага. Товар і його властивості.
97. Теорії вартості і види цін.
98. Еволюція грошей, сучасні гроші.
99. Посилення важливості проблеми обмеженості ресурсів в умовах глобалізації.
100. Фондовий ринок в Україні: сучасний стан та проблеми на шляху подальшого розвитку.
101. Порівняльний аналіз ринкового і бюджетного секторів економіки.
102. Об’єкти, суб’єкти та механізм дії ринку.
103. Новітні форми нецінової конкуренції.
104. Теорії та моделі підприємництва. Види підприємств.
105. Капітал, відтворення, амортизація і прибуток.
106. Витрати виробництва і авансований капітал.
107. Капітал, прибуток і оподаткування.
108. Специфіка ринкових відносин в аграрному секторі економіки.
109. Земельна рента: сутність, види і механізм утворення.
110. Фінансово-промислові групи в Україні.
111. Економічні доходи та механізм їх розподілу. Структура доходів в Україні.
112. Ризиковість сучасної економіки та страхування.
113. Сутність і структура національного багатства.
114. Причини бюджетного дефіциту та способи його фінансування.
115. Передумови формування товарно-кредитного господарства.
116. Структурна перебудова економіки України.
117. Проблеми розвитку ринкової інфраструктури в Україні.
118. Суспільні фонди споживання: проблеми та перспективи.

МОДУЛЬНО-РЕЙТИНГОВА ІНСТРУКЦІЯ
організації вивчення курсу
„НАЦІОНАЛЬНА ЕКОНОМІКА”

Організація вивчення предмету складається з 3 модулів, по 4 теми в кожному, в кінці першого та другого модулів передбачено проведення контрольних робіт.

Форми роботи студентів та їх оцінювання:

- *виступ по темі семінарського заняття* (8 тем) – від 1 до 7 балів;
- *фіксований виступ* (як мінімум 2 виступи) – від 1 до 6 балів;
- *активна робота на семінарі* (доповнення, питання, наведення додаткового матеріалу, власне бачення проблеми) – від 1 до 3 балів;
- *контрольна робота* (2 роботи на семестр) – від 1 до 10 балів;
- *домашнє виконання комплексу тестових завдань і питань до самоконтролю та дискусії* (надання відповідей у розгорнутому друкованому вигляді та співбесіда по ним) – до 6 балів за комплекс 1 теми.

Для студентів, які з тих чи інших причин не встигають отримати необхідну кількість балів, або які хочуть заробити додаткові бали, передбачені альтернативні форми творчої навчальної діяльності:

- *доповідь до студентської наукової конференції – до 15 балів;*
- *застосування активних форм контролю знань – до 15 балів.*

Якщо студент своєчасно не готується до семінарського заняття та відмовляється відповідати на семінарі – він позбавляється права на перездачу цієї теми на консультації. Перескладання теми допускається лише через відсутність на занятті з поважної причини і лише теми з поточного чи попереднього модуля, тобто в третьому модулі перездача першого модуля не дозволяється. У випадку необхідності, студенту дозволяється дострокова здача певних тем та написання контрольних робіт у терміни узгоджені з викладачем.

Студенти, які своєчасно виконують план навчального процесу із зазначеної дисципліни та набирають 60 і більше балів, вважаються такими, що встигають і звільняються від складання іспиту, та отримують оцінку у відповідності до набраних балів:

60 – 74 бали – оцінка „задовільно”

75 – 89 балів – оцінка „добре”

90 – 100 балів – оцінка „відмінно”

У випадку коли студент отримує „пригранічну” кількість балів, наприклад 59, 74 чи 89 – викладач залишає за собою право на нарахування студенту бонусного балу, але лише у випадку коли зазор становить не більше 1 балу. Якщо студента не влаштовує оцінка отримана за результатом модульно-кредитного підрахунку в кінці семестру, або якщо він отримав менше 60 балів – він складає іспит. Але студент, який набрав 60 і більше балів – за результатами іспиту не може отримати оцінку меншу за кількість набраних балів (наприклад якщо він набрав 79 балів, але хоче отримати не „4”, а „5” – то менше четвірки він отримати не може).

ЗАВДАННЯ ДО МОДУЛЬНИХ КОНТРОЛІВ

Модульний контроль 1.

1. Сутність національної економіки.
2. Предмет навчального курсу „національна економіка”.
3. Методологія вивчення.
4. Завдання курсу.
5. Економічні категорії та закони.
6. „Національна система політичної економії” Фрідріха Ліста.
7. Економічні теорії національної економіки.
8. Основні показники національної економіки.
9. Основи саморозвитку економіки держави.
10. Сутність та структура економічного потенціалу.
11. Природно-ресурсний потенціал.
12. Виробничо-технологічний потенціал національної економіки.
13. Трудовий та демографічний потенціал.
14. Науково-технічний потенціал.
15. Інформаційний потенціал.
16. Національне багатство та людський капітал.

Модульний контроль 2.

1. Демократія як чинник ринкових перетворень.
2. Національно-економічне мислення та національна ідеологія.
3. Економічна свобода та національний суверенітет.
4. Інституційні національно-економічні пропорції.
5. Національно-ментальні особливості.
6. Сутність та функції ринкової інфраструктури.
7. Економіко-географічне місцезнаходження інфраструктури.
8. Форми інфраструктури.
9. Характеристика елементів інфраструктури.
10. Чинники, що впливають на стан національної економіки.
11. Економічна безпека країни.
12. Сучасний господарський механізм, його типи.
13. Типи економічних систем.
14. Об’єктивна необхідність, сутність та функції державного регулювання економіки.
15. Форми та інструменти державного регулювання економіки.
16. Основні напрями економічної політики.

ПИТАННЯ ДО ЕКЗАМЕНУ

1. Сутність національної економіки.
2. Поділ, спеціалізація і кооперація праці.
3. Спільні риси національних економік.
4. Предмет навчального курсу „національна економіка”.
5. Методологія вивчення.
6. Завдання курсу.
7. Сучасна структура економічних досліджень.
8. Формаційний та цивілізаційний підходи.
9. Характеристика постіндустріального суспільства.
10. Економічні категорії та закони.
11. „Національна система політичної економії” Фрідріха Ліста.
12. Економічні теорії національної економіки.
13. Марксизм та класична політекономія.
14. Кейнсіанство та монетаризм.
15. Неокласичний синтез та історична школа.
16. Основні показники національної економіки.
17. ВВП та ВНП.
18. Показники інфляції та безробіття.
19. Індексний метод в оцінці національної економіки.
20. Основи саморозвитку економіки держави.
21. Технологічні уклади.
22. Соціальний та соціально-економічний уклади.
23. Сутність та структура економічного потенціалу.
24. Природно-ресурсний потенціал.
25. Виробничо-технологічний потенціал національної економіки.
26. Трудовий та демографічний потенціал.
27. Науково-технічний потенціал.
28. Інформаційний потенціал.
29. Національне багатство та людський капітал.
30. Ресурсна ефективність використання економічного потенціалу.
31. Цільова ефективність використання економічного потенціалу.
32. Якість трудового потенціалу.
33. Технологічний парк та бізнес-інкубатор.
34. Національний інформаційний ресурс.
35. Демократія як чинник ринкових перетворень.
36. Національно-економічне мислення.
37. Національна ідеологія.
38. Національна самосвідомість.
39. Національні інтереси.
40. Національно-громадянське суспільство.
41. Економічна свобода та національний суверенітет.
42. Інституційні національно-економічні пропорції.
43. Національно-ментальні особливості.
44. Сутність ринкової інфраструктури.
45. Функції ринкової інфраструктури.
46. Економіко-географічне місцезнаходження інфраструктури.
47. Форми інфраструктури.
48. Аукціон.

49. Характеристика елементів інфраструктури.
50. Чинники, що впливають на стан національної економіки.
51. Економічна безпека країни.
52. Типи економічних систем.
53. Об’єктивна необхідність та сутність державного регулювання економіки.
54. Функції державного регулювання економіки.
55. Сучасний господарський механізм, його типи.
56. Форми та інструменти державного регулювання економіки.
57. Основні напрями економічної політики.
58. Прогнозування національної економіки.
59. Прогноз, класифікація прогнозів.
60. Функції прогнозування.
61. Програмування та державні програми.
62. Види державних програм.
63. Структура державної програми.
64. Макроекономічне планування.
65. Об’єкти, мета та принципи макроекономічного планування.
66. Індикативне планування.
67. Структура економіки як об’єкт державного регулювання.
68. Сутність структурного регулювання.
69. Види структур економіки.
70. Заходи щодо реформування структури економіки.
71. Напрями структурної перебудови.
72. Методи та інструменти структурного регулювання.
73. Сутність державної інвестиційної політики.
74. Сутність та види інвестицій.
75. Державне регулювання інвестиційної діяльності.
76. Розвиток та рух.
77. Чинники розвитку національної економіки.
78. Економічне зростання та економічний розвиток.
79. Принципи сталого розвитку національної економіки.
80. Регулювання екологічного стану держави.
81. Сутність соціальної політики держави.
82. Механізм соціального захисту населення.
83. Регулювання доходів та споживання населення.
84. Державне регулювання рівня та якості життя.
85. Соціальне страхування.
86. Соціальне партнерство.
87. Заробітна плата, її види.
88. Прожитковий мінімум.
89. Межа малозабезпеченості.
90. Сутність та характеристика сучасного світового господарства.
91. Міжнародний поділ праці та міжнародна виробнича кооперація.
92. Форми міжнародних економічних відносин.
93. Проблеми інтеграції України у світове господарство.
94. Сутність та види зовнішньоекономічної діяльності
95. Форми та інструменти впливу держави на зовнішньоекономічну діяльність.
96. СДР та ЕКЮ.

Використана та рекомендована література:

1. **Національна економіка** : підруч. / за ред. проф., к.е.н. П. В. Круша. – К. : Каравела ; Піча Ю. В., 2008. – 416 с.
2. **Національна економіка** : навч. посіб. / [Білоцерківець В. В., Завгородня О. О., Лебедєва В. К. та ін.] ; за ред. В. М. Тарасевича. – К. : Центр учбової літератури, 2009. – 280 с.
3. **Корниенко О. В.** Национальная экономика / Корниенко О. В. – СПб. : Питер, 2008. – 256 с.
4. **Национальная экономика** : учебник / под ред. П. В. Савченко. – М. : Экономистъ, 2005. – 813 с. – (Homo faber).
5. **Заблоцький Б. Ф.** Перехідна економіка : посіб. / Заблоцький Б. Ф. – К. : ВЦ „Академія”, 2004. – 512 с. (Альма-матер).
6. **Заблоцький Б. Ф.** Розміщення продуктивних сил України : Національна макроекономіка : посіб. / Заблоцький Б. Ф. – К. : Академвидав, 2003. – 368 с. (Альма-матер).
7. **Пухтаєвич Г. О.** Аналіз національної економіки : навч. посіб. / Пухтаєвич Г. О. – К. : КНЕУ, 2005. – 264 с.
8. **Лист Ф.** Национальная система политической экономии : [Електронний ресурс] / Лист Ф. – Режим доступу : http://www.knukim-edu.kiev.ua/index.php?id=613&view=article. – Назва з титул. екрану.
9. **Єфремов О.** Сталий чи гармонійний (з екосистемою) розвиток – кому віддати перевагу? / Єфремов О. // Економіка України. – 2008. – № 2. – С. 85-90.
10. **Державне регулювання економіки** : підруч. / [Михасюк І., Мельник А., Крупка М., Залога З.]. – К. : Атіка, Ельга-Н, 2000. – 592 с.
11. **Дідківська Л.** Державне регулювання економіки : навч. посіб. / Л. Дідківська, Л. Головко. – К. : Знання-Прес, 2000. – 213 с. – (Вища освіта XXI століття).
12. **Стеченко Д. М.** Державне регулювання економіки : навч. посіб. / Стеченко Д. М. – К. : Вікар, 2003. – 262 с.
13. **Запоточний І. В.** Державне регулювання регіональної економіки / І. В. Запоточний, В. І. Захарченко. – Харків – Львів – Одеса : ТОВ „Одіссей”, 2003. – 592 с.
14. **Радіонова І. Ф.** Макроекономіка та економічна політика / Радіонова І. Ф. – К. : Таксон, 1996. – 240 с.
15. **Економічна політика** : навч. посіб. / [Бєляєв О. О. (кер. кол. авт.), Бебело А. С., Диба М. І. та ін.]. – К. : КНЕУ, 2007. – 288 с.
16. **Антология экономической классики** : в 2-х т. [Предисловие И. А. Столярова]. – М. : МП „ЭКОНОВ”, 1991. – Т . 1. – 475 с.
17. **Антология экономической классики** : в 2-х т. [Предисловие, составление И. А. Столяров]. – М. : МП „ЭКОНОВ”, 1991. – Т. 2. – 486 с.

18. **Історія економічних учень** : підруч. / за ред. В. Д. Базилевича. – К. : Знання, 2004. – 1300 с. – (Класичний університетський підручник).
19. **Історія економічних учень** : підруч. : у 2 ч. / за ред. В. Д. Базилевича. – К. : Знання, 2006. – Ч. 1. – 582 с.
20. **Історія економічних учень** : підруч. : у 2 ч. / за ред. В. Д. Базилевича. – К. : Знання, 2006. – Ч. 2. – 575 с.
21. **Історія економічних учень** : підруч. / [Корнійчук Л. Я., Татаренко Н. О., Поручник А. М. та ін.] ; за ред. Л. Я. Корнійчук, Н. О. Татаренко. – К. : КНЕУ, 2005. – 564 с.
22. **Єщенко П. С.** Сучасна економіка : навч. посіб. / П. С. Єщенко, Ю. І. Палкін. – К. : Вища школа, 2005. – 325 с. : іл.
23. **Бажал Ю. М.** Економічна теорія технологічних змін : навч. посіб. / Бажал Ю. М. – К. : Заповіт, 1996. – 240 с.
24. **Розміщення продуктивних сил** / [Дорогунцов С. І., Пітюренко Ю. І., Олійник Я. Б. та ін.]. – К. : 2000. – 364 с.
25. **Розміщення продуктивних сил** : підруч. / за ред. В. В. Ковалевського, О. Л. Михайлюк, В. Ф. Семенова. – [4-те вид., випр.]. – К. : Т-во „Знання”, КОО, 2001. – 351 с. – (Вища освіта ХХІ століття).
26. **Пихтін В. Я.** Методичні вказівки зі спеціальності „Державне регулювання економіки” / В. Я. Пихтін, Р. В. Яковенко. – Кіровоград : КНТУ, 2004. – 67 с.
26. **Геєць В.** Економіка України : моделі реформування, зміна структури та прогнози розвитку / Геєць В. – К. : Ін-т державного управління і самоврядування при Кабінеті Міністрів України, 1993. – 120 с.
27. **Зрушення до ринкової економіки.** Реформи в Україні : погляд зсередини / за ред. Л. Гоффмана і А. Зіденберга. – К. : „Фенікс”, 1997. – 288 с.
28. **Лагутін В. Д.** Людина і економіка : соціоекономіка / Лагутін В. Д. – К. : Просвіта, 1996. – 336 с.
29. **Клодт Х.** Нова економіка: форми вияву, причини і наслідки : монографія / Клодт Х. та ін. – К. : Вид-во „Таксон”, 2006. – 306 с.
30. **Литвин В. М.** Україна : досвід та проблеми державотворення (90-ті роки ХХ ст.) / Литвин В. М. – К. : „Наукова думка”, 2001. – 558 с.
31. **Павловський М.** Макроекономіка перехідного періоду : Український контекст / Павловський М. – К. : Техніка, 1999. – 336 с.
32. **Чухно А. А.** Твори : у 3 т. / НАН України, Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Наук.-дослід. фін. ін-т при М-ві фін. України / А. А. Чухно. – К., 2006. – Т. 2 : Інформаційна постіндустріальна економіка : теорія і практика. – 512 с. – Бібліогр. : с. 502-510.
33. **Чухно А. А.** Твори : у 3 т. / НАН України, Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Наук.-дослід. фін. ін-т при М-ві фін. України / А. А. Чухно. – К., 2006. – Т. 1 : Становлення і розвиток ринкової економіки. – 592 с.
34. **Яковенко Р. В.** Основи теорії економіки для технічних спеціальностей : навч. посіб / Роман Яковенко. – Кіровоград : „Поліграф-Сервіс”, 2009. – 120 с. : іл.

35. **Яковенко Р. В.** Тлумачний англо-український словник економічних термінів з елементами теорії та проблематики. Дидактичний довідник / Роман Яковенко. – Кіровоград : ТОВ „Поліграф-Сервіс”, 2007. – 132 с.
36. **Яковенко Р. В.** Технології продажу товарів / Роман Яковенко. – Кіровоград : 2003. – 212 с.
37. **Яковенко Р. В.** Наукова робота студентів : методичні поради та рекомендації / Роман Яковенко. – Кіровоград : „ПіК”, 2009. – 40 с.

Виготовлено в ПП «ПіК»
м. Кіровоград.
E-mail:poligraf@gmail.com

Формат 60Х84 1/16. Ум. друк. арк. 32,6.
Друк офсетний. Папір газетний.
Замовлення № 1499. Наклад 100 прим.